

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 6

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2019

**Curnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar
İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2019, № 6

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019

[www. filologiyameseleleri.net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
Filologiya elmləri doktoru, professor
Ayna Sultanova küçəsi, 5
elm. ve. tehsil@mail.ru

AZƏRBAYCAN, YOXSA TÜRK DİLİ

«Azərbaycan dili» anlayışı «Azərbaycan – türk dili» modelinin tərkib hissəsidir. Bu, ilk növbədə, türklərin tarix səhnəsində etnos diferensiasiyası ilə bağlıdır. Qafqazı hərbi-inzibati zəbt edən Rusiyaya üçün buradakı aborogenləri necə adlandırmaq sualına cavab tapmaq o qədər də asan olmur. Ruslar azərbaycanlıların dilini tatar dili, türk-tatar dili, Azərbaycan-tatar dili, Qafqaz-tatar ləhcəsi, türk-Azərbaycan dili, Zaqafqaziya tatarlarının dili, türk dili və s. adlandırmışlar. Mənbələrin məlumatına görə, *Azərbaycan dili* adını ilk dəfə IX əsr görkəmli Azərbaycan şairi Xətib Təbrizi söhbətlərinin birində söyləmişdir. «Türk» termini klassiklərin əsərlərində həm xalq, həm də dil anlayışında işlənmişdir. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq tatar əvəzinə *müsəlman dili* ifadəsinə də rast gəlinir.

Müəyyən zamanlarda ayrı-ayrı türksoylu etnosların türk dili əvəzinə bəzən tayfa və yaxud hakim sülalə adlarından (uyğur, özbək, qazax, osmanlı, tatar, başqırd və b.) istifadə etmələri də təbiidir, indi də bu amildən yararlanan türk dövlətləri (Qazaxıstan, Özbəkistan və b.) vardır. Hazırda rəsmi dili türk dili olan Türkiyə Cümhuriyyətinin sələfi Osmanlı dövlətinin dili osmanlı dili olduğu halda, Azərbaycan Respublikasının sələfləri Azərbaycan Səfəvi İmperiyası və Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dili türk dili olmuşdur.

Adların müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların qarşılığı *türk* sözüdür. Azərbaycan dili adını alana qədər xalqımızın adına türk demişlər. Türk sözü həm türk xalqları və dilləri qrupuna, həm də ayrıca olaraq bir dilə aid olmuşdur. Göytürklərdən günümüzədək fasiləsiz işlənən və *türk dili* adı ilə tanınan türkcə XX əsrin əvvəllərinə qədər bütün türk millətlərinin dilinin ifadəsidir. Sonralar mənaca daralmaya məruz qalmış, Sovet dönməsində türk dilində danışan xalqlar qazaxca, qırğızca, özbəkca, tatarca və s. adlanmışlar. Yəni əslində bu xalqlar öz adları ilə XX əsrə gəlib çıxmış və bu adlarla tanınmışlar. Azərbaycanlılar isə ötən əsrin 30-cu illərində (daha dəqiq 1936-cı ilədək) türk adı daşımışlar! “Azərbaycan dili” anlayışının tarixinə ümumtürk konteksti çərçivəsində baxılmalıdır. Əvvəla, Azərbaycan dili anlayışı türk dillərinin təbii diferensiasiyası prosesində meydana çıxmış, ikinci, bu anlayış milli ictimai şüurun təsdiqidir. Əgər özbək, türkmən, tatar, qazax və s. dilinin kökündə etnonim dayanırsa, Azərbaycan dili anlayışı toponim əsasında təşəkkül tapmışdır. **Azərbaycan dili** - Azərbaycan xalqının vahid, ümumi ünsiyyət vasitəsi olan, ümumxalq dili mənasında başa düşülən bir anlayışın ifadəsidir və xüsusiləşmiş adıdır.

Açar sözlər: tatar dili, türk dili, müsəlman dili, osmanlı dili, qıpçaqların dili, oğuzların dili, Azərbaycan dili, milli özünüdərk, türk ləhcələri.

«Azərbaycan dili» anlayışı «Azərbaycan – türk dili» modelinin tərkib hissəsidir. Bu, ilk növbədə, türklərin tarix səhnəsində etnos diferensiasiyası ilə bağlıdır. XIX əsrdən başlayaraq çar Rusiyasının işğalçı siyasətinin kəskin xarakter alması, inzibati-ərazi dəyişiklikləri və siyasi müdaxilələr xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

A.S.Puşkinin:

Qafqaz altımdadır ən müdhiş olan zirvədə mən,
Tutmuşam tək uçurum qarlı dağ üstündə qərar.

Qaraquş uçmağa qalxarsa uzaq bir tərədən,
Nə qədər yüksək uçarsa yenə dövrəmdə uçar.

– deyə, təsvir etdiyi qoca Qafqazı işğal edən Rusiya burada yaşayan aborigenləri genetik aşınmaya məruz, milli duyğularını sarsıtmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Çoxlu sayda xalqın, etnosun cəmləşdiyi Qafqazın ayrılmaz cənub hissəsinin Zaqafqaziya adlandırılması da məkrli məqsəd daşıyırdı. Hələ üstəlik buradakı saysız-hesabsız xalqı necə adlandırmaq, etnik mənşəyini necə düzgün müəyyənləşdirmək də yüz ildən artıq bir müddətdə Qafqazı hərbi-inzibati zəbt edən Rusiyaya bu suala cavab tapmaq o qədər də asan olmur. «O dövrdə çar Rusiyası Azərbaycanı öz idarəetmə sisteminə daxil edərkən «Azərbaycan» sözünü ümumən xalqın yaddaşından silməyə çalışırdı. Ayrı-ayrı quberniyalara, qəzalara bölünmüş Azərbaycan bütövlükdə Qafqaz, Zaqafqaziya məfhumları içərisində əridilmişdi» (1, 17).

Rusiya Azərbaycanı İran və Türkiyənin təsir dairəsindən, nəzarətindən yayındırmaq üçün, ilk növbədə, Tiflis və Qazax gimnaziyaları da daxil olmaqla Azərbaycan - türk dilini öyrədən məktəblər açır, lakin onları senzura nəzarətində saxlayırdı. Çar Rusiyası Zaqafqaziya xalqlarına, başlıca olaraq müsəlmanlara münasibətdə nə qədər amansız siyasət yeritsə də, maarifçilik hərəkəti xalqın bütün bu məhrumiyyətlərə müqavimət reaksiyası kimi meydana gələrək, tarixi yaddaşın itməməsi, ana dilinin, adət və ənənələrin qorunub-saxlanması, inkişafı, mənəviyyatın, milli dəyərlərin yaşadılması, bütönlükdə milli şüurun oyanması və milli özünüdərk prosesinin güclənməsi üçün mühüm təkanverici rol oynamışdır (1, 17).

A.N. Kononovun verdiyi məlumata görə, artıq XIX əsrin ortalarında Zaqafqaziya tatarları adlanan Azərbaycan dilinə aid xeyli sayda dərslik yazılıb. Onlara misal olaraq T.Makarovun 1848-ci ildə çap olunmuş «Татарская грамматика кавказского наречия», 1857 və 1866-cı illərdə Moskvada işıq üzü görən L.Z.Budaqovun «Практическое руководство турецко-татарского азербайджанского наречия», «Сравнительная хрестоматия турецкого языка наречий османлы и Азербайджана с приложением тюркских разговоров и пословиц», Novoçerkassk gimnaziyasının müəllimi Əbülhəsən bəy Vəzirovun «Учебник турецко-азербайджанского наречия» adlı dərslik və praktik vəsaitlərin adını çəkir. Göründüyü kimi, Azərbaycan dili əvəzinə, tatar, yaxud türk dilinin Azərbaycan ləhcəsi işlədilir. Hətta XX əsrin əvvəllərində tanınmış Qərbi Avropa mütəxəssisləri konkret türk dilləri əvəzinə ləhcələri sadalayırlar: türkmən ləhcəsi, azəri ləhcəsi (2). V.V.Radlov kimi məşhur türkoloq da türk dillərinin lüğətini hazırlayarkən onları Azərbaycan ləhcəsi, Kazan ləhcəsi, qırğız ləhcəsi, Tümen tatarlarının ləhcəsi və s. adlandırır (3). M.Kazımbəy ərəb əlifbasının türk dillərində səs məxrəclərindən bəhs edərkən bir sıra türk ləhcəsini sadalayır (məs.: Azərbaycan, qıpçaq, cığatay və s.), lakin onları bütövün tərkib hissələri, müstəqil dillər kimi verməyə çalışır (4, 188-212.). Xatırladaq ki, Sovet imperiyası dövründə də uzun müddət türk dilləri ləhcələr şəklində təqdim olunmuş, rus dilinin mövqeyi, nüfuzu gücləndirilmişdir. “Türk ədəbi dilləri”ni “türk ləhcələri” anlayışı ilə eyniləşdirmirik, çünki ləhcələr heç vaxt yekcins olmurlar. Nəticə olaraq deyə bilərik, kontekstlərdən məlumdur ki, söhbət Azərbaycan türkcəsindən - **Azərbaycan dilindən** gedir.

Rusiya Azərbaycanı ilhaq edəndən sonra Cənubi Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların dilini tatar dili, türk-tatar dili, Azərbaycan-tatar dili, Qafqaz -tatar ləhcəsi, türk-Azərbaycan dili, Zaqafqaziya tatarlarının dili, türk dili və s. adlandırmışlar. Hətta Mirzə Kazımbəyin 1846-cı ildə çap etdirdiyi Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının adı “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”dır.

Lakin fərqli düşüncələr də vardır. Məsələn, məşhur rus tarixçi-jurnalisti V.L.Veliçko yazırdı ki, azərbaycanlıları tatar adlandırmaq qətiyyəən doğru deyildir, onların kökü, mənşəyi oğuzlarla, səlcuqlarla bağlıdır. Təbiətən xeyirxah, məğrur, genişqəlbli, əqli və zehni inkişafa meyilli azərbaycanlıların qanı saflıqla yoğurulmuşdur (5, 34).

Mənbələrin məlumatına görə, *Azərbaycan dili* adını ilk dəfə IX əsr görkəmli Azərbaycan şairi Xətib Təbrizi söhbətlərinin birində söyləmişdir. “Xətib Təbrizi məsciddə Əbu-l-Əla Məəridən dərs alarkən təbrizli eloğlusu ilə rastlaşır. Müəlliminin razılığı ilə dərstdən ayrılıb, onunla söhbət edir: “Ayağa qalxdım və azrəbi dilində onunla xeyli söhbət etdim, məni maraqlandıran hər şeyi ondan soruşdum. İki ilə yaxın idi ki, öz dostlarımdan və vətənimdən xəbərim yox idi. Elə ki, qayıdıb Əbu-l-Əlanın yanına gəldim, məndən soruşdu: – Bu hansı dil idi? Dedim: – Bu Azrəbican əhalisinin dilidir” (6, 38).

VII əsr mənbələrinə istinadən, ərəblər Azərbaycana Azrəbican demişlər və sifət formada həmin söz *azrəbi* şəklindədir (6, 40).

«Türk» termini həm xalq, həm də dil anlayışında klassiklərin əsərlərində işlənilmişdir (7). İxşitan ibn Mənuçöhr Nizami Gəncəviyə ünvanladığı məktubunda «Leyli və Məcnun» əsərini hakim feodal nəslinə yaraşmayan türk dilində deyil, fars dilində yazmağı təklif edir. Onun məktubunda deyilir: “Türküzlü olmaq bizim vəfamız deyildir (bizə yaraşmaz). Türkcə söz deyib-danışmaq bizə layiq deyildir. Yüksək soydan doğulan adama yüksək də söz lazımdır.”

Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl» əsərində türk dilinə layiqincə qiymət verməyən mühitdən şikayətlənərək yazır:

Türkcəmi bu həbəşdə alan yox,
Dovğani bir yemək deyə, yeyən yox.

“İsgəndərnamə” əsərində türk sözünü xalq adı kimi çəkir:

Xəzər dağından Çin dəryasına qədər,
Türklərlə doludur bütün bu yerlər.

XVI əsrdə Bağdadda yaşayıb-yaradan məşhur Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli qitələrinin birində yazır:

Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazi-namərbbtü nahəmvar olur.

Və yaxud “Hədiqrətüs-süəda” əsərində Kərbəla müsibəti ilə bağlı bildirir: “.. nola, gəzr bir tərzi-mücəddədə müxtərə olsan və himmət dutub bir məqtəli-türki inşa qılsan ki, füsəhayi-türkiyəbə istimaindən təməttö bulalar və idraki-məzmunində ərəbdən və əcəmdən müstəğni olalar.”

Başqa bir şeirində:
Ey feyz rəsan ərəbü türki əcəm
Qıldın ərəbi əfsəhi əhli aləm
Etdin fəshayi əcəmi İsəyi dəm
Mən türk zəbandan iltifat eyləmə kəm.

XIX-XX əsr klassiklərinin əsərlərində də yalnız türk adı səslənir.
Seyid Əbdülqasım Nəbati:

Bəççeye türkəm, dilim türki, kəlamım həcv-məcv,
Xan cobanı, can alan can-canı gözlər gözlərim.

Seyid Əzim Şirvani Übeyd Zəkəninin məşhur «Muş o qorbe» («Siçan və pişik») əsərini farscadan tərcümə edərkən ona şeirlə yazdığı müqəddimədə daha irəli getmiş:

Nəql eyləyim gəl sənə bir dastan
Farsi ilə nəql eyləyib bastan.

Türki ilə mən onu təhrir edirəm,
Könlüvü şad et, sənə təqdir edirəm – demişdir.

«Osmanlıcadan türkcəyə tərcümə» sözünə irad tutan Mirzə Ələkbər Sabir haqlı idi:

Osmanlıcadan tərcümə türkə bunu bilməm
Gerçək yazıyor gəncəli, yainki hənəkdir.
Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, əmma
Osmanlıcadan tərcümə türkə nə deməkdir?

Və ya:

Təsnif olunub tazə kutub türk dilində
Hər kəs oxuyub elmlə bidar olacaqdır.

Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri:

Dilim türki, sözüm sadə, özüm səhbəyə, deldadə
Mənim tək şairin əlbət olar kasad bazarı.
Dünən şer ilə bir namə apardım şahe İranə
Dedi türki nəmidanəm, mərə to beçe pəndari?
Özü türk oğlu türk, əmma deyir türki cəhalətdir.
Xudaya, mozməhl dil təxtdən bu al Qacarı.

Mirzə Əli Ləli:

Heyrətdə qoydu aləm islamı «Şərqi rus»
Yüzdən niqabın açdı bu «türki zəban» ərus.

Almas Yıldırım:

Mənim imanım bir, eşqim, özüm bir,
Bir çeşmədən axdım qaynar gözüüm bir.
Türk oğlu, türkəm mən, mərdəm – sözüm bir.
Yol ver, yol ver öz yurduma gedim mən.

Fırtınalı buralısan,
Əski dərdədən yaralısan,
Soran olsa haralısan?
Söylə türkdür soyum, Araz,
Sənə olmaz doyum, Araz.

Azərbaycan ingilislər tərəfindən işğal olunduğu zaman Əhməd Cavadın etirazı:

Sən bağla hər yolu, süngüm tez açar,
Üç ayda gələnlər üç gündə qaçar.
Zənn etmə qurşunum havalı uçar,
Türkdür bu qurşunu atan ingilis.

və yaxud:

Oxunur alnımda dərin bir tasa¹
Qoca türk, sən nədən batdın bu yasa?

¹ kədər

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar da ana dilini türkcə adlandırır:

Türkün dili tək sevgili, istəkli dil olmaz,
Özgə dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.
Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi,
Xan yorğanı, kənd içrə məsəldir, mitil olmaz.

Türki vallah analar oxşarı, laylay dilidir
Dərdimi mən bu dəva ilə mədava eylədim.
Biz də islama qayıtdıqda gəlin əlbir olaq
Türklərin hər iki dünyası qayıtsın yerinə.

Səməd Vurğunun «Komsomol» poemasından:

Nədən söyləməsin ana dililə
Öz odlu nitqini yoldaş komissar.
Türkcə danışmasın sevgilisilə...
Bu mənhus adətdə böyüklükmü var?
Məndən inciməsin yoldaş komissar.

“Azərbaycan dili” kəlməsi yalnız XIX əsrin sonlarına yaxın çap olunan “Kəşkül” qəzetində işlənməyə başlamışdır. Hətta bu qəzet bağlanandan sonar sahiblərindən biri Kamal Ünsizadə çar Rusiyası müvafiq orqanlarına “Azərbaycan” adında qəzet nəşr etmək üçün müraciət ünvanlamışdı. Qəzetin bu adda çapına nəinki icazə verilmədi, hətta 14 il müddətində öz dillərində mətbu orqanın nəşri qadağan olundu. Doğrudur, hələ 1858-ci ildə Təbrizdə fars dilində “Azərbaycan hakiminin xəbərləri” (“Əxbare darəlsəltəneyi Azərbaycan”) adlı qəzet nəşr olunurdu, lakin “Azərbaycan” kəlməsi yalnız İranın Azərbaycan vilayətinin ərazisi mənasını ifadə edirdi.

Maraqlıdır ki, türk qövmü ilə daim fəxr edən Həsən bəy Zərdəbinin kürəkəni Əlimərdan bəy Topçubaşov rus dilində nəşr olunan “Kaspi” qəzetindəki bütün məqalələrində xalqın adına *tatar* deyir. Bu qəzetdə işlədiyi dövrdə Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatında elə bir ciddi hadisə olmamışdır ki, Ə.Topçubaşov ona münasibət bildirməsin. Məsələn, M.F.Axundovun komediyalarını nadir hadisə hesab edən müəllif qəzetin 26 oktyabr 1903-cü il, 230-cu sayında yazır: “Bu il Mirzə Fətəli Axundovun müsəlmanlar arasında çox geniş yayılmış komediyalarının ilk nəşrinin 50 illiyi tamam olur. Yerli müsəlmanların həyatında nadir hadisə sayılan ədəbi yubiley sabah Tağıyev teatrının² səhnəsində məşhur **tatar dramaturqunun** ən yaxşı pyeslərindən biri sayılan “Hacı Qara”nın tamaşaya qoyulması ilə yad ediləcək. .. Sözün həqiqi mənasında qiymətli yaradıcılıq nümunələri baxımından yoxsul olan **Azərbaycan tatarlarının** ədəbiyyatı bu gün öz dram əsərləri, həm də **tatar həyatının** mənfi tərəflərinin sərrast və diqqət təsviri ilə seçilən dram əsərləri ilə öyünə bilirsə, bunun üçün hər kəsdən öncə ilk **tatar dramaturqu** və tatar dramaturgiyasının istedadlı banisi kimi Mirzə Fətəli Axundova minnətdar olmalıyıq. O, haqlı surətdə “**tatar Molyeri**”³ hesab edilir”.

Ə.Topçubaşov XX əsrin ilk anadilli mətbu orqanı “Şərqi-rus” qəzetinin Bakıya köçürülməsini alqışlayır.⁴ “Kaspi”nin 23 yanvar 1905-ci il 18-ci sayında çap etdirdiyi “**Bakıda tatar dilində qəzet**” adlı məqaləsində sevincini oxucularla bölüşür, yeni mətbu nəşrin meydana gəlməsini səbirsizliklə gözlədiyini gizlətmir. Lakin ondan fərqli olaraq M.Şahaxtılı qəzetinin nəşr dilini tatar yox, türk dili hesab edir: “Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox,

² 1900-cü ildə H.Z.Tağıyevin vəsaiti hesabına Bakıda inşa edilən ilk teatr binasıdır. Şərqdə ilk opera - “Leyli və Məcnun” bu binada tamaşaya qoyulmuşdur.

³ Jan Batist Molyer Qərbi Avropa, Fransa ədəbiyyatında klassik komediya janrının banisidir.

⁴ Bu ictimai-siyasi qəzet 1903-cü ilin martından 1905-ci ilin yanvarına qədər Tiflisdə tanınmış publisist Məhəmmədəğa Şahaxtinskiyin redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur.

xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışdılar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz.

Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkləri” (8, 28).

F.Köçərli də doğma ədəbiyyatımızın tanınmış simalarının əsərlərindən nümunələr əsasında tərtib etdiyi kitabçanı (müntəxəbatı) “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” adlandırır.

Yaddaş üçün: XIX əsrin ortalarındanək heç bir mənbədə azərbaycanlılar tatar adlandırılmır. Türkçülüyn məşhur ideoloqlarından biri olan Ə.Hüseynzadə yazırdı: “Tatar” istilahi mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilanə bir surətdə istemal edilməkdə bulunduğuna binaən türkoloqlar (üləmayi-əhvalşünasani-ətrak) fiyövmən bu istilahın ortadan götürülməsi tərəfdarıdırlar. Çünki tatar ləfzi mənai-həqiqi əslisindən başqa üç-dörd mənə ilə istemal olunur ki, kaffəsi yanlışdır” (9, 47). Silsilə məqalələrinin birində türk və tatar adlarına aydınlıq gətirir: “Türk var, monqol var, tatar yoxdur. IX əsr Çin salnaməçilərinə görə “tatar” qeyri-Çin əqvamı deməkdir Bu ad monqollara çinlilər tərəfindən verilmiş ilk addır. Ancaq onlar bir qövəm, bir əşirət, ya qəbilə halında Çin daxilindən xaricə çıxmamışlar. Tatarlar monqol cinsinə mənsub olduqlarından türk irqinin deyil, monqol irqinin bir qolunu təşkil edirlər. Bunları türklərdən ayırmaq lazımdır... Tatar deyilən, səhvən tatar deyilən türklərə, daha doğrusu, türklərin səhvən tatar deyilən isminə gəlincə, bunların lisan və tarix cəhətilə moğollara müşabihət və münasibətləri çox azdır. Yox kibidir. Lisanları nisbətən qaba olmaq ilə bərabər Azərbaycan türkü, osmanlı, hətta çağatay şivələrindən ziyadə türkcədir” (9, 216).

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq tatar əvəzinə *müsəlman* dili ifadəsi də işlənir. M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyovun əsərlərində çoxlu sayda nümunə vardır. Məsələn, Ü.Hacıbəyov “Dil” məqaləsində belə bir dialoq verilir:

“Bir ərəbdən soruşsan ki, sən kimsən?

Deyir: – Ərəb!

– Sən nə dindəsən?

– İslam.

– Nə dildə danışsən?

– Ərəb.

İslam olmayan ərəbdən də bu sualları etsəm, cavabında deyər ki, mən ərəbəm, dinim xristian dinidir, dilim ərəb dilidir... Amma bizim bir nəfərimizdən sor ki,

– Sən kimsən?

Deyər müsəlmanam.

– Hankı millətdənsən?

– Müsəlman millətindən.

Nə dinindənsən?

– Müsəlman dinindən.

– Nə dili danışsən?

– Müsəlman dili.

Halbuki özü türkdür, dini islam dinidir, dili də türk dilidir. Daha burasını düşünən yoxdur ki, müsəlman adında millət yoxdur, müsəlman adında dil yoxdur, müsəlman - yəni islam dinini qəbul etmiş bir adam deməkdir. Din başqa, dil başqa. Din başqa, milliyyət başqa. Dində dil yoxdur, dində milliyyət də yoxdur” (10, 214).

Üzeyir Hacıbəyov «Dil» məqaləsində yenə yazır: «Məsələn, bir türk Ərəbistana gedib ərəb arvadı alar, sonra oğlunu da ərəb qızına evləndirər... Əlbəttə nəvəsi ərəb olar...

Amma madam ki, bizim bu surətdə ərəb və ya fars olmaq təşəbbüsündə deyilik, ona görə türklüyümüzə baqi qalırıq. Buna görə də dilimiz türk dilidir. İndi həmin bu türk dilimizin əvvəla, baqi qalması və saniyə təərəqqi etməsi və islah olunması barəsində çalışmalıyıq. “Baqi qalması” sözlərinə oxucularımızın diqqətini cəlb etməkdən məqsədimiz dilimizin baqi qalmamaq ehtimalı olduğunu bildirməkdir. Çünki doğrudan da əgər biz öz ana dilimizə indiyə qədər baxdığımız nəzərlə baxmaqda davam edərsək, yeni heç bir əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, günlərin bir günü

dilimiz itər, batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, onda o millət özü də batar, çünki bir millətin varlığına, isbatı-vücud etməsinə səbəb onun dilidir» (10, 215).

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı “Qafqaz müsəlmanlarını necə adlandırmalı” adlı məqaləsində Rusiya daxili quberniyalarının müsəlman əhalini *tatar* adlandırmasını uğursuz hesab edir, Azərbaycan xalqının özünü *müsəlman* adlandırmasını “özünü və dilini müsəlman” sayan azərbaycanlıların özündən qaynaqlandığını vurğulayır (11). XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri *Azərbaycan* və *azərbaycanlı* anlayışları gündəmə gəlsə də, böyük bir ziyalı nəslə, ictimai-siyasi xadimlər, mətbuat, incəsənət, maarif işçilərinin tanınmış nümayəndələri *azərbaycanlı* ilə müqayisədə *türk* milli kimliyinə üstünlük verirdilər. Buna səbəb *azərbaycançılıq* ideyasının hətta ziyalı təbəqəsində hələ milli şüur kimi formalaşmamasında idi. Əvvəlcə Gəncədə, sonra Bakıda “Azərbaycan” adlı qəzetin nəşri, ətraf regionlarda çox böyük nüfuz qazanması **Azərbaycan** adının, dilinin geniş miqyasda təsbitinin təzahürü və təsdiqidir.

A.Qəribli Osmanlı imperiyasının həm ilk, həm də son konstitusiyası sayılan «Kanuni-Əsasi»nin 18-ci maddəsinə əsasən nəticə çıxarır ki, Osmanlı dövləti yalnız öz ərazisində türkcənin nüfuzunu qazanmaqdan o tərəfə keçə bilmədi. Lakin bunda da müəyyən şərtlilik vardı. Belə ki, türkcə adı uzun müddət populyarlaşmadı (12, 62). Təsədüfi deyil ki, V.V.Radlov yazırdı: «Osmanlılar özlərini «türk» yox, həmişə «osmanlı» adlandırırlar» (13, 98). T.Bayqara bu məsələ ilə bağlı yazır ki, osmanlı aləmində, xüsusilə İstanbuldakılar nədənsə özlərini türkdən ayrı görür, türk saymırlar. Onlara görə, türk “qaba dağlı, kəndçi insanlar” anlamındadır.

XVIII əsrdən başlayaraq hətta XIX əsrin ortalarınaqədər osmanlı ədəbiyyatında türk dili heç də müsbət mənə daşımır. Halbuki belə düşüncələr adını qəbul etmədikləri türkün bütün xüsusiyyətlərini özündə saxlayırlar (14, 40). Kazım Nami sual edir: “İndi bu türkcəyə “osmanlıca” mı deyilməlidir? Osmanlılıq hər nə qədər türklər tərəfindən təsis edilmiş bir keyfiyyəti-ictimaiyyə və siyasiyyə isə də, bu vətənlə yaşayan hər ünsürə aid sifətdir... Dilimiz türkcədir. Bütün türk ləhcələri ilə müqayisə edərkən buna “osmanlı türkcəsi” deyirik” (15).

M.Şahtaxtlının mövqeyi daha aydındır: «Bu dil osmanlı dilidir ki, azərbaycancanın eynidir. Bir sözlə, türkcədir» (8, 198). Yaxud: «Bizim Azərbaycan dilimizin eyni olan osmanlı dili ədəbiyyatının sərvəti sayəsində Qazan və cığatay türkcəsi ilə qonuşan həmlisanlılarımız arasında da ədəbi dil, maarif və dəyanət dili olmuşdur. O tərəflərdə üləma silki-cəlilindən və ya sadə maarif-məndandan olsun kamallı və tərbiyəli müsəlman mütləq osmanlıca oxur və yazır» (8, 198).

Türkçülük ideologiyasının təşəkkülündə böyük xidmətləri olan Ə.Hüseynzadə türk dünyasında Azərbaycan türklərini fərqləndirir, lakin dil məsələlərində ümumtürk ədəbi dil mövqeyində türkcənin İstanbul “ləhcəsi”ni qəbul edir (9).

Müəyyən zamanlarda ayrı-ayrı türksoylu etnosların türk dili əvəzinə bəzən tayfa və yaxud hakim sülalə adlarından (uyğur, özbək, qazax, osmanlı, tatar, başqırd və b.) istifadə etmələri də təbii, indi də bu amildən yararlanan türk dövlətləri (Qazaxıstan, Özbəkistan və b.) vardır. Hazırda rəsmi dili türk dili olan Türkiyə Cümhuriyyətinin sələfi Osmanlı dövlətinin dili osmanlı dili olduğu halda, Azərbaycan Respublikasının sələfləri Azərbaycan Səfəvi İmperiyası və Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dili türk dili olmuşdur. Özəlliklə, türk cümhuriyyətləri arasında ilk dəfə Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dilinin türk dili olması, Azərbaycan türklərinin türk dilinə verdiyi önəminin və milliyyət hissinin yüksək səviyyəsinin göstəricisidir.

Bu adların müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların qarşılığı *türk* sözüdür. Azərbaycan dili adını alana qədər xalqımızın adına türk demişlər. Türk sözü həm türk xalqları və dilləri qrupuna, həm də ayrıca olaraq bir dilə aid olmuşdur. Göytürklərdən günümüzədək fasiləsiz işlənən və *türk dili* adı ilə tanınan türkcə XX əsrin əvvəllərinə qədər bütün türk millətlərinin dilinin ifadəsidir. Sonralar mənaca daralmaya məruz qalmış, Sovet dönməsində türk dilində danışan xalqlar qazaxca, qırğızca, özbəkca, tatarca və s. adlanmışlar. Yəni əslində bu xalqlar öz adları ilə XX əsrə gəlib çıxmış və bu adlarla tanınmışlar. Azərbaycanlılar isə ötən əsrin 30-cu illərində (daha dəqiq 1936-cı ilədək) türk adı daşımışlar! Azərbaycan dili anlayışının tarixinə ümumtürk konteksti çərçivəsində baxılmalıdır. Əvvəla, Azərbaycan dili anlayışı türk dillərinin təbii diferensiasiyası prosesində meydana çıxıb, ikinci, bu anlayış milli ictimai şüurun təsdiqidir. Əgər özbək, türkmən, tatar, qazax və s. dilinin kökündə etnonim dayanırsa, Azərbaycan dili anlayışı toponim əsasında təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycan (türk) dili müəyyən dövrdə diferensiasiya olunan türk dillərinin ad baxımından yeganə əcdadı kimi qalmışdır.

Beləliklə, türk dili Azərbaycan dili anlayışını həm keçmişə bağlamış, həm də gələcəyə gətirib çıxarmışdır. Türk dili bütün türk dilləri üçün ümumi ad olmuş, daha sonralar regional təzahürləri ilə adlandırılmışdır. Qeyd edək ki, orta əsrlərə qədər müstəqil türk dillərindən danışmaq düzgün deyil, çünki türkdilli xalqların bu dövrəqədərki dillərində fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətlər, demək olar ki, eynidir. Sonralar “qıpçaqların dili”, “oğuzların dili” və s. anlayışlar ortaya çıxmışdır.

Azərbaycan xalqı mənşəyi etibarilə türk xalqlarından biridir, etnik tarixi ümumtürk tarixinin tərkib hissəsidir (16).

Bugünkü ünsiyyət vasitəsi olan *Azərbaycan dili*, qeyd etdiyimiz kimi, tarixən bu adda olmamışdır. Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dili”ni çox mürəkkəb anlayış adlandırır. Qeyd edir ki, “Azərbaycan dili” bütün dövrlərdə azərbaycanlılara ünsiyyət aləti və mədəniyyət forması kimi xidmət edən ən mühüm vasitə olduğu üçün, ilk baxışda elə görünür ki, “Azərbaycan dili” anlayışı bütün dövrlər üçün eyni anlayışdır. Vahid ümumxalq Azərbaycan dili tayfa dillərinin bir neçəsinin, xüsusən oğuz, qıpçaq tayfa dillərinin əsasında təqribən VII-X əsrlər arasında formalaşmış bir dildir ki, öz vahidlər sisteminə görə türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Məhz buna görə də ilk dövrlərdən başlayaraq bu dil xüsusən Xəzər dənizinin qərb, cənub dairəsində və Qara dənizin şərq, cənub dairəsində işlənən digər dillər arasında geniş yayılmış türk dillərindən olduğu kimi, “türk dili” və ya “türki” adı ilə tanınmışdır. Buna görə də “Azərbaycan dili” ifadəsi təkcə qəbilə dili mənasında deyil, Azərbaycanda yaşamış müxtəlif qəbilə və tayfaların, yəni qədim azərbaycanlıların müxtəlif dilləri mənasında deyil, məhz VII-X əsrlər arasında tam halda formalaşmış bir xalqın, Azərbaycan xalqının vahid, ümumi ünsiyyət vasitəsi olan ümumxalq dili mənasında başa düşülən bir anlayışın ifadəsidir və xüsusiləşmiş adıdır (17, 15-17).

Necə adlanmasından asılı olmayaraq, dünyaya gəlişimizdə eşitdiyimiz ən munis kəlmələr ana dilində - Azərbaycan dilindədir:

“Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hissiyati-qələbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti-mədrəkəsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki sən daha beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdir!” (N.Nərimanov).

Ədəbiyyat

1. Bax: S.Vəliyeva. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi. Bakı, Azərbaycan Universiteti, nəşr., 2002.
2. Bax: J.Deny. Türk Dil Bilgisi. İstanbul, 2012, s.3 (Ali Ülvü Elönnin fransızcadan tərcüməsindən).
3. В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т.III, ч.2, С.Петербург, 1905.
4. M.Kazımbəy “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”. (Tərcümə, tədqiq və şərh İdris Abbasovundur). Bakı, “Zərdabi LTD”, 2017.
5. Ətraflı bax: В.Л.Величко. Кафказ. Русское дело междуплеменные вопросы. Баку, «ЭЛМ», 1992.
6. Bax: M.Mahmudov. Piyada... Təbrizdən Şama qədər. Bakı, “Yazıçı”, 1982.
7. Ətraflı bax: R.Eyvazova. Bir daha ana dilimiz haqqında. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014.
8. M.Şahtaxlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2006.
9. Ə.Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. I c.Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
10. Ü.Hacıbəyov. Əsərləri. 10 cildə, IV c., AMEA nəşriyyatı, 1968.
11. “Kaspi” qəzeti, 1891, №93.
12. A.Qəribli. Azərbaycan dili anlayışının tarixi. Bakı, «Elm və təhsil», 2017.
13. В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т.III, ч.2, С.Петербург, 1905.
14. Bax: T.Bayqara. Türk, Türklük və Türklər. İstanbul, 2006, s.211.
15. Osmanlıca/ Osmanlı türkçesi terimi üzerine. İstanbul, Türk yurdu, 2011, cilt 31.

16. Daha geniş məlumat almaq üçün bax: A.Qəribli. Azərbaycan dili anlayışının tarixi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017;

A.Qəribli. “Türk dili”, “Türk ləhcələri” və “Türk dilləri” anlayışlarının genotipologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”,

2018; N.Cəfərov, A.Qəribli, E.Qəribli. Türkologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.

17.Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, “Maarif”, 1979.

Н.Мамедли

Азербайджанский язык как один из тюркских языков огузской группы

Резюме

Как формирование турецких тюрков, так и у формирование азербайджанских тюрков начинается с приходом гуннов-гыпчаков на западный берег Каспийского моря и завершается нашествием сельджуков. В тот период племенные языки распадаются и формируется среднесельджукский язык. Начиная с XIII-XIV веков сельджукский язык распадается на османский и азербайджанский языки и каждый из них начинает свой самостоятельный этап развития. В древнем периоде азербайджанский литературный язык практически не использует ранее совместные с османским языком слова: *şimdi, şöylə, şu, kəndi* və s. В этот период заканчивается формирование тюркских литературных языков. Азербайджанский язык в своем развитии делится на два этапа: 1. Становление литературного языка: XIII-XIV века; 2) Классический язык стихов: XV-XVIII века.

Исследователи историю азербайджанского литературного языка делят на два периода: становление и стабильность:

I Становление или же древний период приблизительно охватывает этап начиная с IX-X и по XVII века. Ареал использования азербайджанского языка отличается своей масштабностью. Будучи языком армии таких азербайджанских государств как Сефевидов, Аггоюнлы, Гарагоюнлы, Джелараидов данный язык сыграл роль литературного языка в Передней Азии.

Лексический состав азербайджанского языка того периода отличается множеством арабских и персидских слов.

II Период стабильности начинается с середины XVII века и охватывает три периода: 1) обнародование литературного языка (до XVII-XIX вв.); 2) период возникновения и развития национального языка (начало XIX-XX вв.); 3) современный период (после начала XX века).

Серьезное развитие азербайджанского языка начинается со второго этапа. На этом языке, наряду со стихами, писалась проза и драма, печатались газеты и журналы, составлялись некоторые официальные документы, велись научные исследования, писались учебники. Этот период продолжался до 30-х годов XX века и так сформировался национальный литературный язык.

На современном этапе – к середине XX века стабилизировались орфографические и орфоэпические нормы азербайджанского языка.

Три направления в азербайджанском литературном языке XX века являются ведущими:

1. Отождествление литературного языка с народным.

2. Создание литературного языка, опирающегося на традиции османского и азербайджанского языков.

3. Создание литературного языка, основанного на нормах литературного языка и понятного всеми.

Ключевые слова: гунны-гыпчаки, развитие и древний период, период стабильности, литературный и народный язык, традиции османов и азербайджанский язык

Azerbaijani of Turkic?

Summary

The concept of "Azerbaijani language" is an integral part of the "Azerbaijani-Turkic language" model. This, in its turn, is connected with the differentiation of the ethnos on the stages of the Turks history. For Russia, which had taken under control the Caucasus military and administrativ, it was not so easy to answer the question of what the local Aborigines would be called. Russians called Azerbaijani the Tatar language, the Turkic-Tatar language, the Azerbaijani-Tatar language, the Caucasian-Tatar dialect, the Turkic-Azerbaijani language, the language of the Transcaucasian Tatars, the Turkic language, etc. According to some sources, for the first time the famous Azerbaijani poet Khatib Tebrizi speaks about the Azerbaijani language in the 9th century. The term "Turkic" in the works of the classics was used in the meaning of both the people and the language. Starting from the 20s of the twentieth century, the use of Muslim language instead of Tatar has been encountered.

At certain times, it is natural for separate ethnic groups of Turkic origin to use the names of tribes or the names of rulers (Uygurs, Uzbeks, Kazakhs, Ottomans, Tatars, bankers, etc.) instead of the Turkic language; and etc.).

At present, being the official language of Turkey, the predecessor of which was the Ottoman state with the Ottoman language, and the predecessor of the Azerbaijan Republic, the Empire of the Azerbaijani Safavids and the Azerbaijani state, the state language was the Turkic language.

Despite the variety of names, their core is the word Turkic. Before our language was called Azerbaijani, our people were called Turks. The word Turkic applied both to the same language and to the Turkic peoples and groups of languages. Starting from the period of the Hekturk, the Turkic language was used continuously and until the beginning of the twentieth century was the expression of all Turkic peoples. Subsequently, the term underwent a narrowing of meaning and in Soviet times called everyone - Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, Tatars, etc. That is, these peoples came to the twentieth century with their name and were known by these names. Azerbaijanis before the 30s of the last century (or rather, until 1936) were called Turks! History The concept of "Azerbaijani language" should be considered within the framework of the common Turkic context. First, the Azerbaijani language appeared in the process of natural differentiation of Turkic languages, and secondly, this concept is an affirmation of the national public consciousness. If the basis of the Uzbek, Turkmen, Tatar, Kazakh and other languages is an ethnonym, the concept of the Azerbaijani language was formed on the basis of a toponym. The Azerbaijani language is a common, unified means of communication of the Azerbaijani people, an expression of the concept of the common language and its own name.

Key words: Tatar language, Turkic language, Muslim language, Ottoman language, Gypchak language, Oguz language, Azeri language, national identity, Turkic dialects.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Rüşət Rüstəmov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

BAHAR CƏFƏROVA
Filologiya elmləri doktoru, professor
FHN
bahar.jafarovafh@qov.az

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QEYRİ-QƏTİ GƏLƏCƏK ZAMANIN SEMANTİKASI

Xülasə

Məqalədə qeyri-qəti gələcək zamanın semantik xüsusiyyətləri müqayisəyə cəlb edilmiş və qarşılaşdırılmışdır. Semantik çalarlarda oxşar və fərqli cəhətlər meydana çıxarılmışdır.

Müasir Azərbaycan dilinin qeyri-qəti gələcək zamanının semantik xüsusiyyətləri həm türk dillərinin, həm də digər sistemli dillərin materialları əsasında qarşılaşdırılmış, uyğun semantik əlamətlər aşkar edilmişdir.

İngilis dilində gələcək zamanın qeyri-qəti növü olmasa da, bu mənanı həmin dildə ifadə etdirən formaların mövcudluğu aydınlaşdırılmışdır. Azərbaycan və İngilis dillərində qeyri-qəti gələcək zamanın mənalarında yaxınlıq müşahidə edilmiş və hər iki dildə müxtəlif formalarda üzə çıxdığı nümunələrlə izah edilmişdir.

Müqayisə edilən dillərdə qeyri-qəti gələcək zamanın mühüm dinamik hərəkətləri, əlamətləri, predmetləri, prosesləri və hadisələri ifadə etdiyi də məqalədə öz əksini tapmış və nümunələrlə izah edilmişdir. Qeyri-qəti gələcək zamanın həm dinamik, həm də statik hal və ya hərəkətləri bildirməsi müəyyən edilmişdir. Məqalədə həmçinin qeyri-qəti gələcək zaman formalarına atalar sözlərində daha çox rast gəlinməsi də öz əksini tapmış və hər iki dildə nümunələrlə izah olunmuşdur.

Açar sözlər: qeyri-qəti gələcək zaman; semantik cəhət; semantik-qrammatik əlamətlər; sintaktik pozisiya; zaman zərfləri; analitik forma; konkret zaman; ümumi hadisələr; dinamik hərəkətlər; semantik çalar; məna xüsusiyyətləri.

Qeyri-qəti gələcək zaman həm formal göstəricilərinə, həm də bir sıra mənalarına görə qəti gələcək zamandan fərqlənir. Qeyri-qəti gələcək zamanda iş, hal və hərəkətin yerinə yetirilib yetirilməyəcəyinə yəqinlik yoxdur. İş, hərəkət bu zaman yerinə yetirilə də bilər, yetirilməyə də bilər. Bu əlamət qeyri-qəti gələcək zamanı qəti gələcəkdən ayırır.

İngilis dilində gələcək zamanın qeyri-qəti növü olmasa da, bu mənanı həmin dildə ifadə etdirən formalar mövcuddur.

Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman semantik cəhətdən həm hərəkətin icrasının qəti olmadığını bildirməklə yanaşı, eyni zamanda ümumilik də bildirir.

Azərbaycan və İngilis dilində qeyri-qəti gələcək zamanın mənalarında yaxınlıq çox müşahidə edilir. Lakin bu mənalar hər iki dildə müxtəlif formalarda üzə çıxır. Bu mənaların bəzilərini nəzərdən keçirək.

1. Azərbaycan və İngilis dillərində iş, hərəkət qeyri-müəyyən gələcək zamanda görülür, icra olunur. Azərbaycan dilində bu semantik çalar qeyri-qəti gələcəklə (-ar,-ər), ingilis dilində isə gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması ilə ifadə olunur. Məsələn, müqayisə edək:

Mən məktub yazıram.

You look frozen. Sit down by the fire and I will make you a cup of tea (Thomson).

Hər iki dildə gələcək zamanın bu formaları güman mənasını ehtiva edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-qəti gələcək zaman Azərbaycan dilində yuxarıda göstəriləndiyi kimi –ar,-ər morfoloji göstəricisi ilə, ingilis dilində isə gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması ilə “shall+məsdər” perifrastik forması ilə sabitləşib. Belə sabitləşmə qarşılaşdırılan dillərin gələcək zamanının qeyri-müəyyən formaları arasında differensiasiya yaradır.

Həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində qəti gələcək zamanın digər semantik-qrammatik əlamətləri aşağıdakılardır: qeyri-müəyyənlik, şərtilik, qeyri-qətilik-ehtimallıq, güman, hipoteklik-təxminilik, fərziyyəyə əsaslanmaq və s.

Bu mənə əlamətlərini Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman ingilis dilində isə şərtləşdirilmiş sintaktik pozisiyalar ifadə edir.

Prof. A.Axundov qeyri-qəti gələcək zaman formasının mənasında iki mühüm cəhətin olduğunu göstərir: 1. Bu forma gələcəkdəki bütün hərəkətin icrasının qəti olmadığını göstərir. 2. Bu forma bütün zamanlar üçün fəaliyyətdə olan hal və hərəkətləri bildirir [1, 102].

Qarşılaşdırılan dillərdə qeyri-qəti gələcək zaman gələcəkdə bitəcək hərəkətləri bildirir. Bu mənə Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman forması (-ar,-ər) və “bir gün”, “bir zaman” zaman zərfləri ilə, ingilis dilində isə gələcək zamanın bitmiş forması ilə işlədilir. Məsələn, müqayisə edək:

1. Bir zaman gələr, həyat üzümüzə gülər (İ.Əfəndiyev).

Bir gün gələr sizin kimi kətdalara divan tutarlar (Ə.Vəliyev).

2. I suppose that when I come back in ten years time all these old houses will have been pulled down (Thomson).

At the rate he is going he will have spent all his money by the time he is twenty-one (Thomson).

Bitəcək hərəkətlər müqayisə edilən dillərdə müəyyən şərtlə bağlı icra olunur. Bu hal (vəziyyət) Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman forması (-ar,-ər), ingilis dilində isə analitik formalarla bağlı olur. Məsələn: Əgər mən deyən olarsa, sənin təkliflərinlə razılaşaram. Tüfənglərinə aparsaq, onları dinməz-söyləməz güllələyərler (İ.Şıxlı).

Şərt budaq cümləsindən ibarət olan bu cümlədə qeyri-qəti gələcəyin şərtilik mənası özünü büruzə verir.

Bu mənə Azərbaycan dilində “köməkçi feil-qeyri-qəti gələcək zaman-şərt şəkilçisi” strukturunda açıqlanır.

İngilis dilində isə aşağıdakı cümlədə şərtilik mənasının qabarıq şəkildə əks olunduğunu görə bilərik.

Məsələn: If they come in time, we'll have dinner together. If he comes here again, I'll be pleased.

Azərbaycan və ingilis dillərində qeyri-qəti gələcək zamanın semantikasından biri də hipoteklik (ehtimallıq, təxminilik, güman, fərziyyə) bildirməsidir.

Bu mənə əlaməti həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində analitik formalarla (köməkçi feil-məsdər) ifadə olunur. Məsələn:

Mənə elə gəlir ki, bunu Vəli etmiş olar. Güman edirəm ki, oğurluğu əsnəbi etmiş olar.

Cümlələrdən (1-ci cümlə tərtib-hərəkət budaq cümləsi, 2-ci cümlə isə tamamlıq budaq cümləsi) göründüyü kimi Azərbaycan dilində qeyri-qəti hipoteklik-ehtimallı “etmiş olar” perifrastik forması ilə müəyyənləşir. Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcəyin bu formasının işləndiyi cümlələr də yəqin, güman, ehtimal və s. sözlərdən biri işlənə bilər. Məsələn: Yəqin bir-iki il olar (M.Hüseyn). Ehtimal ki, bu işi uşaq etmiş olar (danışqı dilində).

Y.B.Əliyev yazır ki, obyektiv gələcək zaman formaları mümkün olan ehtimal mənə çalarlıqlarını əmələ gətirmək üçün də işlədilir. Ol (bol) köməkçi feili belə cümlələrdə iştirak edir. Məsələn, Karjausa, suuuk bolluk bolur (Qar yağsa, soyuq olar); (soyuğun olması ehtimaldır). Zamanı jetçənəse, Xasan kelçen bolur (Vaxt keçsə (mümkündür), Həsən gələr). (Həsənin gəlməyi ehtimaldır); Teleqramman ıalçənəse, İdris kele bolur (Əgər teleqramı alsa, İdris gələr). (İdrisin gəlməyi ehtimaldır)

[2.s.115].

İngilis dilində It may be a year or two. Probably the child has done this work.

Qarşılaşdırılan dillərdə qeyri-qəti gələcək zaman məhdudlaşdırılmış-lokallaşdırılmış konkret zamanları və ümumi hadisələri və s. ifadə edir.

Azərbaycan dilində bu mənə qeyri-qəti gələcək zaman forması ilə (xüsusəndə “deyirlər-sözünə-ar, -ər şəkilçisini əlavə etməklə), ingilis dilində qəti və ya qeyri-qəti gələcək zaman formaları mövcud olmadığından göstərilən halda “Future Indefinite Passive” işlədilir.

Məsələn: Mənə Koroğlu deyərlər. Ona Kosaoğlu deyərlər (İ.Şıxlı).

You will be told in advance.

He will be seen off at the airport by all the ministers (Thomson).

Müqayisə edilən tipoloji cəhətdən fərqlənən dillərdə qeyri-qəti gələcək zaman mühüm dinamik hərəkətləri, əlamətləri, predmetləri, prosesləri və hadisələri ifadə edə bilir. Bu mənə Azərbaycan dilində -ar,-ər şəkilçisi ilə, ingilis dilində isə indiki, qeyri-müəyyən zaman formasında (The Present Indefinite Tense Form) öz ifadəsini tapır. Məsələn: Yayda bürkü olar, qışda qar yağar. Yazda gül açar. Payızda yağınlıq çox olar.

Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman formasının işləndiyi bu sadə cümlələrdə yay, qış, payız, yaz kimi fəsil adlarından biri işlədilir.

İngilis dilində: It often snows, the rivers and lakes are frozen over in winter. In spring the weather gets gradually milder and the sun shines more brightly. In summer the weather gets still warmer and sometimes it is very hot. The sky is blue and cloudless. In autumn the weather is still warm and the leaves change their colour from green to yellow and red. In autumn it often rains (B.A.Milovidov).

Qeyri-qəti gələcək zamanın mühüm mənələrindən biri də dinamik və statik hərəkətləri ifadə etməsidir.

“Bu zamanın, yəni qeyri-qəti gələcəyin (-B.C) dinamik və ya statik hal-hərəkət bildirməsi, birinci növbədə işləndiyi sintaktik şəraitdən asılıdır [3,s.344].

Bu cür hərəkətlər ümumiləşdirici keyfiyyəti ilə seçilir. M.Rəhimovun qeyd etdiyi kimi bu cür hərəkətlər-ümumiləşdirilmiş hərəkətlər, adətən statikliklə bağlıdır [4, s.12].

A.Axundovun nöqteyi-nəzərincə, digər zamanlardan fərqli olaraq, qeyri-qəti gələcək zaman həm dinamik, həm də statik hal və ya hərəkətləri bildirir. Qeyri-qəti gələcək zamanın nə zaman dinamik (hərəkət), nə zaman isə statik hərəkətləri bildirməsi daha çox konkret xarakterdə olur, bu və ya digər cümlənin ümumi məzmunu ilə təyin olunur [5, s.105].

Aşağıdakı cümlələrin ümumi məzmunundan hərəkət və proseslərin dinamik və statik əlamətləri meydana çıxır. Məsələn, Hələ o biri qışa da çatar. (İ.Şıxlı). Az sonra buludlar dağılar, günəş üfüqlərdən boylanar (İ.Əfəndiyev).

İngilis dilində: What horse will ride tomorrow? (Thomson).

You will understand when you are older.

I have tried to explain but she doesn't understand English.- I will say it to her in Finnish: perhaps she'll understand that (Thomson).

Azərbaycan və İngilis dillərində qeyri-qəti gələcək zaman iş və hərəkətin icrasının gələcəkdə mümkün olduğunu bildirir. Bu semantika Azərbaycan dilində olmaq köməkçi feilinə -ar şəkilçisi artırmaqla, ingilis dilində isə indiki qeyri-müəyyən zaman forması “may” modal feili ilə əsas feilin birləşməsi şəklində ifadə olunur.

Məsələn: A.Evdə söz-söhbət olar da... Belə yerdə fikirlər olar da...

I.I've got a meeting this evening, so I may be a little late home tonight (Language Activator).

Employees are expected to deal pleasantly and efficiently with any problems-that may arise.

Obyekt seçilmiş dillərdə qeyri-qəti gələcək zaman gələcəkdə ardıcıl görülməli iş və hərəkətləri ifadə edir. Azərbaycan dilində bu mənə –ar,-ər forması, ingilis dilində isə gələcək qeyri-müəyyən zaman forması ilə ifadə olunur. Məsələn: A.Gedib məktubu alarsan, gətirərsən, mollaya oxutdurarsan, məzmununu mənə danışarsan-cümləsində alarsan-gətirərsən-oxutdurarsan-danışarsan sözləri gələcəkdə görülməli iş və hərəkətlərdir.

I.If I find my friend at home I'll have him read and translate these pages, then I'll come back to you and explain what's written here (Language Activator).

Tipologiyası bir-birindən fərqlənən müxtəlif sistemli dillərdə gələcək zamanın qeyri-qəti, qeyri-müəyyən növü iş və hərəkətin gələcəkdə görülməsini başqa bir hərəkətin icrası ilə əlaqələndirir (bağlayır). Burada bir iş, hərəkət, digər bir iş, hərəkətdən asılı vəziyyətə düşür. Məsələn:

A.Sən mənə kömək etsən, hörmətini saxlamam.

I.If you learn another language you'll get a better job (Thomson).

Bütün zamanları təsbit ehtiva etməsi qeyri-qəti gələcək zamanın semantic əlamətlərindən sayıla bilər. Müasir Azərbaycan dilində bu semantic çalar çox yayılmış, həm bədii, həm də danışq dilində geniş istifadə olunur. “Həmin mənə xüsusiyyətlərinə daha çox atalar sözlərində, zərb-məsəllərdə, aforizmlərdə və s. təsadüf edilir [6,s.106; 7,s.345].

Aşağıdakı nümunələrdə bu mənə əlaməti öz əksini tapmışdır.

A.İnsanı qəm çürüdər, dəmiri nəm.

Atalar sözlərinin ikinci komponentində feili xəbər ellipsisə uğramışdır.

Qeyri-qəti gələcək zaman hər iki dildə həmişə, bir müddət təkrar edilən hərəkətləri bildirir. Azərbaycan dilində bu mənə –ar,-ər şəkilçisi ilə, ingilis dilində isə keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması ilə ifadə olunur. Məsələn, müqayisə edək:

A.Həmişə Qoridən qayıdanda atası onun qabağına adam göndərərdi (İ.Şıxlı).

I.I used to meet him sometimes when he was working on the chronicle here (Krylova).

Gələcək zamanın bu növü hər iki müxtəlif sistemli dillərdə keçmişdə olub getmiş iş və hərəkətləri bildirir. Bu, bəzən ardıcıl iş və hərəkətləri ifadə edir. Məsələn, A. Əşrəf göy buxara papaq geyərdi. Belindəki sallamalı kəmərinədən xəncər asardı (İ.Şıxlı).

İngilis dilində bu mənə aşağıdakı forma ilə ifadə olunur.

Məsələn, I liked reading in the garden I used to take a deck-chair, sit under one of the apple-trees and read (Krylova).

Qeyri-qəti gələcək zamanın qəti gələcək zamandan mənaca bir fərqi də ondan ibarətdir ki, o qəti gələcək zamanla indiki zaman arasında orta bir yer tutur, yəni bəzən qəti gələcək zamanı, bəzən də indiki zamanı əvəz edə bilər. Sən yaxşı oxuyanda ananın ürəyi şad olar [8,s.176].

Gələcək zamanın qeyri-qəti növü xasiyyət, adət anlamında olan iş və hərəkətləri də bildirir. Subyektə səciyyələndirən bu mənə əlaməti A.Axundovun fikrincə, onun nəinki qrammatik, hətta semantik cəhətdən feili sifətlərdən hələ lazımınca təcrid olunmamasının nəticəsidir [9,s.107].

Bu mənada olan qeyri-qəti gələcək zaman formalarına atalar sözlərində daha çox rast gəlmək olur. Məsələn, Bekar otursan kor kirpiyini qırar. Dama-dama göl olar. Alınmamış qız deyingən olar və s.

Atalar sözləri “Atalar sözü, aqlın gözü” (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1976) adlı kitabdan götürülmüşdür.

Atalar sözlərindən ibarət bu cümlələrdə iş və hərəkət təkcə gələcək zamana aid olmur, həmçinin digər zamanları da əhatə edə bilər.

M.Hüseynzadənin göstərdiyi kimi, onlar hər bir zamana aid anlayış kimi təsəvvür olunur [10,s.176].

İngilis dilində də iş və hərəkətin həm qeyri-müəyyən gələcək zamana, həm də bütün zamanlara aid olması faktları vardır. Bunu aşağıdakı nümunələr də təsdiq edir.

Həmin mənada işlənən qeyri-qəti gələcək zaman təsdiqdə olduğu kimi, inkarda da işlənir, lakin zaman –ar,-ər forması ilə deyil, -məz formasında ifadə olunur. Məsələn, Qurddan qorxan meşəyə girməz (İ.Şıxlı).

İngilis dilində də bu forma işləkdir. Məsələn, He will never set the Thames on fire (Wren and Martin). The excuses will not pass muster (Wren and Martin).

Ədəbiyyat:

- 1, 5, 9. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı, 1961, 139s.
2. Алиев.У.Б. Наклонение и время глагола Карачаева Балкарского языка // Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку: «ЭЛМ», 1968.
4. Rəhimov M.Y. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman formalarının qrammatik məna xüsusiyyətləri haqqında // Azərbaycan Dövlət Un-nin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat.ser.,1971, No1, s.73-77.
- 3,6. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. IIc. Bakı: “Elm”, 1980, 510s.
- 8,10. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: “Maarif”, 1973, 358s.

11. Cəfərova B.C. İngilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın qrammatik-struktur formalarındakı fərqli cəhətlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2015. BDU, 5 səh.

Б.Джафарова

**Семантика неопределенного будущего времени
на английском и азербайджанском языках**

Резюме

В статье привлечены к сравнению семантические особенности неопределенного будущего времени и сопоставлены. В семантических оттенках появились схожие и отличительные стороны.

Семантические особенности неопределенного будущего времени современного азербайджанского языка были сопоставлены на основании материалов как тюркских языков, так и других системных языков, выявлены соответствующие семантические признаки.

Хоть и на английском языке нет неопределенного вида будущего времени, выяснилось наличие форм, выражающих в этом языке указанные значения.

В значениях неопределенного будущего времени на азербайджанском и английском языках, наблюдались схожести и разъяснены выявленные формы на обоих языках по образовавшимся образцам.

В статье также нашло свое отражение и разъяснено то, что неопределенное будущее время в сравниваемых языках, выражают динамические действия, признаки, предметы, процессы и события.

Установлено что, неопределенное будущее время означают как динамические, так и статические обстоятельства или действия.

В статье также нашло свое отражение то, что формы неопределенного будущего времени больше всего встречаются в пословицах и это разъяснено на примерах в обоих языках.

Ключевые слово: неопределенного будущего время, семантическая особенность, семантически –грамматические знаки, синтаксическое положение, время времени, аналитическая форма, конкретное время, общие события, динамические движения, семантический оттенок, значение особенностей.

Semantics of the Future Indefinite Tense in English and Azerbaijani

Summary

In the article, the semantic features of the Future Indefinite Tense have been compared and contrasted. Both similar and distinctive features have been identified in semantic shades.

The semantic characteristics of the Future Indefinite Tense in the contemporary Azerbaijani language have been compared on the basis of the materials of both Turkish and other systemic languages, and as a result, the appropriate semantic features have been found.

Although there is no exact Future Indefinite Tense in, it has been made obvious that there are structures that express that meaning in that language.

Similarity has been observed in the meanings of the Future Indefinite Tense in Azerbaijani and English, and the existence of this kind of similarity in various forms in these two languages has been explained with examples.

The examples have also been given in the article, which explain the important dynamic movements, signs, objects, processes and events of the Future Indefinite Tense in the languages compared.

It has been determined that the Future Indefinite Tense reflect dynamic and static states or actions as well.

The article also shows that the Future Indefinite Tense forms have been mostly observed in the proverbs and illustrates this issue with examples in both languages.

Key words: other decisive the future tense; semantic peculiarity; semantical-grammatical signs; syntactic position; tense of time; analytical form; concrete tense; general events; dynamic motions; semantical shade; meaning features.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SVETLANA MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU
Bakı, Səbail, Üzeyir Hacıbəyli, 68,
sveta@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI PROSESİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə İngilis və Azərbaycan dillərində söz yaradıcılığı prosesinin konseptual cəhətlərinin bir sıra cəhətləri qeyd olunmuşdur. Fikrimcə aparılan qeydlərlə məqalənin imkanları daxilində söz yaradıcılığının konseptual cəhətləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa nail olunmuşdur. İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçilik elminin ayrıca bir mövzusu olaraq tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı termini iki əsas mənanı özündə əks etdirir və bu mənaları bir-birindən ayırmaq lazımdır. Söz yaradıcılığı termini ilkin mənada dildə yeni sözlərin daima yaranma prosesini ifadə etmək məqsədi ilə işlədilir. Söz yaradıcılığı prosesində söz yaradıcı sözün təyin edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Yaradıcı söz dil vahidlərinin struktural, semantik cəhətlərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir quruluşdur. Söz yaradıcılığında bir qrammatik funksiya kimi affikslərin əhəmiyyətindən danışarkən ayrı-ayrılıqda prefiks (ön şəkilçilər) və suffikslərdən (son şəkilçilərdən) ayrı-ayrılıqda danışmaq lazımdır. Çünki bir qrammatik funksiya olaraq söz yaradıcılığında onların hərəsinin öz rolu vardır. Bəzi dilçilər prefiksləri (ön şəkilçiləri) söz yaradıcılığının sintaksis üsuluna, digərlərini derivativ (törəmə) üsuluna aid edir və bununla da affiksal söz yaradıcılığının çox cəhətli olmasını qeyd edirlər. İngilis dilində xeyli dərəcədə affikslər vardır ki, onlar həm ingilis dilinin öz hesabına yaranmış affikslərdir, həm də digər dillərdən alınma affikslərdir.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, fonetik, leksik, semantik, dilçilik, qrammatika, İngilis dili, Azərbaycan dili

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində affikslər vasitəsi ilə yaranmış leksik vahidlər həmin dillərin lüğət fondu və lüğət tərkibinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Bu və ya digər dildə həmin leksik vahidlərin yaranmasında dilin müxtəlif aspektlərinin - dilin fonetikasının, leksikasının və qrammatikasının oynadığı rolu müəyyənləşdirmək, bu və ya digər dillərə xas olan xarakterik xüsusiyyətləri meydana çıxarmaq, fikrimcə dillərin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki dil öz qrammatik quruluşlarına görə bir-birindən köklü şəkildə fərqlənirlər. Bununla belə, hər iki dildə söz yaradıcılığı prosesində baş verən qrammatik və sintaktik xüsusiyyətləri araşdırmaq, onları tədqiq etmək, hər iki dil üçün xarakterik olan ümumi cəhətləri ortaya çıxarmaq və bir-birindən fərqli cəhətləri araşdırmaq ingilis dilini öyrənənlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçilik elminin ayrıca bir mövzusu olaraq tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı termini iki əsas mənanı özündə əks etdirir və bu mənaları bir-birindən ayırmaq lazımdır. Söz yaradıcılığı termini ilkin mənada dildə yeni sözlərin daima yaranma prosesini ifadə etmək məqsədi ilə işlədilir. Dil daima tərəqqi etmək və inkişaf etmək vəziyyətindədir və buraya müəyyən bir dil prosesləri, o cümlədən dildə yeni leksik vahidləri yaratmaq prosesi daxildir. Bu proses dildə "söz yaradıcılığı termini" adını almışdır. Dilçilik sahəsində çalışan alimlərin fikrincə hər bir köksüz və eyni zamanda müasir dövrdə müəyyən bir kökü olan sözlərin strukturası belə bir prosesin məntiqi nəticəsidir. Digər bir dilçi alim E.S. Kubryakovanın fikrinə görə "söz" yaratmaq prosesinin əsas mahiyyəti yeni adları, yeni ikinci yaranmış vahidlərin meydana çıxması deməkdir və tezliklə belə adlar sözlərə çevrilir. Söz yaratma termini sözün həqiqi mənasında söz yaradıcılığı prosesinin adlandırılması mənasında çıxış edir.

Baxmayaraq ki, söz yaradıcılığı dilçilik elmində müstəqil bir sahə hesab edilir, ancaq onu dilçiliyin digər aspektlərindən, leksikologiyadan, morfologiyadan və sintaksisdən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Akademik V.V.Vinoqradov, E.S. Kubryakova və başqalarının elmi əsərlərində söz yaradıcılığının dilin digər aspektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Söz yaradıcılığı prosesinin qarşısına qoyulmuş məhdudiyyətlər kifayət qədər mürəkkəbdir və az tədqiq edilmişdir.

Bununla belə, bu və ya digər məhdudlaşdırıcı modelin fəaliyyət diapazonunu müəyyən etmək söz yaradıcılığı elmini quru, sxolastik bir elmdən izahlı və perspektivli, öz tədqiqat obyektlərinin inkişafının düzgün və ümumi cəhətlərini proqnozlaşdıran bir elmə çevirir.

Söz yaradıcılığı məsələsinin əsas gücü onun məhsuldarlığı ilə ölçülür. Məhsuldar sözlər söz yaradıcıları və yaradıcı vasitələrlə ikili cəhətə malikdir: struktural və semantik cəhətlərə. Forma və məzmunun vəhdəti, bu qarşılıqlı tərəflər arasındakı struktural cəhətlərə, semantik cəhətlərin bir-birinə qarşılıqlı təfsiri nəticəsində meydana gəlir. Bir çox dilçilər cəhd etmişlər ki, forma və məzmun arasındakı münasibətlərdə məzmun anlayışına üstünlük versinlər, lakin forma ilə məzmun arasında olan əlaqə vasitəsini inkar etmək onlara müəssər olmamışdır. Bu münasibətlə dilçi alim Benevist çox düzgün olaraq qeyd edir: "Məzmunu nəzərə almamaq üçün daha nələr edilməmişdir, onu görməməzliyə vurmaq və ondan yaxa qurtarmaq üçün nələr edilməmişdir. Bütün bunlar əbəddir. Çünki məzmun meduzanın başı kimi dilin mərkəzindədir. Kim onu görməməzliyə vursa onu tilsimləyir". (3)

Söz yaradıcılığı prosesində söz yaradıcı sözün təyin edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Yaradıcı söz dil vahidlərinin struktural, semantik cəhətlərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir quruluşdur. Yaradıcı sözə bütün affiksial və törəmə birləşmələr, abreviaturalar (qısaltmalar), mürəkkəb sözlər və söz yaradıcı konstruksiyaların digər tipləri daxildir. Yaradıcı sözlərin əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onların dərhal ikinci xüsusiyyəti meydana çıxır, dogma dildə danışanlar onu sözlərin ilkin mənşəyi ilə semantik cəhətdən bağlı olan asılı sözlər kimi qəbul edirlər.

Yaradıcı sözün strukturası və mənası söz yaradıcı mənbələrin və söz yaradıcı vasitələrin bazası əsasında formalaşır, forma ilə məzmunun vəhdəti həm struktural, həm də semantika cəhətdən vahid bir quruluş kimi meydana çıxır.

Sözün struktural cəhətlərini tədqiq edərkən yaradıcı sözlər iki yarımqrupa bölünürlər.

Birinciləri forma cəhətdən aydın seçilən tiplərə, ikinciləri isə forma cəhətdən aydın seçilməyən tiplərə ayırırlar. Yaradıcı sözlərin struktural-semantik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onlar iki yarımqrupa ayırırlar. (1)

1. Xətli metodla yaranmış sözlər;

2. Qeyri-xətli metodla yaranmış sözlər.

Xətli modellərə aşağıdakılar aiddir:

1. Affiksial törəmələr (sözlərin yaranmasında affikslər (ön və son şəkilçilər) əsasında formalaşmışlar).

2. Mürəkkəb sözlər (iki və daha artıq müstəqil dil elementlərinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişlər) - söz, söz birləşmələri, söz kökləri.

3. Qarışıq birləşmə (ön və son şəkilçiləri və mürəkkəb yaradıcı sözlər vasitəsilə).

4. Averturalar və ya mürəkkəb sözlərin qısaldılmış törəmələri.

Qeyri-xətli birləşmələrdə xüsusi söz yaradıcı əlamətləri iştirak etmir.

Söz yaratmaq nöqteyi nəzərindən onlar üzvlənə bilmirlər və bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçmiş vahidlər kimi çıxış edirlər.

Onlar üçün tez-tez belə bir cəhət xarakterikdir ki, onlar köklərin bir və ya bir neçə fonoloji komponentləri əsasında formalaşırlar. Dilçilikdə tez-tez buna daxili fleksiya, səslərin yer dəyişməsi və sair adlar verilmişdir. Yaradıcı sözlərin qeyri- xətli modellərinə bu kimi formulda birləşmiş törəmələr aiddir. Onları şərti olaraq aşağıdakı şəkildə adlandırmaq olar: (2)

1. Konversiya edilmiş yaradıcı sözlər;

2. Substantivləşmə nəticəsində və fonoloji qruplaşmalar nəticəsində yaranmış sözlər;

3. Kök və şəkilçilərin birləşməsi nəticəsində və fonoloji qruplaşmalar nəticəsində yaranmış birləşmələr;

4. Söz dəyişdirici göstəricilərin nəzərə alınması yolu ilə əmələ gəlmiş birləşmələr (Buna əks söz yaradıcılığı "obratnoe slovoobrazovanie") deyilir.

Söz yaradıcılığı prosesinin mənasının dəqiq aşkara çıxarılması bizə imkan verir ki, söz yaratma aktının digər morfoloji cəhətlərdən fərqli xüsusiyyətlərini meydana çıxaraq. Söz yaradıcı mənalər özündə elə bir xüsusi cəhəti əks etdirir ki, bu sözün ilkin mənası ilə, yeni yaranmış söz arasında olan semantik münasibətlərlə ölçülür.

Məsələn: doctor (n) sözün yeni söz yaratma münasibətini nəzəm alsaq görürük ki, sözün söz yaradıcı mənası sözün ilkin mənasından o qədər də uzaqlaşa bilmir.

Yəni doctor - həkim (isim) - doctor - həkimlik etmək (fe"l)

İngilis dili üçün belə bir cəhəti xarakterikdir ki, söz yaradıcılığı prosesində söz yaradıcı elementlər müstəqil sözlərin bir-biri ilə birləşməsi nəticəsində meydana çıxmış və inkişaf etmişlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən elementlər ayrı-ayrılıqda kifayət qədər şəffaf mənalara malikdirlər.

Müqayisə üçün müasir ingilis dilindəki bu kimi affikslərin (ön və son şəkilçilərin) -less, -like, -ly, -ness, -hood, -full, -mis, -oker, -un, -under və s. kimi şəkilçilərin mənalara fikir verək. Beləliklə, söz yaradıcılığı mənasında biz belə bir ümumi mənanı qeyd edirik ki, bu məna yalnız söz yaradıcılığı prosesində söz yaradıcı elementlər vasitəsilə ifadə edilir.

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesinin konseptual cəhətlərinə fikir vermək bizcə səmərəli olardı.

Azərbaycan dilində leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi morfoloji və sintaktik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesindən əsasən öz sadəliyi ilə fərqlənir. Lakin, zahirən sadə görünən bu yol həqiqətdə daha mürəkkəb olub, dərin tədqiqata ehtiyacı olan yollardan biridir, öz tarixi və mənşəyi etibarlı ilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzrlərlə sözlər müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman, həm də nə yolla əmələ gəldiyini müəyyənəlmək çox çətin olur. Leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada yeni əmələ gələn leksik vahidlər (sözlər) əsasən hazır bir şəkildə dilə daxil olur və ya əmələ gələn hər hansı bir leksik vahid ön un törətdiyi ilk mənşəyindən öz məzmunu və hətta forması etibarlı ilə uzlaşır, yeni məzmun, yeri formalı, müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır.

Ümumiyyətlə məlumdur ki, sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesində bir sıra faktorlar iştirak edir.

Dilin xarakterik əlamətlərindən biri onun insanlar arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmasıdır. Ona görə də dil insan cəmiyyətinin inkişafına xidmət edən başlıca amillərdən biridir. Dildə mövcud olan bütün əlamətlər, xüsusiyyətlər, məna rəngarəngliyi, sözlərin zənginliyi və müxtəlifliyi, sözlərin dəyişmələrinə, formalaşmasına və onların əlaqə və münasibətlərinə xidmət edən bütün dil ünsürləri təfəkkürlə bağlı olub, onun fəaliyyətinin göstəricilərindən savayı bir şey deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin leksikasına, Azərbaycan dilindəki söz yaradıcılığı prosesi haqqında bir sıra elmi məqalələr, dissertasiyalar müdafiə edilmişdisə də, hələ ümumi şəkildə onun mənzərəsini tam əks etdirməmiş, yığcam bir əsər yazılmamış və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə aid zəngin qayda-qanunlar meydana çıxarılmamışdır. Bütün bunlar göstərir ki, müasir Azərbaycan dilinin leksikasının bu günkü mənzərəsini tədqiq etməklə biz eyni zamanda bu dilin başqa türk sistemli dillərlə olan əlaqə və münasibətini öyrənmiş oluruq. Məsələn: qadın bəzəyi üçün işlədilən sapa düzülmüş kürəciklər və ya başqa formada olan xırda dənə şeylər müasir Azərbaycan dilində muncuq adlanır. Eyni söz qazax dilində boyun sözü ilə əlaqələndirilir və ona görə də qazax dilində moyun, başqırd dilində muyun adlanır. Beləliklə, bizə aydın olur ki, söz yaradıcılığı prosesində bir söz öz leksik mənasından və eləcə də formasından həm uzaqlaşa, həm də ona yaxınlaşa bilər.

Fikrimizi sübut etmək üçün qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qazax və başqırd dillərində "muncuq" sözü təhrif edilərkən qazax dilində monşoq olmuş, başqırd dilində isə həmin söz öz kökünü saxlayaraq "myunşaq" şəklində işlənir.

Hər hansı bir söz istər aydın bir şəkildə, istərsə də dumanlı bir şəkildə anlayışın adını, yəni təfəkkürün kateqoriyası olan mövhumlardan birini ifadə edir. Ona görə də sözün təbiətini və onun nitqdəki funksiyasını yaxşı başa düşmək üçün bir tərəfdən onun mənasını ifadə etdiyi anlayışa, digər tərəfdən onun mənasını təyin edən təfəkkür kateqoriyasına olan əlaqə və münasibətini öyrənmək lazımdır.

Dildə uzun bir inkişaf prosesi ilə əlaqədar olaraq elə bir qrup sözlər əmələ gəlir ki, bu sözlər vaxtı ilə nisbətən bu və ya digər konkret məna daşıdıqlarsa da indi ən mücərrəd bir məfhumu belə bilavasitə ifadə etmək xüsusiyyətini itirmiş olur. Belə sözlər olsa-olsa ancaq mücərrəd mövhumların ümumi xüsusiyyətlərini ifadə etməyə xidmət edir?

Dilimizdə olan bütün sözlərə bu cəhətdən yanaşmış olsaq onları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Müstəqil sözlər.
2. Qeyri-müstəqil sözlər.

Bunlardan müstəqil sözlər qrupuna mövhumları və onların bu və ya əlamət, xüsusiyyət və hərəkətini bildirən, daha doğrusu məfhumu bu və ya digər cəhətdən tamamlamaq, müəyyənləşdirmək üçün xidmət edən, başqa sözlə desək, bir məvhumla bağlı olan xüsusiyyətlərini bildirən məvhumları ifadə edən sözlər daxildir.

Məsələn: doğ, adam, ev, böyük, uzun, yaxşı, qırmızı, beş, üz, mən, sən, gəlmək, yazmaq, tez-tez, birdən-birə və s.

Qeyri müstəqil sözlər qrupuna isə mücərrəd anlayışların ümumi və qeyri- müəyyən xüsusiyyətlərini ifadə etmək mənasına malik olan sözlər daxildir. Məsələn: ilə, üçün, amma, və, ki, paho, aha və s. (1)

İstər müstəqil sözlər istərsə də qeyri-müstəqil sözlər öz mənalarına görə eyni deyildir. Məsələn, müstəqil sözlərdən ev sözü öz mənasına görə böyük, baş, mən, yazmaq sözlərindən, həmçinin bunlar da bir-birindən fərqli olduğu kimi, qeyri müstəqil sözlərdən "üçün" və "paho" sözləri də bir-birindən fərqlidir. Ona görə də müstəqil və qeyri-müstəqil sözlər ifadə etdikləri mənalara görə qruplara ayrılır ki, bunlara nitq hissələri deyilir.

İngilis və Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesinin konseptual cəhətlərindən bəhs edərkən həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edən qrammatik xüsusiyyətlərdən yan keçmək mümkün deyildir, çünki qrammatik cəhətlər olmadan söz yaradıcı prosesini təsəvvür etmək olmaz. Söz yaradıcılığı prosesində morfoloji cəhətlərin qolu haqqında danışan dilçi alimlərdən V.V. Vinqradov və İ.S. İlvanov rus dilində söz yaradıcılığı prosesini bir sistem kimi qəbul edir və iki qrupa bölürlər.

1) Bir motivləşmiş əsasə malik olan söz yaradıcı üsullar: (3)

- a) nafişasiya
- b) konversiya
- c) subetaktivləşmə.

2) Birdən artıq motivləşmiş əsasə malik olan söz yaradıcı üsullar:

a) Təmiz birləşmə- buraya birləşdirici morfem, neytrallaşdırıcı qrammatik məna komponentlərinin sırasını möhkəmləndirici elementlər daxildir.

b) Affikslərin iştirakı ilə əmələ gələn söz yaradıcılığının qarışıq üsulu. Bu üsul dedikdə formatların sayının əhəmiyyəti birləşdirici mənanın təşəkkül tapması və affiksin kateqorial mənası nəzərdə tutulur. (blue - eyed, long - tongued, shoe - maker) kimi birləşmələr nəzərdə tutulur.

c) Birləşmə bir neçə komponentdən, motivləşmiş söz bütövlükdə öz morfoloji tərkibinə müvafiq olaraq bütün formalarda və eyni zamanda bütün sintaktik birləşmə formalarından təşəkkül tapır.

d) Abbrevasiya -(sözlərin baş hərfləri saxlanmaqla birləşmə şəklində təşəkkül tapmış USSR, UNO, NATO nəzərdə tutulur). Buraya həmçinin "blending" adı almış söz yaradıcılığı prosesi və bu proses nəticəsində əmələ gəlmiş törəmələr - "blends" daxildir: imoq, motel qəbildən sözlər daxildir.

Söz yaradıcılığında bir qrammatik funksiya kimi affikslərin əhəmiyyətindən danışarkən ayrı-ayrılıqda prefiks (ön şəkilçilər) və suffikslərdən (son şəkilçilərdən) ayrı-ayrılıqda danışmaq lazımdır. Çünki bir qrammatik funksiya olaraq söz yaradıcılığında onların hərəsinin öz rolu vardır.

Bəzi dilçilər prefiksləri (ön şəkilçiləri) söz yaradıcılığının sintaksis üsuluna, digərlərini derivativ (törəmə) üsuluna aid edir və bununla da affiksəl söz yaradıcılığının çox cəhətli olmasını qeyd edirlər. İngilis dilində xeyli dərəcədə affikslər vardır ki, onlar həm ingilis dilinin öz hesabına yaranmış affikslərdir, həm də digər dillərdən alınma affikslərdir. Akademik V.V. Vinqradov affikslərdən danışarkən qeyd edir ki, bu və ya digər nitq hissəsini yaratmış affiks qoşulduğu sözdən ayrılmaq imkanını özündə saxlayır.

Affiks asanlıqla mürəkkəb sözlərdən fərqlənir. Bununla belə elə mürəkkəb sözlər vardır ki, onun komponentlərindən birisi affiksə birlikdə söz yaradıcılığında iştirak edir. Bütün bunlara baxmayaraq, istər mürəkkəb söz daxilində, istəsə də ayrı-ayrı sözlərdə affiks asanlıqla ayrıla bilər.

Affiks ilə mürəkkəb sözlərin komponentliyi arasında olan fərq haqqında V.N.Yarseva haqlı olaraq qeyd edir ki, "morfemlər affikslərlə məhdudlaşmalarına baxmayaraq, onların eyni sinfə aid olan nitq hissələrində işlədilməsi köklü morfemlərə nisbətən daha yüksəkdir. İstənilən affiksli morfem xeyli miqdarda çoxsaylı köklü morfemlərlə bir birləşmə daxilində işləyə bilər. Halbuki, köklü morfemlər, digər affiksli morfemlərlə çox məhdud şəkildə birləşə bilərlər.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək affiks haqqında aşağıdakı tərif demək olar. Affiks dedikdə biz o morfemi başa düşürük ki, öz inkişafı nəticəsində bütöv bir sinifdən olan sözlərə xas olan müərrəd bir məna kəsb edir və bu morfem əsasən qoşularaq onun mənasını dəyişir. (2)

Müasir ingilis dilində bütövlükdə affikslər söz yaradıcılığında bəziləri məhsuldar, digərləri isə nisbətən qeyri-məhsuldar fəaliyyət göstərməklə söz yaradıcılığı prosesində iştirak edirlər. Məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaları nəzərə alınmamaqla bütövlükdə -er, -or, -ee, -is, -ite, -man, -ness, rism, -ship, dom, -hood, -ation, -ment, -ery, -acy, -aqe, -ed, -y, -ish, -en, -les, -ly, -ful, -some, -fold, -worthy, -like, -able, (ible), -ous, - an (ean-ian), -uk, -ik, -nok, -a, -self, -well, -ill, -ise, -fy, (-ify), -ate, -en, -de, -diss, - mis, -under, -over, -up, -re, be kimi affikslər ingilis dilində söz yaradıcılığında iştirak edir və həmin dilin lüğət tərkibini genişləndirirlər.

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilər sözdən ayrılıqda işlənməmək, tezliklə bir leksik vahid olmamaq və sözlərlə bitişik yazılmaq etibarlı ilə onların müxtəlif qruplara ayrılıqlarını dərhal hiss edə bilərik. Bunların bir qismi sözdüzəltmə prosesi ilə əlaqələndirilərək sözdüzəldici şəkilçi, ikinci qismi qrammatika ilə əlaqələndirilərək söz dəyişdirici şəkilçilər adlanmışlar.

Bu haqda qeyd edən alimlərin bir qismi dilin leksik cəhətini nəzərə almadan onun qrammatik quruluşunun qiymətləndirilməsinin qeyri mümkünlüyünün, Azərbaycan dilində şəkilçilərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici kimi bölgülərə ayrılmasını tələb edir, digərləri sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçiləri bəzi hallarda bir-birindən ayırmağın qeyri-mümkün olduğunu qeyd edir. Professor M. Hüseynzadə isə bəzən sözdəyişdirici affiksin sözdüzəldici və ya tərsinə sözdüzəldici affiksin sözdəyişdirici affiks kimi işlənməsini qeyd edir.

Şəkilçilərin məhsuldarlığı və qeyri-məhsuldarlığı ilə yanaşı onların sözün önünə və ya sonuna artırılması və bir sıra digər alimlər nəzərə alınmaqla fərqli bölgülər də təklif edilir. Bu baxımdan professor A. Axundovun fikirləri daha orijinal görünür. O, söz yaradıcılığı prosesini dörd üsula bölür və bu üsullardan hər birinin söz yaradıcılığında özünün yeri olduğunu qeyd edir.

Beləliklə, o aşağıdakı üsulları təklif edir və öz fikrini belə izah edir: (4)

- 1) Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla söz düzəldilməsi;
- 2) Söz kökünə söz artırmaqla söz düzəldilməsi;
- 3) Sözün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi yolu ilə söz düzəldilməsi;
- 4) Sözü yeni məna verməklə söz düzəldilməsi.

Bəzən söz müxtəlif şəkilçilərin (prefiks, infiks, postfikslərinin) birgə iştirakı nəticəsində yaranı bilər: məsələn, rus dilindəki "zarisovka" sözündə olduğu kimi. Belə söz yaradıcılığı, adətən flektiv dillərə aiddir. Söz kökünə şəkilçi artırılmaqla yaranan sözlərə düzəltmə sözlər deyilir.

Nəticə. Söz yaradıcılığının ikinci üsulu, yəni söz kökünə söz artırmaq yolu ilə söz yaradılması dilçilik əhəmiyyətində daha çox sintaktik yolla söz yaradıcılığı adlanır. Sintaktik yolla söz yaradıcılığında sözlərin miqdarına görə, əsasən iki növü var: a) iki sözün birləşməsi ilə söz yaradıcılığı (istiot, düzbucaqlı, üzbəüz və s.), 2) üç və daha artıq birləşməsi ilə söz yaradıcılığı (əlüz yuyan və s.)

Sintaktik üsulla yaranan sözlərə quruluşuna görə mürəkkəb sözlər deyilir. Mürəkkəb sözlərin yaranma üsulları müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Ədəbiyyat:

1. М.Карашук «Словообразование английского языка», Москва, 1977, стр. 43-48.
2. Смирницкий «Лексикология английского языка», Москва, 1982, стр. 34-38.
3. Л.С. Бархударов «Очерки по морфологии современного английского языка». Москва, 1985, стр. 42-48.
4. I.V.Arnold "The English Word". Moscow, 1986, p. 80-85.

С. Н.Мамедова

Теоретические вопросы словообразования на английских и азербайджанских языках Резюме

В статье изложены некоторые концептуальные аспекты словообразования на английском и азербайджанском языках. На мой взгляд, удалось создать определенное представление о концептуальных аспектах словообразования в рамках возможностей статьи. В английском словообразование изучалось как отдельная тема лингвистики. Термин «словообразование» относится к двум основным значениям, и необходимо различать эти значения.

Термин «словообразование» в основном используется для обозначения процесса создания новых слов на языке оригинала. В процессе создания слова словообразование имеет большое значение. Креативное слово сочетает в себе структурные, семантические аспекты языковых единиц. Говоря о важности аффиксов как грамматической функции в создании слов, нужно говорить отдельно от префиксов и суффиксов. Потому что, как грамматическая функция, каждый из них играет роль в создании слова. Некоторые лингвисты ссылаются на префиксы в синтаксисе создания слов и других производных, и, таким образом, на признание аффилированного словаря. В английском языке есть много аффиксов, которые являются аффиксами английского языка, а также связаны с другими языками.

Ключевые слова: словообразование, фонетика, лексика, семантика, лингвистика, грамматика, английский, азербайджанский

**Theoretical questions of word formation in the English and
Azerbaijani languages**

Summary

The article outlines some conceptual aspects of word formation in the English and Azerbaijani languages. In my opinion, it was possible to create a certain understanding of the conceptual aspects of word formation within the scope of the article. In English, word formation was studied as a separate topic of linguistics. The term “derivation” refers to two basic meanings, and it is necessary to distinguish these meanings. The term “word formation” is mainly used to denote the process of creating new words in the original language. In the process of creating the word word formation is of great importance.

The creative word combines structural, semantic aspects of language units. Speaking about the importance of affixes as a grammatical function in the creation of words, you need to speak separately from prefixes and suffixes. Because, as a grammatical function, each of them plays a role in the creation of a word. Some linguists refer to prefixes in the syntax for creating words and other derivatives, and thus to the recognition of an affiliated dictionary. There are many affixes in English that are affixes of the English language, and are also associated with other languages.

Keywords: word creativity, phonetic, lexical, semantic, linguistics, grammar, English, Azerbaijani

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SEVİNC MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
sevinc-memmedova-65@mail.ru

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin leksik sistemində baş verən dəyişikliklərdən bəhs olunur. Həm də mətbuatın linqvistik təhlili ilə bağlı tədqiqatlara dair ümumi məlumat verir.

Məqalədə göstərilir ki, mətbuat ictimai və siyasi həyatın bir aynasıdır. İnsanların mənəvi tələbləri ilə əlaqəsi hər bir sözün müəyyən bir dövrdə formalaşmışdır. Vaxt keçdikcə köhnəlmiş və yenisi ilə əvəzlənmişdir. Bu proses hər dövrün mətbuat dilində müəyyənləşdirilir. Mətbuat dili davamlı sosial-siyasi proseslərdən təsirlənir. Ümumiyyətlə, mətbuat ədəbi dil üslublarının fərqləndirilməsində, grammatikanın düzəldilməsində, sözlə zənginləşdirilməsində və mənimsəmə prosesində mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası ölkənin iqtisadi, siyasi və ictimai həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxardı, inkişaf dövrü başladı, ana dilimizin inkişafında bu dönüş nöqtəsi oldu. Yeni dil mühitində Azərbaycan dili rus təsirindən azad edildi.

Azərbaycan dili tarixinin sovet dövrü sona çatdı və yeni müstəqil inkişaf dövrü başladı. Yeni mərhələdə daxili və xarici faktorların təsiri altında leksik sistemdə dəyişikliklərin sürətlənməsi zamanı gəldi. Azərbaycan dilinin leksik sistemində dəyişmələrin aparılmasında rus, ərəb-fars və digər dillərdən əvvəlki alınma sözlərin dilin öz sözləri, dilin daxili imkanları hesabına yaradılan sözlərlə əvəzlənməsi, türk dilindən sözlərin alınması kimi meyillər üzə çıxmışdır. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin tətbiq sahəsi genişlənmişdir.

Açar sözlər: mətbuat, norma, ədəbi dil, ana dili, leksika, dil faktları

Dilə təsir cəmiyyət həyatının müəyyən mərhələlərində baş verir. Yeni anlayışlardan, ifadə və sözlərdən istifadə ictimai-siyasi həyatda meydana gələn dəyişikliklər dildə öz əksini tapır. İnformasiyanın yayılmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu böyükdür. Mətbuat yaranan dəyişmələrə çevik reaksiya verir və bu reaksiya yayılan informasiyanın həm xarakterində, həm də deyilişində özünü göstərir.

Bu gün müstəqillik dövründə XXI əsrin əvvəllərində - siyasi-iqtisadi, hərbi, mədəni sosial və başqa sahələrdə olduğu kimi, mənəviyyatda da konkret olaraq dildə qəbul olunan yeniliklər göz qabağındadır. Qəzetlər müxtəlif ictimai biliklərə mənsub olduğu və fərqli, müxtəlif əqidə, məslək və səviyyəli insanların tribunası olduğu üçün ayrı-ayrı mövqe və maraqları əks etdirir.

“Mətbuat polemikaya geniş imkan açan sahədir və məhz bu baxımdan burada çeşidli əqidələr, emosiyalar qarşılaşır. Bir tərəfdən, mətbuatda müxtəlif təbəqələrin çıxış etməsi, ikinci tərəfdən, fikirləri dinləyici və oxucuya daha asan çatdırmaq marağı publisistik üslubun kütləvililiyinə, ümumxalq dilinə daha yaxın olmasına yol açır. Məhz buna görə də, sözsüz ki, ümumxalq dilində gedən proseslər publisistik üsluba təsir etməlidir. Belə dəyişmələr-yeniləşmələr mətbuat dilində də bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmalıdır. Ya da əksinə mətbuat təsiredici sahələrdən olduğuna görə onun dilində özünü göstərən yeniləşmələr tezliklə ümumxalq dilinə sirayət edir.”[2; 87]

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ciddi dəyişikliklər baş vermiş, nəticədə dilimizin leksik normaları daha da möhkəmlənmiş, sabitləşmiş, terminologiyada normalaşma və unifikasiya sistem şəklinə düşmüş, aydın seçilən yeni leksik normalaşma meyilləri yaranmışdır. Bu prosesin əhəmiyyəti ondadır ki, bir tərəfdən mürəkkəb formalar sadə formalarla əvəz edilir, digər tərəfdən isə yeni sözlər yaranır.

Dövrü mətbuatda, qəzet və jurnallarda kifayət qədər çağdaş Azərbaycan dilinə yeni daxil olmuş və daxil olmaq imkanına malik vahidlərə rast gəlirik: "Televiziya baxırsan, Azərbaycançılığa yad, mentalitetimizə uyarsız xarici filmlər, çılpaq səhnələr, insanlığa mənəviyyətsizlik, ailə tərbiyəsinə əxlaqsız dəyərlər gətirən teleseanslar, teleseriallar gözümüzü qabar ələyib" (19-26.06.2001 "Təzadlar" qəz.).

Dilimizin müasir inkişaf səviyyəsində meydana çıxmış yeni sözlər cəmiyyətin indiki həyatına dair anlayışların, ictimai-siyasi reallıqların daha düzgün əks etdirməsi baxımından mükəmməl və dolğundur. Müstəqillik illərinin mətbuat dilində gedən dil proseslərini, xüsusilə sözyaratmanın müxtəlif üsullarını diqqətlə izlədikcə bu qənaətə gəlmək olar: Birincisi, rəsmi və müstəqil mətbuat cəmiyyətin bütün sosial təbəqələrinin həyatın dolğun, ətraflı və anlaşıqlı əks etdirmək üçün dilin daxili imkanlarından geniş istifadə etmək yolunu tutmuşdur;

İkincisi, mətbuatda gedən dil prosesləri dilimizin daxili zənginliyini hərtərəfli şəkildə ortaya çıxarır, bu dilin mükəmməlliyini əyani olaraq göstərir.

Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa etməsi ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial həyatında əhəmiyyətli dəyişmələrə, yeniləşmələrə səbəb olmuşdur. Bu proses ana dilimizin inkişafında yeni dönüş nöqtəsidir. Yeni dil mühitində Azərbaycan dili rus dilinin təsirindən azad olmuş, Azərbaycan dilinin tarixinin sovet dövrü başa çatmış, dilin yeni müstəqil inkişaf tarixi başlamışdır. Yeni mərhələ həm dildaxili, həm də dilxarici amillərin təsiri ilə leksik sistemdə dəyişmələrin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilinin leksik sistemində dəyişmələrin aparılmasında rus, ərəb-fars və digər dillərdən əvvəlki alınma sözlərin dilin öz sözləri, dilin daxili imkanları hesabına yaradılan sözlərlə əvəzlənməsi, türk dilindən sözlərin alınması kimi meyillər üzə çıxmışdır. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin tətbiq sahəsi genişlənməmişdir. [3,32].

Dilə təsir cəmiyyət həyatının müəyyən mərhələlərində baş verir. İctimai-siyasi həyatda meydana gələn dəyişmələr dildə təzahür tapdığından informasiyanın hazırlanıb yayılmasında yeni anlayışlardan, ifadə və sözlərdən istifadə ön plana keçir. İnformasiyanın ötürülməsində kütləvi informasiya vasitələrinin rolu böyükdür və bu rol get-gedə artır. KİV meydana çıxan dəyişmələrə çevik reaksiya verir və bu reaksiya yayılan informasiyanın həm xarakterində, həm də deyim tərzində özünü göstərir.

Dilin leksikası özünü mühafizə qabiliyyətinə malik açıq sistemdir. Bura yeni sözlər daxil olur, sözlərin mənalarında da müəyyən dəyişmələr baş verir. Yeni dövr dilin leksik sistemində bir çox dəyişikliklərlə xarakterizə olunur 1) əvvəlki dövrə məxsus bir sıra anlayışları ifadə edən sözlərin aktuallığını itirməsi ilə bağlı dildən çıxması; 2) əvvəlki dövr üçün köhnəlmiş və ya arxaikləşmiş bir sıra sözlərin yenidən aktiv lüğət fonduna keçməsi; 3) yeni dövrə məxsus anlayışları bildirən sözlərin yaranması; 4) söz yaradıcılığına meylin artması; 5) yeni yaranan sözlərin normalaşma prosesini getməsi.

Müasir dövrdə çıxan qəzetlərin dilini ədəbi dilin digər üslublarından fərqləndirən cəhət odur ki, onlar ictimai-siyasi həyatda, iqtisadiyyatda, baş verən sancıları, dönüşləri, yenilikləri gecikdirmədən xalq kütləsinə çatdırır. Mətbuat bir yazılı mənbə kimi əksər hallarda, böyük ehtiyac duyulan söz və ifadələri qeydə qalır, müəyyən edir, yayır.

Qəzet dilinin leksikasının spesifik cəhətlərindən biri terminlərdir. Bu terminlərin mühüm hissəsi daxili imkanlar hesabına əmələ gəlmiş, müstəqillik illərində dünyaya inteqrasiya gücləndiyi üçün çoxlu beynəlxalq terminlər də dilimizə keçmişdir. Məsələn, "Barselona" yeni Modriçi transfer etdi. ("Ədalət" qəz.01.03.17); Etnik və dini tolerantlıq ölkəmizin əldə etdiyi ən yüksək nailiyyətlərindəndir ("Respublika" qəz.25.12.18); Filmdə Qarabağla bağlı elektron kitab resurslarından istifadə etməklə elektron kitabxana fəaliyyət göstərdiyi diqqətə çatdırılır. ("Xalq" qəz.17.12.18). Avtobuslara post-terminal qoyulur ("525-ci qəzet").

Mətbuatın sistemli təşkilinin ilkin şərtləri funksional üslubları sistemli xarakterə malik olmasının qəbul edilməsidir. Zaslavskiy "Sistemlərin sistemi" ifadəsilə dili "ümumi sistem" adlandırır. Dilin üslubu ümumi sistemə daxil olan xüsusi sistemlərdən biridir. Funksional üslubların leksikasının ardıcıl sistemli öyrənilməsi ədəbi dilin leksikasının sistemli təhlilini axtarmanın mümkün yollarından biridir. [9].

Qəzet-publisistik üslubun sistemli tədqiqi linqvistika üçün yeni vəzifədir. Çoxsaylı leksikoloji araşdırmalara baxmayaraq, ədəbiyyatdan hər hansı bir funksional üslubun leksikasının xüsusi şəkildə (üslubdaxili amillər və qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq) sistem qismində təsviri yoxdur.

“Qəzet-publisistik üslubun leksikasının tədqiqi zamanı söz, ilk növbədə, təbliğati-kommunikativ funksiyada təhlil obyektinə çevrilir və bu da leksikanın təhlilinə, təsnifinə xüsusi yanaşma tələb edir. Bu istənilən funksional üslub üçün doğrudur.”[4,99].

Mətbuat üslubunun leksikasının sistemli tədqiqinin vəzifəsi, ilk növbədə, bu üslubun funksiyalarına müvafiq olan və məcmu halında özünəməxsus sistem təşkil edən leksik qrup və dərəcələrin fərqləndirilməsidir.

Qəzet-publisistik üslubun sistemli tədqiqi linqvistika üçün yeni vəzifədir. Çoxsaylı leksikoloji araşdırmalara baxmayaraq, ədəbiyyatdan hər hansı bir funksional üslubun leksikasının xüsusi şəkildə (üslubdaxili amillər və qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq) sistem qismində təsviri yoxdur.

Qəzet-publisistik üslubun leksikasının tədqiqi zamanı söz, ilk növbədə, təbliğati-kommunikativ funksiyada təhlil obyektinə çevrilir və bu da leksikanın təhlilinə, təsnifinə xüsusi yanaşma tələb edir. Bu istənilən funksional üslub üçün doğrudur.

“Mətbuat üslubun leksikasının sistemli tədqiqinin vəzifəsi, ilk növbədə, bu üslubunun funksiyalarına müvafiq olan və məcmu halında özünəməxsus sistem təşkil edən leksik qrup və dərəcələrin fərqləndirilməsidir.”[8].

Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, mətbuat səhifəsində ədəbi dil və normaları pozulur. Məsələn, Həlak olanların cənazələri ailəsinə təqdim olundu. (“Gündəm” qəz. 01.03.15). Bu cümlədə “təqdim olundu” əvəzinə “verildi” olmalı idi. Əsgərlər ordudan təxliyə edildi. (“Respublika” qəz. 08.02.14). “Təxliyə olunmaq” türk dilindən yeni dilimizə keçib. İnsanların ölümündən gəlir götürən dövlətlər var bu gün (“Gün” qəz.01.07.16). Bu cümlədə söz sırası pozulub.

Mətbuatda leksik normanın pozuntularını müəyyənləşdirərək alınma sözlərin neologizmlərin yaradılması ilə bağlı pozuntulara fikir verilməlidir. Aşağıda göstərilən nümunələrdə dilimizi korlayan faktlar verilir:

Zakir Qaralov təhsil nazirini bitirir. (“Gündəm”qəz. 05.02.13); Abiturientlərin böyük bir kəsimi məktəb proqramlarını mənimsəyə bilmir. (“Azərbaycan müəllimi” qəz.30.03.18); Mən onun dörd tamaşasında uğurlu ifa sərgiləmişəm. (“Respublika” qəz. 31.01.16); H.Bağirov vaxtilə keçmiş iqtisadi inkişaf naziri ilə çox sıcaq əlaqələrə malik olub. (“Gündəm” qəz.17.08.17); Türkiyə Qərb tüləyini dəyişir. (“Ədalət” qəz. 17.08.17); Türkiyədə liderlərin göməlmə davası oldu. (“Ədalət” qəz. 03.07.18)

Azərbaycan dilinin inkişafında və irəliləməsində müasir mətbuatın rolu danılmazdır. Azərbaycan dilinin daha işlək olması, onun yad ünsürlərdən təmizlənməsi prosesində mətbuat öndə getməlidir. Ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin də daim diqqətində olmuşdur. O böyük şəxsiyyət hələ keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, Azərbaycanda gedən milliləşmə prosesinə, 90-cı illərdən isə milli və müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasına rəhbərlik etməklə yanaşı, dil məsələsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. O, “Azərbaycan dilini unutmayın, onu yaşadın və inkişaf etdirin” deyirdi.

Ana dilimizdə yazdığımız cümlələr yalnız o zaman səlis, aydın, mənalı və təsirli olur ki, bu cümlələr rabitəsiz, təsadüfi və eyni sözlər yığınınan ibarət olmayıb, haqqında yazılan obyektlərdəki həyatı, işi aydın və canlı bir şəkildə ifadə edə bilsin. Bir neçə kəlmə ilə ifadə edilməsi mümkün olan qısa bir fikri yersiz sözlər və təkrarlarla uzatdıqda oxucu darıxır, onu axıradək oxumaq istəmir, fikir nə qədər qısa ifadə edilərsə, bir o qədər dolğun və maraqlı olar.

Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müstəqil Azərbaycanın dil siyasətinin təkmilləşməsində, inkişafında imzalandığı fərman və sərəncamlar dilimizi yaşadacaq və inkişaf etdirəcək.

“Ədəbi dili inkişaf etdirmək, onun normalarını qorumaq mətbuatın əsas vəzifələrindəndir. Çünki mətbuat cəmiyyətdə baş verən bütün yenilikləri işıqlandıрмаğa çalışır. Mətbuatda sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələri canlandırılır. Mətbuatın dilində işlənən sözlər, terminlər ictimai-siyasi durumu, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Son zamanlar ictimai həyatımızda baş verən mürəkkəb proseslər mətbuatda da izini qoymuşlar. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq

mətbuatda söz, termin yaradıcılığı meyli və təşəbbüsü daha da artmışdır ki, bu da dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təkan verir.”[1; 12]

Hər bir xalqın mədəni irsinin, milli dəyərlərinin əsasını onun doğma dili təşkil edir. Azərbaycan xalqının da mədəni milli irsinin əsası Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dili ümummilli dəyərlərimizin əsas faktlardandır. Bu gün dünyada gedən qloballaşma prosesi yalnız Azərbaycanın iqtisadi sahələrində deyil, həm də mədəni sahələrində ciddi dönüş yaratmaqdır.

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamında deyilir: “Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi üçün başlıca rəmzlərindəndir. Azərbaycan dilinin qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur.” (“Respublika” qəz. 24.05.12).

“Müstəqillik illərində dil siyasətinin ana xəttini təşkil edən məsələlərdən biri mətbuatda ana dili problemlərinin işıqlandırılmasıdır. Azərbaycan dilinin keşiyində, ilk növbədə Kütləvi İnformasiya Vasitələri dayanır. Ana dilinin təmizliyi, saflığı uğrunda mübarizə aparan müstəqil mətbuat orqanları onun yazı və tələffüz mədəniyyətini inkişaf etdirir, amma bir çox hallarda ciddi nöqsanlara yol verilir.”[1;134]

Ana dilimiz - ədəbi dilimiz xalqımızın tarixən təşəkkül tapmış əvəzsiz sərvətidir. Bu milli sərvətə heç kəsin soyuqqanlı yanaşmasına yol vermək olmaz. Milli sərvətimizi qorumaq, onun keşiyində durmaq hamımızın borcudur.

Ümummilli liderin ideyalarını layiqincə yetirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də ana dilimizə, milli adət-ənənələrimizə, qədim mədəniyyətimizə böyük həssaslıqla yanaşır.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov M.B. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, “Nurlan”, 2004, - 269 s.
2. Məmmədov M.B. Filoloji düşüncələr. Bakı, “Nurlan”, 2005, -305 s.
3. Həbibova S.Y. Mətbuat leksikası (1970-1990). Bakı, “Nurlan”, 2002, -116 s.
4. Məmmədova S.Y. Kütləvi informasiya vasitələrinin dili. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009,-128s.
5. Quliyev N. Nitq mədəniyyəti və ədəbi dilin normaları (KİV materialları əsasında). Fil.üzrə fə.l.dok. avtoreferatı. Bakı, 2012, -21 s.
6. Kütləvi informasiya vasitələrinin dili. Respublika elmi konfransının materialları (25 iyun 2010) Bakı, “Elm və Təhsil”, 2010. -64 s.
- 7.Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, “Elm”, 2001. - 660 s.
- 8.Караулов Ю.Н. Язык СМИ. М. 2001.
- 9.Заславский Д.О. О газетном языке. «Литература и жизнь». 1979.
- 10.Язык и стиль средств массовой информации. 1980. - 12 с.
- 11.Adilov M. Əsərləri, 1-ci cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010. – 308 s.
- 12.Məmmədli İ. Qəzet dilinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2009. - 192 s.
13. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, - 488 s.
- 14.Məhərrəmli Q. Televiziya dili. Spesifika: funksiya və struktur. Bakı, “Elm”, 2002. - 304 s.

Mənbələr:

“Respublika” qəzeti
“Azərbaycan müəllimi” qəzeti
“Gündəm” qəzeti
“Gün” qəzeti
“525-ci qəzet”

С.Мамедова

Изменения происходящие в лексической системе Азербайджанского языка в годы независимости

Резюме

В статье рассматриваются изменения, происходящие в лексике азербайджанского языка в период независимости. Здесь также дается обзор исследований, связанных с лингвистическим анализом СМИ.

В статье показано, что пресса является зеркалом общественной и политической жизни. Связь моральных требований людей формировалась в определенную эпоху каждого слова. Со временем он устарел и заменился новым. Этот процесс определяется языком прессы каждой эпохи. На язык прессы постоянно влияют общественно-политические процессы. В целом, средства массовой информации играют важную роль в дифференциации стилей литературного языка, исправлении грамматики, обогащении словарного состава и процессе присвоения.

Восстановление независимости Азербайджана привело к значительным изменениям в экономической, политической и социальной жизни страны, начался период ее развития, начался язык нового самостоятельного развития, этот поворотный момент в развитии нашего родного языка. В новой языковой среде азербайджанский язык был освобожден от русского влияния.

Советский период истории азербайджанского языка подошел к концу, и язык нового самостоятельного развития начался. Новый этап привел к ускорению изменений в лексической системе под воздействием внутренних и раздражающих факторов. Изменения в лексической системе азербайджанского языка привели к изменениям в русском, арабско-персидском и других языках, таких как замена языка его собственными словами, встроенные слова языка и приобретение слов из турецкого языка. Область применения азербайджанского языка расширилась за годы независимости.

Ключевые слова: пресса, норма, литературный язык, родной язык, лексика, языковые факты

S.ammadova

The changeabilities happening in the lexical sistem of the Azerbaijani Language during Independence years

Summary

This article deals with the processes taking place in our press nowadays. The violation of the norms and the problem of the attitude to mother tongue are studied in this article. When using

accent, intonation, pause in visual speech one must be especially careful. Observance of literary norms is a primary task, as it is very important to preserve purity of the Azerbaijanian language.

The article shows that the press is a mirror of public and political life. The connection of people's moral requirements was formed in a certain epoch of each word. Over time, it is outdated and replaced by a new one. This process is determined by the language of the press of each epoch. The language of the press is constantly influenced by social and political processes. In general, the media play an important role in differentiating literary language styles, correcting grammar, enriching vocabulary and the process of appropriation.

The restoration of independence of Azerbaijan led to significant changes in the economic, political and social life of the country, the period of its development began, the language of new independent development began, this turning point in the development of our native language. In the new language environment, the Azerbaijani language was liberated from Russian influence.

The Soviet period of the history of the Azerbaijani language has come to an end, and the language of the new independent development has begun. The new stage has led to an acceleration of changes in the lexical system under the influence of internal and irritating factors. Changes in the lexical system of the Azerbaijani language led to changes in Russian, Arabic-Persian and other languages, such as replacing the language with his own words, embedded words of the language and acquiring words from the Turkish language. The scope of the Azerbaijani language has expanded over the years of independence.

Key words: press, norm, the literary language, mother tongue, the lexical, language facts

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 22.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SOFİA MİZƏYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
mirzeyevasofiya@gmail.com

İNFORMATİKA ANLAYIŞLARININ TƏYİNİ VƏ DİLDƏ İFADƏSİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilində informatika terminologiyasının formalaşması və inkişafından bəhs olunur. Terminoloji vahidlərin dilçilikdə yaranması, inkişafı, bölgüsü və qruplaşması haqqında müxtəlif tədqiqatçıların əsaslı fikirlərinə istinad olunur. Həmçinin informatika terminologiyasının ümumi nəzəri məsələləri, başqa dil vahidlərindən fərqi, leksik-qrammatikquruluşu haqqındamaraqlı təhlil aparılmışdır. İnformatika əlaqədar olduğu bilik sahələrindən anlayış-terminlər almaqla öz əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Məsələn: patentşünaslıq (ixtiraçılıq fəaliyyətinin nəzəri, metodiki və təcrübi əsaslarını, texniki, hüquqi və iqtisadi təşkili öyrənən bilik sahəsi); *bibliografişünaslıq* (bibliografik informasiyanın quruluşunu və xassələrini, onun yaradılması və istifadəsi proseslərinin qanunauyğunluqlarını öyrənən ictimai elm); *kitabşünaslıq* (çap əsərlərini, onların yaradılması, yayılması və istifadəsi proseslərini, həmçinin göstərilən prosesləri icra edən mədəniyyət və xalq təsərrüfatı sahələrini öyrənən yaxın və sıx əlaqələnmiş nisbi müstəqil elm sahəsi); *texnotronika* (istehsal proseslərinin və texnologiyalarının avtomatlaşdırılmasında, həmçinin insanın bilavasitə iştirakı olmadan texnologiyaların tənzim edilməsində EHM-lərdən istifadəni öyrənən texniki elm).

Beləliklə, Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının ən layını informatikaya aid olan termin, termin birləşmələr və ixtisaslar təşkil edir. Bu cür terminlərin formalaşmasına elmi əsası və qanunauyğunluğu vardır.

Açar sözlər: informatika, alqoritm, baza, termin

Bəllidir ki, nominativ vahid sayılan termin, hər şeydən öncə, müxtəlif anlayışın, predmet və hadisənin adıdır. Bu adın mövcudluğu üçün birinci şərt kimi anlayışın, hadisənin, predmetin və s. adı zəruridir. Anlayış təyin olunandan sonra ona ad verilir.

S.Sadiqovanın fikrinə görə, elmlərin inkişafının əsası anlayışların təyin olunmasıdır. Anlayışın formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas cəhətlərdən biridir. Çünki termin anlayışın daşıyıcısıdır [6, 24].

Anlayışla termin arasında üzvi bağlılıq olduğu kimi, informatikanın çoxsahəli şəbəkəsini əhatə edən anlayışlarla onun dildə ifadəsinə çevrilmiş terminoloji vahidləri arasında sıx bir münasibət mövcuddur.

Əvvəlcə, informatikanın müxtəlif sahələrini əhatə edən anlayışlar üzərində dayanaq. İnformatika mütəxəssisləri müəyyənləşdirmişlər ki, bu elmdə proqramlaşdırma sistemləri və dilləri anlayışı birinci yerdə dayanır. Ona görə də həmin anlayış və onu ifadə edən leksik-terminoloji tərkib 40% təşkil edir [2, 4]. Proqramlaşdırmanın əsas anlayışlarını əhatə edən terminoloji vahidlər: proqram, proqram bloku, proqram elementi, proqramın seqmentləşdirilməsi, proqramın adı, proqramın müəllifləşdirilməsi, proqramın təkmilləşdirilməsi, proqramlar generatoru, proqramlaşdırma, proqramlaşdırma dili, proqramlaşdırma sistemi, proqramlaşdırılmış dərslik, proqramlaşdırılmış nəşr və s.

Proqramlaşdırmanın ümumi məsələlərinə elektron hesablama maşınları (EHM) və alqoritmlər nəzəriyyəsinin elementləri daxil olduğu üçün terminoloji vahidlər də ümumən həmin problemlərlə əlaqədar yaradılmışdır.

EHM-in strukturu və onun işlənmə prinsipləri bir sıra anlayış-terminləri özündə əks etdirir. Buraya EHM-in əsas qurğuları və həmin qurğuların adları daxildir: *kompüter*, *prosessor*, yaddaş qurğusu (yaddaş), daxiletmə və xaricetmə qurğuları, idarəetmə qurğusu, hesab-məntiqi qurğu, daimi yaddaş, əməli yaddaş, fərdi kompüter, klaviş (düyməcik), çap qurğusu (printer), başcıq (matris), matris printer, şüa borusu (monitor), display, sistem bloku, klaviatura, *kommunikasiya*, *kursor* və s.

EHM-in proqram təminatının xarakteristikasını verən terminoloji vahidlər: EHM-in aparat hissələri, proqram təminatı, hesablama sistemi, xüsusi (tətbiqi) təminat, sistem təminatı, xüsusi proqram təminatı, sistem proqram təminatı, proqramlaşma sistemləri, əməliyyat sistemi, maşın dili, formal proqramlaşdırma, alqoritmik dil, yüksək səviyyəli dil, dilin qrammatikası, dilin sintaksisi, dilin semantikasi, translyator (tərcüməçi), kompilyasiya, interpretasiya, interpretator, proqramın sazlanması və s.

Proqramlaşdırma dillərinin xarakteristikasını verən terminoloji vahidlər: proqramlaşdırmanın avtomatlaşdırılmasını (yəni kompüterlərlə istifadəçilərin ünsiyyətinin yüngülləşdirilməsini) təmin edən əsas vasitə proqramlaşdırma dilləridir. Hazırda yüzlərlə proqramlaşdırma dilləri mövcuddur. Bu çoxsaylı proqramlaşdırma dilləri müxtəlif quruluşlu terminoloji vahidlərlə ifadə olunur: *maşından asılı dillər*, *maşından asılı olmayan dillər*, maşın dili, maşinyönlü dillər, avtokad, makrodil, makroəmr, prosedur dillər, problem dillər, universal dillər, Fortran, Alqol, bol, Proloq, Simula, Beyzik və s.

Alqoritmlər nəzəriyyəsi ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminoloji vahidlər: alqoritm anlayışı hesablama maşınlarından əvvəllər yaranmışdır. Bu anlayış insanın fəaliyyətilə bilavasitə bağlıdır. Yüzilliklər boyu insanlar intuitiv şəkildə bu anlayışın imkanlarından istifadə ediblər. İnformatikaya dair izahlı lüğətdə oxuyuruq: alqoritm (alqorifm). Müəyyən işin və məsələnin həlli üçün proseslərin, əməliyyatların ardıcıl icra edilməsi; riyazi, texniki, iqtisadi, sosial və s. alqoritmlər vardır; «Alqoritm» termini IX əsrdə yaşamış və «Hesabi traktat əsərində onluq say sistemi ilə hesablama qaydalarını işləmiş məşhur özbək alimi Məhəmməd ibn-Musa əl-Xarəzminin latınca adını ifadə edir [8, 13].

Bu anlayışla əlaqədar terminoloji vahidlər alqoritmlərin xassələri (diskretlik, alqoritmın mümkünlüyü, alqoritmın kütləvililiyi, alqoritmın nəticəliliyi və s.); *alqoritmlərin təsvir edilməsi üsulları* (alqoritm təsvir etmək, təbii dildə sözlərlə təsvir, qrafik təsvir, müəyyən alqoritmik dildə təsvir, qrafik-sxemlər, qraf-sxemlər, blok-sxemlər, maşın alqoritm, proqram və s.); *alqoritm növleri* (xətti alqoritmlər, budaqlanan alqoritmlər, dövrü alqoritmlər, sadə budaqlanma, mürəkkəb budaqlanma, hesabi dövr, sayğac, indeksli dəyişənlərdən istifadə edilən dövr, iterasiya dövrü, təkrar (çoxqat) dövrlərdən ibarət alqoritm və s.) ilə əlaqədardır.

Beyzik dili ilə bağlı anlayışların terminoloji vahidlərlə ifadəsi. Hazırda Beyzik dünyada ən geniş yayılmış proqramlaşdırma dillərindən biridir. Beyzik (Basic) dilinin adı ingilis dilində Beginners all-purpose symbolic instruction code (yeni başlayanlar üçün çoxməqsədli təminat dili) ibarəsinin (frazasının) abreviaturasıdır. Bu dil 1965-ci ildə General Electric firmasının sifarişi ilə Dartmut kollecinin (ABŞ) əməkdaşları Con Kemeni və Tomos Kurts tərəfindən tədris proqramlaşdırma dili kimi işlənilib hazırlanmışdır [7, 63].

Qeyd edilən anlayışı bildirən terminoloji vahidlər Beyzik proqramlaşdırma dilinin əsas anlayışları və konstruksiyaları, Beyzik dilinin meydana gəlməsi və dilin əsas xarakteristikası və s. aiddir. Məs.: *print* (çap etmək), *input* (daxil etmək), *rem* (qeyd, izahat), *ulduzcuq*, şərtsiz keçid operatoru, operatorlar, əmr, *run* (icra etmə), nömrə, sətirin nömrəsi, Beyzik dilinin əlifbası, liter, xüsusi liter, dilin qrammatik strukturu, simvol, identifikator, konstantlar, söz, ifadə, cümlələr (operatorlar) və s.

İlkin verilənlər anlayışı ilə bağlı terminoloji vahidlər: Belə termin və terminoloji birləşmələr ilkin verilənlərin növ və tiplərinə, ifadələrə, operatorların təsnifatına, dövrlərin təşkilinə, funksiyalar və alt proqramlara, əmrlərə və s. aiddir: sabitlər, dəyişənlər, cədvəllər (massivlər), ədədi sabitlər, həqiqi sabitlər, mətn sabitləri, ifadələr, hesab ifadəsi, mətn ifadəsi, münasibət ifadəsi, məntiq ifadəsi, operatorlar, şərh operatoru, mənsub etmə operatorları, idarəetmə operatorları, şərti keçid operatoru, daxiletmə və çap operatorları, massivlər, dövrlərin təşkili və s.

İnformasiyanın sistemlərinə, xassələrinə, növlərinə, quruluşuna aid terminoloji vahidlər: İnformasiya təbiət və cəmiyyət hadisələrinin və texniki qurğularda baş verən proseslərin mahiyyətinin, məzmununun müəyyən maddi daşıyıcılarda (səs, dalğa, enerji, mətni və qrafik sənədlər, maşın informasiya daşıyıcıları və s.) təzahür formasıdır; informasiya insanlar, insan və avtomat, avtomat və avtomat arasında məlumat mübadiləsidir; bitki və heyvanat aləmində siqnal mübadiləsidir; hüceyrədən digər hüceyrəyə, orqanizmdən digər orqanizmə bioloji əlamətlərin verilməsi prosesidir [8, 70-71].

Azərbaycan dilində informasiyanın göstərilən əlamətləri ilə bağlı aşağıdakı termin və terminoloji ifadələr meydana gəlmişdir: *informasiya artımı*, informasiya axını, informasiya axtarışı, informasiya axtarışı dili, informasiya axtarışı kütləsi, informasiya axtarışı sistemi, informasiya axtarışı tezaursu,

informasiya bazası, informasiya verilişi, informasiya verilişi kanalları, informasiya daşıyıcısı, informasiya dili, informasiya itkiləri, informasiya kommunikasiyası, informasiya günü, informasiya mənbəyi, informasiya massivi, informasiyanın köhnəlməsi, informasiyanın giriş-çıxış qurğuları, informasiya prosesi, informasiyanın xassələri, informasiyanın səpələnməsi, informasiyanın forma çeviriciləri, informasiya proseslərinin avtomatlaşdırılması, informasiya təhlili, informasiya tələbatı, informasiya tələbatçısı, informasiya təminatı, informasiya fəaliyyəti, informasiya xidməti, informasiya şəbəkəsi və s.

İnformatika terminologiyasının müəyyən bir qismini riyazi təminat və tətbiqi proqramlarla bağlı terminoloji vahidlər təşkil edir. İnformatika termini kimi «riyazi təminat» elektron hesablama maşınının məntiqi və riyazi imkanlarını xarakterizə edən, tətbiq edilmiş, yaxud tətbiqə hazır olan aparat, mikroproqram və proqram vasitələri əsasında reallaşdırılan alqoritmlər kompleksidir [8, 133].

Bu komplekslə əlaqədar Azərbaycan dilində bir çox terminoloji birləşmələr yaradılmışdır. Məsələn, *riyazi aparat*, riyazi dilçilik, riyazi modelləşdirmə, riyazi proqramlaşdırma, riyazi məntiq, *riyazi model* və s.

Dilimizdə tətbiqi proqram anlayışı ilə əlaqədar da terminoloji ifadələrə rast gəlirik: *tətbiqi dilçilik*, şifahi nitqin avtomatik sintezi, informasiya axtarışı dilləri, tezlik lüğətləri, tezaurusların yaradılması, avtomatik referatlaşdırma, tətbiqi proqramlar paketi, tətbiqi proqramlaşma, tətbiqi proqramların tərtibi, tətbiqi proqramların sazlandırılması, *tətbiqi proqramçı* və s.

Azərbaycan dilində informatika terminologiyasının anlayışları sırasında *biliklər bazaları* və *ekspert sistemləri* ilə əlaqədar terminoloji təbəqə də əsas yer tutur. Məsələn, *ekspert*, ekspert sistemi, bilik bazaları, verilənlərin bazası, nəticə çıxarma mexanizmi, süni intellekt sistemi, verilənlər bazasının «açar»ı və s.

Texniki vasitələrlə bağlı terminoloji vahidlər: *texniki vasitələr*, texniki ədəbiyyat, texniki-iqtisadi informasiya klassifikatorları, texniki informasiya, texniki informasiya vərəqəsi, texniki kitabxana, texniki layihə, texniki tapşırıq, texniki təminat, *texniki şərt* və s.

Əməliyyat sistemləri hesablama sisteminin aparat ehtiyatlarının idarə edilməsini, proqram proseslərinin aparat vasitələri ilə, digər proseslərlə və istifadəçilərlə qarşılıqlı əlaqələrini təmin edən proqram vasitələrinin məcmusudur. Bu sistem bir sıra funksiyaları yerinə yetirir: yaddaşın, giriş-çıxış əməliyyatlarının, fayl sisteminin və proseslərin qarşılıqlı təsirinin idarə edilməsi, proseslərin dispetçerləşdirilməsi, ehtiyatların qorunması, ömrü dilinin emalı [4, 60-61].

Əməliyyat sistemləri ilə bağlı terminoloji vahidlər: *əməliyyat bloku*, əməliyyat gücləndiricisi, əməliyyatların idarə edilməsi, əməliyyat mühiti, əməliyyat sahəsi, əməliyyat sistemi və s. termin birləşmələri qeyd edilən anlayışları ifadə edir [4].

İnformatika kibernetika elmi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Təbii ki, həmin elmin əlaqədar anlayış və terminləri informatikada da istifadə edilir.

Informasiyanın verilməsini, alınmasını, çevrilməsini və idarə edilməsini öyrənən kibernetikanın sistemləri ilə bağlı mühüm terminoloji vahidlər Azərbaycan dilinin elmi-texniki üslubunu zənginləşdirmişdir. Kibernetika sistemləri ilə bağlı formalaşmış terminoloji vahidləri 4 qrupa ayıra bilərik:

1. Texniki və nəzəri kibernetikanın sahələrini əhatə edən terminoloji vahidlər: *avtomatika*, *avtomatlar nəzəriyyəsi* (kibernetikanın informasiyanın çevrilməsi, proseslərini icra edən sistemlərin – bioloji, texniki, proqramlar, idarəetmə sistemləri, riyazi modelləşdirilməsini və s. öyrənən sahəsi), avtomatlaşdırma, *verilənlərin ötürülməsi* (elektroabitənin və kibernetikanın verilənlərin ötürülməsi məsələlərini öyrənən sahəsi); *diskret çeviricilər nəzəriyyəsi* (nəzəri kibernetikanın sahəsi).

İnformatika *riyaziyyat* elmi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Şübhəsiz, riyaziyyatla bağlı anlayış və terminoloji vahidlərdən bu elmin inkişafında istifadə olunur. Məsələn, *riyazi aparat*, riyazi dilçilik, riyazi modelləşdirmə, riyazi proqramlaşdırma, riyazi təminat və s.

İnformatikanın birbaşa əlaqədar olduğu elmlərdən biri də insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində riyazi hesablamaları və informasiyanın emalı proseslərini avtomatlaşdıran texniki vasitələrin layihələşdirilməsini, qurulmasını, tətbiqi və istismarı prinsiplərini öyrənən elm və texnika sahəsi olan *hesablama texnikasıdır*. Bu elmin də anlayış və terminlərindən informatikada geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn, *hesablama alqoritm*i, hesablama qurğusu, hesab əməlləri, hesablama kompleksi, he-

sablama gücü, hesablama maşını, hesablama mərkəzi, hesablama mərkəzləri şəbəkəsi, hesablama sistemi, hesablama sisteminin arxitekturası, hesablama texnikası vasitələri, hesablama texnikası və s.

İnformatika kitabxanaçılıq, kitabşünaslıq elmi ilə və onun təsvirçilik sahələri ilə əlaqədar olduğu üçün həmin sahə anlayışları ilə bağlı terminlər də işlədilir: *kitab*, kitabsaxlayıcı, kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması, kitabxana proseslərinin mexanikləşdirilməsi, «kitabxana» funksiyası, kitabşünaslıq, biblioqrafik vasitə, ədəbiyyat göstəricisi, dövrü nəşrlərin biblioqrafiyası və s.

İnformatika cəmiyyətdə biblioqrafik informasiyanın verilməsini təmin edən elmi təcrübə fəaliyyət sahələri – biblioqrafiya işi, biblioqrafiyaşünaslıq, biblioqrafik kadrların hazırlanması və idarəetmə işləri ilə bağlı terminoloji vahidləri də özündə birləşdirir. Həmin terminologiya ilə tanış olaq: *biblioqrafiya*, biblioqrafiyaşünaslıq, biblioqrafik arayış, biblioqrafik axtarış, biblioqrafik icmal, biblioqrafik yazı, biblioqrafik informasiya, biblioqrafik informasiya xidməti, biblioqrafik istinad, biblioqrafik istinad göstəricisi, *biblioqrafik təsvir*, kataloq, kataloqlaşdırılmış fayl, kataloqlaşdırma və s.

İnformatika əlaqədar olduğu bilik sahələrindən anlayış-terminlər almaqla öz əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Məsələn: patentsünaslıq (ixtiraçılıq fəaliyyətinin nəzəri, metodiki və təcrübə əsaslarını, texniki, hüquqi və iqtisadi təşkili öyrənən bilik sahəsi); *biblioqrafiyaşünaslıq* (biblioqrafik informasiyanın quruluşunu və xassələrini, onun yaradılması və istifadəsi proseslərinin qanunauyğunluqlarını öyrənən ictimai elm); *kitabşünaslıq* (çap əsərlərini, onların yaradılması, yayılması və istifadəsi proseslərini, həmçinin göstərilən prosesləri icra edən mədəniyyət və xalq təsərrüfatı sahələrini öyrənən yaxın və sıx əlaqələnmiş nisbi müstəqil elm sahəsi); *texnotronika* (istehsal proseslərinin və texnologiyalarının avtomatlaşdırılmasında, həmçinin insanın bilavasitə iştirakı olmadan texnologiyaların tənzim edilməsində EHM-lərdən istifadəni öyrənən texniki elm).

İnformatika terminlərinin böyük bir hissəsi informasiya işləri ilə məşğul olan *avtomatlaşdırılmış sistemlərin, maşın və qurğuların, sənədlərin adlarından* ibarətdir. Bu adları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Avtomatlaşdırılmış sistemlərin adları: avtomatlaşdırılmış inteqral kitabxana-biblioqrafiya, avtomatlaşdırılmış elmi-texniki informasiya sistemi, avtomatlaşdırılmış informasiya axtarışları sistemi, avtomatlaşdırılmış kitabxana – informatika sistemi, avtomatlaşdırılmış sistem, avtomatlaşdırılmış soraq-informasiya sistemi və s.

2. Maşın və qurğuların adları: avtomatik yük maşını, avtomatik çap qurğusu, akselerator, akustik modem, analoq displeyi, axtarış qurğusu, başcığ, bufer, bufer yaddaşı, qoloqrafik yaddaş qurğusu, qeyri-fəal yaddaş qurğusu, qrafik-qeydedici qurğu, qrafikçəkən, qrup adapteri, qurğu tipi, daxiledici qurğu, informasiyanın daxiledici-xaricedici qurğuları, demodifikator, deşifrator, dialoq qurğusu, diskaparıcı qurğu və s.

3. Sənədlərin adları: alqoritmlər «kitabxanası» (alqoritmlərin məcmusunu, yaxud onların müəyyən hissələrini və istifadə qaydalarını əks etdirən sənədlər), audal sənəd (fonetika yazılarını mühafizə edən və informasiyanı səs (musiqi) dalğaları ilə verilməsini təmin edən sənəd); qrafiki sənəd (qrafiki informasiya, deponizə edilən sənəd, dərc edilməyən sənəd) və s. internet resursları ilə bağlı terminoloji ifadələr.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının ən layını informatikaya aid olan termin, termin birləşmələr və ixtisaslar təşkil edir. Bu cür terminlərin formalaşmasına elmi əsası və qanunauyğunluğu vardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov Ə.M., Əliyeva F.Ə., Əliyev Ə.Ə., Əliquliyev R.M., Əhmədov F.V. İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət. Bakı, Elm, 2003, 148 s.
2. Adilov V. Termin və ümumişlək söz. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990, s. 10-15.
3. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild, A-l, 1999, 374 s.
4. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, 1956, 206 s.

5. Bəşirova A. Məişət sözlərinin elmi-texniki terminlərə çevrilməsi. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1987, s. 58-62.
6. Bəşirova A.Q. Azərbaycan dilində texniki termin yaradıcılığı. Bakı, API nəşri, 1993, 122 s.
7. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, 186 s.
8. Qurbanov A.M. Azərbaycan terminologiyasının müasir vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələr. ATP, Bakı, 1988, s. 3-5.

S.Mirzayeva

**Information examination of
the information and dialogue**

Summary

The article is dedicated in the leksico-semantic analysis of the informational terminology in the Azerbaijani language. The Informational terms used in Azerbaijani has been for the first time studied from linguistic point of view in this research work.

Informatics has enlarged the concept of its own identity, which is related to it. Patterns: patent research (theoretical, methodological and practical basis of research work, technical, legal and economical organization of educational space); bibliography (public, learning and structuring of bibliographic information, creation and exploitation); the study of literature, the study of literature, the creation and use of culture, and also the culture and folklore that are being implemented in accordance with the process); technotronic (technician, use of EHM in technology of manufacturing processes and technologies, the use of technology without the use of people).

Taksim obraz, naibolekyye terminological lexicon of Azerbaijani language, terminology, terminology and specificity related to informatics. Formulation of such terminology has scientific origin and legality.

In the article, a lot of materials are used to investigate the informational terms in Azerbaijani and this helps too throw light upon the specific features of the term building.

Keywords: informatics, algorithm, base, term

С.Мирзоева

**Информационная экспертиза
информации и общения**

Резюме

В статье в лингвистическом аспекте на большом фактическом материале осуществлено тщательное исследование лексической семантики азербайджанских терминов информатики. В результате лексико-семантического анализа этих терминов выявлены специфические особенности терминотворчества в данной отрасли науки.

Информатика расширила сферу своего понимания из области знаний, в которой она связана. Например: патентные исследования (теоретические, методические и практические основы изобретательской деятельности, техническая, юридическая и экономическая организация учебного пространства); библиография (обществоведение, изучение структуры и свойств библиографической информации, закономерностей ее создания и эксплуатации);

близкая и тесно связанная относительная независимая наука, изучающая области литературы, их создание, распространение и использование, а также области культуры и фольклора, которые осуществляют соответствующие процессы); technotronic (техник, изучающий использование ЕНМ в технологии производственных процессов и технологий, регулирование технологий без использования людей).

Таким образом, наиболее важной терминологической лексикой азербайджанского языка является терминология, терминология и специальности, связанные с информатикой. Формирование таких терминов имеет научную основу и законность.

Статья состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. В приложении дан словарь терминов, подвергнутых анализу.

Ключевые слова: информатика, алгоритм, база, термин

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 04.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, dosent Afət Cəfərova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYTƏN HÜMBƏTOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU

e-mail: aytenbdu@yahoo.com

Akademik Zahid Xəlilov küçəsi

ÜSLUBİ LEKSIKA, DENOTATİV VƏ KONNOTATİV MƏNA, EMOSİONAL, EKSPRESSİV, QIYMƏTLƏNDİRİCİ MƏNA VƏ ÜSLUBİ ÇALAR

Xülasə

Məqalə üslubi leksika, denotativ və konnotativ mənə, emosional, ekspressiv, qiymətləndirici mənə və üslubi çalardan bəhs edir. Konnotativ mənə tək leksik vahidlərdə deyil, morfoloji formalar və sintaktik konstruksiyalarda da aşkar olunur. Konnotasiyalar nəinki adi, həm də təsadüfi ola bilər, yəni gözlənilən üslubi çalara malik söz və ya söz birləşməsi kontekst daxilində tamamilə başqa mənada çıxış edə bilər. Üslubi leksika üslubiyyatın özəyini təşkil edir və onun əsas hissəsi hesab olunur. Çünki dilin başqa sahələrindən fərqli olaraq, leksika mənə çalarları və ifadələrinə məxsus ekspressiv keyfiyyətlərinə görə daha çox inkişaf etmiş və daha dəqiq şəkildə parçalanmış sahədir; leksika sinonim cəhətdən də zəngindir. Bu zənginliyi meydana çıxarmaq və leksik vahidlərin ifadəlilik imkanlarını tədqiq edib öyrənmək leksik üslubiyyatın qarşısında duran başlıca vəzifədir. Üslubi leksika leksikanın üslubi funksiyalarını hərfi və məcazi mənaların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. Ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik leksik üslubiyyatı sözün kontekstdə yaranan müxtəlif mənalarını, xüsusən də müxtəlif lüğət tərkibinə məxsus emosional-ekspressiv dil potensialını tədqiq edir. Buraya dialekt sözləri, terminlər, danışiq sözləri, sləng, neologizmlər, arxaizmlər, troplar və s. aiddir. Təsviri sinxronik leksikologiya ilə yanaşı tarixi leksikologiya da üslubiyyatda öz əksini tapır, yəni bir çox müəlliflər sözlərin köhnəlmiş mənalarını bərpa etdikdə onların etimoloji kökləri ekspressivliyin daha da qabarıq təsvir olunmasına gətirib çıxarır. Üslubi leksika sözlərin söz düzəldici modellərinin ekspressiv potensialını, bəzi ixtisar növləri, konversiyaları və s. tədqiq edir. Hətta atalar sözləri və frazeoloji birləşmələr də üslubi leksikanın tədqiqat sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Emosionallıq kateqoriyası hiss-həyəcan ifadə edir. Bu xüsusiyyətə malik olan sözlər insanın məhz bu hisslərini ifadə edən nitq vahidləridir. Emosional mənə isə sözdə həm müstəqil tərzdə, həm də əşyavi mənə ilə yanaşı mövcud ola bilər.

Açar sözlər: denotativ, konnotativ, emosional, ekspressiv, üslubi leksika

Sözlər nitq predmetini göstərən denotativ mənadan başqa, emosional, ekspressiv və funksional-üslubi komponentlərdən ibarət konnotativ mənaya da malikdir. Nümunə üçün aşağıdakı sözlərə nəzər salaq: *“girl”*, *“maiden”*, *“lass”*, *“lassie”*, *“chick”*, *“baby”*, *“young lady”* və s.

Bütün bu sözlər “qız” mənasında işlənir. Lakin onların işlənmə dairəsi qıza məxsus olan xüsusiyyətlərdən daha çox, müəllifin ona münasibətindən və sosial vəziyyətindən asılı olur. *“Girl”* sözü üslubi cəhətdən neytral və verilmiş sinonim sözlər arasında dominant mövqedə durur. Eyni zamanda o, digərlərini əvəz etmək iqtidarındadır. *“Maiden”* isə arxaikləşmiş sözdür. *“Lass”* və *“lassie”* incə emosional çalara malikdir və ingilis dilinin cənub dialektinə mənsubdur. *“Chick”* və *“baby”* sözləri daha çox danışiq dilində, nisbətən sadə mənada işlənir; *“young lady”* nəzakət və ingilis dilinin yuxarı üslubuna və zadəgan dilinə aiddir. Konnotativ mənə tək leksik vahidlərdə deyil, morfoloji formalar və sintaktik konstruksiyalarda da aşkar olunur. Konnotasiyalar nəinki adi, həm də təsadüfi ola bilər, yəni gözlənilən üslubi çalara malik söz və ya söz birləşməsi kontekst daxilində tamamilə başqa mənada çıxış edə bilər.

Üslubi leksikada aparılan tədqiqatın əsas vəzifəsi təcrid olunmuş sözlərin mətnə daxil olduğu zaman onun əsas üslubi çalarının tapılmasından ibarətdir; burada nəinki sözlərin üslubi çaları, hətta üslub səviyyəsi və üslubi çalar arasında əlaqə də nəzərdə tutulmalıdır.

Üslubi leksika üslubiyyatın özəyini təşkil edir və onun əsas hissəsi hesab olunur. Çünki dilin başqa sahələrindən fərqli olaraq, leksika mənə çalarları və ifadələrinə məxsus ekspressiv keyfiyyətlərinə görə daha çox inkişaf etmiş və daha dəqiq şəkildə parçalanmış sahədir; leksika sinonim cəhətdən də zəngindir. Bu zənginliyi meydana çıxarmaq və leksik vahidlərin ifadəlilik imkanlarını tədqiq edib öyrənmək leksik üslubiyyatın qarşısında duran başlıca vəzifədir.

Üslubi leksika leksikanın üslubi funksiyalarını hərfi və məcazi mənaların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. Ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik leksik üslubiyyatı sözün kontekstdə yaranan müxtəlif mənalarını, xüsusən də müxtəlif lüğət tərkibinə məxsus emosional-ekspressiv dil potensialını tədqiq edir. Buraya dialekt sözləri, terminlər, danışq sözləri, sləng, neologizmlər, arxaizmlər, troplar və s. aiddir. Təsviri sinxronik leksikologiya ilə yanaşı tarixi leksikologiya da üslubiyyatda öz əksini tapır, yəni bir çox müəlliflər sözlərin köhnəlmiş mənalarını bərpa etdikdə onların etimoloji kökləri ekspressivliyin daha da qabarıq təsvir olunmasına gətirib çıxarır.

Üslubi leksika sözlərin söz düzəldici modellərinin ekspressiv potensialını, bəzi ixtisar növləri, konversiyaları və s. tədqiq edir. Hətta atalar sözləri və frazeoloji birləşmələr də üslubi leksikanın tədqiqat sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan fərqli olaraq, funksional üslubiyyat müxtəlif ünsiyyət şərtlərindən və ya işlənmə sferindən asılı olan vasitələrin sistemlərini – funksional üslubları öyrənir. Buraya elmi, danışq, işgüzar, publisistik və s. üslublar aiddir.

Bu üslubların ədəbi dilin çərçivəsində parçalanma məqamları və dövrləri, hər birinin meydana çıxma tarixi, ədəbi dilin inkişaf mərhələsində fəaliyyəti və ədəbi dilə göstərdiyi təsirin dərəcə və xarakteri və s. cəhətlərini öyrənmək dilçilik üslubiyyatının qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Üslubi leksikanın tədqiqat sahəsinə gəlincə, ilk növbədə onun kontekst daxili təhlilindən söhbət açmaq zəruridir. Üslubi kontekst çox vaxt ziddiyyət və oxşarlıq fonunda ekspressiv üslubi üsulların yaranması ilə müşayiət olunur. Kontekst problemi leksikoloji planda və müasir ingilis dilinə tətbiqi mövqeyində N.N.Amosovanın əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu problemin üslubi nöqtəyi-nəzərdən öyrənilməsi isə N.Riffaterin “Criteria for Style Analysis” və H.M.Lotmanın “Лекции по структурной поэтики” əsərlərində öz əksini tapmışdır [11,560].

Mətnin (əsrin) təhlili zamanı mətndaxili ifadə vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və onların qarşılaşdırılması əsas faktor olmalıdır. Bu səbəbdən, üslubi təhlil zamanı sistematik iş aparmaq üçün aşağıdakı tezlərə nəzər salmaq:

1. Ayrı-ayrı dil ünsürlərinin təhlilindən çəkinmək, kontekstin təsirini, həmçinin mətnin daxilindəki qrammatik xüsusiyyətləri nəzərə almaq;
2. Leksik çətinliklər: üslubi, emosional, ekspressiv konnotasiyalara, qeyri-adi söz birləşmələrinə fikir vermək, nadir, köhnəlmiş və xüsusi mənalarda işlənməmiş sözləri düzgün anlamaq;
3. Mətnin (əsrin) düzgün dərk edilməsi müəllifin təsvir etdiyi hadisəyə münasibətini, kinayəni və ya sarkazmi duymaq və s.

Əlbəttə, üslubi təhlil əsas məqsəd deyil. O, yalnız verilən ədəbiyyatın idraki, emosional və estetik təsirini qüvvətləndirir. Burada hər bir ayrıca dil ünsürü digər ünsürlərlə qarşılıqlı əlaqədə bədii əsrin ümumi strukturu və dil sistemi ilə birgə öyrənilir. Üslubi təhlil zamanı bədii tərcüməni, onun orijinala uyğunluğunu nəzərdən keçirmək zəruridir.

Sözün leksik-semantik variantının leksik mənası mürəkkəb bir vahid təşkil edir. Onun komponentlərinin tərkibi emosional-ekspressiv kateqoriyalarda öyrənilir. M.D.Kuznets, Y.M.Skrebnev və b. alimlərin fikrincə, üslubiyyatın başlıca obyektı “dilə ekspressiv vasitələri, onların istifadə sahələri, onlardan nitq ünsiyyətinin məqsəd və şəraitinə müvafiq seçmə prinsiplərini öyrənməkdir”.

Emosionallıq və ekspressivlik yüksək hiss-həyəcana malik canlı danışq dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Həmin keyfiyyətləri özündə daşıyan kəlmələr yazılı dilə ancaq bədii yaradıcılıq vasitəsi ilə keçir və burada onların daha mənalı səciyyəvi əlamətləri meydana çıxır. Bədii üslubda ümumxalq dilindən fərqli olaraq, emosionallığın və ekspressivliyin ifadə imkanları daha geniş və rəngarəngdir. Çünki burada həm ümumxalq dilinə mənsub olan emosional-ekspressiv kəlmələr ifadə gücünə malikdir, həm də adi neytral sözlər dilin xüsusi üslubi layları sayəsində

emosional-ekspressiv mənalar qazana bilər. Ona görə də bədii üslubda emosionallıq və ekspressivliyi düzgün təyin etmək üçün, bir tərəfdən, həmin xüsusiyyətləri özündə müstəqil şəkildə daşıyan lüğəti vahidləri öyrənmək, digər tərəfdən, adi sözləri qüvvətli ifadə vasitəsinə çevirə bilən üslubi üsulları müəyyənləşdirmək vacib şərtlərdəndir.

Emosionallıq kateqoriyası hiss-həyəcan ifadə edir. Bu xüsusiyyətə malik olan sözlər insanın məhz bu hisslərini ifadə edən nitq vahidləridir. Emosional mənə isə sözdə həm müstəqil tərzdə, həm də əşyavi mənə ilə yanaşı mövcud ola bilər. Məsələn, “*bal*” və “*ördək*” sözləri arasında mənə oxşarlığı, demək olar ki, yoxdur. Halbuki, məcazi mənada “*honey*” və “*duck*” sözləri sinonim hesab olunur.

Bəzi emosional sözlər, xüsusilə də nidalar emosiyaları ümumi şəkildə mənfi və müsbət çalarda işlənməsindən asılı olmayaraq bildirir:

Oh, Selim! Tell me yet in time

Nor leave thus to thoughts of fear,

Ah! Yonder see the chocodar,

My father leaves the mimic war; (G.G.Byron, “The Bride of Abydos”)

Dünya xanımın səsinə İsabalı yuxudan oyanıb gördü qız ağlayır, aldı görək Dünya xanımın cavabında nə dedi:

Ağlama, ağlama, ay Dünya xanım,

Ölər acəm oğlu, getməz bu yerdən!

Sənə qurban olsun bu şirin canım,

Ölər acəm oğlu, getməz bu yerdən. [5,552]

Isa awoke, and begged of Dunah Pasha permission to improvise a song in answer:

Improvisation: - “Yes, a son of Persia from Constantinople to sentari to see thee. He will die, but will not leave that place. Five hundred crows can do no harm to an eagle. The son of Persia will die, but will not leave that place” [16, 344]

Üslubiyyət üçün emosional sözlərin qeyri-müəyyənliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, üslubi leksik təhlil zamanı personajların hiss etdikləri emosiyalarla əlaqədar əlavə şərhlərin verilməsinə ehtiyac duyulur.

Oh! Who young Leila’s glance could read

And keep that portion of his creed. [1,352].

Emosional leksika ilə hiss-həyəcan bildirən sözləri fərqləndirmək lazımdır: *fear, delight, gloom, cheerfulness, annoy* və denotatla bağlı olan assosiasiyalar, reaksiyalardan asılı emosionallıq və s. Linqvistik nöqteyi-nəzərdən bunlar ayrı-ayrı qruplara aiddir.

Ekspressivlik emosionallıqdan daha geniş bir anlamdır. Bu barədə Y.M.Qalkina-Fedorukun fikrini qeyd etmək yerinə düşərdi: “Ekspressiya yalnız insanın nitqində deyil, hərəkət, mimika, ümumi davranış və hətta iş fəaliyyətində özünü göstərir... Ekspressiya və ya ekspressivlik həm emosional, həm də intellektual və iradə bildirən ifadələrə xas ola bilər”. Lakin ingilis leksikoqrafları [15, 275] ekspressivlik və emosionallığı eyni kateqoriyaya aid edirlər. Onların fikrincə, ekspressivlik həmişə emosionallığın hesabına əldə edilir.

Mənə qüvvətləndirici ekspressivlik linqvistikada öyrənilən sahələrdəndir. Bu qrupa aid olan sözlər “intensifikator” adını almışdır. Onların arasında sadə identifikatorlara: *all, ever, even, quite, really, absolutely, so* və s. çox tez-tez rast gəlinir.

Qüvvətləndirici zərflər xüsusilə oksümoron birləşmələrdə təsadüf olunur... *she looks frightfully well, terribly smart, awfully pleased, thanks awfully* və s.

Bu cür mənə qüvvətləndiricilər əsasən danışq dilində istifadə olunur:

I don’t really like mentioning it – but I don’t quite see what else I am to do although of course it is quite unimportant really (Christie).

Söz müəyyən funksional üslub və nitq sahəsi üçün səciyyəvi olduqda üslubi komponentə və ya üslubi çalara malik olur.

Göründüyü kimi, leksik mənanın emosional, ekspressiv və üslubi komponentləri bir-birini müşayiət edir. Ona görə də onları bəzən sinonim kimi işlədirlər. Lakin bu komponentlərin üst-üstə düşməsi zəruri şərt deyil. Belə bir qənaətə gəlik ki, həm emosionallıq, həm də ekspressivlik

müxtəlif vasitələr sayəsində meydana çıxır və müxtəlif funksiyalara malik olur. Lakin həmin kateqoriyaların müstəqilliyi onların arasında mövcud olan yaxınlığı inkar etmir. Bu kateqoriyalar nə qədər müstəqil olsa da, müəyyən bir nöqtədə birləşir. Çünki emosional sözlər semantika etibarilə həmişə eskpressivdir. Eskpressiv sözlərin də müəyyən bir qismi emosionaldır. Həmin xüsusiyyət emosional qiymətləndirici xarakterə malik olan eskpressiv sözlərə də aiddir. Eskpressiv-emosional və emosional sözlər dildə emosional-eskpressiv leksika adı altında birləşib lüğət tərkibinin xüsusi bir layını təşkil edir.

Sözün adi eskpressivliyi və ya leksik-semantik variantı, bir qayda olaraq, semantik və ya morfoloji səviyyədə yaranır. İstisna olaraq, nidalar heç bir mənaya malik olmayan nitq vahidləridir. Bütün bu deyilənlərdən məlum olur ki, üslubi leksika vacib bür bölmədir və dilin lüğət vahidlərinin üslubi rəngini təşkil edən ünsürlərdən, bu ünsürlərin konkret məqsəduyğun üvzi vəhdətinin istifadə qayda-qanunlarından bəs olunur.

Ədəbiyyat

1. Bayron C.Q. Şərq poemaları. Bakı, 2004, 352 s.
2. Əliyev K. Üslubiyyat və üslub sistemi. Bakı, 1985, 138 s.
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003, 398 s.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, 1980, 182 s.
5. Koroğlu. Bakı, 2005, 552 s.
6. Кузнец М.Д. Стилистические функционирования синонимов, т.1., Л.,
7. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учеб для ин-тов и ф-ов иностр. яз.М.: Высш.шк., 1986, 336 с.
8. Гальперин И.Р. Перевод и стилистика \ Теория и методика учебного перевода, М., 1950, 304 с.
9. Щвейцер А.Д. Современная социоллингвистика: Теория, проблемы, методы. М., 1976, 175 с. 1940, 138 стр.
10. Лотман Н.М. Лекции по структурной поэтики.-<http://www.philol.msu.ru/~discours/-images/stories/speckurs/lotman-lections.pdf>
11. Galperin I.R. Stylistics. М., 1981, 334 p.
12. Riffater M. Criteria for Style Analysis, London, 1971, 364 p.
13. Jüger G. Translation und Translations linguistic. - Halle (Saale), 1975.
14. Neubert A. Text and Translation. - Leipzig, 1985.
15. The Advanced Learner's Dictionary of Current English / by A.S. Hornby, E.V. Yatenby, H. Wakefield. L.: First Edition, 1948. 275. The Home and School Reference.
16. Chodzko A. Specimens of the popular poetry of Persia. The adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of nothern Persia (translated from the Perso-Turkish Dialect), London, 1842, 344 p.

A.Qumbatova

Stylistic lexis, denotative and connotative meaning, emotional, expressive, appraciable and stylistic meaning

Summary

This article deals with the stylistic lexis, denotative and connotative meaning, emotional, expressive, appraciable and stylistic meaning. Connotative meaning consists of 4 components: emotive, evaluative, expressive, stylistic. It is important to distinguish words with emotive connotations from words, describing or naming emotions and feelings like anger or fear, because the latter are a special vocabulary subgroup whose denotative meanings are emotions. The conceptual content of a word is expressed in its denotative meaning. To denote is to serve as a linguistic expression for a concept or as a name for an individual object. It is the denotational meaning that makes communication possible. From a linguistic perspective, we need to differentiate

between lexical and grammatical meaning. Lexical meaning refers to the meaning of words that belong to one of the four lexical word classes. It is the aspect of meaning usually given in a dictionary. Important aspects in describing lexical meaning are syntagmatic relations holding between particular lexical items, as well as paradigmatic relations between words which have a similar meaning. Referential meaning refers to the logical, cognitive, or denotative content of an expression. In contrast, connotative meaning denotes the associations and secondary meanings the expression evokes. Information that the linguistic expression conveys about certain social characteristics is called social meaning, while the emotive or affective component of the expression is referred to as its affective meaning. Social meaning and affective meaning together are sometimes called connotation. The term reflected meaning refers to certain associations with another sense of the same expression, whereas collocative meaning is conveyed by characteristic word combinations. Finally, thematic meaning denotes the organization of a message in terms of information structure.

Keywords: denotative, connotative, emotional, expressive, stylistic lexis

А.Гумбатова

Стилистическая лексика, денотативное и коннотативное значение, эмоциональное, выразительное, значительное и стилистическое значение

Резюме

Статье посвящена стилистическая лексика, денотативное и коннотативное значение, эмоциональное, выразительное, значительное и стилистическое значение. С лингвистической точки зрения нам необходимо различать лексическое и грамматическое значение. Язык как коммуникативная система обеспечивает передачу информации различного рода. Это и информация о предметах, явлениях, положениях дел во внешней действительности, и информация о субъективных актах когнитивной (познавательной) деятельности и личных переживаниях говорящего, и информация служебного характера, касающаяся используемых способов построения связной речи и особенностей поведения в ней употребляемых языковых единиц и их вариантов. Таким образом, наша речь не механический набор слов. Но чтобы быть понятным, нужно не только правильно подобрать слова, но и поставить их в соответствующей грамматической форме, умело соединить и расставить формы слов в предложении. Лексическое значение относится к лексическим классам слов. Это аспект значения, который обычно дается в словаре. Важные аспекты описания лексических значений, а также парадигматических отношений между словами, имеющими аналогичное значение. Ссылочное значение относится к логическому, когнитивному или денотативному содержанию. Напротив, коннотативный смысл вызывает ассоциацию и вторичные значения. Информация о том, что лингвистическое выражение передает некоторые социальные характеристики выражения, выражающее его аффективное значение. Социальный смысл и аффективный смысл иногда называют коннотацией. Термин относится к значению словосочетания. Наконец, смысл организации сообщения с точки зрения информационной структуры.

Ключевые слова: денотативный, коннотативный, эмоциональная, выразительная, стилистическая лексика

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Abbas Abbasov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

НАРГИЗ СЕИДОВА

**Доктор философии по филологии,
заведующая кафедрой Иностранных Языков факультета Международных отношений и
управления Азербайджанского Университета Языков
Reşid Behbudov küç 134**

МОТИВЫ РЕЧЕВОГО АКТА БЛАГОПОЖЕЛАНИЙ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматриваются мотивы для благопожеланий, их классификация. Также проводится анализ особенностей функционирования пожелания с точки зрения прагмалингвистики, социолингвистики и стилистики. Речевой акт пожелания может быть оригинальным или стереотипным. Этот фактор зависит от того, по какому поводу адресант использует его в речевом общении. Они могут быть связаны с успехами в личной жизни индивида или каким-то важным событием.

Для составления текста пожелания, как правило, необходим мотив. Он подсказывает правильное отношение к адресату. Мотив играет существенную роль в самой структуре пожелания. Мотивы для благопожелания во французском языке могут быть различными. Жизнь каждого человека наполнена разнообразными событиями. На праздниках или по случаю важной даты люди произносят торжественные речи – пожелание.

Рассматривая поводы для речевых актов пожелания, следует отметить, что необходимым условием успешности данного акта является наличие традиций в любом обществе. По причине многообразия мотивов и событий спектр индивидуализированных пожеланий во французском языке довольно широк. Если посмотреть на интересующий нас Речевой акт с точки зрения отношений между поводом и адресатом, то мы считаем целесообразным все мотивы для пожелания подразделить на следующие четыре группы:

- 1) важные даты в жизни собеседника;
- 2) праздники;
- 3) события;
- 4) другие речевые акты.

Ключевые слова: речевой акт, мотив, индивидуализированные пожелания, стереотипные пожелания, социолингвистика, праздник.

Речевой акт пожелания может быть оригинальным или стереотипным в зависимости от того, по какому поводу адресант использует его в речевом общении. Например, очень часто речевой акт пожелания может быть связан с каким-либо праздником; или же пожелания могут быть направлены на второго участника коммуникации без того или иного повода, в целях сделать ему приятное. Классификация мотивов для благопожелания может иметь довольно свободный вид. Следует отметить, что официальные (государственные) праздники закреплены в календаре. Но при этом они (так же как и религиозные) имеют общественный характер. Те же события, которые относятся к личной жизни человека, мы считаем целесообразным выделить в отдельную группу поводов. При этом мы полагаем, что государственные или религиозные праздники (например, Новый год или Рождество) также могут входить в личную сферу человека и служить мотивами для укрепления контактов, выражения эмоций и т. п.

Рассматривая поводы для речевых актов пожелания, следует отметить, что необходимым условием успешности данного акта является наличие традиций в любом обществе. Согласно мнению Г. Хинделанга, ритуальные пожелания различаются ситуативно-временным признаком: сезонные пожелания, пожелания, связанные с временем суток, и пожелания, вызванные случаем. С. Мартен-Клиф выделяет такие поводы для реализации

пожелания, как общие праздники, Мовазнаўства индивидуальные знаменательные даты в жизни человека, регулярная деятельность (работа по профессии, творческая деятельность и т. д.) и однократное действие адресата (поездка или экзамен) [1, с. 56].

Следует отметить, что отличительная черта речевых действий пожелания, в сравнении с другими речевыми актами, заключается в том, что их мотивы могут меняться в зависимости от обстоятельств и ситуации общения; они диктуются в наибольшей мере личностями коммуникантов.

По причине многообразия мотивов и событий спектр индивидуализированных пожеланий во французском языке довольно широк. Речевые акты пожелания представляют собой как стереотипные, так и индивидуализированные высказывания по поводу успехов в личной жизни индивида или какого-то важного события. Н. А. Ранних, рассматривая в своей работе стереотипные и индивидуализированные высказывания пожеланий, пишет, что «стереотипность высказывания пожелания применима как в ситуациях, когда недостаточная степень знакомства не позволяет говорящему быть конкретным, так и в случаях, когда говорящий считает, что характер его отношения к слушающему очевиден...» [2, с. 39]. Мы считаем, что одним из существенных свойств стереотипных РА пожеланий является то, что адресант в таких ситуациях, независимо от фактора адресата (пола, возраста, статуса и др.), собирает пожелать адресату нечто приятное.

«Именно стереотипность позволяет осуществить речевой акт пожелания без риска ошибиться в выборе формы» [2, с. 45]. Тем самым принято отличать стереотипные пожелания от индивидуализированных, которые ориентированы на конкретного собеседника в определенной ситуации (например, желаю вам быстро вжиться в новый коллектив), когда высказывание адресанта звучит как собственное личное отношение к партнеру.

Если посмотреть на интересующий нас Речевой акт с точки зрения отношений между поводом и адресатом, то мы считаем целесообразным все мотивы для пожелания подразделить на следующие

четыре группы:

- 1) важные даты в жизни собеседника;
- 2) праздники (государственные, религиозные и т. п.);
- 3) события (защита диссертации и др.);
- 4) другие речевые акты (знакомство, комплимент, похвала и т. д.).

Такое основание для выделения мотивов для пожеланий основано на их коммуникативно-прагматических особенностях. Рассмотрим далее эти случаи подробнее.

Важные даты в жизни собеседника. Такие события наиболее актуальны для каждого человека и считаются неотъемлемой частью его жизни. Сюда включаются день рождения, день свадьбы, юбилей, день рождения детей, другие радостные дни и т. п. Они непосредственно связаны с личной сферой слушающего. Иначе говоря, сам адресат в такой ситуации является каузирующим фактором. Пожелания ко дню рождения выражаются как стандартными, так и индивидуализированными высказываниями. Например:

– Chère Lucie, pour ton anniversaire que cette journée s'épanouisse et soit porteuse d'heureux événements. Ce message apporte mille bons souhaits pour des jours heureux. Joyeux Anniversaire!

– Bonne anniversaire. Je te souhaite la santé et de la force.

Приведенные примеры показывают, что, верно сознавая совокупность обстоятельств, говорящий без труда употребляет стандартную и готовую формулу, чтобы поздравить адресата.

Праздники. Они выполняют важную функцию в жизни каждого лица. В рамках праздников акты пожелания способны отражать национально-культурную специфику и традиции соответствующего народа. Праздники бывают государственные, религиозные и профессиональные.

Рассмотрим ряд примеров пожеланий к государственным праздникам, которые могут быть как стереотипными, так и индивидуализированными.

Пожелание к Новому году:

– Que l'année 2019 soit parsemée d'éclats de joie, de pétales de bonheur, qu'elle soit éclairée par la flamme de l'amour et l'étincelle de l'amitié. Bonne et heureuse année !

Очевидно, что стандартные, стереотипные пожелания к Новому году могут быть связаны с возрастом адресата и его профессиональным статусом.

Пожелание ко Дню победы:

– Cheres Mme Leblanc, je Vous souhaite cordialement que l'année nouvelle soit favorable à toutes tes tentatives qui Vous permettent de gagner tous les défis et de nous transcender.

В высказывании выше использовано слово cordialement (сердечно), которое придает пожеланию эмоционально экспрессивную окраску. Такие речевые действия отражают эффективные состояния адресанта, сопряженные с передачей эмоции.

Религиозные праздники включают в себя Рождество, Пасху, Крещение и др. Данные праздники по своей значимости и масштабу отличаются от государственных праздников, например Нового года.

В отличие от религиозных стереотипных пожеланий, которые обладают готовыми речевыми формулами, религиозные пожелания в индивидуализированных выражениях в некоторых случаях могут заключать в себе оттенки особой искренности и душевной чистоты. Приведем примеры:

– Meilleurs voeux pour un Noël plein de joies et une nouvelle année remplie de bonheur. Que ce Joyeux Noël soit l'aube d'une année de bonheur. Noël, c'est l'anniversaire le plus célèbre. C'est la fête du bonheur, de la joie et surtout de l'amour!

Профессиональные праздники. Эта группа в общих чертах связана с профессионально-трудовой деятельностью собеседника в обществе. В рамках этой группы употребляются пожелания по бесчисленному количеству мотивов. К таким праздникам относятся День знаний, День учителей и т. п. Во время данных праздников звучат и стереотипные пожелания (счастья, успехов, здоровья и т. д.), и довольно много индивидуализированных. Например, педагогам на День учителей желают:

– Enseignant heureux tiens à féliciter,

Ceux qui apprend et enseigne,

Sans attention, nous ne pouvons pas vous quitter,

Supposons que vous êtes très chanceux dans la vie,

Que tout soit accompli ce rêve depuis longtemps,

Merci vous étudiants,

Pour tous les nouveaux livres page

Il a été facile à comprendre, sans plus tarder!

Следует отметить, что выбор и употребление пожелания с праздниками требуют определенного творчества и свидетельствуют об уровне образования говорящего.

События. В этой группе отражаются позитивные события, непосредственно связанные с какими-либо успехами и достижениями в жизни человека. К ним относятся защита диссертации, поступление в вуз, удачная сделка, покупка и продажа (например, автомобиля, квартиры и т. п.), с которыми можно поздравить и что-то пожелать. В качестве иллюстрации приведем несколько примеров. В рамках этой группы чаще всего функционируют индивидуализированные пожелания. Например, пожелание по поводу поступления в вуз:

– Ta réussite aux différents examens n'est qu'une juste récompense pour ton travail et ton sérieux. Que tes études qui se poursuivent te guident sur le chemin de la réussite professionnelle. [3, с. 45].

Пример пожелания по случаю удачной сделки может выглядеть так:

– Je tiens à vous adresser mes très sincères félicitations pour cette signature. J'imagine que vous devez être fier / fière de cette conclusion heureuse qui peut être considérée comme le couronnement d'un travail assidu et surtout une reconnaissance bien méritée de tous vos efforts.

Que ce contrat ne soit pas un simple aboutissement du travail accompli, mais qu'il vous ouvre la porte vers un avenir professionnel très satisfaisant pour vous et votre entourage!

Другие речевые акты, такие как знакомство, комплимент, похвала и т. п., тоже могут выступать в качестве мотива для пожелания.

Можно сделать вывод, что для составления текста пожелания, как правило, необходим мотив. Он подсказывает правильное отношение к адресату и играет существенную роль в самой структуре пожелания. Однако заметим, что поздравления и пожелания в массовой культуре – это довольно тривиальный, шаблонный жанр. Следовательно, такие высказывания могут оцениваться адресатом как шаблонные, неискренние и не всегда достигают того эффекта, на который рассчитывает адресант.

Литература

1. Т р о ф и м о в а Н . А. От любви до ненависти: смысловые узоры экспрессивов : монография. СПб., 2011, С.195
2. Р а н н и х Н . А. Речевой акт пожелания и способы его выражения в русском языке : дис. канд. филол. наук : 10.02.01. М., 1994. С.159
3. KERBRAT-ORECCHIONI C., 1992, Les interactions verbales, t. 2, Paris : A. Colin. P.143

Интернет ресурсы

<https://www.carteland.com/exemples-de-textes/texte-voeux-de-bonne-annee>

<https://niceladyfr.netlify.com/323/flicitations-aux-pr2379>

N.Seyidova

Motives of the speech act of wishes in the French language

Summary

This article attempts to examine the motives for wishes to offer their classification. We also analyze the peculiarities of wishes in terms of pragmalinguistics, sociolinguistics and stylistics. The main features of the other Speech Acts denoting wish meaning in comparison with other speech acts are the motive of it which can be changed depending on situation. The Speech Act denoting wish can be authentic and stereotypical.

These facts depend on using it in certain form of address by recipient. It depends on the successful or important dates taken place in the life of individual. The motive, as a rule, is necessary for making up a wish text. It suggests the appropriate attitude to the addressee. The motive plays a substantial role in the structure of the wish. Motives for the good wishes may be different. Every human's life is filled with a variety of events. On holidays or on the occasion of important event people pronounce pleasant solemn speech – wish. While observing Speech Act denoting wish meaning, it is necessary to note that its success depends on the traditions of any society. They are a lot of motives and events. So, the spectrum of individualized wishes in French language is quite wide. If we look at the Speech Act that interests us from the point of view of the relationship between the occasion and the addressee, we consider to divide all the motives for the wish into the following four groups:

- 1) important dates in the life of the interlocutor;
- 2) holidays;
- 3) events;
- 4) other speech acts.

Key words: speech act; motive; individualized wishes; stereotyped wishes; sociolinguistics; celebration.

N.Seyidova

Fransız dilində rəhmət anlayışı nitq aktının motivləri

Xülasə

Məqalədə rəhmət anlayışının motivləri onların təsnifatı nəzərdən keçirilir. Rəhmət anlayışının pragmativistik, sosio-lingvistik və üslubi baxımdan funksionallaşmasının xüsusiyyətləri təhlil edilir. Digər nitq aktlarından fərqli olaraq rəhmət anlayışı bildirən dil aktlarının əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onların motivi şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər. Rəhmət bildirən dil aktı original və stereotipli ola bilər. Bu faktor adresatın bunu hansı müraciət formasında işlətməsindən asılıdır. Bu fərdin şəxsi həyatındakı hər hansı bir uğur və əlamətdar hadisəsindən asılıdır. Rəhmət məzmunlu mətnlərin tərtibi üçün, bir qayda olaraq, motiv zəruridir. Motiv adresata düzgün münasibəti tələb edir, istəyin özünün strukturunda əhəmiyyətli rol oynayır. Fransız dilində rəhməti ifadə etmək üçün motivlər müxtəlif ola bilər. Hər bir insanın həyatı müxtəlif hadisələrlə doludur. Rəhmət anlayışı bildirən dil aktını nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, onun uğurlu olması istənilən bir cəmiyyətin adət-anənəsindən asılıdır. Motivlərin və hadisələrin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Ona görə də fransız dilində fərdiləşdirilmiş istək spektri kifayət qədər genişdir. Bizi maraqlandıran nitq aktına motiv və adresat arasında münasibət baxışından yanaşmaq lazımdır. İstəyin motivlərini dörd qrupa bölməyi məqsədə müvafiq hesab etmək olar:

- 1) həm söhbətin həyatındakı mühüm tarixlər;
- 2) bayramlar;
- 3) hadisələr;
- 4) digər nitq aktları.

Açar sözlər: nitq aktı, fərdiləşdirici istəklər, stereotip istəklər, sosiolingvistik, bayram

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

çapa qəbul olunma tarixi: 01.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Gülnarə Sadıxova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ARİFƏ YUSİBOVA
ATU
arife@mail.ru

İMADƏDDİN NƏSİMİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Xülasə

Məqalədə İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan ədəbiyyatına bəxş etdiyi əsərlərdən bəhs edilir. Müəllif şairin həyat və yardımçılığına işıq salmağa çalışır. Onun yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatındakı rolunu açmağa çalışır. Dilçilikdə bu sahədə aparılmış tədqiqatlara toxunur. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində Azərbaycan ədəbiyyatını tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnmişdirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda klassik ədəbiyyat nümunələrinə təsadüfi hallarda müraciət olunur. Əksər hallarda ixtisası dil olan fakültələrdə dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr Azərbaycan ədəbiyyatının nümunələri olan və dünya ədəbiyyatının xəzinəsinə daxil edilmiş əsərlərlə tanış deyillər. Bəzən onlar həmin ədəbiyyat əsərləri haqqında heç bir məlumata malik deyil. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən dildən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də material seçiminə diqqət yetirmək lazımdır. Müasir universitet tələbəsi təkcə bu və ya digər sahədə ixtisaslaşmış kadr kimi formalaşmalıdır. O, həm də ünsiyyətə hazır olmalı və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi tamamilə yeni sosial bacarıqlara yiyələnəlidir. Məhz bu baxımdan ədəbi xəzinəmiz əlçatan olmalıdır. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə inteqrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdur. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də, insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir.

Açar sözlər: söz, təhsil, ədəbiyyat

Hər bir xalqın ən qiymətli sərvəti onun tarixinin süzgəcindən keçmiş milli-mənəvi dəyərləridir. O dəyərlər ki, xalqın mədəniyyətinin, milli xüsusiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və cəmiyyətin qarşılaşdığı maneələr qarşısında daha güclü olmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, toplumu meydana gətirən fərdlər arasında milli həmrəylik və birlik ruhunun yaranmasına kömək edir.

Milli-mənəvi dəyərləri ictimai dəyərlər də adlandırmaq mümkündür. Çünki ictimai dəyərlər müəyyən bir cəmiyyətdə mövcud olan, tarixin dərinliklərindən gələn və xalqın qəbul etdiyi ortaq dəyərlərdir. Bu dəyərlərin təməlində isə tarix, dil, din, adət-ənənələr, milli mentalitet, mədəniyyət və s. dayanır.

Zaman keçir, tədris cəmiyyətin dramatik və psixoloji vəziyyəti dəyişilir. Ədəbiyyat əvvəlki kimi cəmiyyətdə vacib və mühüm yer tutur, ona görə ki, bu və digər xalqın daxili xarakterini dəqiq verir. Bu məqamlar haqqında danışmaq olar və lazımdır.

Ədəbi jurnalların işini, peşəkar ədəbi zəmində ədəbiyyatların qarşılıqlı ünsiyyət işini dəstəkləmək lazımdır. Şübhəsiz ki, ədəbiyyat multikulturalizmə, qarşılıqlı anlaşmaya öz ciddi tövhəsini verməkdə davam edir.

Ədəbi xəzinəmizi gücləndirmək, dəstəkləmək üçün həyata keçirilməli iki əsas istiqamət var: bunlardan birincisi zəngin mədəni irsi, maddi və qeyri-maddi mədəni irsi qorumaq, ikincisi isə

müasir mədəniyyətdə həmin izləri qoruyub saxlamaqdır. Multikulturalizm təkcə musiqi və ədəbiyyat sahələrini əhatə etmir, o həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrinə təsir edən siyasətə, iqtisadiyyata, dövlət idarəetmə sistemində, ictimai həyata, elmə və s. təsir edən ictimai fenomendir. Tarixi və mədəniyyəti, hələ multikulturalizm termininin yaranmasından min il qabaq baş verən mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi və dərinlən çuğlaşmasının bariz nümunələridir.

Görünür ki, qloballaşma dövründə heç bir ölkə multikulturalizmin təsirindən yan keçə bilməz. Lakin inkişaf etmiş cəmiyyət öz mədəni, milli və mənəvi dəyərlərini mümkün olan dərində deformasiyalardan qoruyaraq böyük dəyişiklər dövrünün çağırışına adekvat cavab verməlidir.

Hazırkı dövrdə bu, dünyada baş verən proseslərin və modelləşmənin effektiv tədbirlərinin nəticələrinin tam şəkildə anlaşılması üçün mühüm şərtədir. Belə fəaliyyət bütün dünyada sülhün qorunmasına ən yaxşı zamanətlərdən biridir. Hər bir dövlət üçün əsas çağırış bu vacib məsələni vətəndaşların şüuruna yerləşdirə bilmək, gənc nəsli tolerantlıq və bərabərlik ruhunda tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Millətlərarası sülh və razılıq göydən enəcək nəsnələr deyil, dövlətin gündəlik siyasət və təcrübəsinin və bizim hamımızın əldə etdiyimiz nəticələrdir.

Müstəqilliyimizə yenidən qovuşduqdan sonra ölkəmizdə bir çox nailiyyətlər əldə edilmiş, xüsusən xalq maarifi və təhsil, hüquq və s. sahələrdə qazanılan uğurlar bunu deməyə əsas verir. Milli təhsil, elm və mədəniyyətin inkişafına göstərilən qayğı bu xeyirxah missiyanın həyata keçirilməsinə təkan verir. Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə islahatların aparılması, bu inkişafa dövlət təminatının verilməsi yüksək qiymətləndirilir.

Son illərdə Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların məqsədi təlim-tərbiyə prosesinin, ədəbi xəzinəmizin qorunmasında yüksək keyfiyyəti təmin etməkdir. Bunun üçün ilk növbədə təlimin strukturunu, məzmununu, formalarının, metodlarının dəyişdirilməsi, təlimin yeni modellərinin hazırlanması tələb olunur. Təlimin strukturunu, məzmununu, forma və metodlarını dəyişməklə, yeni tədris modelinin yaradılması nəticəsində təlim yeniləşir, müasirləşir. Belə təlim müəllim və şagirdlərin birgə əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirilən fəaliyyət növlərinin müəyyən didaktik sistemdə reallaşdırılmasıdır.

Qeyd etməliyik ki, ədəbiyyata, dilə və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi, ictimai dəyişiklik, elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi-mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Bu yeniləşmələr dünyada, o cümlədən, dilimizin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə də dəyişiklik yaradır. Belə ki, Qərbə inteqrasiya, elmi-texniki inkişaf, baş verən yeniliklər bir çox sözlərin yaranmasına səbəb olur [4, s.56].

Dillərarası əlaqələrin kökünü araşdırsaq görərik ki, bu tarix çox qədimdir. Belə ki, məntiqi tənəkkürün formalaşdığı vaxtdan xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da müəyyən münasibətlər yaranmağa başlamışdır. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dünyada heç bir dil təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqət cəlb edən izlər buraxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalq təsəvvürə gətirmək çətindir.

Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə təmasda olmuşdur. Bu təmasın forma və məzmunundan asılı olmayaraq, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, müxtəlif xalqlar arasında müxtəlif əlaqələr yaratmışlar. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, bir-birinə qarşılıqlı təsvir və bir-birindən sözləmə prosesləri baş vermişdir. Ona görə də xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolu inkaredilməz dərəcədə böyükdür. Dil əlaqələrini xalqlar və millətlər arasındakı digər əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil. Qeyd etdiyimiz kimi, bu əlaqələr nəticəsində dilin lüğət tərkibi kifayət qədər zənginləşmişdir [7, s.100].

Demək olar ki, bu keyfiyyətlər müxtəlif formalarda bütün xalqlarda mövcuddur. Lakin biz azərbaycanlıları əksər xalqlardan fərqləndirən, özünəməxsus edən digər mədəniyyətlərə hörmətlə

yanaşmaq, dözümlü, sülhpərvər, həmrəy olmaq düşüncəsini bütün varlığımızla mənimsəməklə yanaşı, dünyada sülhün və rifahın təmini naminə onun ideyalarının təbliğini həyat fəlsəfəmizə çevirməyimiz və harmonik formada öz həyatımızda tətbiq etməyimizdir. Şübhəsiz, bəşəriyyətin ehtiyac duyduğu bu gözəl dəyərlərin ruhumuza, qanımıza hopmasında yaşadığımız ərazinin Şərqlə Qərb arasında həm mədəni, həm də coğrafi baxımdan körpü rolu oynamasının, xalqımızın İslam dinini düzgün anlamasının və onun humanist dəyərlərini mənimsəməsinin böyük rolu vardır. Aparılan müşahidələr də belə deməyə əsas verir ki, multikultural ölkələrin əhalisi daha dözümlü olur.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycan ərazisində müxtəlif dinlərin, dillərin, mədəniyyətlərin nümayəndələri rahat şəkildə yaşaya bilmiş və heç zaman dini-etnik zəmində münəqişə baş verməmişdir.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, xalqımız dünyanın ehtiyac duyduğu və əldə etməkdə çətinlik çəkdiyi bircə yaşayışı, həmrəy olmağı dədə-babalarımızdan miras kimi qəbul edərək günümüzədək qoruyub saxlamışlar.

Dünyanın ən qədim və köklü millətlərindən sayılan türklər tarix boyunca çox sayda dini-fəlsəfi düşüncə və ideyalarla tanış olmuş, müxtəlif türk boyları öz dini-fəlsəfi dünyagörüşlərinə görə başqa xalqlardan ciddi şəkildə fərqlənmişlər. İslamın meydana çıxışına qədərki dövrdə müxtəlif etnocoğrafi məkanda yaşayan türklərin dini-fəlsəfi dünyagörüşlərini tam şəkildə ümumiləşdirmək mümkün deyil. Lakin islam dininin türklər arasında yayıldığı dövrü, İslam dininin türklərin həyatındakı rolunu ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim etmək mümkündür.

Ədəbiyyat xəzinəmizin formalaşması və inkişafı tarixi təkamülün xüsusiyyətləri ilə, konkret olaraq, sosial amillərlə müəyyənənmişdir.

Onu da qeyd edək ki, multikultural cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında *demokratiya* mühüm rol oynayır, daha dəqiq desək, demokratiya multikultural cəmiyyətin təkamülü üçün əlverişli şərait yaradır.

İslam dini Ərəb yarmadasında yaranmasına və yayılmasına baxmayaraq türk xalqının həyatında mühüm yer tutmuş, türklərin yaşayış tərzində və adət-ənənələrində möhkəmlənmişdir.

Bildiyimiz kimi hər bir millətin qədim yaşayış tərz, adət-ənənələri və dini inancları onların folklorunda və ədəbiyyatında öz əksini tapır.

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolunu da təriqət ədəbiyyatı təşkil edir. Məhz bu dövrdə təriqət ədəbiyyatında iki mühüm dini-fəlsəfi fikir mövcud idi: Sufizm və hürufizm.

Sufi-təsəvvüf ideyalarının təbliğini Türk mədəniyyətinin, ədəbiyyatının ən önəmli təmsilçilərindən biri olan Yunis Əmrədə görə bilərik. Onun üçün təsəvvüf bənzəri olmayan bir almaza bənzəyir. Onun şeirlərinin təkcə Türk ədəbiyyatında deyil, bir çox dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində də dərin iz qoymasının sirri onun qələmindən çıxan şeirlərin, ilahilərin hamının başa düşə-cəyi tərzdə, sadə bir dildə yazılmasındandır. Təsəvvüf ədəbiyyatının ən görkəmli təmsilçilərindən olan Yunis Əmrənin həyatına aid bütün detallar bilinməsə də, onun Mövlananın söhbətlərinə qatılması və orda bir söz ustası kimi yetişməsi məlumdur. Belə ki, şeirlərində təmsil etdiyi eşq ilahi eşqdır. Haqq aşiqi olan Yunis Əmrə şeirlərində insan ruhunu təmiz tutmaq, ədəbli olmaq, səbrli olmaq kimi vacib məsələləri önə çıxarır, oxucusunu doğru yola - Allah yoluna dəvət edir. Allahın eşqi ilə yaşayan şair üçün önəmli olan fani dünya yox, Haqqın-Tanrının olduğu dünyadır. Buna görə də Allaha qovuşmaq onun üçün ən böyük xoşbəxtlik hesab olunurdu.

Yeri gəldikcə şeirlərində dünyanın faniliyini vurğulamışdır. Bütün bu fikirləri o belə ifadə etmişdir: "Dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar keçər..." Bu aforizm dünyanın faniliyini əks etdirən ən gözəl bədii örneklərdən biri kimi deyilməkdədir.

Ədəbiyyatımızda təriqətin bir qolu olan hürufizmin tanınmış nümayəndəsi İmadəddin Nəsimidir. O, həyatının birinci mərhələsində elmi biliklərini, dini və dünya görüşünü artırmışdır.

Ancaq 1386-cı ildə Fəzlullah Nəimi ilə tanışlıq onun həyatında yeni bir başlanğıc oldu. Artıq bu dövrdə Nəsimi hürufiliyi dərinlən anlamağa və onun ideyalarını təbliğ etməyə başladı. Ancaq Nəsimi həmin ərəfədə xeyli çətinliklə qarşılaşır. Çünki hürufiliyin təbliği qadağan edilmişdi. Müəllimi Nəiminin ölümündən sonra o Bakını tərk edərək bir çox yerlərdə hürufilik ideyalarını təbliğ etməyə başlayır. Bu dini cərəyanın təbliğini biz onun yaradıcılığından bizə miras qalmış

qəzəllərində də görə bilərik.. Onun “Mən mülki-cahan...” qəzəlində kamil insan obrazı əks olunmuşdur. Nəsimi bu qəzəldə Həllac Mənsurun “ənəlhəqq” fikrini davam etdirmişdir.

Mən mülki-cahan, cəhan mənəm, mən!

Mən həqqə məkan, məkan mənəm, mən!

- deyən Nəsimi digər misralarda da demək olar ki, eyni fikirləri “Haqq mənəm” düşüncəsini aşılayır. O, aləmin bütün sirlərinin insanda olduğunu deyir, insanı digər bütün canlılardan üstün sayır, insanı Haqqın-Tanrının məkanı hesab edir.

Bir gövhəri-əqdəməm əzəldən,

Ey gövhərə kan, kan mənəm, mən!

- hürufilər “gövhər” dedikdə ilahi varlığı, “kan” deyəndə Fəzlullahı, “nişan” deyəndə isə onun əlamətlərini nəzərdə tutur.

Ümumilikdə on səkkiz beytdən ibarət olan bu “Mən mülki-cahan...” qəzəli başdan sona qədər İmadəddin Nəsiminin hürufilik ideyaları ilə zəngindir. Şeir in hər beytində Tanrının müqəddəs bir varlığı olduğu göstərilir.

XII-XIII əsrlərdə söz sənətinin qüdrətli nümayəndələrindən olan Fəridəddin Əttar, Əhməd Yasəvi, Caləddin Rumi, sonralar Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi kim şəxsiyyətlərin yaradıcılığında sufizm ideyalarının təbliğini görə bilərik. Azərbaycan ədəbiyyatında İzzəddin Həsənoğlu, Mahmud Şəbüstəri, Z.Şirvani, sonrakı mərhələlərdə Füzuli, Həbib, Kişvəridə təriqət ideyalarını əks etdirmişlər. Təriqət ideyalarından yazmış söz yazarlarının ümumi cəhəti odur ki, onların qələmə aldıkları əsərlərində təsvir etdikləri eşq Tanrıya olan eşqdir[11,s.78].

Azərbaycan xalqı bütün dinlərə açıqdır. Azərbaycanda dinlərarası dialoq və tolerantlığın dünyanın bir çox polietnik regionları üçün nümunə olan xüsusi modeli vardır. Müasir Azərbaycan modeli çərçivəsində, bütün dinlər qanun qarşısında bərabər statusa malikdirlər. Ölkədə bütün dinlərin nümayəndələrinə dövlət tərəfindən xüsusi qayğı göstərilir.

Bu gün bu baxımdan, müxtəlif dünya ölkələrinin elm və təhsil sahəsində qarşılıqlı və səmərəli əməkdaşlığı, dildə sözü gedən termini labüdləşdirmişdir.

Qloballaşma barədə danışarkən qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşmanın əsas məğzi də məhz bundan ibarətdir ki, hər kəs bütün dünyanın vətəndaşı olmalıdır.

Buradan da dilçilik baxımından yanaşsaq, belə məna çıxır ki, məhz dildə olan mümkün ədəbi qanunauyğunluqlar mənimsənilməlidir.

Azərbaycan ədəbi xəzinəsinə daxil olan əsərlər gənc nəsə çatdırılmalı, eyni zamanda qərinələr keçdikcə yaşamalılmalıdır. Məhz bu zaman xalqın yaddaş fondu qorunur və toxunulmaz olur.

müstəqil dövlətin azad düşüncəli gənci kimi qarşımızda həllini hələ də tapmamış vacib məsələlər dayanır. Tariximizi yaddaşlarda düzgün şəkildə nəsilən-nəsə ötürmək gəncliyimizin borcudur.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, 250 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Seyidov Y.M, Həsənov A.Q Müasir Azərbaycan dili/ Sintaksis IV hissə. Bakı : Maarif,1985,468 s.
3. Abdullayev K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
4. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilinin intonasiası. Bakı: Maarif,API-nin nəşri, 1978, 90 s.
5. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı: Maarif, 1975, 116 s.
6. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 2006
7. Əliyev H.Dinimiz xalqımızın milli- mənəvi sərvətidir.” İrşad” mərkəzi: 1999, 165s.
8. Əliyev H. Müdrik fikirlər. II kitab, Bakı:2009,468s.
9. Əfəndiyeva X.İ. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fəllərin semantik diferensiasiası. NDA. Bakı,1997, s. 4-29
10. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994, s. 87
11. İnternet resursları

A.Yusibova

**İmadaddin Nasimi and azerbaijan literature
Summary**

The article is devoted to the Azerbaijani literature in modern Linguistics. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching Azerbaijani literature should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching literature should be goal-oriented and systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective. It is very important to know the literature.

Key words: word, education, literature.

A.Юусубова

**Имададдин Насими и азербайджанская литература
Резюме**

Статья посвящена к Азербайджанскому литературу на современном лингвистике. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль литературу. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением литературу должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер. Это будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Ключевые слова: слова, образования, литература.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

çapa qəbul olunma tarixi: 26.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

СЕВДА ИМАНОВА
АГУНП
Imanova.71@bk.ru
Адрес: Азадлыг - 20

ЗАИМСТВОВАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В процессе длительной истории своего развития английский язык воспринял значительное количество иностранных слов, тем или иным путем проникших в словарь. Такое большое количество заимствованных слов в английском языке дало основание некоторым лингвистам утверждать что английский язык потерял свою самобытность и представляет собой гибридный язык. Иностранные слова ассимилировавшиеся в английском языке, могут изменять свое первоначальное значение.

Это вполне закономерно, поскольку эти слова начинают жить полноценной жизнью исконных слов и так же, как и последние, в процессе совершенствования языка, уточняются в лексико-семантическом плане, обрастают дополнительными значениями. Подавляющее большинство слов, заимствованных английским языком, были преобразованы по соответствующим моделям слов английского языка. Однако часто иностранные слова, так называемого книжного заимствования, некоторое время сохраняют свой внешний иностранный облик. Это проявляется, в частности в сохранение необычного для английского языка места ударения, графического образа действия и даже произношения. В редких случаях наблюдается и сохранение несвойственных языку морфологических примет. К примеру можно сказать формы множественного числа. Эти утверждения не соответствуют действительности. Роль заимствований в различных языках неодинакова и зависит от конкретно – исторических условий развития каждого языка. Цель работы – доказать что, несмотря на то, что в английском языке большое количество слов заимствовано из других языков, этот язык по-прежнему представляет собой оригинальную, четкую систему

Ключевые слова: заимствование, иностранное, речь, проблема, культура, общение, слова, способ, язык, связь

Заимствование интересны, прежде всего тем, какое влияние они оказывают на системное устройство лексики конкретного языка, а также своим особым, в случае сохранения ряда генетических характеристик, статусом в заимствовавшем их языке. Это влияние наиболее очевидно тогда, когда в процесс заимствования втягиваются не только отдельные единицы, но и целые группы слов, между которыми в языке источнике существовали определенные отношения. Значительное число заимствований английского языка (rural- сельский от латинского ruralis, rus, ruris (деревня, пашня, поле). Cardiac-сердечный от греческого kardiakos, kardia-сердце и т.п.

При условии заимствования обоих членов таких словообразовательных пар деривационные отношения между ними сохраняются и в заимствующем их языке. При групповом характере заимствований в английском языке имеет место не только пополнение подсистемы простых и производных слов. Возникает значительное число морфологически членимых единиц, чья комплексность хорошо ощущается носителями английского языка. В итоге происходит формирование новых словообразовательных моделей. Таким образом, существенно расширяются как сам состав, морфем английского языка, так и его словообразовательные возможности. В английском языке мы можем обнаружить слова, заимствованные из старофранцузского, латинского, греческого, скандинавских и других языков.

Артикли, предлоги, союзы, вспомогательные глаголы вообще являются исконно германскими. Торговля и христианизация подарила такие заимствования из латинского языка, как wine (вино), pepper (перец), school (школа), devil (дьявол), priest (священник), а в шестнадцатом веке язык обогатился еще и латинской терминологией – concept (понятие, идея), access (доступ), commission (полномочие, доверенность), complain (жалоба) и т.д.

Набеги скандинавских викингов с конца восьмого века способствовали тому, что в английский язык попала датская лексика. Это, например, такие известные нам слова: they (они), take (брать), cut (резать), get (получать), ugly (уродливый), husband (муж), shirt (рубашка), whole (целый), wrong (неправильный), leg (нога).

Самой многочисленной является группа заимствований в английском языке из старофранцузского. 1066 год знаком нам как год завоевания Англии норманнами. Именно они принесли на острова французский язык, из нормандского диалекта которого со временем образовался англо-нормандский язык, ставший впоследствии государственным. Этот язык просуществовал до конца четырнадцатого века, хотя коренное население продолжало говорить на английском.

Считается, что эти заимствования в английском языке составляют четвертую часть всех наиболее употребляемых слов. Вот какими французскими заимствованиями богат английский язык: entrance (вход), goddess (богиня), admirable (замечательный, превосходный), flexible (гибкий), difficult (трудный), disappointment (разочарование), movement (движение), solitude (уединение, одиночество), court (суд), government (правительство), battle (битва), city (город) и многие другие.

Удивительным в трансформации и эволюции английского языка является то, как восприимчивы жители страны оказались к внешним языкам, особенно французскому и латыни. Захватчики словно посеяли семена языка, а британцы их взрастили. Заимствования повлияли и на размер английских словарей. Внушительные словари английского, по сравнению с французскими, немецкими или голландскими, обязаны своим объемом заимствованным словам. Можно было бы сказать, что заимствования придали новое значение фразе «размер имеет значение», если бы британцев волновал этот вопрос относительно их языка. Хотя в первую очередь мы рассматривали Нормандское завоевание 1066 года и сейсмический сдвиг, который оно произвело в языковом мире, были и другие языки, которые могли бы повлиять на заимствования в английском, если бы их встреча произошла вовремя. Рост Англии как сверхдержавы привел, в каком-то смысле, и к расширению языковых границ. Возникновение колоний знакомило людей с тем, чего они ранее никогда не видели и для чего им понадобились новые слова. Брит Эпоха Возрождения принесла множество классических слов, в частности, французских и итальянских, увеличив латинское влияние на английский язык. Но Италия, как и Испания, внесла не так много заимствований, поскольку английский к тому времени почти полностью сформировался. Новые слова и фразы обогатили язык британцев, но Есперсен считает, что у этого есть и побочный эффект. Из-за многочисленных вторжений англичане стали со временем «уходить от сознательного создания новых слов из исконного материала». Эта мысль вновь возвращает нас к «физической подвижности и умственной лени» аспекта заимствования. могли их только заимствовать, так как исконных слов не хватало, чтобы описать то, что им встретилось. Многие когда-то необычные слова теперь легко слетают с языка англоговорящих.

Все знают, что означает kindergarten (детский сад), пришедшее из немецкого. Большинству знакомы французские baguette (багет) или croissant (круассан). И, оставаясь в теме выпечки, bagel, пришедший из идиша (изначально bevgl), также знаком многим англоговорящим, особенно жителям Нью-Йорка.

Заимствования в английском языке не наносят ему вред, а, наоборот, обогащают его словарный запас и помогают развитию словообразования. Если знать особенности заимствований из разных языков, становится легче и понятнее изучать английский язык. Процесс ассимиляции может быть настолько глубоким, что иноязычные происхождения

таких слов не ощущается носителями английского языка. Например для скандинавских и ранних латинских заимствований типа *get* - получать, *skill*- умение, *sky*- небо, *skirt*-юбка, *skin*- кожа и другие. В отличие от полностью ассимилировавшихся и усвоенных заимствований частично иноязычные единицы сохраняют следы своего иностранного происхождения в виде фонетических, (*garage*, *chaise –longue*, *chic*) , грамматических (*singular*, *datum*, *nucleus*, *antenna*) , семантических (*taiga*, *tundra*, *vodka*, *pelmeni*) и другие заимствования из русского языка, обозначающие чуждые англичанам реалии и понятия. С целью адекватного их описания в толковых словарях английского языка лексикографами широко используются энциклопедическая информация, сообщающая о местах распространения формах существования, способах применения обозначаемых объектов и явлений. Так, при толковании слов *taiga* и *tundra* наряду с указанием родовой характеристики и дифференциальных признаков, позволяющих увидеть специфику и отличие данных реалий от наиболее близких и известных носителям английского языка реалий, даются указания климатической зоны, географического ареала. Описание заимствованных названий денежных единиц типа *rouble* также предполагает указание как на то , что это денежная единица , занимающая определенное место в общей системе денежных единиц. Среди основных способов заимствования лексики – транскрипция , транслитерация, калькирование и семантических заимствование.

Транскрипция – это такое заимствование словарной единицы, при котором сохраняется ее звуковая форма. Таким способом из английского языка заимствованы слова *football*, *trailer*, *jeans*, *sport*, *labor*, *travel*, *people* и другие.

Транслитерация – это способ заимствования, при котором заимствуется написание иностранного слова- буквы заимствуемого слова заменяются буквами родного языка. При транслитерации слово читается по правилам чтения родного языка. К примеру *круиз-cruise*, *мотель-motel*, *клуб- club*.

Калькирование – это способ заимствования , при котором заимствуются ассоциативное значение и структурная модель слова и словосочетания. Кальками называются заимствования в виде буквального перевода иностранного слова или выражения, т.е. точного воспроизведения его средствами принимающего языка с сохранением морфологической структуры и мотивировки. При калькировании компоненты заимствуемого слова или словосочетания переводятся отдельно и соединяются по образцу иностранного слова. Например, немецкое существительное *Vaterland* переведенное по частям, дало английскую кальку *Fatherland*, русское существительное (самоубийство)- калька латинского *suicide* (*sui*-себя, *cide* -убийство) английское существительное *self- service*, заимствованное в русский язык методом калькирования, имеет форму самообслуживания.

Методом калькирования в английском языке создано большое количество слов и фразеологических единиц на базе латинского и французского языков.

Семантическое заимствование – это заимствование нового значения, часто переносного, к уже имеющемуся в языке слову. Слова *pioneer* и *brigade* существовали в английском языке и до проникновения в него советизмов , но значения - член детской коммунистической организации и трудовой коллектив они получили под влиянием русского языка послеоктябрьского периода.

Семантическое заимствования происходят особенно легко в близкородственных языках. Целый ряд примеров можно найти среди скандинавских заимствований. Древнеанглийский глагол *dwellan* блуждать, медлить, под влиянием древнескандинавского *dveljawn* ,развился в современном английском в *dwel* –жить. Таким образом , в звуковом отношении *dwel* восходит к английскому, а в семантическом к скандинавскому глаголу.

Библиография

- Ильиш Б.А. История английского языка. Изд.5-ое исправленное и дополненное 1968г.
Арбекова И.В. Лексикология современного английского языка. Учебн. пособие для 2 и 3 курсов
Аракин И.Д. История английского языка. Учебное пособие для студ. педагогических факультетов. 2013г.
Аракин В.Д. Очерки по истории английского языка: Пособие для преподавателей англ.языка1985г.

S.T. Imanova

Borrowed words in English

Summary

In the process of long history of its development English language accepted a significant number of foreign words by different ways entered into the vocabulary. A large number of borrowed words in English has led some linguists argue that this language has lost its identity and it corresponds a “hybrid language”. Foreign words assimilated in English may change their original meaning. This is quite natural, since these words begin to live a full life of primordial words and like the latter, in the process of language improvement, are specified in the lexical and semantic terms, overgrown with additional meanings. The overwhelming majority of words borrowed in the English language were converted to the corresponding patterns of the words in the English language. However, often foreign words, called book borrowing, for some time retain their foreign appearance. This is manifested in particular, in the preservation of an unusual place for English for stress, a graphic image of a word, and even sometimes a pronunciation. In rare case , there is preservation of morphological signs that are not typical of the language. For example you can say the plural form.

These statements are untrue. Finally, foreign words assimilated in English and can change their original value. In the process of a long history of its development, the English has perceived a significant number of foreign words, then one way or another that has penetrated into the dictionary. The history of borrowing more than any other area of the vocabulary is associated with the history of the people in his relations with other peoples. Borrowing it is process, as a result of which in some language the new language foreign and otherwise elements are emerged and attached to the language. The role of borrowings in different languages is not same and depends specifically on the historical conditions for the development of each language. The aim of this work is to prove that , in spite of the fact that many words borrowed from other languages, English continues to have an original, clear system.

Key words: borrow from, foreign, speech, problem, culture, communication, words, way , language, connection

İngilis dilinə qəbul olunmuş sözlər**Xülasə**

Öz inkişafının uzun tarixi boyu ingilis dili bu və ya digər yol ilə lüğətə daxil olmuş xeyli sayda xarici sözlər mənimsəmişdir. Belə böyük sayda ingilis dilinə qəbul olunmuş sözlər, bir sıra dilçilərə bu dilin öz xüsusiyyətini itirdiyini və Hibrid dil olduğunu iddia etməyə əsas verdi. İngilis dilində yayılan xarici sözlər orijinal mənasını dəyişə bilər. Bu olduqca təbii, çünki bu sözlər tam həyatını yaşamağa başlayır və sonrakı kimi, dil təkmilləşdirilməsi prosesində əlavə mənalar ilə bitən leksik və semantik baxımdan ifadə olunur. İngilis dilində çəkilmiş sözlərin əksəriyyəti müvafiq nümunələrinə çevrilmişdir. Lakin tez-tez xarici sözlər, söz birləşmə, bir müddət xarici görüşünü saxlaya bilər. Bu xüsusilə İngilis dilin tələffüzü üçün qeyri-adi bir yerin qorunmasında da ortaya çıxır. Nadir hallarda, dilin tipik olmayan morfoloji əlamətləri qorunur. Məsələn, çox şəkildələrə bunu aid edə bilərik. Bu iddialar həqiqətə uyğun deyil. Nəhayət, ingilis dilində yunan sözləri öz xarici dəyərlərini dəyişdirə bilər.

İnkişafın uzun bir tarixi bir prosesində İngilis dili çox sayda xarici sözləri, sonra isə lüğətə nüfuz edən bir şəkildə qəbul etmişdir. Sözü digər sahələrindən daha çox əlaqələr digər xalqlarla olan münasibətlərində insanların tarixi ilə bağlıdır. Əlaqələr prosesi nəticəsində bəzi dillərdə yeni dil xarici və digər elementlər ortaya çıxıb dilə əlavə olunur. Müxtəlif dillərdə götürmə sözlər eyni deyil və hər bir dilin inkişafı üçün tarixi şəraitdən asılıdır. İşin məqsədi ingilis dilində xeyli sözlərin digər dillərdən götürüldüyünə baxmayaraq, bu dilin hələ də original və mütəşşəkil sistem təşkil etdiyini sübut etməkdir.

Açar sözləri: qəbul olunmuş, xarici, nitq, problem, mədəniyyət, ünsiyyət, sözlər, üsul, dil, birləşik.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhimə Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYGÜN SALMANOVA

BAAU

Akademik Həsən Əliyev küç
salmanovaaygun10@gmail.com

DİPLOMATİK DİLİN İNKİŞAF TARİXİ

Xülasə

Bu məqalədə müxtəlif sistemli iki dildə “Diplomatik dilin inkişaf tarixi”ndən danışılıb. Müxtəlif dövrlərdə hər iki ölkənin qurduğu diplomatik əlaqələrdən və bu əlaqələr nəticəsində dilin diplomatik sahəsinə aid olan terminoloji qatın necə zənginləşməsi məsələsindən də bəhs olunub. Müqayisə edilən hər iki dildə diplomatik terminologiyanın çoxsaylı mənbələri həmin sahədə terminoloji layın genişliyini sübut edir. Əsasən milli mənbələrə əsaslanan terminlərin dildə funksionallığı, passiv şəkildən aktiv şəkllə keçməsi cəmiyyətdə və onun müəyyən münasibətləri çərçivəsində gedən proseslərlə, sosiolinqvistik faktorlarla əlaqədardır. Müxtəlif dövrlərdə hər iki ölkənin yəni həm Azərbaycanın, həm də İngiltərənin digər ölkələrlə qarşılıqlı münasibəti bu ölkələrin diplomatik dilinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsirini göstərmişdir. Bu mövzunun öyrənilməsinin digər aktual cəhətləri diplomatiya terminlərinin həm milli dilin baası, həm də alınma və beynəlmiləl fond əsasında əmələ gəlmə səbəblərini meydana çıxarmaqdan, həmin leksikanın izahlı lüğətlərdə verilmə prinsiplərini aşkar etməkdən ibarətdir. Bu məqalədə əsas məqsəd müxtəlif sistemli dillərin terminoloji sistemində diplomatik terminlərin yer və mövqeyini müəyyən etmək, onların özünəməxsus struktur – semantik xüsusiyyətlərini və əmələgəlmə yollarını araşdırıb təhlil etmək,

Müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik terminologiyanın formalaşma tarixini və inkişafı prosesini öyrənməkdir. Hər iki dilin inkişafının dövr və mərhələlərində (ilkin diplomatik əlaqələr dövründə terminologiyanın vəziyyəti) diplomatik terminlərin mərhələləri müəyyənləşdirilir, diplomatik terminologiyanın inkişafına təsir göstərən ekstralingvistik və intralingvistik faktorlar üzə çıxarılır.

Açar sözlər: diplomatika, dil, inkişaf, termin, mənbə.

Diplomatik terminlər beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya sahəsində işlənən anlayışları, məfhumları ehtiva edir. Əsas məqsəd həmin anlayış və məfhumları ifadə edən terminoloji vahidləri toplamaq, sistemə salmaq, onların formalaşma tarixini, həmçinin inkişafı prosesini izləməkdir. Bu məqsəddən irəli gələn bir sıra vəzifələr müxtəlif sistemli dillərin terminoloji sistemində diplomatik terminlərin yer və mövqeyini müəyyən etmək, müxtəlif sistemli dillərdə diplomatik terminologiyanın formalaşma tarixini və inkişafı prosesini öyrənmək, hər iki dilin inkişafının dövr və mərhələlərində (ilkin diplomatik əlaqələr dövründə terminologiyanın vəziyyəti) diplomatik terminlərin mənbələrini müəyyənləşdirməkdir. Hər iki ölkənin diplomatik dilinin inkişaf tarixi milli və alınma diplomatik terminlərin hər iki dildə nisbətini konkretləşdirməkdə, müxtəlif sistemli dillərin diplomatik terminologiyası tarixini ətraflı öyrənməklə onun inkişaf oriyentasiyasının müəyyənləşdirilməsi nəticəsində terminologiyanın indiki səviyyəsində qarşıya çıxan bəzi qaranlıq məsələlərinə aydınlıq gətirməkdə, alınma və beynəlmiləl diplomatik terminlərin hər iki dilin lüğət tərkibinə daxil olma səbəbləri, buna təsir göstərən ekstralingvistik faktorları və dillərarası əlaqələrin təyin olunması və əcnəbi diplomatik leksikanın milli dillərdə unifikasiya qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməkdə başlıca rol oynayır.

Ədəbi dillərin leksik-semantik sferalarında termin və termin birləşmələri spesifik əlamətlərə malikdir. Terminoloji leksika digər söz qruplarından fərqlənir və lüğət tərkibində ayrıca lay təşkil

edir. Diplomatiya terminləri kompleks və tarixi – müqayisəli aspektdə öyrənməyin mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Diplomatiya sənədlərin dili istiqamətində də diplomatik terminlər tədqiqat obyekti olmuşdur. Məlum olduğu kimi, diplomatiya xarici siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Xarici siyasət diplomatiyanın məqsədləri və vəzifələrini müəyyən edir, diplomatiya isə öz növbəsində, özündə xarici siyasətin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən praktiki tədbirlərin, həmçinin formalar, metodlar və vasitələrin məcmusunu ehtiva edir. Hesab edilir ki, diplomatiya onun müasir klassik anlamında gündəlik dövlət fəaliyyətinin xüsusi növü kimi XVI əsrin sonları-XVII əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Məhz bu zamanlarda kralların və hökmdarların saraylarında daimi diplomatik nümayəndəliklər yaranır, həmçinin xarici nümayəndə heyətlərinin qəbulu, diplomatik danışıqlar və yazışmalar üzrə xüsusi dövlət qurumları fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Müxtəlif dövrlərdə hər iki ölkənin yəni həm Azərbaycanın, həm də İngiltərənin digər ölkələrlə qarşılıqlı münasibəti bu ölkələrin diplomatik dilinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsirini göstərmişdir.

Diplomatik dilin inkişaf tarixi-Azərbaycanda

Məlum olduğu kimi, diplomatiya xarici siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Xarici siyasət diplomatiyanın məqsədləri və vəzifələrini müəyyən edir, diplomatiya isə öz növbəsində, özündə xarici siyasətin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən praktiki tədbirlərin, həmçinin formalar, metodlar və vasitələrin məcmusunu ehtiva edir. Diplomatiya və xarici siyasət ayrılmaz və vahid bütövlük təşkil edirlər, eyni bir prosesin bir-birini tamamlayan tərəfləridirlər. Hesab edilir ki, diplomatiya onun müasir klassik anlamında gündəlik dövlət fəaliyyətinin xüsusi növü kimi XVI əsrin sonları-XVII əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Məhz bu zamanlarda kralların və hökmdarların saraylarında daimi diplomatik nümayəndəliklər yaranır, həmçinin xarici nümayəndə heyətlərinin qəbulu, diplomatik danışıqlar və yazışmalar üzrə xüsusi dövlət qurumları fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Beynəlxalq münasibətlər tarixində diplomatiyanın mahiyyətini və ayrı-ayrı tərəflərini açıqlayan müxtəlif təriflər məlumdur. I Napoleon hesab edirdi ki, diplomatiya təmtəraqlı libas geyinmiş siyasətdir. İngilis diplomatı E. Satou diplomatiyanı “müstəqil dövlətlər arasında rəsmi əlaqələrin həyata keçirilməsində ədəb və ağılın tətbiqetməsi” kimi tərif edir.

Fransız diplomatı Ş. De Martens isə diplomatiyaya bu cür tərif verir: “Dövlətlərin xarici əlaqələri, yaxud xarici işləri haqda elm, daha dar mənada isə danışıqlar aparmaq elmi və məharəti”. Oksford lüğəti diplomatiyanı “ danışıqlar vasitəsilə beynəlxalq münasibətlərin aparılması”, “beynəlxalq münasibətlərin nizamlanması və səfirlər və elçilər tərəfindən aparılması metodu”, “diplomatin işi, yaxud məharəti kimi” tərif edir.

Diploma sözü hökmdarların rəsmi sənədləri demək idi, diploma sözü isə yunancadan “ikiqat artırmaq”, yəni onların qatlanması üsulundan əmələ gəlmişdi. Diploma dedikdə, imtiyaz verən sənəd, yəni dövlət kağızı, rəsmi sənəd başa düşülürdü.

K. Leybnits 1693-cü ildə nəşr etdiyi “Beynəlxalq diplomatik hüququn külliyyatı” kitabında diplomatik sözünü əsl dövlət sənədləri toplusuna şamil etmişdi.

Klassik anlamda diplomatiya XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində formalaşsa da, onun spesifik fəaliyyət növü kimi yaranması bilavasitə dövlətlərin yaranması ilə bağlıdır [8, 15].

Müxtəlif dövlətlərin diplomatiya dili tarixi müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçdiyi kimi Azərbaycan diplomatiya dili tarixi də bir neçə dövrlərdə müvafiq şəkildə yaranmış və inkişaf etmişdir.

1-ci dövrü tarixçi-tədqiqatçılar “Ağqoyunlular və Səfəvilər dövründə Azərbaycan diplomatiyası” adlandırırlar. Bu dövrün diplomatiya terminlərinə rus şərqşünası İ. P. Petruşevskinin fundamental elmi-tədqiqat işlərində rast gəlmək olur. (məsələn, *əmirlik, Osmanlı birləşmiş qoşunu, “Məşəl savaşı”, sülh bağlamaq, sülh imzalanması, daxili vəziyyət, Səfəvi-Osmanlı sülh danışıqları, sülhə tərəfdar* və s.) [7, 131].

Bu dövrün diplomatik terminologiyasını özündə əks etdirən mənbələrdən biri tanınmış səfəvişünas, tarixçi-alim O. Ə. Əfəndiyevin tədqiqatları olmuşdur. O, öz monoqrafiyasında Səfəvi-Türkiyə əlaqələrinə xeyli yer ayırmış və elmi tədqiqatında diplomatik terminlərdən (*elçi, hədələyici*

məktub, Səfəvi-Osmanlı ziddiyyətləri, Qızılbaş əmirləri, möhrdar, mübahisəli məsələlər və s.) də istifadə etmişdir[9, 108].

Ağqoyunlu-Türkiyə-Venesiya diplomatik əlaqələrini əks etdirən terminlərə(*məktub, sülh danışıqları, təhlükəsizlik, elçilik, səfərxanə* və s.) V.F. Minorskinin 1933-cü ildə Parisdə çap etdirdiyi kitabçasında rast gəlmək mümkündür[11, 10].

2-ci dövr Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələri dövrüdür. “XV əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri, həm də siyasi xarakter almağa başladı. Daha doğrusu, Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı yaxınlaşmada xarici siyasi amilin rolu artdı. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin hakimiyyəti illərində Qərb ölkələri ilə geniş diplomatik əlaqələr yarandı” [6, 55]. Bu dövrün diplomatik terminlərinə Bursa sənədlərində (*uzaqgörən dövlət başçısı, diplomat Sara xatun, “Türkiyə məsələsi”, kömrük, axça vəsaiti* və s.), Trabzon abidələrində (*elçi, Ağqoyunlu elçiləri, hərbi əməliyyat, Yassıçəmən müqaviləsi, təhlükəsizlik, Qaraman ərazisi, “Qaraman məsələsi”, Ağqoyunlu – Türkiyə münasibətləri, əmirlik, dostluq əlaqələri, səfirlik* və s.)[5, 28].

XV əsrin ikinci yarısında Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri başlanır. Bu əlaqəni əks etdirən terminologiya formalaşır: “*Türk təhlükəsi*”, *antitürkiyə bloku, Venesiya müqaviləsi, antitürk koalisiyası, “Səlib yürüşü”, “hücum ittifaqı”, müttəfiqlik münasibətləri, danışıqlar, vasitəçilik, papa elçisi, əlverişli strateji məntəqə, tərəflər, razılaşdırma, sülh, bağlanma, səfirlik* və s. Həmin dövrə aid sənədlərdən bəzi mətnlərə diqqət yetirək: “Ağqoyunlu Uzun Həsənin 1464-cü ilin martında Venesiyaya göndərdiyi “səfirliyin” fəaliyyəti; “Danışıqları müvəffəqiyyətlə başa çatdıran Ağqoyunlu diplomatları”; Tərəflər bir-biri ilə razılaşdırmadan Türkiyə ilə sülh bağlamalı idilər (Nümunələr Y.Mahmudlunun “Azərbaycan diplomatiyası” kitabından verilmişdir)[6, 57].

Avropa ölkələri ilə əlaqələrin daha da genişlənməsi ərəfəsində Ağqoyunlu – Osmanlı müharibəsi (1472-1473) başlandı. Həmin şəraitin diplomatik leksikasında *elçi, Azərbaycan diplomatı, sülh danışıqları, Ağqoyunlu diplomatı, danışıqlar, səfir, razılıq, diplomat, Venesiya diplomatiyası, gizli danışıqlar, məxfi təlimat, seperat sülh danışıqları, məxfi məktubları, məxfi və mühüm müqavilə, sülh müqaviləsi, diplomatik danışıqlar* və s. terminoloji ifadələrdən istifadə edilmişdir[1, 85].

Məlumdur ki, dövlətlərarası müqavilələr həm diplomatiyada, həm beynəlxalq münasibətlər tarixində, həm də beynəlxalq hüquqda öyrənilir. Bu Azərbaycanda da belədir. Lakin dövlətlərarası müqavilələr Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, yalnız dövlətlərarası müqavilələr beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın diplomatiya tarixini ardıcıl və sənədli şəkildə ortaya çıxarmağa imkan verir. Bu sahənin tarixinin rekonstruksiyasının bilavasitə bu sənədlər əsasında həyata keçirilməsi daha real görünür. Dövlətlərarası müqavilələrin istər Azərbaycan, istərsə də digər dövlətlərin xarici siyasətinin fundamental sənədlərilə birlikdə nəzərdən keçirilməsi də qeyd edilməlidir.

Diplomatik dilin inkişaf tarixi - İngiltərədə

İngilis dili inkişafına görə üç mərhələyə bölünür: qədim ingilis dili (450—1066), orta dövr ingilis dili (1066—1500), yeni dövr ingilis dili (1500-ci ildən indiki dövrə qədər). Bəhs olunan dövrlərdə İngiltərənin diplomatik dil tarixi müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. İngiltərə tarixinin 1649-1653-cü illər dövrü I respublika (İndependent respublikası), 1659-1660-cı illər dövrü isə II respublika dövrü kimi səciyyələnir. Birinci respublikanın dövründə xarici siyasət məsələləri tam şəkildə Kromvelin əlində cəmləşmişdi. Onun Avropa siyasətində üç ölkə: Fransa, İspaniya və Hollandiya mühüm yer tuturdu[10, 32]. Bu ölkələrlə aparılan xarici siyasət ingilis dilindəki diplomatik terminlərin bir qisminin məhz həmin dildən gəldiyini göstərir. İngilis dili, Fransız dilindən də bir çox söz almışdır. Çünki Fransız dili o zamanlarda saraylarda istifadə olunan dil imiş. Fransız dilinin İngilis dili üzərindəki təsirini görmək bugün heç də çətin deyil. İngilis dilində olan sözlərin 30%-ni Fransız mənşəli sözlər təşkil edir. “Freedom” (azadlıq) və “fairness” (ədalət) əvəzinə Fransızcadan keçən “liberty” və “justice”.

2) Fransız mənşəli terminlər: *aqreman* (fr. *Agrement* – razılıq), *atteşe* (fr. *Attaşe*)-diplomatik rəng), *duayen* (fr. *Doyen* – böyük, ağsaqqal), *federasiya* (fr. *Federation*, lat. *foederatio* – birləşmə, ittifaq), *komvotant* (fr. *Kombattant* – döyüşçü), *paraflama* (fr. *parafe* – qısa imza), *parlamentyor* (fr. *Parlementaire* – elçi), *preambula* (fr. *Preambula* – müqəddimə), *unitar* (fr. *Unitaire*, lat., *unitas* – birlik).

4) İspan mənşəli: *embarqo* (isp. *Embarqo* – yasak, qadağan);

Roma İmperatorluğu dövründə Britaniya adalarına göndərilən rahiplər, buraya İncilin başlıca tərcümə dili olan Latin dilini gətirmiş və uzun illər Latin dilinin təsiri özünü müxtəlif sahələrlə bərabər diplomatik sahədə də göstərmişdir.

ad nok (lat. *müəyyən məqsəd üçün*), *ad referendum* (lat. *sonrakı baxış, üçün*), *akklamasiya* (lat. *aclamatio*- çıxırmaq, qışqırmaq), *akkreditə olunma* (lat. *accredere* – inanmaq), *alternat* (lat.- *alternus*), *anneksiya* (lat. *anneks* – birləşdirmə), *bəyannamə* (lat. *declaratio*), *depozitor* (lat. *depositum* – saxlanma yeri), *diktatura* (lat. *dictatura* – qeyri-məhdud hakimiyyət), *diskriminasiya* (lat. *discriminatio*, *ayrı-seçkilik*), *ekzekvatura* (lat. *exsequare* – müəyyən etmək), *viza-vize* (lat. *visus* – baxılmış, *gözdən keçirilmiş*), *status-statü* (lat. *status*, *durum*, *hal*, *işin vəziyyəti*), *status-kvo* (lat. *status,quo*), *statut* (lat. *statutum* – qərara alaraq), *seperat sülh* (lat. *separatus* – ayrıca), *sərhədlərin demilitasiyası* (lat. *delimitasilio* – müəyyənləşdirmə), *reparasiya* (lat. *reparatio* – bərpa), *represalli* (lat. *repressallae* – dayandırmaq), *respublika* (lat. *respublika*, *resiş və publicus* – *ictimai, ümumxalq*), *restitusiya* (lat. *restitutio* – əvvəlki vəziyyətin bərpası), *protektorat* (lat. *protector* – müdafiəsi, *himayədar*), *ratifikasiya* (lat. *ratus* – həll edilmiş, *facere* – etmək), *referendum* (lat. *repatriatio*) – müxtəlif səbəblər ucbatından başqa dövlətin ərazisində yaşamağa məcbur olmuş insanların ölkəyə daimi yaşamağa qayıtmasıdır). *Pakt* (lat. *pactum* – saziş, anlaşma), *pakta sunt servanda* (lat. *pacta sunt servando*), *persona grata* (lat. *persona grata* – arzuolunan şəxs), *persona non grata* (lat. *person non grata* – arzu olunmayan şəxs), *plebisit* (lat. *plebcitum*, *plebs* – sadə xalq və *scitum* – qərar), *preroqativ* (lat. *praeraqotivus* – ilk səs verən), *presedent* (lat. *pracedentic* – əvvəlki), *promulqasiya* (lat. *promulqatio* – elan etmə, xalqa bildirmə), *prolonqasiya* (lat. *prolongare* – uzatmaq).

İngilislər səfirliklərdə diplomatlar mübadiləsi kimi yeniliyi ilk tətbiq edənlərdəndirlər. Məsələn, Vaşinqtondakı ingilis səfirliyinin birinci katibi U.Şepqott alman səfirliyinə həmin səfirliyin müşaviri əvəzinə göndərilmişdir.

Ayrı-ayrı dövlətlərin diplomatlarının və diplomatik xidmətlərinin yaxınlaşması prosesi davam edir və artıq iri ölkələr arasında müştərək səfirliklərin yaradılması məsələsi təəccüblə qarşılanmır. Artıq 1988-ci ildə Fransada Paris və Bonn arasında vahid diplomatiyanı nəzərdə tutan “Avropa siyasi konfederasiyası”nı qurmaq təklifi irəli sürülmüş və qarışıq tərkibli, növbə ilə dəyişən səfirləri olan birgə səfirliklərin yaranması barədə danışıqlara başlanmışdı [10, 25]. İngilis diplomatiyasının güclü tərəfi onun həll olunmalı problemi, mövzunu gözəl bilməsi, hərəkət etməli olduğu ölkə haqqında bilik əldə etməsidir. Xarici ölkələr haqqında ensiklopedik məlumatlar nəsil-dən-nəslə ötürülür. Bu işdə ingilis diplomatiyasına Forin-Ofislə möhkəm bağlı olan ingilis kəşfiyyatı kömək edir. Məsələn, 1919-cu il Paris sülh konfransına hazırlanmış materiallar, sənədlər, o qədər alicənab və inandırıcı idi ki, başqa delegasiyalar tərəfindən istifadə olunurdu. İngilis diplomatiyası öz vətəndaşlarının və ölkəsinin maraqlarını çox gözəl qoruyur. İngilis baş naziri və xarici işlər naziri hələ XIX əsrin ortalarında öz məqsədlərini belə formalaşdırmışdı. “İngiltərənin daimi düşmən və dostları yoxdur, onun daimi maraqları var”. İngilis diplomatları ilə söhbət aparanda nəzərə almaq lazımdır ki, doktrinalara maraq göstərən Amerikalılardan fərqli olaraq onlar global problemlər haqqında söhbət aparmağı xoşlamırlar.

Ədəbiyyat

1. Abbasbəyli A., Cəfərov V., Qafarov Z. Diplomatiya terminləri lüğəti. Bakı: 2000, 160s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, 4-cü cild, Bakı: Elm, 1987, 544 s.
3. Cəfərov V. B. Diplomantik yazışma. Bakı: Elm, 1997, 71 s.
4. Diplomantik yazışma və konuşma mətnlərindən örnəklər. Ankara: 1995.
5. Diplomantik terminlər lüğəti. Tərtib edənlər Q. Quliyev və C. Rüstəmov
6. Mahmudlu Y. Azərbaycan diplomatiyası/ "Azərbaycan diplomatiyası jurnalı, Bakı: 1996.
7. Иссерлин Е.М Лексика и фразеологи современных дипломатических документов. // Материалы к курсу «Стили русского языка», М.,
8. Петрушевский И.П. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Коюнлу // Известия АН ССР, Баку; 1942 №2, с.13-17,
9. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в 16 веке. Баку: 1981, 205с.
10. Garden G. Traite complet de diplomatic. P., 1932.
11. Minorsky V.F. La Perse au XV-e siècle entre la Turquie et Venise. Paris, 1933.

A.Salmanova

История развития дипломатического языка

Резюме

В этой статье обсуждается «История дипломатического языка» на двух разных системных языках. Были упомянуты дипломатические отношения между двумя странами в разное время и способы обогащения терминологии дипломатической сферы языка в результате этих отношений. Многочисленные источники дипломатической терминологии на каждом из двух сравнительных языков доказывают ширину терминологии в этой области. Функциональная и пассивная форма терминологии, основанной на национальных источниках, прежде всего связана с процессами, происходящими в обществе и в рамках определенных отношений, а также с социолингвистическими факторами. В разные периоды взаимоотношения обеих стран, как Азербайджана, так и Англии, с другими странами оказывали значительное влияние на развитие дипломатического языка этих стран. Другие важные аспекты изучения этой темы включают появление дипломатической терминологии как основы как национальных, так и международных приобретений и международных основ, а также определение принципов лексикона в толковых словарях. Основной целью данной статьи является определение местоположения и положения дипломатической терминологии на различных системных языках, анализ собственных структурно-семантических особенностей и способов их формирования, изучение процесса формирования и развития дипломатической терминологии на разных системных языках. Определены фазы дипломатических терминов в периодах и этапах развития обоих языков (состояние терминологии в начальных дипломатических отношениях), выявлены экстравертингвистические и внутриязыковые факторы, влияющие на развитие дипломатической терминологии.

Ключевые слова: дипломатия, язык, развитие, термин, источник

**The history of the development of the diplomatic language
Summary**

This article discusses the "History of the Diplomatic Language" in two different systemic languages. The diplomatic relations between the two countries at different times and how to enrich the terminology of the diplomatic sphere of the language as a result of these relations were mentioned. Numerous sources of diplomatic terminology in each of the two comparative languages prove the width of the terminology in that area. The functional and passive form of the terminology based on national sources is primarily related to the processes taking place in the society and within certain relationships, and sociolinguistic factors. Other important aspects of studying this topic include the emergence of diplomatic terminology as the basis of both national and international acquisition and international fundamentals, and to define the principles of the lexicon in explanatory dictionaries. The main purpose of this article is to examine the location and position of diplomatic terminology in the terminology system of various languages, to analyze their own structure-semantic features and ways of their formation, to study the process of formation and development of diplomatic terminology in different systems languages. The phases of diplomatic terms in the periods and stages of development of both languages (the state of terminology during the initial diplomatic relations) are determined. Extrovertinguistic and intralinguistic factors affecting the development of diplomatic terminology are revealed.

Key words: diplomacy, language, development, term, source.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.03.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LEYLA MƏMMƏDOVA
Bakı Avrasiya Universiteti
Akademik Həsən Əliyev küç
leyla.filoloq94@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSEMLƏRİN ANTONİMLİK MEYARLARI

Xülasə

Bu məqalədə ingilis dilində leksemlərin antonimlik meyarlarından bəhs edilir. İlk olaraq antonimlik hadisəsi ətraflı şəkildə izah edilmiş, sonra isə leksemlərin antonimlik meyarlarına aydınlıq gətirilmişdir. Bir sıra görkəmli dilçi alimin fikirlərinə toxunulmuş və ümumi olaraq antonimlərin semantik cəhətdən altı növünün olduğu və bu növlərin hər birinin geniş izahı öz əksini tapmışdır. Həmin növlər bunlardır:

1) Contradictory terms (zidd anlayışlar) - sözlərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə zidd olduğu və onların arasında heç bir mənə yaxınlığı mümkün olmadığı antonim növüdür.

2) Contrary terms (əks anlayışlar) - həqiqi zidd əksliklərdir.

3) Relative terms - adətən cütlük şəklində üzə çıxan antonimlərdir.

5) Contrasted terms - bunları bir-birinə mənaca çox kəskin əkslik ifadə edən sözlərdir.

6) Loosely contrasted or incompatible terms - antonimin bu sonuncu növü bir-birinə mənaca çox az əksliyi olan sözlərdir. Antonimlərin semantik növlərinin izahından sonra antonimlərin struktur növləri problemi işlənmiş və fərqli dilçilərin bu problemə baxışı verilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində və dünya dilçiliyində antonimlərin struktur növləri hansılardır sualı ətrafında yaranan təzadlı fikirlər məqalədə öz əksini tapmışdır. Şəkilçilərin köməyi ilə antonimliyin yaranıb-yaranmaması məsələsinə toxunulmuşdur.

Antonimiya probleminə və antonimlərin struktur növlərinə aydınlıq gətirildikdən sonra isimlər və sifətlər arasında antonimliyin hansı səviyyədə olduğu araşdırılmış və nümunələrlə daha aydın göstərilmişdir.

Açar sözlər: leksem, antonim, zidd, əks, mütləq və ya kök antonimlər, düzəltmə antonimlər

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində antonimlərin təsnifi meyarlarını nəzərdən keçirdikdə görürük ki, ingilis dilində antonimlər əsasən onlarda olan daxili ziddiyyətlərə əsasən təsnif olunur və əksər hallarda onların quruluşu, mənşəyi, hansı nitq hissəsinə aidliyinə dair heç bir söz deyilmir. Sözlərin mənaca bir-birinə zidd olması, bir-birinin əksini ifadə etməsi onları antonim hesab etmək üçün kifayətdir. Bu məqalədə antonim nədir, antonimlərin hansı semantik və struktur növləri var, isim və sifətlərdə antonimlik özünü necə göstərir suallarına cavab tapmağa çalışacağıq. İlk olaraq antonimlərə verilmiş bir neçə tərif gözə keçirək və daha sonra antonimlərin həm semantik, həm də struktur növlərinə nəzər salaq.

Antonim haqqında təriflərdən biri C. Smitə aiddir.

O özünün "Synonyms and Antonyms" adlı əsərində "bir və ya bir neçə sözə əkslik bildirən sözlər antonimlər adlanır" - deyə yazmışdır. Bu tərif çox qısa və natamam olsada antonimlərə verilmiş müasir tərifin əsasını təşkil edir və həmçinin antonimiya haqqında da təəvvür yaradır.

Müasir lüğətlər isə heç bir izah olmadan antonimi ciddi müqayisəyə əsaslanaraq "əksmənalı söz" adlandırır (5. s. 27). Oksford ingilis dili lüğəti isə antonimlərə belə bir tərif verir, "hər hansısa bir sözün əksi olan anlayış, əks-mənə" (6. s. 29). Bu təriflərdən də göründüyü kimi antonimlər ümumilikdə sözlərin mənaca bir-birinə əks olub, ziddiyyət təşkil etməsidir.

Antonimlərin semantik bölgüsü ətraflı şəkildə Webster's New Dictionary of Synonyms lüğətinin giriş hissəsində verilmişdir. Burada antonim adı altında götürülən sözlər altı qrupa bölünüb:

- (1) Contradictory terms,
 - (2) Contrary terms,
 - (3) Relative terms,
 - (4) Reverse terms və complementary terms,
 - (5) Contrasted terms, (6) Loosely contrasted or incompatible terms (1. s. 27).
- Bu bölgüdəki hər bir növü nəzərdən keçirək.

1) Contradictory terms (zidd anlayışlar) - bu elə əkslikdir ki, burada sözlər qarşılıqlı şəkildə bir-birinə ziddir və onların arasında heç bir məna yaxınlığı mümkün deyil. Əgər bir anlayış düzgündürsə digəri mütləq səhvdir və ya bir anlayış səhvdirsə, digəri mütləq düzgün olmalıdır. Məsələn: razılaşmaq-rədd etmək

2) Contrary terms (əks anlayışlar) - bu elə bir məna əksliyinə əsaslanır ki, dildə bundan daha böyük bir əkslik mümkün deyil. Bunlar həqiqi zidd əksliklərdir. Lakin bunlar eyni növdən olan və ya eyni cinsə aid olan sözlərə, anlayışlara aid edilməlidir. Məsələn: ağ və qara sözləri hər ikisi rəng bildirən sifətlərdir və istənilən mətn daxilində bir-birinə zidd mənalar ifadə edəcəkdir.

3) Relative terms və complementary terms; Relative term - adətən cütlük şəklində üzə çıxan antonimlərdir. Bunlar arasında elə bir məntiqi əlaqə var ki, bir söz digər söz haqqında təsəvvür yaradır. Məsələn: *husband* - *ər* sözü və *wife* arvad sözü kimi. Complementary terms isə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və hər ikisi birlikdə işlədilmədikdə birinin məna natamam olmasıdır. Məsələn: *attack* (hücum etmək) - *defend* (müdafiə etmək).

5) Contrasted terms - bunları yuxarıda sadalanan heç bir qrupa aid olmayan amma bir-birinə məna çox kəskin əkslik ifadə edən sözlərdir. Bu növ antonimlər lüğətlərində çox tez-tez rast gəlinən antonimlərdir. Məsələn: *dry* sözü quru demək olsada *moist* - nəm, rütubətli sözü onun əksi kimi və ya antonimi kimi işlədilir.

6) Loosely contrasted or incompatible terms - antonimin bu sonuncu növü bir-birinə məna çox az bir əksliyi olan sözlərdir. Məsələn: *sincere* səmimi sözü ilə *insincere* qeyri səmimi sözü bu növ antonimlərə nümunədir.

Göstərilmiş bu bölgü antonimlərin semantikaya əsaslanan bölgüsü hesab edilir. Bu altı qrup arasında iki qrupa daha çox yer ayrılıb ki, bunlardan birincisi «contradictory terms», digəri isə «contrary terms»-dir. (1. s. 27) Müasir ingilis dilçiliyində də antonimlərin bu iki növü daha çox diqqət çəkir və xüsusi qeyd edilir.

Antonimlər strukturuna görə isə mütləq və ya kök və düzəltmə olur. Kök antonimlər söz köklərinin bir-biri ilə əks məna ifadə etməsi ilə yaranır. Antonimin bu növü əsas hesab edilir və dildə daha geniş yayılmışdır.

Düzəltmə antonimlər isə affikslərin köməyi ilə yaranır. Dünya dilçiliyinə antonimlərin bu növü ilə bağlı mübahisələr davam etməkdədir çünki eyniköklü sözlərin inkarlıq şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində yaranan əksmənalı sözlərin antonim olub-olmaması haqqında alimlər arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Bir qrup dilçilər – A. A. Reformat'ski, L. R. Zinder, T. V. Stroeve, İ. İ. Şeboleva qrammatik vasitələr-morfem və şəkilçilərin vasitəsilə əmələ gələn əksmənalı sözləri antonim hesab etsələr də, digər qrup dilçilər – L. A. Bulaxovski, E. M. Qalkina-Fedoruk bu cür sözlərin antonimliyi qəbul etmir və antonimlik anlayışını yalnız ziddiyyətlər ifadə edən müxtəlif köklü sözlərlə bağlayırlar.

Azərbaycan dilçiliyində də bir sıra alimlər bu mövzuda fikir bildirmişdir. S.Ə.Cəfərov inkar şəkilçilər vasitəsilə eyni kökdən düzəlmiş sözləri antonim saymır və göstərir ki, «üslubi antonimlərin bir hissəsi şəkilçilər hesabına düzəlir. Bu morfoloji antonimlik üslubi, şərti səciyyə daşıyır və leksik vahid kimi lüğət tərkibində qeydə alınmır və sözün məzmununda müvəqqəti inkarlıq yaradır, üslubi səciyyə daşıyır, inkar şəkilçiləri düşən kimi sözdə inkarlıq da itir. Məsələn, yaz-yazma, gəl-gəlmə, duz-duzsuz və s.» (2,42)

H.Ə.Həsənov da eyni fikri təsdiqləyərək yazır: «Təsdiq və inkar formalarda işlənən eyniköklü sözlər arasında da ziddiyyət var, lakin həmin sözlər bir-biri ilə antonim olmur. Çünki inkar şəkilçili eyniköklü sözlə ifadə olunan əks məna həmin sözün öz leksik mənası ilə deyil, ona əlavə edilən şəkilçi ilə bağlıdır. Şəkilçi sözün daxili mənasını nə dəyişir, nə də onda əks cəhətləri aşkara çıxara bilir. Müxtəlif köklülər mənənin müxtəlif əks tərəfli olduğunu meydana çıxarır. İnkər şəkilçiləri əlavə olunduğu sözü məzmunca inkar edir». (3, 80) İndi isə antonimlərin həm semantik, həm də struktur növlərini isim və sifətlərə aid nümunələrlə nəzərdən keçirək. İlkin olaraq isimlərin antonimliyinə baxaq. Baxmayaraq ki, ingilis dilində isimlərin antonimlik xüsusiyyəti çox az hallarda özünü göstərir lakin bir sıra yaxın qohumluq bildirən isimlər bir-birinə antonim kimi götürülür və bunlar kök “contrary terms”-lərə nümunə ola bilər .

Çünki bu antonimliyə səbəb məhz həmin isimlərin bir-birinə əks olan cinslərə aid mənaları ifadə edən sözlər olmasıdır.

Buna nümunə olaraq aşağıdakı qohumluq əlaqələrinə aid olan isimləri göstərmək olar: *a husband (ər) -a wife(arvad), a father(ata)-a mother(ana)*, Yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə olaraq bir sıra hərəkəti və ya prosesi təsvir edən isimlər də var ki, bunlar da öz aralarında mənaca bir-birinə əkslik təşkil edir. Buna nümunə olaraq *marriage(evlənmə)-divorce(boşanma), birth(doğum)-death(ölüm), development(inkışaf)-crisis* və ya *decline(krizis, inkışafdan qalma)* kimi sözləri göstərmək olar. Nümunələrdəndə göründüyü kimi bunlar da kök “complementary terms”-lərə aid nümunələrdir.

Sifətlərin antonimliyi antonimliyinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də sifətlərdə antonimlik özünü çox geniş şəkildə göstərir. Sifətin təyinedici funksiyada işlənməsi və əksər hallarda özündən sonra isimin gəlməsi sifətlərin bir-birinə əkslik təşkil edərək işlədilməsi ilə nəticələnir.

İngilis dilində həm sadə, həm də bir-birinin əksi olan şəkilçilər vasitəsilə yaranmış düzəltmə sifətlərdə antonimlik özünü göstərir. Sadə sifətlərin antonimliyi haqında danışarkən aşağıdakı antonim olan sadə sifətlərə nəzər salmaq yerinə düşər:*alive(diri)-dead(ölü), big(böyük)-small(kiçik)*. Bu nümunələrdən də göründüyü kimi sadə sifətlərin antonimliyi bir qayda olaraq mənənin əksliyi ilə yaranır və semantik cəhətdən “contrary terms” sayılır.

Düzəltmə sifətlərin antonimliyi haqında danışarkən mütləqdir ki, bir-birinə əks mənalarda olan sifətlər yaradan leksik şəkilçilərdən bəhs edək. Bu şəkilçilərə -ful, -mis, -dis, -in, -un, -im, -il, -ir, less –i misal çəkmək olar. Bu şəkilçilərdən -ful və -ness daha çox eyni sözə artırılaraq bir-birinə əks mənalı olan sifətlər yaradır, digər şəkilçilər isə bir qayda olaraq ön şəkilçilər olub sözlərə artırıldıqda antonimlik yaradırlar.

Göründüyü kimi antonimlik hadisəsi dilçilər üçün hər zaman maraqlı olmuş və əksər dilçilər həm antonim nədir sualına, həm də antonimlərin semantik və struktur növləri hansılardır suallarına cavab tapmağa çalışmış, öz bölgələrini vermiş və daha əvvəlki bölgələrə də fikir bildirmişlər. Bütün bunları nəzərə alaraq, biz də Websters New Dictionary of Synonyms lüğətində də göstəriləyi kimi antonimlərin semantik cəhətdən altı fərqli növünün olmasını və bu növlərin hər birinin fərqli çalarlara malik olduğunu eyni zamanda antonimlərin strukturuna görə iki növünün olduğunu qəbul edirik. İngilis dilindəki antonimlərin həm kök, həm də affiksəl olması dilin həm zənginliyinə xidmət etmiş, həm də üslubi imkanlarını böyütmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М., 1973.
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili [leksika]: II hissə, Bakı: Maarif, 1982, 215 s.
3. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 308 s.
4. Комиссаров В.Н. Словарь антонимов современного английского языка. М.: Введение, 1964.
5. Lyons J.P. Introduction to theoretical Linguistics. Cambridge University press, 1977.
6. The Oxford Dictionary of English Grammar. Second edition/ Oxford: Printed in Great Britain by Clays Ltd, St Ives plc, 465 s.

7. Уфимцева А.А. «Слово в лексико-семантической системе языка» М., 1968
8. Webster's dictionary of Synonyms. USA

L.Mammadova

Antonomic criteria for lexemes in English

Summary

This article deals with the antonyms of lexemes in English. Firstly, the anthropomorphic event is explained in detail, and then the antonyms of the lexemes have been clarified. A number of prominent linguist ideas have been touched upon, and in general there are six semantic types of antonyms and a broad explanation of each of these species reflected. These types are:

1) Contradictory terms - the type of antonym that the words are mutually contradictory and that no meaning is close to them.

2) Contrary terms - contradictory contradictions.

3) Relative terms are usually antonyms that appear in pairs.

5) Contrasted terms - these are words that express them in a very strong sense.

6) Loosely contrasted or incompatible terms -

This last type of antonym is an expression that has little or no impact on one another.

After the explanation of the semantic types of ants, the problem of the antonyms' structural patterns has been developed and different linguists have looked at this problem.

The contradictory views surrounding the question of the types of antonyms in Azerbaijani linguistics and world linguistics are reflected in the article. Whether or not antonyms are created with the help of photographers has been touched upon.

After the clarification of the problem of anthropomia and the types of antonyms, the degree of antonymia among the names and adjectives has been examined and clearly illustrated in the examples.

Key words: lexem, antonym, contrast, reflection, absolute or root antonyms, correction antonyms

Антономические критерии для лексем в английском языке
Резюме

В этой статье рассматриваются антонимы лексем в английском языке. Сначала подробно объясняется антропоморфное событие, а затем выясняются антонимы лексем. Был затронут ряд выдающихся лингвистических идей, и в целом существует шесть семантических типов антонимов и широкое объяснение каждого из этих видов отражение. Этими типами являются:

1) Противоречивые термины - тип антонима, в котором слова взаимно противоречивы и что им нет никакого значения.

2) Противоположные термины - противоречивые противоречия.

3) Относительными терминами обычно являются антонимы, которые встречаются парами.

5) Контрастные термины - это слова, которые выражают их в очень сильном смысле.

6) Сильно контрастирующие или несовместимые термины. Этот последний тип антонима является выражением, которое практически не влияет друг на друга. После объяснения семантических типов муравьев была разработана проблема структурных паттернов антонимов, и разные лингвисты смотрели на эту проблему. В статье отражены противоречивые взгляды на вопрос о типах антонимов в азербайджанской лингвистике и мировой лингвистике. Были ли затронуты антонимы с помощью фотографов. После прояснения проблемы антропомии и типов антонимов, степень антонимии среди имен и прилагательных была изучена и ясно проиллюстрирована в примерах.

Ключевые слова: лексема, антоним, контраст, рефлексия, абсолютные или корневые антонимы, исправительные антонимы

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.03.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ПОДЧИНИТЕЛЬНЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В СЛОВСОЧЕТАНИЯХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В этой статье рассматриваются подчинительные синтаксические отношения между компонентами словосочетаний. Известно, что словосочетания образуются на основе предикативных, атрибутивных, объектных или обстоятельственных отношений. Автор дал обзор всех типов синтаксических отношений, указал разницу между сочинительным и подчинительным синтаксическим отношением. В статье дана классификация английских словосочетаний по типам подчинительных связей. В данной работе также анализируются отношения между подчинительными (главным) и подчинёнными (зависимыми) элементами словосочетаний, образованных на основе подчинительного синтаксического отношения. Статья обогащена примерами подчинительных отношений на основе предложений из английской классической литературы, а также примерами словосочетаний в английском, русском и немецком языках. Обзор подчинительных отношений на примере фактов из языкового материала вызывает интерес и подтверждает верное направление исследований автора.

Ключевые слова: словосочетание, предложение, отношение, подчинительный, функция, синтаксический, элемент, слово, главное, зависимое, подчинение, единица, равноправный, стержневой, флексия, позиция, уровень, согласование, определение, субординативный.

Словосочетание - это единица языка, которая состоит из грамматически организованной группы слов. В основе построения словосочетаний лежит система синтаксических отношений. Различают два основных типа синтаксических отношений: подчинительный-непараллельный, односторонний, однонаправленный и сочинительный- параллельный, обоюдосторонний, обоюдо-направленный.

Помимо этих двух основных типов синтаксических отношений, различают также типы отношений, именуемые предикативным, обстоятельственным, атрибутивным, объектным.

Подчинение - это односторонняя зависимость, при которой один член предполагает существование другого, но не наоборот. Сочинение традиционно рассматривается как способ связи грамматически равноправных, однородных единиц, находящихся на одном синтаксическом уровне. При сочинительном отношении элементы сочетания являются полностью или частично равноправными и независимыми друг от друга. Предикативный тип отношений выделяется в тех случаях, когда один член предполагает существование другого, а второй предполагает существование первого. Обстоятельственные, атрибутивные, объектные отношения требуют синтаксической зависимости между единицами.

Традиционно принято считать, что подчинение наблюдается в тех синтаксических группах, компоненты которых связаны одним из трёх связей: объектной, обстоятельственной или атрибутивной.

С точки зрения уровней анализа, подчинение является более абстрактной формой отношений, которая различается на более высоком уровне анализа, чем объектно-обстоятельственно-атрибутивные связи. Большая абстракция подчинения заключается в том, что идентификация отношений как субординативных позволяет оценить только

взаимоотношение комбинирующихся единиц, но не раскрывает их синтаксических позиций. Тогда как отношения объектно- обстоятельственно-атрибутивные указывают на синтаксические функции составляющих.

Существование перечисленных типов синтаксических связей внутри словосочетания одновременно свидетельствует о наличии внутри словесных групп синтаксических элементов, которые характеризуются данными отношениями, т.е. второстепенных членов. В связи с тем, что отношения не могут существовать вне образующих их элементов, т.е. вне тех единиц, между которыми они возникают, атрибутивная связь наблюдается при наличии определения: объектная связь возникает при наличии дополнения, а обстоятельственная указывает на присутствие различного рода обстоятельств. Отличительной особенностью сочинительных и подчинительных отношений является неравенство комбинирующихся элементов. Подчинительная связь подразумевает наличие доминирующего (подчиняющего) элемента – ядра и подчиненного элемента. Подчиняющий элемент (ведущий) - это синтаксический элемент, чья синтаксическая функция не раскрыта на уровне анализируемого словосочетания. Подчинительные отношения включают такие виды отношений, которые помимо указания на наличие синтаксической зависимости между составляющими, сигнализируют синтаксическую функцию элемента или элементов.

При подчинительных отношениях элементы имеют фиксированное расположение по отношению друг к другу. Классификация английских словосочетаний по типам (Types of Connection) подчинительной связи может иметь следующий вид:

1.1. Agreement, неаппозитивное согласование: *That house - those houses.*

Grammar Way - флексия + внутренняя флексия (умлаут). Зависимое слово материально уподобляется грамматической форме главного слова. Главное и зависимое слово принадлежат к различным частям речи. Главное слово - в постпозиции.

1. 2. Agreement, аппозитивное согласование: *Village church, country doctor, wall street.*

Grammar Way- флексия. Зависимое слово принимает форму главного слова в значении ед. числа. Главное и зависимое слово принадлежат к одним и тем же частям речи в языковом (статическом) плане. Главное слово - в постпозиции.

2. Coordination, координация, тип согласования между подлежащим и сказуемым: *Child plays - children play.*

Grammar Way - флексия + внутренняя флексия. Подлежащее - в препозиции.

There is a house - there are houses. **Grammar Way** - флексия + супплетивизм (is - are). Подлежащее - в постпозиции.

Coordination ассоциативного типа между подлежащим и именным составным сказуемым: *The United Nations is international organization.*

Grammar Way - главные члены координированы (согласованы) не грамматически (формально), а по значению подлежащего. Данный тип подчинительной связи совпадает с **Association (примыканием)**, однако он характерен для подлежащего и сказуемого.

3. Government, управление: *King's thrown, ship's waterline, search's target (цель обыска) .*

GrammarWay - флексия + апостроф в качестве графического дополнения. Зависимое слово - в препозиции.

Thrown of a king, waterline of the ship. We went to the river. **Grammar Way**- предлог, а также артикль с четко выраженным значением падежа. Зависимое слово - в постпозиции.

He - I see him; She - I see her; I - They love me. **Grammar Way** - флексия (he - him).

Three tables, two boats. **Grammar Way** - флексия. Зависимое слово - в постпозиции.

4. Association, ассоциативная связь или примыкание: *Extremely hot.*

Grammar Way - грамматическая независимость подчиненного слова кроме его препозиции и адвербиальности. Семантическая связь между главным и подчиненным словом

Big lake, my reason. грамматическая независимость подчиненного слова кроме его препозиции и адъективности (местоименности).

5. Collocation, соположение: *Small fluffy cat.*

Grammar Way - грамматическая независимость двух слов, их синтаксическое и семантическое равноправие. Синтаксически два слова соподчинены одному главному слову. Свободный порядок зависимых слов.

Действительно, объём минимального, т.е. двучленного, словосочетания вполне достаточен для выявления синтаксической функции зависимого элемента. Так, в словосочетании *new books* подчинённый (зависимый) элемент new можно идентифицировать как определение, а в сочетаниях *to read books* и *to run fast* слова *books* и *fast* легко классифицируются как дополнение и обстоятельство. А слова *to read* и *to run* являются подчиняющими элементами и не выявляют свою синтаксическую функцию. Более того, на уровне словосочетания различимы не только определение, дополнение и обстоятельство, но и их разновидности-дополнение прямое и косвенное, обстоятельство места, времени, образа действия и т. п. Например, *to give lessons to these children*; *to come home very early*.

Именно эта возможность лежит в основе традиционного деления глаголов на переходные и непереходные: *to read books*, *to run fast*.

Аналогичное явление наблюдается и в других языках. Например, двухэлементные словосочетания в русском - новый дом, дом брата; в немецком - kleine Mädchen оказываются вполне достаточными для выделения второстепенного члена, называемого определением. Дополнение и обстоятельство в этих языках также легко различимы в минимальных словосочетаниях: в русском- читать книгу, быстро бежать, в немецком- Blumen pflanzen, schnell laufen.

Подчинительная связь объединяет главную часть и зависимую. От главной части задаётся вопрос к зависимой части. Такая связь бывает в подчинительных словосочетаниях (*sit beside*) и в сложноподчинённых предложениях. Например, “*I thought that they blamed me for Miss Havisham’s cold manner towards them.*”(from “*Great Expectations*” by Ch. Dickens). *I thought (what)? . I thought*-главная часть. *they blamed me for Miss Havisham’s cold manner towards them*- придаточная часть, *that*- подчинительный союз.

Таким образом, подчинительная связь (в отличие от сочинительной) подразумевает синтаксическое неравноправие между предикативными частями предложения.

Подчинительная связь осуществляется с помощью предлогов, видоизменённой формой слов (например, *me*, *my*, *mine*) и оформляется подчинительными союзами- *that*, *which*, *because*, *if*, *when* and etc. Например, “*She had never doubted that he would come, looking forward to winning his heart, which she knew was already partly hers.*”(from “*Pride and Prejudice*” by Jane Austen) - сложноподчинённое предложение с двумя придаточными.. В словосочетании «*looking forward to winning*» подчинительная связь выражается окончанием - *ing*, поддерживается предлогом *to*. Главное и придаточные предложения связаны подчинительными союзами *that*, *which*.

Из вышеуказанного следует, что классификация зависимых единиц подчинительного словосочетания в терминах синтаксических элементов, т.е. второстепенных членов, подтверждается фактами языкового материала и следовательно, имеет объективное существование.

Ведущий элемент подчинительного словосочетания имеет присущие только ему признаки, отличающие его от других элементов данной структуры и позволяющие определить его как нечто иное по отношению к остальным единицами, образующим данное сочетание. Стержневое слово присуще только словосочетаниям, члены которых находятся в отношении подчинения, так как стержневое слово-это доминирующее слово, от которого зависят остальные элементы словосочетания.

На фоне выделенных синтаксических связей зависимых элементов (определение, дополнение, обстоятельство) легко различается стержневой элемент подчинительного словосочетания как единица, синтаксическая функция которой остается неидентифицированной на данном уровне анализа. Например, *new books* - *new*-определение: синтаксическая функция существительного books остаётся невыясненной в данном объёме

словосочетания. Следовательно, books является стержневым словом. Аналогично в следующих сочетаниях: to read books и to run fast, где read и run стержневые элементы, так как их синтаксическая функция остается нераскрытой в пределах рассматриваемой структуры. Также и в следующем примере: a perfectly lovely couple - где два элемента perfectly и lovely проявляют свою синтаксическую функцию: perfectly как обстоятельство степени и lovely - как определение. Синтаксическая позиция существительного couple остается нераскрытой в объеме данной группы, что позволяет идентифицировать это слово как ведущий элемент данного сочетания.

Аналогично и в глагольных образованиях: to say nothing to her that night, где легко распознать синтаксические позиции всех элементов, кроме одного. Nothing является прямым дополнением, to her - косвенным дополнением, that night - обстоятельством времени. Единственным неопознанным элементом остается глагол to say, что автоматически идентифицирует его как ведущий элемент данного словосочетания.

При дальнейшем разворачивании группы путём введения новых подчиняющих единиц, происходит смещение стержневого элемента. Например,

	very (обс-во)	interesting (стерж. элемент)	
	very (обс-во)	interesting (определение)	Books (стерж. элемент)
to read (стерж. элемент)	very (обс-во)	interesting (определение)	b (дополнение)

Из сказанного не следует, что на уровне предложения синтаксические функции зависимых элементов должны совпасть с их синтаксической ролью на более низком уровне. на уровне предложения целое подчинительное словосочетание может оказаться единым синтаксическим комплексом: *It is always pleasant to read very interesting books.*

В таких случаях отношения между элементами словосочетания остаются внутренними связями, т.е. связями более низкого уровня. Однако, возможно и иное положение, как, например, *you can read books*; *I read English books*, где зависимый элемент *books* сохраняет свою синтаксическую позицию в большой структуре, т.е. на более высоком уровне анализа.

Итак, сущность подчинения заключается в появлении второстепенных членов при синтаксической неидентифицированности ведущего члена. И следовательно, зависимые элементы в подчинительных словосочетаниях надлежит определять в терминах второстепенных членов.

Выявление подчинения на основании определения синтаксических функции зависимых единиц пригодно для любых субординативных групп.

Литература

1. Nicholas Ashera, Laure Vieub "Subordinating and coordinating discourse relations" *Lingua* 115(2005), www.elsevier.com
2. Усмонова У. Б., Анварова Н. С. Синтаксическое отношение в английском языке // Молодой ученый. — 2015. — №8.
3. Усминский О. И. "Классификация словосочетаний и подчинительных связей в английском языке", "Современные проблемы науки и образования" (научный журнал) № 6(часть2), 2007

4. Wikipediacom: Сочинительная и подчинительная связи в английском языке.
5. Bookwu.net Лекция № 13. Синтаксические отношения и способы их выражения в английском языке
6. Блох М. Я. Теоретическая грамматика английского языка. — М.: Высшая школа, 1983.
7. Бурлакова В. В. Основные структуры словосочетания в современном английском языке. Л, 1975
8. Иванова И. П, Бурлакова В. В, Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М, 1981
9. Ярцева В. Н. Исторический синтаксис английского языка. М, 1961.

A.Huseynova

İngilis dilində söz birləşmələrində tabelilik sintaktik əlaqələri

Xülasə

“İngilis dilində söz birləşmələrində tabelilik sintaktik əlaqələri” adlı məqalədə söz birləşmələrinin komponentləri arasında əlaqələrdən bəhs olunur.

Məlumdur ki, söz birləşmələri müxtəlif növ əlaqələr əsasında yaranır. Söz birləşməsinin komponentləri arasında predikativ, atributiv, tamamlıq və ya zərflilik əlaqələri ola bilər. Müəllif bütün növ sintaktik əlaqələr barədə məlumat vermiş, tabeli və tabelsiz sintaktik əlaqələr arasında olan fərqləri göstərmişdir. Məqalədə tabelilik əlaqələrinə əsasən ingilis dili söz birləşmələrinin təsnifatı verilmişdir.

Həmçinin, tabeli sintaktik əlaqə əsasında yaranmış söz birləşmələrində tabeəddici (əsas) və tabeli (asılı) elementlər arasında əlaqələrdən bəhs olunmuşdur. Məqalə ingilis klassik ədəbiyyatına aid olan əsərlərdən götürülmüş cümlələr əsasında tabelilik əlaqələri nümunələri və eləcə də, ingilis, rus və alman dillərində söz birləşmələri nümunələri ilə zənginləşdirilmişdir.

Dil materialından olan nümunələr əsasında tabelilik əlaqələrinin şərhə maraq doğurur və müəllifin tədqiqatının düzgün istiqamətləndiyini sübut edir.

Açar sözlər: söz birləşməsi, cümlə, əlaqə, tabeli, sintaktik, element, söz, asılı, tabelilik, vahid, bərabər, başlıca, fleksiya, mövqe, səviyyə, uzlaşma, təyim, subordinativ

A.Huseynova

Subordinating Syntactical Relations in Word Combinations in English

Summary

The article deals with subordinating syntactical relations between the parts of word combinations. It's known that word combinations are formed on the base of predicative, attributive, object or adverbial relations. The author presented review of all types of syntactical relations and the difference between coordinating and subordinating syntactical relations. The classification of English word combinations according to the types of subordinating relations is presented in the article. The relations between subordinating (main) and subordinated (dependent) elements of word combinations, which were formed on the basis of subordinating syntactical relations are analysed in the article.

The article contains examples of subordinating relations within sentences taken from the works of classical English writers, as well as examples of word combinations in English, Russian and German. The review of subordinating relations containing facts from the language material is of great interest. It shows that the researches of the author are in the correct direction.

Key words: word combination, sentence, relation, subordinating, function, syntactical, element, word, main, dependent, dependence, unit, equal, pivotal, flexion, position, level, sequence, attribute, subordinator

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Svetlana Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ELNURƏ HÜSEYNOVA
AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Hüseyn Cavid 31
elnure.huseynova@mail.ru

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ RELİYEF LEKSİKASININ DİALEKTOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Xülasə

Ümumiyyətlə, dialektlərin təhlili göstərir ki, onların arasında qeyri-müəyyənlik var. Omonimlər ədəbi dilin eyni və bəzən fərqli formalarına malikdirlər. Oğuz qrupundakı ədəbi dilin sözləri bu qrupun başqa bir dilinin dialektologiyasında istifadə olunur. Dialektlərin təhlili bəzən şivələrdə işlənən sözlərin ədəbi dilimizdə də mövcudluğunu göstərir. Belə ki, ədəbi dildə bir anlam daşıyan söz dialektlərdə bəzən fərqli anlam ifadə edir. Bəzən isə dialektlərdə işlənən söz ədəbi dilimizdəki qarşılığından yalnız hərf və səs fərqliliyi ilə seçilir. Həmçinin dialektlərin qrammatik quruluşunda da fərqliliklər mövcuddur. Belə ki, ədəbi dildə sözlərin qrammatik baxımdan sadə, düzəltmə və mürəkkəb şəkilləri olduğu kimi, dialektlərdə də bənzər hala rast gəlmək olar. Dialektlərdə tək formada işlənən söz ədəbi dildə bəzən söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Eyni bir söz bəzən müxtəlif bölgələrin dialektlərində işlənir. Dialektlərdə işlənən bəzi sözlər isə morfemlərin təkrarı ilə əmələ gəlir. Dialektlərdə işlənən bəzi sözlərin isə tam olaraq ədəbi dilimizdə qarşılığı yoxdur. Bu cür sözlər ədəbi dildə yalnız müəyyən sözlər vasitəsi ilə ifadə olunur. Azərbaycan dialektlərində işlənən sözlərin bəzilərinin digər Oğuz qrupu dillərdə də eyni qarşılıqlarının olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu bənzərliklər dillərin eyni etnik kökdən gəlməsi ilə bağlıdır. Etnik mənşə bənzərliyi ədəbi dillə yanaşı dialektlərdə də bənzərliklərin ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Bu bənzərliklər bəzi səs və hərf dəyişikliyi ilə bəzən eyni formada işlənməkdədir. Etnik amilin eyniliyi ilə yanaşı tarixilik faktoru da bu dillərdəki oxşarlığın səbəblərindən biridir.

Tarixi zaman kəsiyində birgə yaşamış bu xalqların ədəbi dilləri ilə yanaşı, dialektlərindəki oxşarlığın bir səbəbi də bu faktordur. Bənzərliklərlə yanaşı fərqliliklərində müşahidə olunması bu dillərin tədqiqini zəruri edir. Fərqliliklər isə hər bir dil daşıyıcısının fərdiliyi, individuallığı ilə bağlıdır. Oğuz qrupu türk dillərində relyef leksikasının dialektoloji baxımdan tədqiqi bu cür bənzər və fərqli amilləri aşkarlamaq baxımından zəruridir.

Açar sözlər: Oğuz qrupu türk dilləri, dialektlər, relyef leksikası, Azərbaycan şivələri, Türkiyə türkcəsinin dialektləri

Hər bir dilin ədəbi leksik qatı ilə bərabər dialekt və şivələri də mövcuddur. Belə ki, hər bir dilin milyondan artıq daşıyıcısı müxtəlif areallara yayılır və həmçinin bu dil daşıyıcılarının heç də hamısı öz daşdığı dilin ədəbi dilini səlislə bilmədiyindən dildə müxtəlif şivələrin əmələ gəlməsi heç də təsadüfi deyildir. Türk dillərinin dialektoloji lüğətlərini müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq edilib, tərtib edilmiş, oxşar və fərqli cəhətləri təyin edilmişdir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətlərini Ağamusa Axundov, M. Şirəliyev, M. İslamov, K. Ramazanov, B. Tağıyev, Ə. Ağayev, S. Behbudov, H. Məmmədov, Q. Həsənov, Ə. Əliyev, Z. Xasıyev, T. Əhmədov tərtib etmişlər. Bununla yanaşı müəlliflərin ayrı-ayrı zonaların şivələrinə həsr etdikləri tədqiqləri də vardır. Bunların sırasında M. Şirəliyevin 1957-ci ildə nəşr etdirdiyi Bakı dialekti, R. Rüstəmovun 1961-ci ildə nəşr etdirdiyi Quba dialekti, Güntəkin Binnətovanın Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri, həmçinin AMEA-nın Naxçıvan Muxtar Respublikasına etdiyi dialektoloji ekspedisiya nəticəsində 2017-ci ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti və s. bunlara misal ola bilər. Digər tərəfdən oğuz qrupunun digər ən yayılmış dili olan türk dilinin də dialektləri ilə bağlı müxtəlif müəlliflərin bunların sırasında Leyla Karahanın Anadolu ağızlarının sınıflandırılması, Münir Ertenin Diyarbakır ağızı, Hüseyn Dallının Kuzeydoğu Bulqarıstan Türk ağızları üzərinə

araşdırmalar, Kemal Edipin Urfa ağzı, bununla yanaşı TDKnın(Türk Dil Kurumunun) bilavasitə türk dilinin ağzları lüğətləri ayrı ayrı vaxtlarda 1963-1982-ci illər arasında çap olunmuş və 2000-ci illər ərzində də müxtəlif vaxtlarda təkmilləşdirilmiş türk dilinin dialektoloji lüğətləri çapdan çıxmışdır. Öz növbəsində türkmən dilinin şivələri ilə bağlı da əsasən türkmən müəllifləri tərəfindən fərqli aspektlərin araşdırıldığı kitablar tərtib olunmuş və türkməndialektologiyası fərqli aspektlərdən təhlilə cəlb edilmişdir. Bunların sırasında Y. Amansarıyevin Türkmen dilinin yomut şivəsini demirgazyk gepleşikləri, O. Çörlüyevin Mary gepleşiminin çekimli fonemaları, B. Bayramdurdıyevin Ahal gepleşiminin leksikası haqqında kitabları və s. bunlara misal ola bilər. Öz növbəsində qaqauz dilinin tədqiqatçıları sırasında Hasan Erenin Gagavuz Türkçesi, Harun Güngör, Mustafa Argunşahın Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı, Kemal H. Karpatın Gagauzlann Tarihi Menşei, Faruk Sümerin Gagauzlann Aslı və digərlərinin bənzər çalışmalarını misal göstərmək olar.

Dillərin dialektlərini tədqiq edərkən bəzən sözlər arasında müxtəlif səs və fonem dəyişikliyi ilə oxşar şivələrin işləndiyini, bəzən isə tam tərsi fərqli sözlərin ortaya çıxdığını, həttdən isə dialektə bir anlamda işlənən şivənin ədəbi dildə tamamilə fərqli mənada eyni ilə işləndiyini müşahidə edə bilərik. Relyef leksikasının dialektlərdə tədqiqi zamanı bir çox ədəbi dil ilə fərqli və oxşar məqamları aşkar edə bilərik. Bunlardan Şərur dialektində *tala* bəyində işlənən şivənin ədəbi dildəki qarşılığı yox, tamamilə fərqli *topa*, *yığın*, *təpə* anlayışlarını verdiyini görə bilərik. [1, 263] Digər tərəfdən Babək və Naxçıvan şəhərlərinin dialektlərində işlənilən *dərə* anlayışını verən sözün ədəbi dilimizdə heç bir sözə bənzərliyi olmayan tamamilə fərqli *öyül* kəliməsi ilə ifadə olunduğunu görə bilərik. [1,230] Həmçinin Ordubad və Şahbuz dialektlərində *çöl*, *səhra*, *düzənlik* anlayışını verən *yazı* sözü ilə Ordubad, Şərur dialektlərində *dafə* mənası verən *yol* şivəsinin ədəbi dillə yalançı ekvivalent təşkil etdiyini müşahidə edə bilərik. Bakının Şağan qəsəbəsinin dialektində *dərə*, *çuxur* anlamını verən *çala* sözü də ədəbi dillə yalançı ekvivalent təşkil edən sözlərdəndir. Şağan dialektində heç bir ədəbi dildəki qarşılığa bənzəməyən *ləpəddöyən* sözü vardır ki, mənası *sahil* kəliməsidir. [2, 199]

Bundan əlavə Göyçay dialektində *sahilə yaxın dayaz yer* mənasında *bərə* sözü işlənməkdədir. Bakı dialektində *dağ* sözü omonim kimi işlənməklə bir birindən fərqli dörd mənə ifadə etməkdədir. Bunlardan biri *damğa* sözünün qarşılığını ifadə edən və *heyvanlara nişan vermək üçün vurulan işarə*, ikinci qarşılığı *suyun, yağın və s. ən hərərətli vaxtı*, üçüncü qarşılığı *ağır təsir, dərd, kədər* və dördüncü mənası *yüksəklik* olmaqla bir birindən fərqli dörd mənənin qarşılığını verir ki, bunlardan yalnız *yüksəklik* anlamı nisbətən ədəbi dildəki *dağ* sözünə bənzərlik təşkil edir. Bəzən isə dialektlərdə verilən sözlərin ədəbi dildəki heç bir sözə bənzərlik təşkil etmədiyini görmək mümkündür. Bunlara misal olaraq Lerik rayonunun Zövnə və Osyedərə kəndlərində *qar topası* anlamını verən *sipə* kəliməsidir ki, bu söz ədəbi dilimizdəki heç bir leksik vahidlə bənzərlik təşkil etmir. [3,56]

İndi isə relyef formalarının müxtəlif dialektlərdə işlənmə məqamlarının fərqliliklərinə nəzər yetirək. Ədəbi dilimizdə *təpə* olan sözün Biləsuvar, Göyçay, İmişli, Kürdəmir, Salyan, Şəmkir dialektlərində *bazı*, Borçalı, Cəbrayıl bölgəsində *bələn*, Çəmbərək, Qazax *çota*, Bakı, Cəbrayıl, Zəngilan *dahar*, Ağsu *dımbırı*, Şəmkir *dıvır*, Cənubi Azərbaycan, Şamaxı *dingə*, Şəki *dumba*, Füzuli *qaynaşdix* kimi fərqli formalarda işləndiyini müşayət etmək mümkündür. [1,317] Bundan başqa dialektoloji lüğətdə *təpəlik*, *təpəcik* anlamlarında *kiçik təpə* olaraq Ucarda *dünbül*, Cəbrayıl, Goranboy, Qazax, Tərtər, Tovuz, Yexlaxda *irəmə*, Ağdaş dialektində *küdürü* formasında işləndiyinə rast gəlmək olar. Söz birləşməsi olan *dərə təpəli yer* ifadəsi isə Qərbi Azərbaycan dialektində *haramı* formasında işlənir. Türkiyə türkcəsinin dialektlərini təhlil etdiyimiz zaman isə türk ədəbi dilində *tepe* olaraq keçən sözün Türkiyənin Malatya bölgəsində *bökçe*, Kırşehir və ətrafında *depe*, Arpaçayda *tik*, Şərqi Trakya, Ərzurum və Artvin bölgələrində *tepe* formasında işləndiyini müşayət edə bilərik. [4,6], [5], [6,68]

Relyefin ayrılmaz hissələrindən biri də ədəbi dilimizdəki *bulaq* sözüdür. Bu söz Ordubad dialektində *axbur*, Qubada *daşnağ*, Cəlilabadda *eşmə*, Qax dialektində *qaynax* olaraq işlədilir. Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində *pınar* olaraq işlənən bu sözün Cənub Qərbi Anadolu şivəsində qarşılığı *piñar*, Kütahya və ətraf ərazilərdə *buna/bunar*, Artvin bölgəsində *çeşme*, Rızədə *puğar*,

Ordu bölgəsində *punar* şəklində işlənir. Bunlardan Artvin dialektindəki *çeşmə* sözünün *e-ə* əvəzlənməsi ilə bizim ədəbi dilimizdə *çəşmə* formasında işlənməsi danılmaz faktdır. Bununla yanaşı *bulaqda suyun yığıldığı yer* mənasında Qax və Zaqatala bölgəsində *lat* sözü də işlənir.

Relyefin əsas elementlərindən biri də ədəbi dilimizdə *dərə* formasında işlənən kiçik yüksəkliklərdir. Azərbaycanın Bakı, Saatlı dialektlərində *çala*, Çəmbərəkə *girvə*, Şirvanda *kalava*, Qubada *keş*, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir şivələrində *qolpun* şəklində işlənir. Burada diqqətçəkici məqam Bakı və Saatlı dialektlərindəki *dərə* sözünün qarşılığı olan *çala* sözünün ədəbi dildə də fərqli anlamda işlənməsidir. Türkiyə türkcəsinin dialektlərinə baxdığımız zaman isə burada türk ədəbi dilindəki *dere* sözünün digər zonalarda kəskin fərqli formada işlənmədiyinə rast gəlmək mümkündür. [7,6]

Relyefin digər tərkib hissəsi olan ədəbi dilimizdəki *palçıq* sözü Azərbaycan dilinin Gədəbəy zonasında *çalçamır*, Goranboy, Qazax, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz, Yexləxdə *çamır*, Lənkəranda *lapar-lapar*, Qubada *ləhmə*, Bakı, Cəbrayıl, Füzuli, Gəncə, Xaçmaz, Qazax, Meğridə *lığ*, Şirvan, Mingəçevir, Şamaxı şivələrində *lıqqa* şəklində işlənməkdədir. Burada türk ədəbi dilində *çamur* formasında işlənən sözün Azərbaycan dilinin Goranboy, Qazax, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz, Yexləxdə ləhçələrində *u-ı* əvəzlənməsi ilə *çamır* şəklində işləndiyini müşayət etmək mümkündür. Bununla yanaşı ədəbi dilimizdə palçıqın çox olduğu yer mənasında *-lıq*⁴ şəkilçisinin köməyi ilə *palçıqlıq* sözü işlənir ki, bu sözün dialektlərimizdə Şəkidə *batdax*, *lıqqalix* Çəmbərək, Gədəbəy, Gəncə, Karvansaray, Şəmkir, Zaqatala bölgələrində *lağar*, Kürdəmir, Salyanda *lırdana* şəklində işlənir. Həmçinin *palçıqlı su* anlayışı ədəbi dildə söz irləşməsi formasında ifadə olunsa da Füzuli, Kürdəmir dialektlərində cahid leksik vahidlə *lığab* sözü ilə ifadə olunur. Öz növbəsində türk ədəbi dilində *çamur* olaraq işlənən bu sözün Balıkesirin Savaştopa əyalətində *sazlık* şəklində işləndiyini müşayət etmək olar.

İnsan əməyinin məhsulu olub relyefin bir formasını təşkil edən *arx* sözü dialektlərimizdən Göyçayda *art*, Tovuzda *bazı*, İmişli, Kürdəmir, Salyanda *bərəçə*, *hülə*, Şamaxıda *dəsmal*, İsmayılıda *əmbərə*, Naxçıvanda *gilif*, Qarakilsədə *iv*, Ucar, Bərdə, Mingəçevirdə *keşqal*, Meğri, Ordubadda *küz*, Şuşa, Şəmkir, Tovuz, Gədəbəy, İmişlidə *qaj*, Qazaxda *qanırma*, Borçalı, Hamamlıda *qarım*, Ucarda *qaşqal*, Şirvanda *qolqanoyi*, Goranboyda *qurşax* formalrında fərqli şəkillərdə işləndiyini görmək olar. Balakən bölgəsində isə *su götürmək üçün arxda dərinləşdirilmiş yer* mənasında *lonçor* sözü işlədilir. Şamaxı dialektindəki *dəsmal* sözünün ədəbi dilimizdə işlənən eyni sözlə heç bir bağlılığının olmadığını görə bilərik. Türk dilində *arh* sözü Tokat, Qars, Muş, Iğdır, Urfa bölgələrində Azərbaycan ədəbi dili ilə eyni formada işləndiyini görə bilərik.

Azərbaycan ədəbi dilində *çökək* mənasında işlənən sözün Şəki dialektində *batıx*, Daşkəsən şivəsində isə *çöxsəx* kimi işləndiyi məlumdur. Qarakilsə bölgəsində isə *qarqasuyu* sözü *çökəklikdə qalan su* mənasında işlənməkdədir. Türkiyənin Eskişehir, Adana və Sivrihisar bölgələrində *çökəlgə* sözü *çökəklik* mənasında işlənməkdədir.

Quranqaz sözü Oğuz bölgəsində *dik* anlamında işlənməkdədir. Burada iki fərqli sözün birləşib tamam fərqli anlamda dialektde işləndiyini müşayət etmək olar.

Ədəbi dilimizdə *səhra* olaraq işlənən sözün Tovuz dialektində *cəzərə*, İmişlidə *haramı* formasında işləndiyini müşayət etmək olar. Belə ki, *haramı* kəliməsi ədəbi dilimizdə müstəqil leksik anlam ifadə etməsə də Qərbi azərbaycan dialektində *dərə təpəli yer*, İmişli dialektində *səhra*, *düzənlik*, Ordubad şivəsində isə *təknə içərisində hazır məhsul yeyən arı* formalarında göründüyü kimi tamam fərqli anlamlarda işləndiyini müşayət etmək olar. Buradan da omonimlik hadisəsinin yalnız ədəbi dilin vahidəri arasında deyil, eyni zamanda dialektlərdə də rast gəlinmədiyini müşayət etmək mümkündür.

Ədəbi dilimizdə *bataqlıq* formasında işlənən sözün Qax dialektində *cimcimey*, Borçalı, Kəlbəcər, Qazax, Qəbələ, Mingəçevir, Şahbuz, Şəki dialektlərində *çeyil*, Çəmbərəkə *göz*, Gəncə, Zəngilan şivələrində *qaramalix*, Cəlilabadda *ləc* biçimində işlənməkdədir. Burada Çəmbərək dialektindəki *göz* sözünün ədəbi dilimizdəki *göz* sözünün çoxmənalı anlamları ilə də heç bir bağlılığı olmadığını görmək mümkündür.

Relyefin vahidlərindən biri olan ədəbi dilimizdə *uçurum* formasında işlənən sözün Qax dialektində *cumlax*, *qül* Qubada *küçürüg*, Gədəbəydə *qarsax* formalarında işlənir. Türk dilinin

dialektlərində Niğdədə *uçurum* sözü *topal*, *bacarıqsız*, Türkiyənin ucqar kənd əyalətlərində *su dəyirmanlarında çarxın dönməyi ilə çarxın pərlərindən tökülən su* olaraq işlədilir.

Qəbələ dialektində *curcur*, Qazax *çırçır*, Quba şivəsində *ənbərə*, Qaxda *guruldov*, *quruldavux*, Oğuzda *güruldux*, Oğuzda *lor-lor* formalarında işlənən sözlər Azərbaycan ədəbi dilində *şəlalə* kəliməsi ilə ifadə olunur. Burada *curcur*, *çırçır* və *lor-lor* *şəlalə*nin axarkən çıxardığı səsini təkrarından törəyən söz olaraq çıxış edir.

Relyefin geniş yayılmış sözlərindən biri də ədəbi dilimizdəki *meşə* sözüdür ki, Qax dialektində *xırda ağaclı sıx meşə* anlamında *çıpxılıx*, Meğridə *sıx və keçilməz meşə* anlamında *gurımlıx*, Zaqatalada *kol*, Cəlilabadda *köşk* sözləri işlənir. Burada dialektlərimizdə işlənən *köşk*, *kol* sözlərinin ədəbi dilimizdə daşdığı mənələrdən nə qədər fərqli işləndiyinin şahidi oluruq. Türk ədəbi dilində *orman* olaraq işlənən sözün Rizə dialektində bizim ədəbi dilimizə yaxın formada *meşe* biçimində, Cənub qərbi Anadolu bölgəsində *r* samitinin düşməsi ilə *oman*, Ordu və ətraf bölgələrdə *kesenek* şəklində işləndiyini müşahidə edə bilərik.

Digər bir relyeflə əlaqəli söz olan *çınqıl* kəliməsinin Gəncə dialektində qarşılığı *xıbar*, Borçalı, Gədəbəy, Goranboy, Qazax, Zəngilan şivələrində *xır*, Qaxda *xitz* formaları işlənir. Digər yandan *çınqıllarla zəngin olan yer* mənasında *çınqıllar* ədəbi dildə işlənən sözə Zaqatalada *xəxəy*, Goranboyda *xırxıx*, Ordubadda *kələ-külə* sözü işlənməkdədir. Ankaranın Şərəfliqoçhisar bölgəsində *çınkıl* kəliməsi bizim dilimizdəki qarşılığından tamamilə fərqli *qoyunların südünü sağmaq üçün istifadə olunan alət* kimi tərcümə olunur. [8,211]

Kol sözü də ədəbi dilimizdə geniş işlənən relyef leksikasının bir növü olmaqla Ağsu dialektində *çırna*, Qaxda *xaraqallıx*, Borçalı, Qazax şivələrində *keçkeçi*, Ağcabədidə *qalınıx*, Culfada *qaraçolu*, Qax, Şəki, Zaqatala bölgələrində *ləmbəlix* kimi formaları vardır. Öz növbəsində yer anlamında *-lıq*⁴ şəkilçisinin köməyi ilə *kolluq* sözü düzəlmişdir ki, bu söz dialektlərimizdən Şirvanda *girmə*, Zaqatalada *qalın kolluq* mənasında *hırmannıx*, Cəlilabadda *kolışdıq* sözləri işlənməkdədir. İmişlidə isə öz növbəsində *tikanlı kol* anlamında *itdirsəyi* sözü işlənir ki, ədəbi dilimizdə bu söz stafilocok bakteriyalarının gözə düşməsi ilə əmələ gətirdiyi iltihablanmaya deyilir. [9,18] Bunların hər biri bir birindən göründüyü kimi fərqli formalarda işlənməsi və deyilişi ilə fərqlənir. Bu söz cənub qərbi Anadolu da *k-g* əvəzlənməsi ilə *gol* formasında işlənir.

Ədəbi dilimizdə *çala* sözünün qarşılığı Cəlilabadda *xocağ*, *çuxur* sözünün qarşılığı kimi Oğuz, Şəmkir, İsmayilli, İmişli, Zərdab dialektlərində *kalafa*, *çala çuxur* söz birləşməsi şəklində isə Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində Lənkəranda *çolaqqa*, Bakıda *dəngil-düngül*, qaca-quca Kürdəmirdə *həndir-hamar*, Xanlarda *xurdalı* sözləri işlənir.

Bu sözlərin öz növbəsində əksərinin ədəbi dilimizdə dialektlərdə olduğu kimi təkrarlardan əmələ gələn mürəkkəb sözlər olduğunu görə bilərik. Bundan başqa ədəbi dilimizdə *qaval*, *qaval daşı* mənasında işlənən sözün Qazax dialektində *dınqır* kəliməsi işlənir ki, bu söz digər dialektlərdə də işlənir ki, burada fərqli mənələr müşayət olunur, Belə ki, dialektizm olan bu söz öz növbəsində omonimlik xüsusiyyətinə malikdir. Kürdəmir dialektində bu söz *daz*, Kürdəmirdə *arıq*, *sısq* mənələrində işlənir. Azərbaycan ədəbi dilində *əhəng daşı* sözü də işlənir ki, bu sözün Qazax, Şəmkir, Tovuz zonalarında *gəj* kimi işləndiyini müşayət etmək olur. Digər bir Bakı dialektində *çaylaq daşına qəmbər* deyildiyi də məlumdur.

Relyefin növlərindən biri də ədəbi dilimizdə işlənən *mağara* kəliməsidir ki, bu sözə Qazax, Tovuzda *hin*, Şərurda *kağa*, Balakən, Qax, Zaqatalada *kuvul*, Dərbənddə *qaf*, Qarakilsə, Meğridə *ləm*, Füzulidə isə *kaha* kəliməsinə *qalaça* deyildiyi məlumdur. Türk dilinin Derleme Sözlüğündə *mağara* kəliməsinin Burdurun Ağlasun bölgəsində *tarlalarda bitib, qırmızı, ağ çiçəklər açan yabani bitki kökünə* verilən ad olduğu göstərilmişdir.

Relyefin əsas atributlarından biri də heç şübhəsiz *torpaq*dir ki, Qazax dialektində *qarınnıx* *dincə qoyulmuş torpaq* anlamında, *qarasoy* isə *qara torpaq* mənələrində işlənərkəndədir. Türkiyənin Dənizli bölgəsində bu söz türk dilinin orfoqrafik normalarına uyğun olaraq *toprak* şəklində yazılsa da, tələffüzdə *torpak* olaraq samit səslərin yer dəyişmələri biçimində deyilir.

Relyef leksikasında eyni zamanda relyeflə əlaqədar dialektologiyada çox rast gəlinən *daş* kəliməsidir ki, bu söz onun müxtəlifliyi ilə həmçinin bu sözün zonalar üzrə fərqli səslənməsi ilə əlaqədar müxtəlifliklə zəngindir. Belə ki, ədəbi dildə söz birləşməsi formasında rastladığımız

çaxmaq daşı ifadəsi Gədəbəydə *qaracaruf*, *böyük daş parçası* ifadəsi Goranboy, Göyçay, Qazax, Ordubad, Şuşa, Tovuz dialektlərində *əlləmə*, Çəmbərəkə *hellən*, Qaxda *xirt*, Şəkida *qəyir* şivəsi *çox xırda daş* anlamında, Zaqatalada *qoxi*, *qorboq böyük daş*, Gədəbəy dialektində ədəbi dildəki anlamından fərqli olaraq *ləpə* daş mənasında, *ləvərə* isə Zərdab dialektində *böyük daş* mənasında işlənməkdədir. Öz növbəsində Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində *d-t* əvəzlənməsi ilə *taş* formasında işlənən bu söz Türkiyənin Diyarbakır əyalətinin şivəsində Azərbaycan ədəbi dilindəki kimi *daş*, Rizə dialektində isə *taj* formasında türk ədəbi dilindəki orfoqrafik qəbul olunmuş normanın *ş-j* əvəzlənməsi ilə işləndiyini görmək mümkündür.

Ümumilikdə isə dialektlərin təhlili onların öz aralarında omonimliyin, ədəbi dildəki qarşılıqlarından bəzən tamamilə, bəzən isə cüzi sait, samit dəyişməsi ilə eyni ilə və ya Oğuz qrupunun ədəbi dillərindən birində işlənən sözün, digərinin yalnız dialektində mövcud olduğunu və ədəbi dildə söz birləşməsi formasında verilən ifadənin dialektlərdə bir sözlə ifadə olunduğunu müşayət etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

- 1) Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. A-Z. AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Elm və təhsil nəşriyyatı. Bakı. 2017. 304 s.
- 2) M. Ş. Şirəliyev. Bakı dialekti. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı. 1957. 225 s.
- 3) Güntəkin Binnətova. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Nurlan nəşriyyatı. Bakı. 2007. 174 s.
- 4) Selahattin Olcay. Doğu Trakya Yerli Ağzı. İnceleme-Derleme-Dizin. Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara. 1995. 92 s.
- 5) www.tdk.gov.tr
- 6) Zikri Turan. Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşum Köyü Ağzı. Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara. 2006. 344 s.
- 7) Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü Cilt: 4 (D). TDK Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara. 1969. 1311 s.
- 8) Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. XI cilt. U-Z. Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara. 2009. 822 s.
- 9) Ü.Musabəyli. Göz xəstəlikləri. Tibb İnstitutu üçün dərslik. Bakı. Maarif nəşriyyatı. 1972. 187 s.

Э. Гусейнова

Диалектологические аспекты рельефной лексики в огузской группе тюркских языков

Резюме

В целом, анализ диалектов показывает, что между ними существует двусмысленность. Омонимы имеют одинаковые, а иногда и разные формы литературного языка. Слова литературном языке в огузском группе используется и в диалектологии другого языка этой группе. Слова литературного языка в огузской группе используются в диалектологии другого языка этой группы. Анализ диалектов иногда показывает, что слова, используемые в диалектах, также существуют в нашем литературном языке. Таким образом, значение литературного языка иногда имеет другое значение в диалектах.

Иногда слово, на котором говорят в диалектах, используется за исключением буквы и звука на литературном языке. Существуют также различия в грамматической структуре диалектов. Можно найти сходство таким образом в диалектах, простые, корректирующие и сложные образы грамматических слов в литературном языке. На диалекте одноформные слова иногда выражаются в литературном языке словосочетаниями. Одно и то же слово иногда используется в диалектах разных регионов. Некоторые слова в диалектах происходят от повторяющихся морфем.

Некоторые слова в диалектах не совсем соответствуют нашему литературному языку. Такие слова выражаются словами буквально только определенными словами. Можно заметить, что некоторые слова, используемые в азербайджанских диалектах, похожи на другие языки огузской группы. Эти сходства обусловлены тем же этническим происхождением языка. Сходство этнического происхождения приводит к сходству диалектов, а также литературного языка.

Эти сходства иногда обрабатываются в одной форме с некоторыми изменениями звука и букв. В дополнение к историческому фактору фактор этнической идентичности является одной из причин, почему этого сходство. Одной из причин их сходства с литературными языками является тот факт, что эти народы сосуществуют в истории. Наряду с общими чертами, наблюдение этих языков имеет важное значение.

Различия связаны с индивидуальностью, индивидуальностью каждого языкового носителя. Диалектологическое изучение рельефной лексики в огузской группе тюркских языков имеет важное значение для выявления сходных и разных факторов.

Ключевые слова: Огузская группа тюркских языков, диалекты, рельефная лексика, диалекты Азербайджанского языка, диалекты Турецкого языка

E. Huseynova

Dialectological aspects of relief vocabulary in the Oguz group of Turkic languages

Summary

In general, the analysis of dialects shows that there is an ambiguity between them. The words of the literary language in the Oguz group are used in the dialectology of another language of this group. The words of the literary language in the Oguz group are also used in the dialectology of another language in this group. An analysis of dialects sometimes shows that the words used in dialects also exist in our literary language.

The meaning of a literary language sometimes has a different meaning in dialects. Sometimes the word spoken in dialects is used with the exception of the letter and sound in a literary language. There are also differences in the grammatical structure of dialects. One can find similarities in dialects, simple, corrective and complex images of grammatical words in a literary language. In a dialect, single-form words are sometimes expressed in a literary language by phrases. The same word is sometimes used in dialects of different regions. Some words in dialects come from repeated morphemes. Some words in dialects come from repeated morphemes.

Some words in the dialects do not quite correspond to our literary language. Such words are expressed by words literally only by certain words. It can be noted that some words used in Azerbaijani dialects are similar to other languages of the Oguz group.

These similarities are due to the same ethnic origin of the language. The similarity of ethnic origin leads to the similarity of dialects, as well as the literary language. These similarities are sometimes processed in the same form with some changes in sound and letters. In addition to the historical factor, the factor of ethnic identity is one of the reasons why this is similar.

One of the reasons for their similarity with literary languages is the fact that these peoples coexist in history. Along with common features, the observation of these languages is important. The differences are associated with the individuality, individuality of each language carrier. The dialectological study of relief vocabulary in the Oguz group of Turkic languages is important for identifying similar and different factors.

Key words: Oguzh group of turkish languages, dialects, relief vocabulary, dialects of the Azerbaijani language, dialects of the Turkish language

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Rüşət Rüstəmov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LEYLA AHMADOVA
Western Caspian University
31 Istiglaliyyat, Baku 1001
leyla.ahmedova.2017@inbox.ru

GLOBALISATION AND ENGLISH

Summary

In conclusion we can say that combination of three main things influences status of a language

:

- a) the number of countries using it as their mother tongue
- b) number of countries adopting it as an official language
- c) the number of countries teaching this language as a preferred foreign language in schools.

The internal structural qualities of a language, the size of its vocabulary, literature throughout history and its connection to great cultures or religions are all important factors in the popularity of any language. But on the whole, power behind a language is the main factor that rules it. Mainly political power of its speakers and economic power, with which it can maintain and expand its position.

English becoming a global language could also create a surge in development and advancement in science, language, and culture. Since more people can communicate with each other, it allows people from different countries, who are particularly knowledgeable or skilled to come together and create ideas. English as a universal language could help to create new words, and lastly, English as a universal language could change the way people live their lives with culture.

Key words: *history of English , globalization and English , future of Global English*

This paper discusses English as a global language. In this article we will learn how its history plays an underlying role of spreading English world-wide. On the other hand , we will look at the issue how English plays a role on the death of other languages,. The future of English is predicted to give us a direction to our activities in relation to a possible future of English.

More people are interested in learning English than any other language in the world. If your ambitions lie in science or medicine, you can't abandon English either. Much of the technical terminology include or based on English words

English is the main foreign language taught in most schools in South America and Europe. School children in the Philippines and Japan begin learning English at an early age. English is the official language of more than seventy-five countries including Britain, Canada, the United States, Australia, and South Africa.

In countries where many different languages are spoken, English is often used as an official language to help people communicate. India is good example. English is the common language in this country where at least twenty-four languages are spoken by more than one million people.

Where did the English language come from? Why has it become so popular?

To answer these questions, we have to go back in time nearly five thousand years to an area north of the Black Sea in south eastern Europe.

Experts say the people in that area were speaking a language called Proto-Indo-European.

Today that language is not used anymore . Researchers do not really know what it sounded like.

“Yet, Proto-Indo-European is considered to be the ancestor of most European languages. Here we can include ancient Greek, ancient German and the ancient Latin. “ (1, p.25)

After Latin disappeared as a spoken language. It became a great source for three languages that became modern Spanish, French and Italian. Ancient German became Dutch, Danish, German, Norwegian, Swedish and one of the languages that developed into English.

Main key factors that influenced English are invasions of the island of Britain over many hundreds of years. The invaders lived along the northern coast of Europe.

The first invasions were made by people called Angles nearly one thousand five hundred years ago. The Angles were a German tribe who crossed the English Channel. Later two more groups crossed to Britain. They were the Saxons and the Jutes.

These groups found a people called the Celts, who had lived in Britain for many thousands of years. The Celts and the invaders fought. After a while, most of the Celts were killed, or made slaves. Some escaped to live in the area that became Wales. Through the years, the Saxons, Angles and Jutes mixed their different languages. The result is what is called Anglo-Saxon or Old English.

Old English is extremely difficult to understand. Only a few experts can read this earliest form of English. Several written works have survived from the Old English period. Perhaps the most famous is called Beowulf. It is the oldest known English poem. Experts say it was written in Britain more than one thousand years ago. The name of the person who wrote it is not known.

The next great invasion of Britain came from the far north beginning about one thousand one hundred years ago. Fierce people called Vikings raided the coast areas of Britain. The Vikings came from Denmark, Norway and other northern countries. They were looking to capture trade goods and slaves and take away anything of value. In some areas, the Vikings became so powerful they built temporary bases. These temporary bases sometimes became permanent. Later, many Vikings stayed in Britain. Many English words used today come from these ancient Vikings. Words like “sky,” “leg,” “skull,” “egg,” “crawl,” “lift” and “take” are from the old languages of the far northern countries.

The next invasion of Britain took place more than nine hundred years ago, in ten sixty-six. History experts call this invasion the Norman Conquest. William the Conqueror led it.

The Normans were a French-speaking people from Normandy in the north of France. They became the new rulers of Britain. These new rulers spoke only French for several hundred years. It was the most important language in the world at that time. It was the language of educated people. But the common people of Britain still spoke Old English.

Old English took many words from the Norman French. Some of these include “damage,” “prison,” and “marriage.” Most English words that describe law and government come from Norman French. Words such as “jury,” “parliament,” and “justice.”

The French language used by the Norman rulers greatly changed the way English was spoken by eight hundred years ago. English became what language experts call Middle English. As time passed, the ruling Normans no longer spoke true French. Their language had become a mix of French and Middle English.

Middle English sounds like modern English. But it is very difficult to understand now. Many written works from this period have survived.

English language experts say Geoffrey Chaucer was the first important writer to use the English language. They also agree that Chaucer’s great Middle English poem gives us a clear picture of the people of his time.

The history of the English language continues as Middle English becomes Modern English, which is spoken today. That will be our story next time.

Some people suggest that English has become ubiquitous because it is “easy to learn” or especially flexible, but a glance backwards suggests that this is irrelevant. Despite a devilishly complex case system, Latin was Europe’s most influential

language for over a thousand years (and its descendent are still going strong). People learned Latin then for the same reasons they learn English now: to get ahead in life and have access to knowledge. Yet now Latin is only spoken by priests and scholars.

Languages and borders change over time, but English is likely to remain the world's number one language during our lifetimes.

People often talk about English as a global language or lingua franca. With more than 350 million people around the world speaking English as a first language and more than 430 million speaking it as a second language, there are English speakers in most countries around the world.

To answer the question "Why English became a lingua franca?" we need to discuss three main things:

- the number of countries using it as their first language or mother-tongue
- the number of countries adopting it as their official language
- the number of countries teaching it as their foreign language of choice in schools.

On the other hand, the intrinsic structural qualities of a language, the size of its vocabulary, the quality of its literature throughout history, and its association with great cultures or religions, are all important factors in the popularity of any language. But, at base, history shows us that a language becomes a global language mainly due to the political power of its native speakers, and the economic power with which it is able to maintain and expand its position.

Another reason is power. Of course, power of the British Empire. The people who lived places like India, South Africa, Jamaica, Australia, Ireland and across North America hundreds of years ago didn't *choose* to speak English... they were colonised by Britain. All of a sudden, English became the language of government, education, business and the military in each of these countries. If you wanted to get a good job, you had to speak English.

At its most powerful, the British Empire included nearly a quarter of the entire world (in fact, there are only 22 countries that the English haven't invaded at one time or another!). That's a lot of countries where people didn't have much choice about learning English!

That explains why the first 400 million or so English speakers came about, what what about the rest? Why do so many people still want to learn English?

Well, first of all, when each of the countries in the empire won back their independence, speaking English still turned out to be very useful. Not only was it easier to trade with, work in and study in England, but people from these countries could start doing business with each other, too, using English as common language.

Lots of people in these countries carried on learning English – in fact, it's still an official language in 54 countries. What's more, people in many other countries realised that learning English would give them a common language with all these nations, too.

The next big push was the rise of another powerful English-speaking country: the USA.

In the twentieth century, all the big empires and powerful nations of the past went through huge changes, became weak, or fell apart completely. Two World Wars destroyed much of Europe, put many countries in huge amounts of debt, and helped bring the empires of Britain, France, Germany, Japan, Spain, Turkey, Portugal, Austria and Belgium to an end. Meanwhile, there revolutions in Russia and China, as well as bloody civil wars in many other countries.

While the rest of the world was in trouble, at this time, the USA was getting stronger and richer. After the First and Second World Wars, American Presidents took an important role in writing peace treaties. The USA also gave or lent money to countries to help them rebuild cities that had been destroyed by fighting and bombs.

At the same time, American music and film industries were doing really well, bringing English-language songs and movies to people all round the world. Once again, an English-speaking country was involved in lots of different countries and it was helpful for people to learn their language.

What's more, the USA created a lot of new technology at this time and selling it all over the world. When companies like Microsoft, Apple and IBM made computers, for example, they wrote code and set up things like keyboards and other parts in English. Then, an Englishman called Tim

Berners-Lee invented the World Wide Web. Inventions like these meant that some of the most important technology used all over the world was created in English.

These are just some of the reasons why English has become “the world’s second language”. In 100 years’ time, there might be a new global language that everyone wants to learn! For now, though, there’s no doubt that learning English is extremely useful. It’s important for connecting with people around the world, for travelling to other countries, for studying, and for getting jobs that earn more money. No wonder it’s so popular.

Another problem discussed in this article is the future of English. The question is here “Will English always be the Global language?”

Discussing the future of language is not so easy. Centuries ago no one could believe that Latin would no longer be used in a thousand years time and again no one would believe that English could be spoken world widely. Asking about the future of language is the same asking about the future of society.

In fact, one thing is clear to us power always drives language. English, as any other language, is a living and dynamic system, and it transforms according to the way its speakers use it. For this reason, today’s English will be very different in about a century. In fact, English native speakers are among the minority of the world’s population of English speakers. Perhaps even more astonishing is that today’s largest English speaking country is in fact China.

According to Bowlin, the course the English language will take is very dependent on people speaking it as a second language. To consider this, you might want to think about how English has evolved in different countries. The differences between American English and British English, and perhaps even Australian or Indian English, highlights how diverted both its dialects and words have gotten.

Indeed, as we are moving toward a trend of people using English as their second language, we will see that English will continue to develop in a similar manner as before, but new dialects, slang, words and perhaps even linguistic variations will evolve. Due to such kinds of feelings, which are very natural, of non-native speakers of English, the number of which is much bigger than the native speakers (Crystal, 1997), there will be possible changes in the configuration of the speakers of English in the world. Previously, the speakers of English as a second language tend to take native speakers of English as models.

References:

REFERENCES

1. Crystal, D. English as a Global language. Cambridge: Cambridge University Press. 1997.
2. Crystal, David. ” The future of English as a world language 2000”, January
- 3 Harmer, Jeremy. The practice of English language teaching. Cambridge, UK: Pearson -2007
- 4 D. Crystal Language and the Internet Cambridge University Press, 2d 2006
5. Church and I. King ‘Bilingualism and network externalities’, Canadian Journal of 1993

Leyla Əhmədova

İngilis dili və qloballaşma

Xülasə

Hər hansı bir dilin qlobal dilə çevrilməsi şübhəsiz müəyyən amillərdən asılıdır. Dilin qloballaşmasına təsir edən ən vacib amillər aşağıdakılardır :

- a) bu dili ana dili olaraq istifadə edən ölkələrin sayı
- b) onu rəsmi dil olaraq qəbul edən ölkələrin sayı
- c) bu dili məktəblərdə ən vacib xarici dil kimi tədris edən ölkələrin sayı.

Deməli , dili istifadə edən cəmiyyətlərin çox olması və onun rəsmi statusunun olması ona “qlobal dil” statusunu verən ilkin şərtlərdir.

Digər tərəfdən , bir dilin daxili struktur keyfiyyətləri, onun lüğətinin ölçüsü, tarixi, ədəbiyyatı və onun böyük mədəniyyətlər və dinlərlə birləşməsi dilin mövqeyini möhkəmləndirir . Sonda , tarix bizə sübut edir ki , bir dilin qlobal mövqeyini qoruya bilməsi üçün dili istifadə edən ölkələrin siyasi ,iqtisadi ,elmi gücünün rolu danılmazdır.

Qlobal ingilis dili elm, dil və mədəniyyətdə inkişafına şərait yarada bilər. Daha çox insan bir-biri ilə ünsiyyət qura bildiyindən, fərqli ölkələrdən olan insanlar onların mədəniyyətlərinin toqquşmasına və yeni ideyaların yaranmasına mühim rol oynayır.Son olaraq ingilis dili inkişafda olan bir dil olduğu üçün daima yeniliklər tələb edir buda yeni sözlər , terminlərin yaranmasına zəmin yaradır.

Açar sözlər: ingilis dili tarixi , ingilis dili və qloballaşma , qlobal ingilis dili gələcəyi

Лейла Ахмедова

Английский язык и глобализация Резюме

Влияние любого языка представляет собой сочетание трех основных вещей:

- a) количество стран, использующих его в качестве своего родного языка
- b) число стран, принявших его в качестве официального языка
- c) число стран, обучающих этому языку в качестве предпочитаемого иностранного языка в школах.

Внутренние структурные качества языка, размер его словарного запаса, литература на протяжении всей истории и его связь с великими культурами или религиями - все это является важными факторами популярности любого языка. Но в целом история показывает нам, что язык становится глобальным языком, главным образом, благодаря политической власти его носителей и экономической мощи, с помощью которой он может поддерживать и расширять свои позиции.

Английский, ставший глобальным языком, также может вызвать всплеск развития науки, языка и культуры. Поскольку большинство людей могут общаться друг с другом, это позволяет людям из разных стран, которые особенно хорошо осведомлены или опытни, собираться вместе и создавать идеи. Английский как универсальный язык может помочь в создании новых слов, и, наконец, английский может изменить культурную жизнь людей.

Ключевые слова: история английского языка, глобализация и _английский язык, будущее Global English

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

çapa qəbul olunma tarixi: 03.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Azad Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

СЕВИНДЖ АБУШОВА

Доктор философии по филологическим наукам
Бакинского славянского университета
sevinc@mail.ru

ЯЗЫК И КУЛЬТУРА: СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ ПЕРЕВОДА

Резюме

В конце XX века перевод начал восприниматься как культурное явление. Такое новое понимание природы перевода получило название «культурный поворот». В соответствии с парадигмой культурологии в процессе перевода объединяются два культурных контекста. При этом главную роль играет личность переводчика. Как субъект процесса перевода переводчик относится к определенной национальной культуре. Он является носителем его родного культурного контекста.

В современной филологической науке существует большое количество определений термину «перевод». Но все эти объяснения сводятся к следующей мысли: перевод представляет собой процесс передачи мыслей, высказанных на одном языке, средствами другого языка. Иначе, перевод рассматривается как иноязычная форма существования сообщения, содержащегося в оригинале. Однако с этой мыслью можно согласиться частично.

В любом языке есть слова, фразы и выражения, которые почти невозможно перевести на другой язык. И не потому что в другом языке нет таких слов или понятий, а потому, что эти слова и выражения являются языковым отражением культуры того или иного народа.

Ключевые слова: теория перевода, язык, культура, личность переводчика, национальный колорит

В современной филологической науке существует большое количество определений термину «перевод», но все эти объяснения сводятся к следующей мысли: перевод представляет собой процесс передачи мыслей, высказанных на одном языке, средствами другого языка. Иначе, перевод рассматривается как иноязычная форма существования сообщения, содержащегося в оригинале. Однако с этой мыслью можно согласиться частично.

В любом языке есть слова, фразы и выражения, которые почти невозможно перевести на другой язык. И не потому что в другом языке нет таких слов или понятий, а потому, что эти слова и выражения являются языковым отражением культуры того или иного народа. В этом легко убедиться, рассмотрев следующий пример.

Азербайджанское слово «halal», что в переводе на русский язык означает «дозволенный, разрешенный; приобретенный честным путем», употребляется в разных выражениях, типа “halal olsun”, “halal etmək/ halal etməmək” и т.п. Для русского переводчика перевод этих выражений как «да будет впрок!», «одобрять/ не одобрять» будет наиболее оптимальным с точки зрения точности перевода, но абсолютно ничего не значащим с точки зрения культурной нагрузки. Тогда как для азербайджанцев эти выражения имеют куда более глубокое значение, чем простое одобрение. Это одобрение приравнивается к благословию, которое играет большую роль в жизни азербайджанца. Благословение азербайджанцы должны получать от своих родителей, наставников, аксакалов. Азербайджанцы говорят «Siz mənə bunu halal edin!», и это будет означать: «Я нуждаюсь в Вашем благословении, чтобы быть убежденным, что я на правильном пути».

Но это выражение может использоваться и в другой ситуации. Например, человек, нашедший другую работу, обращаясь к своему бывшему работодателю, также говорит «Siz mənə bunu halal edin!». В данном случае он не просит благословения на новую работу у

бывшего начальника, он пытается уйти с бывшего места работы с миром, чтобы о нем вспоминали только добрыми словами, и, конечно же для того, чтобы, не дай Бог, экс-начальник не наслал проклятий на его новую работу, не сказал “Mən öz haqqımı sənə halal eləmirəm!” – «Я не благословляю тебя!»

Итак, налицо культурная нагрузка выражений со словом “halal” в азербайджанском языке, которая при переводе либо теряется, либо переводится описательно. Поэтому с конца XX – начала XXI веков, с распространением в филологической науке антропоцентрической парадигмы, в современном переводоведении перевод стали рассматривать как явление не столько лингвистическое, сколько культурное.

Такое новое осмысление сущности и природы перевода в теории перевода получило название «культурного поворота». Культурная научная парадигма предполагает понимание языка, в частности национальной литературы как своеобразной «литературной системы», которая создается и существует в определенной среде, формируемой социальной системой и культурной системой. Все три системы открыты и взаимодействуют друг с другом [9, с. 14]. Основоположники «культурного направления» в переводоведении Сьюзен Басснетт и Андре Лефевр выделили новую единицу перевода: «ни слово и ни текст, а культура становится операциональной ‘единицей’ перевода» [8, с. 8].

В англо-американском переводоведении существует целый ряд терминов, обозначающих лингвистическое наименование культурного феномена: “cultural words” Питера Ньюмарка, “culture-specific references” Ива Гамбьера, “cultureme” Кристиана Норда. Наиболее общими и распространенными в теории перевода стали “cultural items” и “culture-specific concepts”. В русском переводоведении принят соответствующий термин ‘наименования культурных реалий’.

Таким образом, одной из важнейших проблем перевода в современном мире считается сохранение культурологических и лингвокультурных явлений в процессе перевода.

В рамках «культурологического» подхода процесс перевода нельзя трактовать узко как «переключение с одного языкового кода на другой», поскольку он состоит в переносе текста из «родной» культурной среды в среду воспринимающей культуры. Иными словами при переводе необходимо учитывать «культурный контекст» как оригинала, так и перевода. Под культурным контекстом понимают «мировоззрение, объединяющее представителей социальных групп, и отличает их друг от друга» или «ряд культурных представлений (убеждений, верований, ценностей, допущений), укоренившихся в сознании человека, но имеющих социальную обусловленность» [9].

При понимании перевода как культурного процесса не следует забывать, на наш взгляд, и о личности переводчика. Переводчик как субъект процесса перевода принадлежит определенной национальной культуре, является носителем своего «родного» культурного контекста. В процессе перевода он не может полностью освободить свое сознание от «родного» культурного контекста и погрузить его в контекст воспринимающей культуры. В процессе перевода происходит совмещение двух культурных контекстов или наложение одного контекста на другой. В результате такого совмещения появляются фрагменты, которые совпадают, и фрагменты, которые насыщены национально-культурной информацией. Если первые с точки зрения перевода не представляют собой особых сложностей, то вторые являются фрагментами максимального смыслового напряжения и расхождения между контекстами порождающей и воспринимающей культур. Именно эти возникающие наложения и необходимо нивелировать в процессе перевода.

Нивелирование культурных расхождений – это не абстрактное понятие, за ним стоят вполне конкретные переводческие решения. В современной теории художественного перевода сформулированы две основные стратегии – «форенизация» и «доместикация». Эти термины были введены в теорию перевода Лоренсом Винути, который считал, что «любой перевод, по сути, является доместикацией, или «одомашниванием», то есть адаптацией текста оригинала к воспринимающей культуре, в которой он и иницируется» [12, с. 240-244].

Переводчик может выбрать стратегию «доместикации» оригинала, то есть замены иностранных элементов в тексте на элементы принимающей культуры, а может применять стратегию «форенизации», то есть сохранения национального компонента и колорита, даже если при этом он «намеренно нарушает нормы принимающей культуры» [11]. Выбор способа адаптации текста оригинала определяется в соответствии с доминирующей в принимающей культуре традицией.

В азербайджанской традиции перевода принято, как правило, переводить близко к тексту оригинала, т.е. с сохранением национального компонента оригинального текста. Однако в последние годы в переводах зарубежных фильмов, аниме и мультфильмов наметилась тенденция к адаптации оригинальных текстов к азербайджанским реалиям. В этом смысле прекрасным примером может служить дублированный перевод анимационного фильма “Sualtı Qədeşlər” (англ. “Shark Tales”), сделанный по заказу ANS TB.

“Sualtı Qədeşlər” – удивительная гангстерская история подводного мира. Действия фильма разворачиваются на коралловом рифе, напоминающий современный мегаполис, населенный неплотоядными рыбами. Недалеко от города обитает местная мафия – акулы-аристократы, которые едят рыб и держат весь риф в страхе.

Сложность перевода заключалась в том, что в анимационном фильме много шуток, связанных с американскими реалиями, и элементов, напоминающих зрителям известные американские фильмы, такие как «Крестный отец» и «Челюсти», которые мало знакомы или вовсе не знакомы для азербайджаноязычного зрителя. Таким образом, основной задачей переводчиков было сделать перевод интересным и юмористичным. Для этого переводчики дублируя адаптировали перевод под азербайджанские реалии, во-первых, назвав героев не американскими, а азербайджанскими именами (например, Оскар стал Аскером); во-вторых, герои шутят шутками, находящиеся в обиходе среди азербайджанцев; и наконец, все персонажи фильма говорят на одном из азербайджанских диалектов (бакинском, нахчыванском, талышском и др.). В итоге, фильм имел успех у зрителей в Азербайджане.

Такого рода культурно обусловленные изменения в переводе частично можно наблюдать и в художественной литературе. Например, в повести «Хаджи-Мурат» выражение «как зверь, косится» [4, с. 47] переведено как “canavar kimi baxırdı” [7, с. 39]. Переводчик изменил слово «зверь» на «волк», так как “canavar” в сознании азербайджанцев является мифологизированным символом, архетипом, олицетворяющим смелость, силу, решительность [Боле подробно см.: 2] и больше передает значение «зверя», которое имел в виду писатель, чем слово “heyvan”.

Таким образом, воссоздать особенности национального характера, раскрывающиеся во всей структуре художественного произведения, значит сохранить «тот неповторимый национальный склад характера, психологические, эмоциональные особенности народа, которые создают неповторимый цвет и запах каждого национального искусства» [5, с. 256].

По мнению Ш. Алекперовой, «специфика национального мышления непосредственно проявляется в речевой образности произведения – метафорах, эпитетах и других образных оборотах, диктуемых законами языка, придающих произведению своеобразие и самобытность, усиливающих силу его эстетического воздействия» [1, с. 102]. Следовательно, если первым требованием искусства перевода является сохранение содержания, то второе требование – это сохранение, по возможности, выразительных средств автора, т.е. умение передать индивидуальный язык переводимого писателя. Иными словами, переводчик должен отлично знать не только национальный язык переводимого писателя, но и все тонкости и особенности его собственного художественного языка. Иначе “разница между Пушкиным и Гоголем, или Достоевским и Толстым, или Чеховым и Горьким будет утрачена при переводе и переводчик не создаст адекватного оригиналу, художественного произведения на другом языке» [6, с. 43]. Хотелось бы также отметить, что с индивидуальным языком переводимого писателя связана проблема раскрытия языковой картины мира.

Так, проф. А. Мамедли, исследуя идеологию Торы в Новом Завете на иврите, отмечает, что «язык перевода не способен избавиться от реальности, которую принято называть

языковой картиной мира. Сталкиваются две идеологии: сакрального текста и языка перевода как любой другой превращенной формы» [3, с. 7]. Перефразируя А. Мамедли, можно утверждать, что при переводе художественного текста необходимо учитывать как языковую картину оригинального текста, так и языковую картину языка, на который осуществляется перевод, что непосредственно связано с проблемой передачи и отражения национального колорита при переводе.

Подытоживая сказанное, можно утверждать, что «культурный поворот» в переводоведении выдвинул на передний план такие проблемы перевода, на которые до настоящего времени внимания не обращалось.

Литература:

1. Алекперова Ш. Проблема воссоздания на русском языке художественно-выразительных средств эпоса «Кероглу» // Искусство перевода. Баку: Элм, 1990, 344 стр., с. 102-117
2. Гейбуллаева Р. Литературная компаративистика и литературные типы (азербайджанская литература в контексте Запад - Восток). Часть 2. Баку, 2007, с. 54-59
3. Мамедли А.М. Идеология Торы в Новом Завете на иврите. Языковая картина мира и перевод// Русский язык и литература в Азербайджане, 2014, № 2, с. 7-12
4. Толстой Л.Н. Собр. соч. в 22-х тт. М.: Художественная литература, 1978-1985, т.14, с. 47
5. Фадеев А. Собр.соч. в семи томах. Т. 5. М.: Художественная литература, 1970
6. Шариф А. Актуальные проблемы теории художественного перевода// Искусство перевода. Баку: Элм, 1990, 344 с., стр. 40-48
7. Tolstoy L.N. Əsərləri. 12 cildə., Bakı: Yazıçı, 1975-1984, t. 10
8. Bassnett Susan and Andre Lefevere. Translation, History and Culture. London and New York: Pinter, 1990, с. 8
9. Boase-Beier, Jean and Holman, Michael, ed. The Practice of Literary Translation: Constrains and Creativity. Manchester: St. Jerome Publishing, 1999
10. Lefevere, Andre. Translating Literature: Practice and Theory in a Comparative Literature Context. New York: The Modern Language Association of America, 1992, с. 14
11. Shuttleworth, M. and Cowie, M. Dictionary of translation studies. Manchester: St. Jerome, 1997
12. Venuti, L. Strategies of translation. In M.Baker (eds.), Routledge encyclopedia of translation studies. London: Routledge, 1998

S.Abuşova

Dil və mədəniyyət: tərcümə nəzəriyyəsinin müasir problemləri

Xülasə

XX-ci əsrin sonunda müasir tərcüməşünaslıqda tərcüməni mədəniyyət hadisəsi kimi qəbul olunmağa başlamışdılar. Tərcümənin bu yeni anlayışı müasir tərcüməşünaslıqda “mədəni dönüş nöqtəsi” adını almışdır. Mədəni elmi paradiqmaya əsasən tərcümədə iki mədəni kontekstlərin birləşməsi baş verir. Bu prosesdə də tərcüməçinin şəxsiyyəti böyük rolu var.

Tərcümə prosesin subyekti kimi tərcüməçi müəyyən milli mədəniyyətə aid olur, öz “doğma” mədəni kontekstin daşıyıcısı olur. Nəticədə, tərcümə edərək o tərcümə olan mətnə öz milli mədəniyyətinin elementləri anlamadan tərcümədə istifadə edir.

Müasir filoloji elmində «tərcümə» termininin bir çox təyini var. onların hamısı bir fikir üzərində cəmlənir: bir dildə səslənən fikirlərinin digər dilin vasitələri ilə tərcüməsi. Başqa sözlə tərcümə fikrin xarici formada baxılması. Lakin bu fikirlə qismən razılaşımaq olar.

Bütün dillərdə tərcümə edilə bilməyən söz, fraza və ifadələr var. və bunu ona görə deyil ki, digər dildə onları əvəz edə bilən söz yoxdur, sadəcə həmin söz və ifadələr hər hansı bir xalqın dil mədəniyyətinin əksidir.

Açar sözlər: tərcümə nəzəriyyəsi, dil, mədəniyyət, tərcüməçinin şəxsiyyəti, milli kolorit

S.Abushova

**Language and culture:
The problems of modern theory of translation**

Summary

At the end of XX century the translation began to be concedered as a cultural phenomenon. Such new understanding of the nature of the translation got the name “cultural turn”. According to the cultural science paradigm two cultural contexts are combined during the translation process. Herewith the person of translator plays the main role.

As a subject of the translation process the translator belong to the definite national culture, he is the beare of his native cultural context.

In modern philological science there is a large number of definitions of the term “translation”, but all these explanations are reduced to the following thought: translation is a process of transmitting thoughts expressed in one language by means of another language. Otherwise, the translation is considered as a foreign language form of the existence of the message contained in the original. However, this idea can be partially agreed.

In any language there are words, phrases and expressions that are almost impossible to translate into another language. And not because in another language there are no such words or concepts, but because these words and expressions are a linguistic reflection of the culture of a given people.

Key words: theory of translation, language, culture, the person of translator, national character

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Rafiq Novruzov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

PARVANA KARIMOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
pkarimova@beu.edu.az

BASIC ROLE OF TEACHERS' IN DEVELOPING INCLUSIVE EDUCATION

Summary

For successful inclusive education of children with disabilities for learning should be supported by teachers. The teaching staff should provide quality, comprehensive support and attention to children with special needs based on understanding. With the support of school principals, colleagues, private teachers and parents, teachers must develop effective ways of learning and respond effectively to learning and support effective learning, setting development goals, observing students' achievements and standards. With the assist of the school, the teacher plays the role of helping children and parents who need special care. A teacher who is looking for new and innovative ways to meet the educational, social, and emotional needs of a child with relevant needs. The main thing is to support the teachers in meeting the needs of children with special needs. The main goal of this article is to emphasize the role of teachers in creating inclusive classes for children. In particular, the current study aims to analyze the importance of the participation of teachers in the education of children, identify various activities and activities that will stimulate the education of children, and identify barriers for children with disabilities during school. In this article, I emphasized the importance of supporting teachers, as well as the use of technology, to help teachers develop their relationships with schools. This article discusses the place of parents in modern inclusive education and analyzes the results of modern analysis in our country.

Key words: inclusive education, teachers, disable children, teachers' support.

Inclusion in education was once desired as an way where in students with appropriate educational requirements spend most or all of their time with non-disabled students. Now it is crucial that all administrators, guidance teachers, parents and students assure inclusive practice in all aspects of educational environments. Inclusivity is no longer defined by physical and cognitive disabilities but also includes a full range of human diversity with appreciation to ability, language, age, gender, culture, and of other of human differences. Positioning of distinctive needs education as both an issue for and a resolution to unfair treatment in education. Special needs education is broadly seen as one of the mechanisms by which students who experience complications in learning are both included in and excluded from the forms of schooling that are in another way accessible to children of similar ages.

Inclusion in education is an encompassing policy for education system that requires every country to implement, and teachers have main roles to implement it. The concept of inclusive education comes to broaden educational opportunities for children with disabilities and marginalized groups so as to gain their full potential. Inclusive education needs key futures such as safety judge like school area, involvement of parents in decision making, well described policy and forwarding for implementation, teacher development training/ in-service, similarity, balance for enrollment, parents' and teachers' positive attitude, curriculum that accommodate all learners to be into practice. Furthermore, along with those features, there should be removal of obstruction to education, as like exclusive leadership style, inequality in enrollment, this meant regardless of gender and disability, inadequate situation of inclusive resources to improve and boost interactive teaching and learning process. Implementation of inclusive education in this study mentions to a process comprised of training, management, enrollment and attendance as well as achievement of pupils.

Teachers should be good at direct communication with students and play analytical role in analyzing students' experiences in the classroom on a constantly basis. Main attention must be paid to ensure that classroom teachers have the abilities and abutment needed to provide quality education to children with different learning needs. Teachers are the ones who make, address and behave to the diversity of needs of all learners and have effect for changes and qualifications in content, approaches, and forms of learning strategies. The teachers, who are succeed in doing quality inclusive education training has high quality capacity to manage, attend services on reactions that reflect pupils' varieties. Mainly teachers are administrative in service managers and the reason is that they like to make, direct, and supervise activities in an organization.

There are some responsibilities that the policy of inclusion is hard to implement because teachers are not adequately well prepared and backed personally to work in inclusive ways. Inclusion needs teachers to accept the accountability for creating schools in which all children can learn and feel they belong. In this task teachers are central because of the basic role they play in advocating, attendance and reducing under attainment, notably with children who might be perceived as having problems in learning. Some barriers for development in successful inclusive schools and suggests that one way of overcoming these difficulties is to reconsider the roles, responsibilities and identities of teachers. It also provides some suggestions about the role of teacher education in development of teacher's skills, knowledge, attitudes, and beliefs.

As stated earlier the understanding of teachers' approaches was based also on teachers understanding of the term inclusive education. Findings show that, teachers had low understanding about inclusive education. Normally, teachers understanding of inclusive education based more on disability and forgot about others such as those marginalized from gender, conflict and disaster, age, ethnicity as well as leadership.

The main and huge challenge that faced teachers in implementing inclusive education was basically about insufficient of human and physical resources.

Inclusion is an all-encompassing policy in education system that needs every country to implement, and teachers have essential roles to implement it. The concept of inclusive education means to broaden educational opportunities for children with disabilities and marginalized groups so as to get their full potential. Inclusive education needs key futures such as safety judge like school fence, involvement of parents in decision making, well described policy and guideline for implementation, teacher development training/ in-service, similarity, balance in enrollment, teacher positive attitude, curriculum that accommodate all learners to be into practice. Furthermore, along with those features, there should be removal of obstruction to education, as such exclusive leadership style, inequality in enrollment, this meant regardless of gender and disability, inadequate situation of inclusive resources to enhance interactive teaching and learning process. Implementation of inclusive education in this study mentions to a process comprised of training, management, policies, enrollment and attendance as well as achievement of pupils.

Teachers have direct communication with students and play a analytical role in determining students' experiences in the classroom on a constantly basis. Special attention must be paid to ensure that classroom teachers have the skills and abutment needed to provide quality education to children with diverse learning needs. Teachers are the ones who prepare, address and behave to the diversity of needs of all learners and affect changes and qualifications in content, approaches, and forms of learning strategies. The teachers, who succeed in doing quality inclusive education training has high quality capacity to control, attend services and confidence on reactions that reflect pupils' differences. Teachers are administrative service managers because they plan, direct, coordinate and supervise activities in an organization.

Teachers play a critical role in inclusive education. The literature on inclusive education is undisputed about no matter how the perfect educational framework might be, how well articulated educational policy might be, how well resourced a program might be, adequate inclusion does not take place until regular classroom teachers transfer relevant and meaningful instruction to students with disabilities. In Strengthening Inclusive Education book it is mentioned that "Within the

learning environment, children must be able to express their thoughts and ideas, to participate fully, and to feel comfortable about who they are and whereby they come from.” [1, 9]

Inclusive education results from the leadership of teachers in the classroom. Child evolution research also confirms the similarity of the teacher's role and of environments that are rich with conveniences to learn. Honest and active teachers who are dedicated to the inclusion of learners in appealing learning environments are keys to securing not only access to the classroom, but a quality of education that conclusion in positive progressive outcomes. When teachers acquire knowledge, classroom supports, leadership and abutment from their school administrators and the broader education system, an inclusive approach to quality education for all learners can take core in regular classrooms and schools. After teachers have received skills or knowledge of inclusive education, it is easier for them to conduct inclusive school and also class. From training and understanding, teachers become more creative, and develop collaboration program such as clarifying problems, preparation of lessons, and believe each other with high assumptions for pupils learning.

In the book of “Role of Teacher in Inclusive Education” book it is mentioned about adaptation in evaluation for children with special needs and providing instruction for the children. Parents' roles in inclusive education are variable. They are different about the children with disabilities in the area of school, attributing the identified to the experts for next examination, treatment, get the children with their disabilities, flourishing positive attitude between abnormal and disabled children and distributing the children in the classroom in appropriate places so that they feel relaxed and also are benefited by the classroom communication. The other section in analyzing issues faced by teachers in implementation of inclusive education was how teachers pressure that all pupils gain information.

Inclusive education system views that if a child is not learning, the issue lies in the education system and not in the disabled child. The problems appear because of strict methods and curriculum, unattainable environment, not trained teachers and poor quality of teaching, lack of proper approaches on the part of the teachers, lack of abutments from public agencies and etc. thus, the focus changes from making the education system responsible.

The abilities of children are changeable; some learn quickly while some are slow understanding things. The understanding of differing subjects also varies from student to student. Some children can get the concept of biology faster than their friends while other may be good in math. The teacher's role is not only to teach the subject but also to supply other trainings. Teaching approaches in respect of specific disabilities have been determined. It is often discussed that a lack of knowledge on the part of classroom teachers, lack of training, is the main barriers for inclusive education. Inclusion affects the use of support, the ways in which teachers behave to individual differences during whole class teaching, the alternatives they make about group work and they use specialist knowledge.

In “Role of Teacher in Inclusive Education” book it is mentioned that: “Adaptation in evaluation for children with special needs and providing remedial instruction to the children who require it” are roles of teachers in inclusive education. [4, 1] Roles of teachers in inclusive education are different. They are labeling of the children with disabilities in the classroom, attributing the identified to the experts for next examination, treatment, accepting the children with their disabilities, prospering positive attitude between normal and disabled children and distributing the children in the classroom in suitable places so that they feel comfortable and also are benefited by the classroom communication. Another section of analyzing problems faced by teachers in implementation of inclusive education was how teachers assure that all pupils learn. The conclusion checklist was done addressing to inclusive school environment.

The priority is to support the teachers in meeting the needs of children in special needs. The essential aim of this article is to emphasize the role of teachers in making inclusive classes for children. In particular, the present study aims to analyze the importance of the participation of teachers in the education of children, identify different activities and activities that will highlight the education of children, and show barriers for children with disabilities during school.

Reference

1. Asian Development Bank. Focus On Education. Strengthening Inclusive Education. Mandaluyong City, Philippines: Asian Development Bank, 2010
2. John Salvia. James E. Ysseldyke. Assessment in Special and Inclusive Education. Houghton Mifflin Company. Boston. New York. 2004
3. United Nations Children's Fund (UNICEF). Parents, Family and Community Participation in Inclusive Education. 2014.
4. Gunjan Tyagi. Role of Teacher in Inclusive Education. 2016
5. Perpetua Masanja. ROLE OF TEACHERS IN IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE EDUCATION: THE CASE STUDY OF SONGEA MUNICIPAL COUNCIL. 2016

Pərvanə Kərimova

Inklüziv təhsilin inkişafında müəllimlərin başlıca rolu

Xülasə

Uğurlu inklüziv təhsil üçün əlilliyi və öyrənmə bacarığı zəif olan uşaqların təhsil zamanı müəllimlərin dəstəyinə ehtiyacı var. Müəllim kollektiv, anlama əsasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla yüksək keyfiyyətli, hərtərəfli dəstək və diqqətlə yanaşmalıdır. Məktəb müdiri, iş yoldaşları, xüsusi müəllimlərin və valideynlərin dəstəyi ilə müəllimlər tələbələrin nailiyyətlərini və standartlarını müşahidə etməklə, inkişaf üçün hədəflər təyin etməklə effektiv tədrisi öyrənmək və dəstəkləmək üçün maneələrin aradan qaldırılmasının effektiv yollarını inkişaf etdirməlidirlər. Müəllim məktəbin köməyi ilə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar və valideynlər arasında köməkçi rolunu oynayır. Müvafiq ehtiyacları olan uşağın təhsil, sosial və emosional tələbatını yerinə yetirmək üçün yeni və yenilikçi yolları görən müəllimdir. Ən əsası xüsusi ehtiyacları olan uşaqların ehtiyaclarını qarşılamaq üçün müəllimə dəstək olmaqdır. Bu məqalənin başlıca məqsədi uşaqların inklüziv siniflərdə təhsil almağına kömək edən müəllimlərin rolunu vurğulamaqdır. Xüsusilə, hazırkı tədqiqat müəllimlərin uşaqların təhsilinə cəlb olunmaqda olan vacibliyini analiz etmək, uşaqların təhsilinə təkan verəcək müxtəlif fəaliyyətlər, tədbirlər müəyyənləşdirmək, təhsil zamanı əlil uşaqlar üçün meydana çıxan maneələri göstərməkdir. Yazdığım məqalədə müəllimlərə verilən dəstəyin tələbələr üçün olduqca vacib olduğunu vurğulamışam və həmçinin texnologiyadan istifadə edərək müəllimlərin məktəblərlə əlaqələrinin inkişafına kömək edə biləcəyini qeyd etmişəm.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, müəllimlər, əlil uşaqlar, müəllimlərin dəstəyi.

Основная роль педагогов в развитии инклюзивного образования

Резюме

Для успешного инклюзивного образования детей ограниченными возможностями к обучению должны быть поддержаны учителями. Педагогический персонал должен оказывать качественную, всестороннюю поддержку и внимание детям с особыми потребностями на основе понимания. При поддержке директоров школ, коллег, частных учителей и родителей учителя должны разработать эффективные способы обучения и эффективно реагировать на обучение и поддерживать эффективное обучение, устанавливая цели развития, наблюдая за достижениями и стандартами учащихся. С помощью школы учитель играет роль помощи детям и родителям, которые нуждаются в особом уходе. Учитель, который ищет новые и инновационные способы удовлетворения образовательных, социальных и эмоциональных потребностей ребенка с соответствующими потребностями. Главное - поддержать учителя в удовлетворении потребностей детей с особыми потребностями. Основная цель этой статьи - подчеркнуть роль учителей в создании инклюзивных классов для детей. В частности, текущее исследование призвано проанализировать важность участия учителей в обучении детей, определить различные виды деятельности и виды деятельности, которые будут стимулировать образование детей, и выявить препятствия для детей-инвалидов во время обучения. В этой статье я подчеркнул важность поддержки учителей, а также использования технологий, чтобы помочь учителям развивать свои отношения со школами. В данной статье обсуждается место родителей в современном инклюзивном образовании и анализируются результаты современного анализа в нашей стране.

Ключевые слова: инклюзивное образование, учителей, дети-инвалиды, поддержка учителей.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ziyafət Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZİBA BADALOVA
Western Caspian University
e-mail: badalova_zb@mail.ru

THE IMPACT OF BORROWED WORDS ON THE ENGLISH LANGUAGE DURING RENAISSANCE

Summary

Borrowed words are one of means of enrichment of a language. There can be observed borrowed words almost in every language. In this article, borrowed words and their role in enriching the English language have been investigated.

Renaissance has great impact on enrichment of lexicology of the English language. By the development of culture, art, economics and social life plenty of neologisms have been created and lots of loan words have been borrowed from other European languages. These loan words express the social, political, scientific life during Renaissance. Among these words, there are borrowings from French, Spanish, German and other languages.

Shakespeare has played a particularly important role in enriching the English language during the Renaissance era. In his works a great number of phraseological phrases have been developed and they have been included in the English lexicon, as well as the vocabulary.

Another source in the enrichment of the phraseology of the English language during this period was King James Bible, the translation of the holy book. The religious idioms of the Bible have been massively involved in the lexicon of the English language from this source.

Key words: Renaissance, borrowing, development, phraseologisms, idioms, European languages.

One of the factors contributing to the enrichment of the language during the renewal period are borrowed words. It should be borne in mind that language is a constant historical process of development. His education coincides with the formation of tribes and tribes of human associations. Tribes and nations throughout history have been in contact with each other. Naturally, economic, cultural, religious and political relations have played an important role in the history of human society with the help of language, which is the most important means of communication.

The vocabulary of each language often changes, develops and is enriched for various reasons. Borrowed words are words derived from various sources throughout history. 2/3 of the English language is borrowed words. In the early 1500s and 1700s, many aspects of modern English were developed in early English. Some of them were accompanied by the awakening of the Renaissance and other socio-political, religious and scientific movements.

In English, borrowed words have a special place. Because most of these words are widely spoken not only in the written language, but also in the national language and are now understood by everyone. But these words have different meanings, and their methods of formation have not been properly studied in our language.

In the process of language interactions, different levels of language systems are affected, and the result of such effects is expressed in language. The main feature of language relations is the fact that a language uses different language units from another language to its arsenal. The mutual influence of related and unrelated languages living in this area is manifested in the different structural levels of each of the languages in contact. The fastest and most vulnerable area of the language is overflowing with its lexical system. The influence of languages is primarily due to the fact that the word is pronounced. Therefore, the study of the relationship between different languages associated with the study of words and word formation.

The richness of any language is a consequence of adaptation to the requirements of the times, and this process is interconnected with the historical development of those who speak this language. The enrichment process of a language affects all components of a language, but its most distorted vocabulary is its vocabulary. Dictionary development involves the development of a language at the same time. Many scientists have expressed their opinions about borrowed words.

D.N. Shamilov takes the initiative to find the source for the first time as a criterion for lexical borrowing. However, this also indicates that by identifying one or more sources of borrowing, we have not yet found its origin. Partial agreement with this idea is clear.

A. I. Smirnitsky speaking of the lexicon of borrowing, highlight the elements of the process of their acquisition. According to these scholars, lexical borrowing is perceived as a formless lexical form in one form or another, and not in full grammatical forms as the primary elements of the influence of another language. The effects with which they were exposed in the language of objects must be based on their new form of grammar. (1, p.235)

According to Kh.A.Hasanov, the use of borrowed words is delayed by three factors:1) expression of an element or event that has a name or does not have a borrowed language;2) how much the language conforms to grammatical, phonetic and spelling norms;3) what is the common language of the vocabulary of this word.

Writing words in another language in one language should be in the early stages of learning a language. Because the structure of the primitive-communal and, perhaps, even earlier language relations was affected. However, the first fundamental scientific ideas concerning the acquisition of literature, manifest themselves in the work of L. Bloomfield. It is not by chance that the researchers of this study mainly refer to L. Bloomfield, which links the interpretation of the scientific point of view in the industry.

In L. Bloomfield there are the following types of purchases.

- 1) borrowed words with a cultural concept
- 2) domestic borrowing, which is due to contact with the land or political affiliation
- 3) intersecting from dialect to eternal words dialect borrowing. (2, p.38)

Native speakers can be associated with different nations at different stages. Sometimes these relationships expand, and sometimes they become narrower for a variety of reasons. For example, Anglo-French, Anglo-Latin, Anglo-Scandinavian language relations were never the same. As a result, Latin, Scandinavian, Celtic and other French borrowings were used more than once in the history of the lexical background of the English language.

From the earliest time, when we talk about every aspect of public life, there were specific words that have more jobs than others. The extent to which specific words are used to denote context is related to the social activities of individual groups. Thus, the names of the tools used in any field of activity were not affected by the names of the tools used in this action, and this was reflected in all languages. After writing, the lexical-semantic vocabulary groups specific to each area of activity, specific to certain boundaries, were formulated and reflected in the texts. Some of the words that are included in the language dictionary are reinforced in the language and become the true language of this language. There are, however, some words that come out of the vocabulary of a language, therefore some words are a neologism in this language, some of them are archaic and become passive language.

Borrowed words are the result of cultural relations between the two communities. Sometimes borrowed words go into a two-way language, which means that when two languages are in contact, each new language has new words. Sometimes this attitude is one-sided, that is. If the language is more prestigious, stronger and richer, or rather, the state representing this language, then these borrowed words are spoken in another language, but this is not so.

The reasons for changes in the language should be taken from a linguistic or extraverling point of view on the history of the people and in general on the development of mankind. These two concepts (linguistic and extralinguistic) always come into contact with each other .

Primary element

1. Indian-European element
2. German element
3. English element

Borrowed element

1. Celtic (V – VI century)
2. Latin language

I group – I century

II group – VII century

III group - Renaissance period

3. Scandinavia VIII – XI century (Scandinavian words)
4. French (Borrowing norman XI – XIII century)
(Paris borrowing - Renaissance period)
5. Greek (Renaissance period)
6. Italian (Renaissance period and after the Renaissance)
7. Spanish (Renaissance period and after the Renaissance)
8. German
9. Hindi
10. Russian and other borrowed words

The aforementioned borrowed words were translated into English at different times, with different historical stages. Each period covers historical, social, economic and cultural relations. According to the general law on the irregular development of language elements, the more important elements of the language are affected. Such elements in the language are words that are part of the language, and the grammar of the language is resistant to external influences. The influence of a language on historical causes - wars, occupation of the area, travel, trade, etc., all these events accelerate communication in communication, that is, the intensity of perception of borrowed words varies at different times. Depending on the specific historical circumstances, the number of borrowed words increases or decreases. The influence of one language on another depends on the language factor. Proximity or distance from interactive languages plays an important role in this matter. The effects of close and related languages to each other are always stronger and more intense. However, in the historical development of language interdependence between related languages does not dominate at all. As a result, in the foreground is the relationship between various systematic or non-native languages. English is also associated with different languages. This relationship influenced the English language and tracked it.

Over the years, English has grown and changed. After the invasion of Norman, English was practically spoken language for a long time. During this period, English became a new standard, and over time this language was 1200 words forever and was adopted as an average English. Middle English originally came from influential English, and then from oral language. In the early 1500s and 1700s, many aspects of modern English were developed in early English. Some of them were the result of major language changes, some of which were accompanied by the awakening of the Renaissance period and other social, political, religious and scientific movements.

The percentage of borrowed words in English is much higher than in many languages. Unlike other languages, English became more visible, which was a consequence of the rapid expansion of foreign invaders in the British Isles, and then through the expansion of trade relations and colonization by the British. The role of a word cannot be determined by its acquisition or not. However, all words, binders, envelopes of time and place, all main verbs, all auxiliary and modal verbs, pronouns, adjectives, adjectives, all other numbers than millions and billions, most of them are called true English words, native English words. (3, p.325)

The famous Russian lexicographer of the XIX century A. Potebnya showed that this is not the language of receipts, but what was added and what was received. But this idea of the scientist did not like anyone and did not find the answer.

In the Renaissance, the English translations of Norman and Anglo-Saxon were combined into one language. No English loan words are available in any European language. According to the data, only 15% of words are genuine ancient English words, and the rest are borrowed. During the Renaissance, there were two groups of changes in English:

1) The first change was the phonological change. There were more internal changes than external influences. There are a number of changes in the consonant sound system: night, light, though.

The biggest phonetic changes were in the vowel sound system. Seven long vowels changed their form, which was called a large change in vowels. During this period, some of the sounds went to another form, and some were completely lost. Some divers were obtained in French, and existing divers lost their shape and fell. For example, French [oi] and [ui] substitutions differed from English [ui], joy, paint .

Some pure vowels have lost their value. For example, in many parts of the country [a] a vowel was pronounced over the back of the tongue.

One of the most interesting changes occurred in sound [h]. This sound in ancient times was such hring-ring, hnecca – neck , In the Renaissance, this sound fell ham –am , his – is.

[v] and [f] sounds changed : feel vs veal. The influence of French also contradicted [z] and [s] sounds, zeal vs seal. Ng's voice helped distinguish words from the end of words. In ancient English, this sound was processed after the sound [g] . For example, king – kyning.

In addition, the pronunciation of words depended on the dialect. For example, the letter [y] was not labial in the north, but labial was in the south. In addition, we find it in the pronunciation [x] , pronounced gh in the west, and ch in the south.

2)The second change took place in the composition of European culture. Interest in science during the revival occurred during the borrowing of words from the ancient Greek and Latin languages. During this period, Latin words were easily translated into English, since these words were similar to the words of the previous French language.

Some borrowed Latin words are in a range of international words, since it is found in some or all of the phonetic volumes, grammatical structures and meanings in many languages, the main part of the international language is of Latin origin. In modern science, Latin words have a certain weight. For example, obligation, constitution, alibi, microscope, modern, laboratory, proqramm, system, socialism, communism, slimatk, raius, tradition. Learning borrowed English words, including their ability to reveal their various meanings, can help translate from foreign languages into their native language.

A lot of words go from French to English. Some of them were difficult in word formation. However, the French language greatly influenced the syntax of the English language. French borrowing was later used in English. For example, acceptable – difference , excellence .

There are also a few Latin words that have been translated into English via French. It is known that in the late XIII and early XV centuries in England, the capitalist method of production began to develop, which was also chosen by the growth of English at the level of the national language in the country. In the Renaissance, a new English language was formed, and the scientific and artistic works of that period were written only in English. Nevertheless, the Renaissance draws attention to a positive attitude towards ancient cultures, therefore, new English words and Greek words begin to develop. The third line of Latin borrowings in English is associated with this period. However, these borrowings are now transmitted in written language, rather than verbally. Philosophy in English, legal terminology of law was also formed on the basis of such statements. Words written in written language have more terminological characteristics, abstract concepts are reported. For example, basis, area, crisis , idea ,radio , stimulus. At the same time, verbs and adjectives in English were also recorded: operate, cultivate, educate, admit, permit , affect, senior , junior , minor, interior , exterior and so on.

The process of borrowed words is a complex process. There are communities where they are bilingual and at this stage they have already become acquainted with the second language, because they often pronounce this word as a second language, speaking their native language code -

switching. For example, the French word garage, pronounced in English, was spoken in French, because for some time French was the main spoken language in English.

Because of Renesan's classical Greek and Latin heritage, the influence of these languages on English was excellent. New words were translated into English from these languages, which affected the enrichment of the language.

Literature

1. Смирницкий А.М. Лексикология английского языка. М.,1959,259 с.
2. Блумфилд Л. Язык. М.,Прогресс,1968,606 с.
3. Hogg, R and A. Denison. A history of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 522 p.

B.Ziba

Renesans dövründə alınma sözlərin ingilis dilinə təsiri

Xülasə

Alınma sözlər hər-hansı bir dilin zənginləşməsində çox böyük rol oynayan vasitələrdən biridir. Hər dildə alınma sözlərə rast gəlmək mümkündür. Bu məqalədə İntibah dövründə İngilis dilinə daxil olmuş və onun zənginləşməsində böyük rol oynamış alınma sözlər araşdırılıb.

Renesans ingilis dilinin leksikasının zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Mədəniyyət, incəsənət, iqtisadiyyat və ictimai həyatın inkişafı nəticəsində ingilis dilində xeyli sayda neologizmlər yaranmış və digər Avropa dillərindən çox sayda sözlər alınmışdır. Bu alınma sözlər renesans dövrünün ictimai, siyasi, elmi həyatını əks etdirir. Onlar arasında fransız, ispan, alman və digər dillərə məxsus sözlər vardır.

Renesans dövründə ingilis dilinin zənginləşməsində Şekspirin xüsusilə böyük rolu olmuşdur. Onun əsərlərində xeyli sayda frazeologizmlər işlənmiş və onlar ingilis dilinin leksikasına, həm də lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Bu dövrdə ingilis dilinin frazeologiyasının zənginləşməsində digər bir mənbə King James Bible adlı müəllifin bibliyadan ingilis dilinə tərcüməsi olmuşdur. Bibliyadakı dini idiomlar bu mənbədən ingilis dilinin leksikasına kütləvi şəkildə daxil olmuşdur.

Açar sözlər: Renesans, alınma söz, inkişaf, frazeologizmlər, idiomlar, Avropa dilləri.

Б.Зиба

Влияние заимствованных слов в английский в период Ренессанс

Резюме

Заимствования являются одним из средств, которые играют большую роль в обогащении какого-либо языка. В каждом языке можно заметить заимствованные слова. В этой статье исследуются слова, которые вошли в английский язык в периоде ренессанс которые сыграли большую роль в обогащение языка.

В результате развития культуры, искусства, экономики и социальной жизни в период Ренессанса появилось большое количество неологизмов и множество слов, перешедших из других Европейских языков. Эти заимствования отражают социальную, политическую, научную жизнь во времена Ренессанса. Из заимствованных слов следует отметить огромное количество французских, испанских, немецких и других слов и выражений.

Шекспир сыграл особенно важную роль в обогащении английского языка в период Ренессанса. В его работах было разработано много фразеологизмов, которые были включены в лексикон английского языка, а также в словарь.

Другим источником обогащения фразеологии английского языка в этот период был английский перевод Библии Короля Якова из Библии. Религиозные идиомы Библии были широко вовлечены в лексику английского языка из этого источника.

Ключевые слова: Ренессанс, заимствование, развитие, фразеологизмы, идиомы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Çingiz Qaraşarlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ ƏDƏBİ DİLİN ŞİVƏ TRANSKRİPSİYASI (KÖMƏKÇİ NİTQ HISSƏLƏRİ ÜZRƏ)

Xülasə

Folklor örnəklərinin spesifik dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində adi yazı sistemlərindən əlavə şivə transkripsiyasının da araşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyası ilə əksi ahəng, üslubi əlamət və keyfiyyətlərlə, dilin geniş dialektal ehtiyat və imkanları, orfoepik normaların güc, qüvvət və qüdrət dərəcəsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Bu məqalədə apardığımız araşdırma da göstərir ki, folklor mətnlərində daha çox köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasından məharətlə istifadə edilmişdir ki, bunlar da müəyyən köməkçi nitq hissələrinin incəliyi ilə eşidilməsinə, duyulmasına və qavranılmasına şərait yaratmışdır.

Folklor mətnlərində məqsəd və vəzifədən asılı olaraq transkripsiyasının fonetik transkripsiya növünə daha çox üstünlük verilmişdir ki, bu da təhlilə cəlb edilən materiallarda müəyyən köməkçi nitq hissələrinin tələffüzünün inandırıcı elmi-lingvistik təhlilini verməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: mətn, folklor, şivə, transkripsiya, tələffüz.

Minilliklərin sınağından çıxmış müxtəlif janrlarda olan folklor örnəklərinin dilində intensiv şəkildə işlənən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasının hərtərəfli bir şəkildə tədqiq etməyin, dərinlən öyrənməyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. „... Dünya elmində dil hadisələrinin elmi tədqiqi üçün xüsusi yazı formasına müraciət edilmişdir ki, bu da dilçilikdə transkripsiya adlanır. Transkripsiya termini (transcriptio) latın sözü olub, mənası „üzünü köçürmə” deməkdir. Transkripsiya müəyyən zəruri elmi və praktik tələblər əsasında yaranıb formalaşmışdır. Müasir dilçilikdə transkripsiyadan geniş istifadə edilməsi nəticəsində bir neçə transkripsiya forması meydana çıxmışdır. Məsələn, morfofonematik transkripsiya, sözfonematik transkripsiya, məhdud transkripsiya, geniş transkripsiya və s.

Transkripsiyadan xüsusi elmi məqsəd və tələblər üçün istifadə olunur. Bu vasitədən istifadə etməyin başlıca elmi məqsədi rəngarəng ahəngə, əlamət və keyfiyyətlərə, geniş ehtiyat və imkanlara, qüvvət və qüdrətə malik olan səsli dilin bütün daxili aləmini, varlığını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Tədqiqatlar, elmi nəticələr sübut edir ki, fonetik transkripsiyadan məharətlə istifadə olunması hər bir dilin incəliyi ilə eşidilməsinə, duyulmasına və qavranılmasına kömək edir. Transkripsiya vasitəsilə öyrənilən obyektlər bunlardır: ədəbi dil, dialektlər, şivələr və fərqli nitq. Digər sahələrlə yanaşı, fərdi nitqin səciyyəvi cəhətlərinin açılmasında transkripsiya xüsusi rol kəsb edir. Dialekt və şivələr transkripsiya ilə elmi- tədqiqata cəlb edildikdə aparılmış həm bir qeyd bu sahədə ilk və orijinal yazı hesab olunur, nəhayət, həmin qeydlər gələcəkdə elmi mənbə və məqsədə çevrilir.” (1,504-505) Transkripsiyanın köməyi ilə dilin, o cümlədən folklor mətnlərində əksini tapan köməkçi nitq hissələrinin orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarının yaxın və fərqli cəhətlərinin, bunların səbəblərini elmi şəkildə aydınlaşdırmaq mümkündür. Eyni zamanda transkripsiyanın köməyi ilə folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinin əsaslı və inandırıcı elmi- lingvistik təhlilini də vermək olar. Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığını dil və üslub xüsusiyyətlərini hərtərəfli bir şəkildə araşdıran M. Hüseynova da doğru olaraq yazır ki, ...folklor dili və üslubu üçün ədəbi dilin transkripsiyası həm normal və həm də təbii hadisədir, onun spesifik cəhətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu cəhətlər, heç şübhəsiz, folklor dili və üslubunun öz daxili mahiyyəti ilə

nizamlanır. Çünki folklor nümunələri müxtəlif tarixi dövrlərin ədəbi nümunələri kimi ağızdan-ağıza keçərək dilimizin danışq qaydalarına uyğunlaşdırılaraq çağdaş zamanəməzə çatdığından və şifahi yolla yazıya alındığından mövcud örnəklərin dilində ədəbi tələffüzün transkripsiyası, yəni bu əsərlərin ümumi lüğət fondunu təşkil edən sözlərin ədəbi tələffüz şəraitinə uyğun şəkildə yazılması təbiidir. Araşdırmalar göstərir ki, sabitləşmiş, təkmil şəkə düşmüş orfoqrafik normadan kənaraçıxma meylləri çox vaxt poetexnik zərurət üzündən baş verir. Orfoepik normalara uyğunlaşdırılaraq yazılmış bəzi sözlər Azərbaycan aşiq və el şairlərinin dilinə və üslubuna xüsusi çalarlıq göstərir, onların daha ahəngdar, ritmik səslənməsini təmin edir, bir üslubi məziyyət kimi, canlı ünsiyyət dilinin koloritini bədii mətnə hopdurur və poetik informasiyaya təkid xarakteri verir, xüsusi ekspressivlik vasitəsinə çevrilir. Bədii materiallarda ədəbi tələffüzün transkripsiyasını müşahidə olunan sözlərin əksəriyyəti canlı danışq dilinin deyim tərzinə söykənir və bunlar həm müxtəlif janrlardakı şeirlərin, həm də ki, dastan parçalarının dilindəki üslubi- semantik nizamı, tarazılığı korlamır, əksinə daha rəvan, daha təsirli səslənir. (2,43-44) Elə məhz buna görə də poetikliyin ekspressivliyini gücləndirməyə xidmət edən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasını təhlil və araşdırmaya cəlb etməyi məqsədəmüvafiq hesab edirik.

Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyası ilə verilməsi hər şeydən əvvəl ifadə edilən bədii fikirlərin poetikliyi ilə bağlıdır. Müşahidələrimiz göstərir ki, dəqiq seçimi ilə fikrin bədii ifadəsində müəyyən fonetik dəyişmələrə məruz qalmış köməkçi nitq hissələri də üslubi tələbləri öyrənir. Məs: Şeytana tabe olub, oncu molla gec qocalar. (3,137); Bir gül bəsləyirdim yardan ötəri (3,137); Həmi acsan, həmi sağsan, Həmi də köksən malades (3,234); Həm içib, həmi də doldurdu tasın, Atların suyuma saldı da getdi (4,122); Öyər sizdən sual edən olarsa, Qürbətə bir xəstə gördüm deyərsiz (4,130) və s.

Göründüyü kimi, bu folklor mətnlərində „...şivə transkripsiyası əksərən fopik ritmin formalaşması istiqamətində fəal mövqedə keçir, səs semantikliyi ritm semantikliyinə keçməklə sözün estetik təsir dairəsini genişləndirir.” (5,181) Köməkçi nitq hissələrinin fəal bir şəkildə işlənməsi mətnlərin ekspressiya mənbəyini zənginləşdirir. Folklor mətnləri köməkçi nitq hissələri vasitəsilə şivə transkripsiyasından „... konkret poetik cizgilər mənimsəyir, mətnin bədii toxumasının ahəngdar naxışları kimi dil elementlərinin kompozisiya birliyini yaradır. (5,181). Yuxarıda verdiyimiz folklor mətnlərində aşiq və ya dastançı söz seçmə fəhmi ilə „çu” (üçün,çün), „ötəri” (ötrü) qoşmalarının, „həmi” (həm) , „əyər” (əgər) bağlayıcılarının şivə transkripsiyasından istifadə edərək onları folklor mətnlərinin estetik ruhuna istiqamətləndirmişdir.

Folklor mətnlərinin bəzilərində həmcins üzvləri və bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməyə xidmət göstərən gah,gah da bağlayıcısının şivə transkripsiyasına da üstünlük vermişdir. Məs: Gah şah, gəda, gahi dana, gah nadan, Gah hər məhləsində zindan əyləmiş (4,106); Gahdan çiskin tökər, gah duman eylər, Gah gəlib gedəni peşiman eylər, Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər, Dinləməz haramı,halalı dağlar (3,47) və s.

Bu nümunələrdə işlənən „gahi” , „gahdan” bağlayıcısı ilk baxışda belə təsəvvür yaradır ki, bu sözlər ismin təsirlik və çıxışlıq hallarının morfoloji əlamətlərini qəbul etmişdir. Əslində isə bu, belə deyil, köməkçi nitq hissələri, o cümlədən bağlayıcılar hallanma xüsusiyyətinə qətiyyənlə malik deyillər. Folklor mətnlərini bəzilərində bu tip şivə transkripsiyası həm həmcins üzvləri, həm tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmə xüsusiyyətinə malik olan „həm” bağlayıcısında da müşahidə olunur. Məs: Həm Əlisən, həm Vəlisən, həm səxisən, həm səxa, həmi dildə zikrim sənsən, həmi əzbərdən, ağa! (6,168) və s.

Folklor örnəklərinin bəzilərində mətnin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət göstərən amma bağlayıcısı dastançının nitqinə uyğun olaraq „əmə” şəklində işlədilir ki, bu da ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından başqa bir şey deyildir. Şübhəsiz ki, bu eyni zamanda şifahi nitq üçün səciyyəvi bir haldır. Məs: Söz tamama yetişdi, əmə Ələsgər sazı əlinnən yerə qoymadı (6,275); Əmə nə Zöhrə, nə də Paşa bu dəfə bir xəbər gətirməmişdi (6,276); Alməmməd Kalvayı Qurbannan qohum olmağa cannan-başnan irazıydı, əmə elə hesab elədi ki, uydurma sözdü (6,272); Onnar sənin qolunna tutar, əmə Ələsgərsiz mənim əmrim heç aşmaz (6,273); Əmə elə bil ki, başına bir qazan qaynar su tökmüşdülər (6,273); Bildi ki, Kalvayı Qurban nə deyir, əmə özünü o yerə qoymadı (6,273) və s.

Maraqlı cəhət budur ki, əsasən, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənilən iki fikrin və ya iki təsəvvürün biri digərinə qarşı qoyulmasını bildirən amma bağlayıcısının dialektlərimizdə əmbə şəkli də geniş yayılmışdır. XIV-XVII əsrlərin şeir dilində də bu bağlayıcının əmma variantı işlək olmuşdur. Məs: Hər kəşidə bir cübbəvü dəstər olur, əmma. Bin başidə bir layiqi-dəstər bulunmaz. Dəmi İsa ölü dirildir əmma (kəşmi) və s.

Mənaca qüvvətləndirici ədatlar növünə aid olan və aid olduğu sözün, ifadənin, birləşmə və cümlənin mənasını gücləndirən, hərəkətin, əlamətin təsirini artıran daha ədatının „tay”, „day”, „ta” versiyası da folklor mətnlərində intensiv şəkildə müşahidə edilir. Məs: Ancaq mən tay sənnən ayrılıb tək aşılıq eləmək istəyirəm (4.359); Tay bir də bu yerlərə gəlməyəcəyəm (4.341); Söz qurtaran kimi, Sofi ayağa qalxdı, dizlərinə taqət gəldi, Kərəmgil day heç bilmədilər ki, qardı, borandı, ya nədi. (4. 140); Biz ki, ta keçmişik can ilə sərdən, İndi namus ilə ar bizə neylər?! (4.150) və s.

Folklor mətnlərində daha çox fonetik transkripsiyadan daha çox istifadə edilmişdir ki, bu da köməkçi nitq hissələrinin tələffüzünü, orfoepik cəhətlərinin mümkün qədər dəqiq şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan „əgər” köməkçi nitq vahidinin „y-g” samit əvəzlənməsi ilə verilməsi intensiv şəkildə müşahidə olunur. Məs: Əyər razı olsan, Ələsgər həmişəlik bizim öydə qalar (6,273); Kalvayı Qurban onnan elə soruşdu ki, əyər desəydi ki, üç gün çörək yemə, yeməzdi (6,273); Əyər o olmasa, bizim mal-heyvan dolanmaz (6,273); Əyər mənim də varım, halım olsaydı, başıma bu iş gəlməzdi (6,276) və s.

Folklor mətnlərində ilə, -la, -lə birgəlik bildirən qoşmasının ədəbi dilin şivə transkripsiyasına uyğun şəkildə verilməsi halları da xüsusi maraq doğurur. Azərbaycan dilinin morfologiyasına və dialektologiyasına həsr olunmuş dərsliklərdə və dərs vəsaitlərində göstərilir ki, ilə qoşması samitlə bitən sözlərə qoşularkən -nan, -nən, saitlə bitən sözlərə qoşulduqda isə -ynan, -ynən şəklində tələffüz olunur. (7,136). Folklor örnəklərinin dilində bu xüsusiyyət daha çox müşahidə olunur. Məs: Can qurban eyləsən, layıqdı, layıq, Bir yar ki, mətləbi tez qanan ola. İşarətnən, qaş- gözünən annıya, Nainki deməknən söz qanan ola.(6,283); Ələsgər Aşıq Alının çaldığı havaynan söz oxumağa başladı (6,282); Aşıq Alı Ələsgəri götürüb özünən barabar apardı (6,285); Gəlir cürəli sazınan, İçəllər şivə nazınan, Qırx dənə incə qızınan, Muştuluq ver, yarım gəldi (4,451) və s.

Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən sonluqlar içərisində -nan, -nən şəkilçisindən bəhs edən M. Şirəliyev bunları Azərbaycan dili dialektlərində ədəbi dildə -la, -lə, -nin daşıdığı grammatik funksiyanı yerinə yetirdiyini qeyd edir. (8,68). L. S. Levistskaya –nan, -nən şəkilçisinin türkmən,tatar, özbək, uşğur, xakas, Azərbaycan dillərindəki mənşəyindən bəhs edərək göstərir ki, bu şəkilçi Azərbaycan dilinin dialektləri üçün uyğun sayılır. (9,23). M. Hüseynovanın nəzərinə, burada məhz qədim sözdüzəldici şəkilçi –la, -lə prototip kimi çıxış edir ki, görünür, -nan, -nən, -la, -lə, -nin assimliyasıya nəticəsində törənmiş fonetik variantıdır və deməli, bu söylənilən fikirləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, folklor mətnlərində işlədilən –nan, -nən şəkilçili sözlər ədəbi dilin transkripsiyasıdır. Onları bədii nitqdəki ahəng və intonasiyanın notları, əsasları kimi qiymətləndirmək daha doğru olardı.(2,50). Ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından məharətlə istifadə ediləndə folklor mətnləri saflıq, təbiilik təsiri bağışlayır, oxucuda bədii mətləbin maksimum səviyyədə qavranma vərdişini asanlaşdırır. Folklor mətnlərində ehtimali modallığın əsas ifadə vasitələrindən olan və hadisəyə münasibətin gümanlı olduğunu bildirən „yəqin” köməkçi sözünün şifahi nitq formasına, yəni „yaqin” şəklində verilməsi söz sənətkarının savadsızlığından və ya qeyri-peşəkarlığından irəli gəlir, əksinə onun xalq dilinə, orfoepik normalara yaxından bələd olmasının nəticəsidir. Məs: Eşidin məclisdə arif olannar, Sərrafım, gövhərim, xanım gedibdi. Ah çəkibən yar yoluna baxmaqdan, Yaqin bilin, yarı canım gedibdi. (6,275); Yaqin elə buna görə də səhərdən boğazını yırtırdı. (4,105) və s. Folklor mətnlərində intensiv şəkildə işlənən „bə” sabit ədatının „bə” şəklində istifadəsi sözün sonundakı „s” samitinin düşümü nəticəsində baş vermişdir ki, bu da ədəbi dilin şivə transkripsiyasının fonetik növünə aiddir. Məs: Başına döndüyüm yaradan tarı, Yaratdın ortada nə gözəl yarı, Dedim bə Əslidi, geyinib sarı, Demədim gül ola, aldada məni (4,119); Mahmud, bə bayaqdan azarlamışdın ki, qalib kef çəkəsən.(4. 318). Ədəbi dilimizdə „bə” şəklində işlənən bu ədatın Naxçıvan dialektində „bə” şəklində də rast gəlirik. Yuxarıdakı nümunədə

ədəbi dilin şivə transkripsiyasının a uyğun bir şəkildə işlədilmiş „bə” ədatı sual çaları yaratmış və aid olduğu Əsli sözünün mənasını qüvvətləndirmişdir. Maraqlı cəhət budur ki, XI əsrdə „bə” ədatın „la” formasından cümlənin məzmununu qüvvətləndirmək, hökmü qətiləşdirmək, cümləyə nida intonasiyası vermək məqsədilə istifadə olunmuşdur. Mahmud Kaşğarının „Divani-lügəti it-türk” əsərində əksini tapan bəzi köməkçi nitq hissələrinin funksiyasından bəhs edən Ramiz Əsgər yazır ki, la nitq gerçəkləşməsinə və bitməsinə göstərən bir ədat olub bütün fellərin sonuna artırılır: ol bardı la= o getdi də bə; ol gəldi la = o gəldi də bə (onun gəlməsi, getməsi gerçəkləşdi). Mahmud Kaşğarının qeydinə görə, bu söz işin əvvəlini bilmədiyi üçün dinləyən adamda yaranan şübhəni tam rəf etmək məqsədilə söylənir. Türklər, yəni qeyri- oğuzlar bu sözü işlətməmişlər. (10,386). Bəsim Atalayın yazdığına görə, bu söz Qərbi və Orta Anadoluda bu gün də işlənir, gəlməsi şübhəli olan, ancaq gələn adam barədə „gəldi lə”, oxuması şübhəli olan, ancaq oxuyan adam üçün „ okudu lə” deyilir.(10,386). Dilimizdəki sual ədatlarının yaradılmasında ən fəal mövqələrdə -mı, -mi, -mu, -mü ədatı durur, digər qrup sual ədatları ilə müqayisədə bunlar müstəqil sual yaradır. Digər sual ədatları kimi -mı, -mi, -mu, -mü də folklor mətnlərində etiraz, narazılıq, xatırlatma, nəsihət, təəccüb, məzəmmət, xahiş, yalvarış çalarlarına malik olur. Maraqlı cəhət budur ki, bu ədatların folklor mətnlərində ahəngdarlıq tələblərinə uyğun olaraq sonunda işlənən saitlərin düşümü hadisəsi baş verir ki, bu da heç şübhəsiz ki, şeirin vəzn və qafiyyə sistemi ilə əlaqədardır. Məs: Qarşı duran qarlı dağlar, Dağlar bizim dağlarmola, Ağ birçəkli qoca anam, Oğul deyib, ağlarmola... Məkkədən gələn hacılar, Ürəyimdə var acılar, Evimizdəki cüt bacılar, Qardaş deyib, ağlarmola Fələk, nədi mənim xatam, Nə məlumat, nə də şadam, Ağ saqqallı qoca atam, Kərəm deyib ağlarmola (4,127) və s. Folklor mətnlərində tez-tez təsadüf edilən bağlayıcılardan biri də ta, taki, ta ki dir ki, bunların da tainki şivə versiyası az-az hallarda təhlilə cəlb etdiyimiz folklor örnəklərinin dilində işlənməkdədir. Məs: Tainki uşaq yeddi yaşa çatdı, bir kamil molla tapıb uşağı tapşırdılar ona (4. 205); Qurbani günə bir mənzil gedib tainki gəlib Bərdə şəhərinə yetişdi.(4.s.214) və s. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrindən ibarət olan bəzi sözlər mükəmməl mövqedə və poetikliyin tələblərinə uyğunlaşdırılmış bir şəkildə təzahür edir. Məlumdur ki, dilimizdə „tək” sözü qeyri-sabit qoşmalar qrupuna aiddir. Q. Kazımov yazır ki, bunlara (yəni tək, doğru, bəri, əlavə, əvvəl, sonra, qabaq, başqa, qeyri, tərəf, irəli, qədər, geri, əlavə və s. sözlər- R.O.) keçici qoşmalar da deyilir. Bunlar mətndən asılı olaraq həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənir. Odur ki, ayrılıqda onların hansı nitq hissəsi olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Onların əsas nitq hissəsi və ya qoşma olduğunu yalnız mətnə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunlar əsas nitq hissələrinə daxil olan bir sıra sözlərin tədricən qoşmalaşması şəklində inkişaf yolu keçdiyindən və bu formalaşma prosesi tam başa çatmadığından bu sözlər keçici, qeyri-sabit xarakter daşıyır, məna və vəzifəsindən asılı olaraq həm qoşma, həm də isim, sifət, zərf və s. kimi çıxış edir. (10,394).

Aşağıda verəcəyimiz poetik mətndə müxtəlif sözlərə qoşularaq işlənmiş „cək” hissəciyi ədəbi dilimizdə işlənən „tək” qoşmasının şivə transkripsiyadır ki, qafiyyə mövqeyində işlənərək ifadə nizamındakı mütəhərrikliyi mətnin daxili hərərətinə hopdurmuş, şeirin poetikliyini, ahəngdarlığını gücləndirmişdir: Kətan köynək geyib, güldən tazəcək, Bülbül sinəm eylər gülə yazəcək. O da sizin kimi bəyaz, nazicək, Eyni mənim xan Əslimə bənzərsiz (4,136).

Bəzi folklor mətnlərində zaman və məkan hüdudu bildirən, zaman və məsafənin son həddini göstərməyə xidmət edən „dək” qoşmasının ədəbi dilin şivə transkripsiyasına uyğun olaraq „tək” („d-t” samit əvəzlənməsi) şəklində işlənməsi halları da müşahidə olunur ki, bu da şübhəsiz ki, folklor örnəyinin poetik tələbləri ilə bağlıdır. Məs: Gecələr sübhətək yar-yar deyəsən, Dikəlib bağrımı yar-yar deyəsən. Səni də mənim tək yar-yar deyəsən, Düşəsən fələyin ay incisinə (4,447) və s. Çox qədim dövrlərdən dilimizdə təşəkkül tapmış, yalnız qoşma kimi sabitləşmiş və başqa heç bir vəzifə daşımayan „cüt-üçün” qoşmasının „çin” şivə variantı da folklor örnəklərinin dilində intensiv şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Məs: Ərənlər qoyduğu yolları açdım, Dolduruban eşqin badəsin içdim. Bir belə sevdəçin sərimnən keçdim, Ləl, gövhər olsun daşı dünyanın! (4,87); Dərdli Kərəm bu eşq ilə bitmişdi, Sevdəçin can başından keçmişdi. Əsli, keşiş Xoy üstünə köçmüşdü, Yol verməyin, başı dumanlı dağlar! (4,82) və s. Məlumdur ki, leksik mənaya malik olmayan „isə” köməkçi sözü şərt çaları bildirir. Özündən əvvəlki sözə şərt çaları əlavə edən, kinayə, etiraz, münasiblik, qarşılaşdırma kimi çalarlar yaradan, adlarla və feilin zaman, şəkil əlamətlərindən sonra

işlənən „isə” ədatı və onun şəkildəşmiş forması (-sa, -sə) folklor mətnlərində intensiv işləndiyi halda, onun ədəbi dilin şivə transkripsiyası az-az hallarda müşahidə olunur. Məs: Gəl mənimlə sən də girmə meydana, Mənəm deyən, mənim kimi sərt olur, Ustad isən, gəl incitmə kəndini, Bu meydandan qurtaranlar mərd olur. (4,195); Aşıq isən gəl bu meydana gir görüm.(4,111) və s. Göründüyü kimi, bu nümunələrdə dastançının mənsub olduğu dialekt və şivəyə uyğun olaraq şərt bildirən „isə” ədatı qapalı şəkildə işlənərək („n” samiti artırılaraq) ifadə edilən fikirdə şərt çalarını gücləndirməyə xidmət etmişdir.Beləliklə, folklor örnəklərinin dilində əks olunmuş köməkçi nitq hissələrinin səciyyəvi cəhətlərinin açılmasında şivə transkripsiyası xüsusi rol kəsb edir. Dialekt və şivələr transkripsiyası ilə köməkçi nitq hissələrini elmi-tədqiqata cəlb etdikdə aparılmış tədqiqatın keyfiyyəti səmərəli olur və folklor mətnlərində bədiilik tələblərindən irəli gələn, ifadə tələbkarlığından doğan spesifik cəhətləri aşkar etmək mümkün olur. Poetik tələblərdən asılı olaraq folklor yaradıcının folklor mətninə müdaxiləsi və sabitləşmiş orfoqrafik normaların orfoepik normalara güzəştə getməsi qanunauyğun haldır və demək olar ki, bədii üslub öz təbiətinə görə heç bir məhdudiyyət daşımır.

Ədəbiyyat

- 1.Qurbanov Q. Ümumi dilçilik, II cild, Bakı, 2004.
2. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin dil üslub xüsusiyyətləri (Dərələyaz mahalı üzrə), Bakı,2018.
3. Aşıq Ələsgər. Əsərləri, Bakı, 1999.
4. Azərbaycan məhəbbət dastanları, Bakı,„Elm”,1979.
5. Hüseynova M. Ələsgərin söz ümmanı, „Elm və təhsil”, Bakı,2017.
6. Aşıq Ələsgər. Şeirləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr, Bakı, „Çinar- Çan”, 2003.
7. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, Bakı,2004.
8. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı,1962.
9. Левитская Л.С. Историческая морфология чуватского языка, Москва,1976.
- 10.Mahmud Kaşğari. Divani-lüğət it-türk, II cild, Bakı,2006

Р.Оруджова

Диалектная транскрипция литературного языка в фольклорных образцах (для слупсебных частей речи)

Резюме

В изучении специфических языковых структур имеет особое значение, помимо общепринятых письменных систем, исследование диалектических транскрипции.

Диалектная транскрипция слупсебных частей речи употребляемы в фольклорных образцах непосредственно связанная с диалектальными запасами и возможностями, с мощью орфоэпических норм языка.

Исследование проводимое в этой статье доказывает, что умело использована диалектная транскрипция и это послужило искусному восприятию использованных служебных частей речи.

В статье говорится о смысловых связях и способах между компонентами текста, являющимися одними из важных единиц синтаксиса в Азербайджанском языковедении. Здесь показывается, что между предложениями, составляющими синтаксическое целое, имеются смысловые соединительные связи, причинно-следственные, разъяснительные, сравнительные, распределительные связи. В расследовании о звеньевых связях текстовых компонентов отмечается, что развитие предикативности в текстах зависит от развития предикатов прежних субъектов. Каждый из компонентов внутри текста связан с идущим после него компонентом цепной связью. Такая связь может проявляться посредством полного повтора. Исследования еще раз доказывают, что и в этом вопросе текстового языковедения

имеется множество смысловых различий. Но, даже если в азербайджанском языковедении имеются такие смысловые различия, взятие текста как основы самых больших единиц сложных синтаксических целых, составляет преимущество.

В зависимости от поставленной цели в фольклорных образцах преимущественно употреблена фонетическая транскрипция и это дает возможность уверенно разобраться в научно-лингвистическом фонетическом разборе исследуемого материала.

Ключевые слова текст, фольклор, диалект, транскрипция, произношение

R.Orucova

Dialectic Transcription of Literal Language in the Folklore Texts

Summary

While studying special language characteristics of the folklore examples, it is necessary to research dialect transcription besides written systems. Reflection of function words as a dialect transcription in the folklore texts is related to stylistic features, rhythm, wide dialectical storage, degrees of orthoepic norm of the language. In this article we researched skillful usage of dialect transcription of the function words. As a result of this, function words were clearly and nicely comprehended, sounded and heard. Depending on aim and mission in the folklore texts phonetic transcription was used more than other transcriptions.

There has been discussed on meaning and methods of relations among the components of text being one of the important unit of syntax in Azerbaijani linguistics. There had been mentioned there are meaning connection, cause and effect, interpretation, confrontation, deliberation relations of syntax intact consisting intact among the sentences. It should be noted on chain relations of text components in research, the development of prediactivity in the texts depending on previous predication of subjects. Each of components within the text related with chain relation from the component coming after itself. Such relation may be expressed with full iteration. The researches proved again that, there are more divergences in that issue of text linguistics. Therefore, whether such divergences existed in Azerbaijani linguistics, complex syntax is dominated on taking basic as a largest unit of the text of intact.

Because of this, academic – linguistic analysis of the pronunciation of functional words were conducted in the chosen materials.

Key words: text, folklore, dialect, transcription, pronunciation

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 10.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNKARLIQ KATEQORİYASININ
TƏDQIQINƏ DAİR

Məqalədə söhbət müxtəlif sistemli dillərdə inkarlıq kateqoriyasının tədqiqindən gedir. Mövzu ilə əlaqədar son illərdə ayrı-ayrı dillərdə inkarlıq kateqoriyasının müxtəlif aspektdə öyrənilməsi ilə əlaqədar bir sıra tanınmış dilçi alimlərin fikir və mülahizələri tədqiq və təhlil edilmişdir. Araşdırmalarda inkarlıq kateqoriyasının ifadəsində ilk öncə tədqiq olunan dilin spesifik cəhətlərini nəzərə almağı, ayrı-ayrı dillərdə inkarlığın ifadəsi ilə əlaqədar onların özündə ümumiləşdirdiyi əsas xüsusiyyətləri, bu və ya digər incə məqamlara diqqət yetirmək nəzərdə tutulur. Bununla belə hər bir dildə inkarlığın ifadəsinin müəyyən inkar ədatları, inkar sözləri, inkar şəkilçilərlə və inkarlıq bildirən sözlərlə ifadəsinin mövcudluğu qeyd edilir və inkarlığın ifadəsinin özünəməxsus əlamət və xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Məqalədə çoxaspektli və universal kateqoriya olan inkarlıq kateqoriyası yalnız sırf lingvistik baxımdan deyil, eyni zamanda ümumi-nəzəri nöqteyi-nəzərdən də maraq doğuran problem kimi izah olunur. Məhz bu səbəbdən də inkarlıq kateqoriyasının qloballığı nitqin müxtəlif səviyyələrində kommunikasiyanın xarakterinin dəyişməsi və yeni münasibətlər yaratması ilə diqqəti cəlb edir. Hesab edirik ki, inkarlıq kateqoriyası ayrı-ayrı dillərin universal və spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tədqiq edilərsə, söylənilən fikir və mülahizələrin lingvistik təzahürü özünü tamamilə doğrultmuş olar.

Açar sözlər: inkarlıq kateqoriyası, inkarlıq vasitələri, inkarlığın ifadəsi, inkar ədatları, inkar prefiksləri

Dilçilik ədəbiyyatında inkarlıq kateqoriyası və onun öyrənilməsi böyük tədqiqat əhəmiyyəti olan bir mövzudur. Bu səbəbdən də inkarlıq kateqoriyasının müxtəlif sistemli, o cümlədən də alman dilinin materialı əsasında və xüsusən də inkar affiksləri ilə öyrənilməsi məsələsinə nəzər salmaq, tədqiqat işimizlə bağlı olaraq, zəruridir.

İnkarlıq kateqoriyası həm alman dilində, həm hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olan başqa dillərdə, həm də Azərbaycan dilində müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında kifayət qədər tədqiq edilmişdir. Lakin inkarlığın inkar affiksləri ilə, eləcə də inkar prefiksləri ilə ifadəsi nəinki alman dilində, həm də Azərbaycan dilində bəzi mənbələri nəzərə almasaq, lazımı qədər geniş şəkildə tədqiq edilməmişdir. Fikrimizi bir daha dəqiqləşdirsək, dilçilik ədəbiyyatında inkarlıq kateqoriyasının malik olduğu rəngarəng məzmun, kəsb etdiyi müxtəlif mənə və xarakterik xüsusiyyətlərin tədqiqini dilçiliyin ən aktual məsələlərindən biri hesab etmək olar.

Alman dilçiləri V.Delbrük və Fr. Blats inkarlığı gözlənilənlə mümkün olmayan arasında ziddiyyət işarəsi, V.Havers, Şpitsbart isə affektivliyi inkarlıq kateqoriyasının meydana çıxmasının əsas mənbəyi, K.Xaydolf, R.İbanets, A.Əmirov (9, 32) isə inkarlığa semantik, bəzi dilçilər E.İ.Şendels, N.A.Bulax, L.F.Kumanıçkina (23, 9-12; 12, 86; 18, 19) sintaktik, bəziləri isə tədqiqat işlərində qrammatik-leksik kateqoriya kimi, N.A.Bulax, E.A.Novikov (12, 86; 20, 152) və bir sıra başqa dilçilər inkarlığı dil kateqoriyası kimi təsdiqlilik və inkarlığın məntiqi təsdiq və inkara nisbətən daha geniş ifadə sərhədlərinə malik olduğunu, A.M.Peşkovski, V.V.Vinoqradov, V.Q.Admoni (21, 511; 14, 614; 8, 392) inkarlığı modal münasibətlər sahəsinə daxil edildiyini, A.M. Peşkovski (21, 510-511) eyni zamanda inkarlığı reallıq və qeyri-reallıq kateqoriyaları prizmasından, V.V.Qulıqa, E.İ.Şendels; İ.V.Andreyeva (15, 284; 10, 33) və başqaları onu müstəqil qrammatik kateqoriya kimi, L.F.Kumanıçkina (18,19) isə bir sıra nida və sual cümlələrində və digər vəziyyətlərdə, yəni arzu, şərt, güzəşt və s. ifadə olunduğu hallarda, inkar əlamətli cümlənin inkarlıq ifadə etmədiyini, yəni inkar cümlənin təsdiq bildirdiyini, O.Yespersen (17, 381), H.Suit və V.Havers kimi dilçilər inkarlığı müqavimət, ikrah hissi ilə psixoloji aspektdən, J.Maruzo inkar formalarının işlədilməsini özünü təsdiq aktı kimi, A.İ.Smirnitski, Q.N.Makarova, V.A.Radionova və b. inkarlığı obyektiv

əlaqənin yoxluğu, E.A.Kubareva, Q.Svit, Q.Fauler inkarın təsdiqə nisbətən daha emosional xarakterə malik olduğunu, müasir ispan dilində və Latın Amerikasına ölkələrində inkarlıq kateqoriyasını tədqiq edən S.A.Ferenes, X.Qaya, A.Bello, X.Kasares, K.Maldonado, K.Bal, M.Pidal, M.Sero, X.R.Pons (26, 21) kimi dilçilər inkarlığın qrammatik kateqoriya kimi, fransız dilində inkarlığın privativlik vasitələri sistemini tədqiq edən Q.S.Çinçley (27, 16) isə inkarlığın dil sisteminin ayrı-ayrı yaruslarına aid olan çoxsaylı inkar vasitələrlə reallaşdığını izah etməyə çalışırlar.

S.Abdullayev alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında müxtəlif sistemli dillərdə təsdiq və inkarın sahə strukturunu, inkarlıq konstituentlərinin reallaşma şərtlərini, təsdiq-inkar formalarının transformasiya çevrilmələrini, inkarlıq sahəsində privativlərin yerini, təsdiq və inkarın məntiqi və emosional çarlığı kimi problemləri (1, 279), U.Asanova isə alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq sahəsində leksik-frazeoloji privativlik vasitələri sistemini, müasir alman və Azərbaycan dillərində eksplisit və implisit privativlərin funksional nisbətərini, onların ümumi və fərqli cəhətlərini (4, 125), E.Yusifov alman dilində inkar prefikslərinin funksional-semantik təhlilini apararaq onların inkarlığın ifadəsindəki intensivlik dərəcəsini (6, 22), M.Abdullayeva rus və Azərbaycan dillərində iqiqat inkarın ifadə vasitələrini, iqiqat inkarlı polineqativ konstruksiyaların sintaktik və semantik quruluşunun qanunauyğunluqlarını (2, 38), V.Süleymanova ingilis dilində privativ feillər və onların semantik-üslubi səciyyəsinə, müasir ingilis dilində yoxluq, naqislik və çatışmazlıq semantikasının ifadə imkanlarını sahə metodikası vasitəsi ilə (5, 23), A.Abdullayeva alman və Azərbaycan dilinin materialı əsasında ayrı-ayrı dillərdə təkinkarlıq və çoxinkarlıq problemlərinin həlli yollarını, B.Məmmədov ingilis və Azərbaycan dillərində xüsusi və ümumi inkarlıq vasitələrini, həmin kateqoriyanın hər iki dildə özündə ümumiləşdirdiyi bir sıra xüsusiyyətləri (19, 19), C.Cəfərov və A.Asanov (16, 22; 3, 92) Azərbaycan dilində inkarlıq kateqoriyası, onun ifadə vasitələrini, məna xüsusiyyətlərini, iqiqat inkar, emosional, qismən və ya natamam, şərti, qarşılıqlı, ehtimal olunan inkarlıq vasitələri problemlərini geniş şəkildə tədqiq və təhlil etmişdilər.

Göründüyü kimi, inkarlıq probleminin tədqiqinə bir sıra dilçi alimlər toxunmuş, inkarlıq kateqoriyasının özündə ümumiləşdirdiyi bir sıra xüsusiyyətləri göstərmiş, ayrı-ayrı dillərdə inkarlıq kateqoriyasının ifadə vasitələrinin və onların oynadığı rolu qeyd etmişlər.

Müasir dilçilik ədəbiyyatında inkarlıq kateqoriyasına bir sıra təriflər vermişlər. Lakin onların arasında E.İ.Şendels və S.Ə.Abdullayev tərəfindən verilən tərif diqqətəlayiqdir.

E.İ.Şendels qeyd edir ki, bir dil kateqoriyası kimi inkarlıq müəyyən dil vasitələrinin köməyi ilə anlayışlar arasında neqativ əlaqələri əks etdirir (22,125). Lakin S.Ə.Abdullayev geniş funksional-semantik kateqoriya kimi şərh olunan inkarlıq kateqoriyasını aşağıdakı kimi xarakterizə edir: “İnkarlıq bir dil kateqoriyası kimi məfhum və fikirləri ifadə edən söz, söz birləşmələri və cümlələrin müəyyən pozitiv əlaqələrə uyğun gəlməməsini ifadə edir” (1,12). S.Abdullayevin inkarlıq kateqoriyasını xarakterizə edən bu tərifin prioritet cəhəti ondadır ki, müəllifin qeyd etdiyi kimi inkarlığın semantik, sintaktik və ya qrammatik-leksik cəhəti deyil, onun kəsb etdiyi müxtəlif məna və incə məqamlar tam kompakt və kompleks şəkildə öz əksini tapmışdır. Bununla da inkarlığın bir dil problemi kimi mübahisəli və qeyri-dəqiq məsələlərinin məntiqi həlli təqdim edilmişdir.

O.Yespersen inkar prefiksləri ilə ifadə edilən inkarlığı xüsusi inkarlıq adlandırır (17, 381). Lakin o, ingilis dilində un-, dis- və başqa inkar prefiksləri ilə əmələ gələn inkarlığı da inkarlığın xüsusi növünə aid edir. Buna baxmayaraq, aparılan tədqiqatlar, dil materialları göstərir ki, Azərbaycan dilində də inkar prefiksləri ilə əmələ gələn inkarlıq xüsusi inkarlıq deyil, leksik inkarlıq ifadə edir.

N.A.Bulax, L.F.Kumaniçkina, L.P.Şipulina, A.M.Şerbakova kimi dilçilər inkarlıq kateqoriyasının ifadəsində ilk öncə tədqiq olunan dilin spesifik cəhətlərini nəzərə almağı, ayrı-ayrı dillərdə inkarlığın ifadəsi ilə əlaqədar onların özündə ümumiləşdirdiyi əsas xüsusiyyətləri, bu və ya digər incə məqamlara diqqət yetirməyi vacib hesab edirlər (12, 86; 18, 19; 25, 26; 24, 18). Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bir sıra dilçilər iki inkarın və yaxud inkarlıq vasitəsinin təsdiq ifadə etdiyi fikri qeyd etsələr sə, bu təsdiq və inkarın hansı hallarda, hansı məqamlarda işləndiyi fikrini dil faktları ilə göstərmirlər. Biz belə hesab edirik ki, bu hal əsasən feillərlə işlənən inkar prefikslərlə

əmələ gələn və bir də hər hansı inkarlıq vasitəsinin köməyi ilə baş verə bilər. Məsələn: Sən sinəsinə oğul dağı çəkilən atanın alnına **bişərəflik** damğasını zorla, güclə vurub dönə-dönə isbat edib, barı onu qeyrətli xanlar sərdabasına sənin ulu əcdadının məqbərəsinə **bihörmət** göndərmə, **kəmfürsət**, **namərd** övlad! Onlar sizin kimi **namərd**, **kəmfürsət** deyillər (R.Rəhimov, 142-144) və s. Belə hallarda “deyil” inkar vasitəsi ilə işlənən inkar prefiks təsdiq mənə ifadə edir.

Müasir alman və Azərbaycan dillərində leksik-frazeoloji inkarlıq vasitələrini və sözdüzəltmə inkarlığını geniş şəkildə tədqiq edən dilçi alim U.Aslanova qeyd edir ki, müasir alman dilində mövcud çoxsaylı inkar vasitələr arasında neqativ mənənin müxtəlif çalarlarının ifadə olunmasında eksplisit indikatorlar olan inkar affikslər mühüm yer tutur (4, 55).

O.Yespersen prefiks inkarlığı və yaxud inkar prefiksləri ilə inkarı inkar məsələsinə xalq şivələrində, dialektlərdə rast gəldiyini qeyd edir (17, 385). Elə hesab edirik ki, O.Yespersenin yuxarıda qeyd etdiyi fikri müəyyən mənada təkinkarlı dillər üçün qəbul ediləndir, lakin bu fikirlə də tam razılaşmaq olmaz.

Bütün dillər müqayisə edildikdə aşkar olur ki, hər bir dildə müəyyən inkar şəkilçiləri, inkar ədatları, inkar sözləri, inkarlıq bildirən müəyyən sözlər mövcuddur. Hər bir dilin özünə məxsus inkar şəkilçiləri və ya inkar sözləri vardır. Məs.:

Rus dilində - *he, hu* ədatları ; *hem* sözü,

Alman dilində - *nicht, niemand* sözləri,

Fransız dilində - *ne, sans* sözləri; *faute, de* inkar prefiksləri, *point, pas* inkar zərfləri,

İngilis dilində - *un-, in-* prsfiksləri,

Latın dilində *non, ne, haud* inkar əlamətləri,

Türk dilində - *ma, -me* şəkilçiləri; *ne* bağlayıcısı; *deyil, yok* sözləri,

Özbək dilində - *ma, siz, be, na* affiksləri; *nə* bağlayıcısı; *yox, emas, tuqel* sözləri,

Fars dilində - *nə, bi, na* ön şəkilçiləri; *nist* sözü,

Tacik dilində - *no, be* ön şəkilçiləri; *ne* ədatı, *nest* sözü və s. (3,12).

Göründüyü kimi, ayrı-ayrı dillərdə inkarlığın ifadə vasitələri müxtəlif cür olsa da, hamısının mənası eynidir. Yalnız onların forması müxtəlifdir.

Müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biri də inkarlığın tiplərinin müəyyənləşdirilməsi və konkret olaraq dəqiqləşdirilməsidir. İnkarlığın tiplərinin müəyyənləşdirilməsi və onun təsnifatı dilçiliyin mürəkkəb problemlərindən hesab olunur (11,55; 13,58,).

E.A.Novikov qeyd edir ki, bir dildə, məsələn, alman dilində inkarlığın təsnifatının bütün tiplərinin siyahısını vermək praktik nöqteyi-nəzərdən qeyri-mümkündür. Buna səbəb inkarlıqla bağlı kifayət qədər elmi tədqiqatların aparılmamasıdır (20, 143).

Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda S.Abdullayevin təsnifatı maraq doğurur.

I. Müxtəlif dil səviyyələri baxımından inkarlıq tipləri: 1) inkarın morfolofi tipləri (-ma, -mə, -m; kein); 2) sintaktik inkarlar (*nicht, weder-noch; nə-nə də*); 3) leksik inkarlar (*schweigen, ruhen, itmək*); 4) derivasiya inkarlığı (*un-, miss-, -los, na-*); 5) leksik-qrammatik inkar (*niemand, nirgends, heç nə*); 6) leksik-frezeoloji inkarlıq (*jmdm. einen Bären aufbinden, etw. auf die lange Bank schieben, qulağına pambıq tıxamaq*).

II. İnkarlıq tiplərinin funksional təsnifatı. İnkarlığın mühüm funksional tipləri bunlardır: 1) predikativ (ümumi) inkarlıq; 2) qeyri-predikativ (xüsusi) inkarlıq. Bu tiplərlə yanaşı yarım tiplər də mövcuddur: 1) ümumi-predikativ inkarlıq (*niemand tauchte auf*), 2) diffensial-predikativ inkarlıq (*es regnete heute nicht*); 1) subyekt inkarlığı (*Nicht alle sind frei*), 2) obyekt inkarlığı (*Nicht dich habe ich gemeint*), 3) Adverbial inakrlıq (*Nirgends kannst du es finden*), 4) təyini inkarlıq (*er war nicht ein unbekannter Sänger*).

III. İnkarlığın distributiv-kombinator tipləri: 1) moneneqativ tip (*aus dem bisher Erzählten wird jeder merken, dass mein Vater kein armer Mann war; Qoca tək yaşamırdı*). 2) polineqativ tip (*heç nə görünmürdü*) (7,42).

Araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, hər bir dildə mühakimələr həm təsdiqdə, həm də inkarda ifadə edilir. Təsdiq mühakimələr həqiqətdə baş verən mühakiməni əks etdirir. Lakin bunun əksinə olaraq, inkar mühakimə həqiqətdə baş verən ayrılmanı bildirir. Başqa sözlə desək, istər inkar, istərsə də təsdiq mühakimələr real faktları, təbiət və cəmiyyətin qanunauyğunluqlarını,

mövcud əşyalar, hadisələr haqqındakı bilikləri əks etdirir. Ona görə də fikirlərin ifadəsində təsdiq mühakimələr kimi, inkar mühakimələrin də böyük əhəmiyyəti və rolu vardır. Çoxaspektli və universal kateqoriya olan inkarlıq kateqoriyası yalnız sırf linqvistik baxımdan deyil, eyni zamanda ümumi-nəzəri nöqtəyi-nəzərdən də maraq doğuran problem kimi izah olunur. Məhz bu səbəbdən də inkarlıq kateqoriyasının qloballığı nitqin müxtəlif səviyyələrində kommunikasiyanın xarakterinin dəyişməsi və yeni münasibətlər yaratması ilə diqqəti cəlb edir. Hesab edirik ki, inkarlıq kateqoriyası ayrı-ayrı dillərin universal və spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tədqiq edilərsə, söylənilən fikir və mülahizələrin linqvistik təzahürü özünü tamamilə doğrultmuş olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1998. -279 səh.
2. Abdullayeva M. Rus və Azərbaycan dillərində ikiqat inkarın ifadə vasitələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2017, 38s.
3. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963. -92 s.
4. Aslanova U. Müasir alman və Azərbaycan dillərində leksik-frazeoloji inkarlıq vasitələri. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 125 s.
5. Süleymanova V. Müasir ingilis dilində privativ fellər və onların semantik-üslubi səciyyəsi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2012, 23s.
6. Yusifov E. Alman dilində inkar prefiksləri və onların funksional-semantik təhlili. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2011, 22s.
7. Абдуллаев С.А. Вариативность утверждение и отрицания в разносистемных языках (на материале немецкого и азербайджанского языков). Автореф. дис. ...докт. филол. наук. Тбилиси, 1988, -48 с.
8. Адмони В. Введение в синтаксис современного немецкого языка. Изд. литер. на иностр.яз., М., 1955, 392 с.
9. Амиров Т.А. Имплицитное отрицание в современном английском языке. Автореф. дис. канд. фил. наук. М., 1981, 32 с.
10. Андреева И.В. Грамматическая категория отрицания и ее стилистические потенция в современном английском языке: Автореф. дис. канд.фил. наук. М., 1974, 33 с.
11. Айзенштадт Е.И. Классификация типов отрицания в современном английском языке. Ученые записки Московского обл. педагогического института т. XXXI, Труды кафедры иностранных языков, вып. 1. –М., 1955
12. Булах Н.А. Средства отрицания в немецком литературном языке. –Ярославль, 1962, с.86
13. Васильева С.А. К вопросы о природе отрицания. – Сборник работ Ленинградского технологического института пищевой промышленности. – Л., 1958, с.58
14. Виноградов В.В. Русский язык. М., Наука, 1972, 614 с.;
15. Гулыга Е.А. Шендельс Э.Н. Грамматико-лексические поля в соврем. немецком языке. М., Просвещение, 1969, 284 с.
16. Джафаров Д. А. Способы выражения отрицания современном азербайджанском языке. Автореф. дис. канд. фил. наук. Баку, 1965, 22 с.; 3, 92
17. Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958, с.381-385
18. Куманичкина Л.Ф. /1/ Основные грамматические средства выражения отрицания в повествовательном предложении (на материале немецкого языка): Автореф. дис. канд. фил. наук. М., 1953, 19 с.

19. Мамедов Б.Р. Категория отрицания в современном английском и азербайджанском языках. Автореф. дис. канд. фил. наук. Баку, 1967, 19 с.,
20. Новиков Е.А. К проблеме лексических отрицаний в современном немецком языке. – В кн.: Вопросы лексики. Грамматики и фонетики немецкого языка. –М., 1974, с.138-152
21. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 7-е изд. М., Учпедгиз, 1956, 511с.;
22. Шендельс Е.И. /1/ Отрицание как лингвистическое понятие. – Ученые записки МГПИИЯ имени М.Тореза, т.19. –М.; 1959, с.125-142
23. (Шендельс Е.И. /2/ Система средств выражения отрицания в современном немецком языке. ИЯШ, 1957, N3, с.9-12)
24. Шербакова А.М. Формы отрицания в немецком языке. Автореф. дис. канд. фил. наук. М., 1951, 18 с.
25. Шипулина Л.П. /2/ Отрицательные повествовательные предложения в английском языке XV-начала XVIII века, Автореф. дис. канд. фил. наук. Ленинград, 1962, 26с.
26. Ференец С.А. Грамматическая категория отрицания в современном испанском языке. Автореф. дис. канд. фил. наук. М.,1972, 21 с.
27. Чинчлей Г.С.Отрицательно привативные префиксы при глаголе в современном французском языке. Автореф. дис. канд. фил. наук. М., 1964, 16 с.

Z.Yunisova

About the investigation of the category of negation in diversified languages

Summary

The article deals with the research of the negation category in diversified languages. Some well-known scientist's ideas are analyzed in different aspects. In the investigations the term negation category which is studied, specific peculiarities of the language, the key features that have been summarized and some other delicate moments are taken into consideration. However in every language certain negative prepositions, negative suffixes and specific signs and features of negation term is dealt with.

The category of negation which is multiaspected and universal is explained in the article not only from pure linguistic view but also as a problem which makes an interest from general point of view. That is why the globalization of the category of negation attracts the attention by changing the character of the communication and by creating new attitude in different levels of the language. We think that if the category of negation is investigated by considering the universal and specific features, the linguistic appearance of the said thoughts and ideas will thoroughly prove itself.

Key words: the category of negation, the means of negation, the expression of negation, negative particles, negative prefixes.

**О применении категории отрицания
на разных языковых системах**

Резюме

В статье речь идёт о применении категории отрицания на разных языковых системах. В последние годы в связи с изучением категории отрицания в разных аспектах в отдельных языках были анализированы точки зрения и мнения известных ученых лингвистов. В исследованиях о выражении категории отрицания надо обращать внимание в первую очередь на специфические особенности языка на их основные свойства, на те или иные положения. Вместе с тем в каждом языке отмечается наличие отрицательных части предлогов окончаний и слов а также говорится о своеобразных признаках и особенностях категории отрицания.

В статье многоаспектная и универсальная категория отрицания объясняется как проблема, вызывающая интерес не только с лингвистической точки зрения, а в том числе и с общетеоретической точки зрения. Именно по этой причине глобальность категории отрицания привлекает к себе внимание заменой характера коммуникации и образованием новых отношений на различных уровнях речи. Считается, что если категория отрицания будет исследоваться, учитывая универсальные и специфические особенности различных языков, то лингвистическое проявление высказанных мыслей и суждений полностью оправдывает себя.

Ключевые слова: категория отрицания, отрицательные средства, выражения отрицания, отрицательные частицы, отрицательные префиксы

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.02.2019

çapa qəbul olunma tarixi: 10.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Sərxan Abdullayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

İMANYAR QULİYEV
BDU
Zahid Xəlilov küçəsi - 23
irbdu@yahoo.com

“CODEX CUMANICUS”DA ZONIMLƏR

Xülasə

Bu məqalədə qıpçaq abidəsi “Codex Cumanicus”da işlənən heyvan, quş və həşərat adları araşdırılmışdır. Müəllif abidədə verilmiş zoonimləri ayrı-ayrı qruplaşdırmış, hər bir qrupa aid sözləri oxunuşu və tərcüməsi ilə birlikdə qeyd etmişdir. Hər tematik qrupun ümumi adını müəyyən etməyə çalışmışdır. Məsələn, “heyvan” mənasında *canavar* sözü ilə yanaşı, *tınlıvar* sözünün də işləndiyini müəyyənləşdirmiş, sonuncu nümunənin etimologiyasını vermişdir. Müəllif həmçinin bir çox heyvan adlarının türk abidələrində işlənmə xüsusiyyətlərini, alınma olduğu təqdirdə milli qarşılığını qeyd etmişdir. Eyni zamanda bəzi heyvan və quş adlarının müxtəlif türk dillərində işləndiyi mənə və fonetik formanı da qeyd etmişdir.

Sözlərin mənə və mənşəyini müəyyən edərkən ciddi türkoloji əsərlərə və son illərin araşdırmalarına müraciət etmişdir. O dövrdə bölgəyə səyahət edən məşhur səyyah İbn Bəttutənin qeydlərinə də müraciət edən müəllif CC-də qıpçaq dilinin və təbiətinin zoonimlər mənzərəsini verməyə çalışmışdır. Müəllif tədqiqatda qarşıya qoyulan problemlərin izah edərkən əsasən təsviri, diaxronik və tekstoloji metodlardan istifadə etmişdir. Sonda qıpçaq bölgəsinin rəngarəng təbiətə malik olduğu və dilin imkanlarının bu təbiəti incəliklərinə qədər ifadə etdiyi nəticəsinə gəlmişdir.

Açar sözlər: “*Codex Cumanicus*”, *heyvan*, *quş*, *həşərat*.

“Codex Cumanicus” (CC) bu günə qədər gəlib çatan latın əlifbası ilə yazılmış ilk qıpçaq, ümumən, türk əsərlərindən biridir. XIII əsrin sonları - XIV əsrin ortalarında yazıldığı ehtimal edilən bu abidə latın-fars-qıpçaq, alman-qıpçaq, latın-qıpçaq sözlüklərindən, qıpçaq dilinə tərcümə edilmiş mənsur və mənzum dini nəğmələrdən, qıpçaq tapmacaları və atalar sözlərindən ibarətdir.

CC-nin 29-55-ci vərəqlərində tematik bölgüyə xeyli dərəcədə riayət edilmişdir. Bəzi tematik söz qruplarına 4-5, bəzilərində ən çox 80-90 kəlmə daxil edilmişdir. 29-55-ci vərəqlər zəngin leksikası ilə o dövrün qıpçaq həyatını müxtəlif aspektlərdən işıqlandırır. CC-də əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər, əsas dini terminlər, səma cisimləri, zaman məfhumları, bitki adları, məişət əşyalarının adları, heyvan adları, peşə adları, vəzifə və titul adları, parça növləri, orqan adları, qohumluq münasibəti bildirən sözlər, xəstəlik və fiziki qüsurlar adları, atçılıqla bağlı sözlər, meyvə adları, quş adları, rənglər, ədviyyat adları və s. tərtibatçı tərəfindən ayrıca qruplaşdırılmışdır.

CC-də bir çox zoonimlər – heyvan, quş və həşərat adları həm ayrıca tematik qrup kimi verilmiş, həm müxtəlif səhifələrə səpələnmişdir. Bunların bir çoxuna müasir ədəbi dilimizdə, dialekt və şivələrimizdə, müəyyən qisminə isə yalnız dialektlərimizdə rast gəlinir.

Heyvan və quş adları

CC-də xeyli sayda heyvan adları əksini tapmışdır. CC-də heyvan adları 54r və 54v səhifələrində *Nomina bestiarum* [Heyvan adları] başlığı altında verilmişdir. Bestia, bestiae sözləri latınca-ingiliscə lüğətdə həm “heyvan”, həm də “vəhşi heyvan” mənasına gəlir [LD]. Bu leksik-semantik söz qrupunun ümumi adı kimi farsca sütunda *ayuan* [ayvan], qıpçaqca sütunda isə *canavar* sözü verilmişdir.

Bu sütunda heyvan adlarının qarışıq [həm ev, həm də yabanı heyvanlar] verilməsi göstərir ki, *canavar* sözü ilk vaxtlar “heyvan” mənasında işlənmiş, sonralar farscadan *heyvan* sözünün türk dillərinə keçməsi ilə “yırtıcı heyvan” və xüsusi heyvan növü “canavar” mənasında sabitləşmişdir. *Canavar* sözünün bu gün Azərbaycan dilində əsasən xüsusi heyvan növünün adı kimi, türk dilində isə “yırtıcı” mənasında işlənməsi də bunu aydın göstərir. 65v-də isə latınca *animal* sözünün qarşılığı

kimi *tınlıvar* sözünə rast gəlirik. KTS-də “canlı varlıqlar” mənasında verilmiş və qıpçaq əsərləri içərisində yalnız CC-də işləndiyi göstərilmişdir [KTS, s.274]. KLS-də “canlı varlıqlar” mənasında tərcümə edilmiş və daha sonralar “yırtıcı heyvan” mənasını qazandığı qeyd olunmuşdur [KLS, s.187]. Latınca qarşılığı olan *animal* sözünün bir mənası da “canlı varlıqlar”dır [LD]. *Tın* “ruh nəfəs, can,” *tınlıq* “canlı, ruhlu, insan, yaranmış, məxluq, xəlvə edilmiş” mənalarına gəlir [QTAL s.150]. A.Karahana görə bu söz türkcə *tın+lı[q]* sözünün və farsca *-var* şəkilçisinin birləşməsi ilə düzəlmişdir. [Karahana, 2013: s.187-203]. Ehtimal ki, fars mənşəli *canavar* sözünün strukturuna uyğun olaraq *tınlıq* sözünə *-var* şəkilçisi artırılmış, ancaq dildə sabitləşməmiş, yerini birinciyə vermişdir.

Ev və təsərrüfat heyvanları: *At* “at” [54r]; *eçki* “keçi”; məs. *tişi eçki* “dişi keçi” [54r]; *erkəç* “erkək keçi, təkə”, məs. *erkəç yoxladım* “Təkənin yoxluğunu anladım” [82v]; *qatır* “qatır” [54r]; *qoy* “qoyun”; məs. *tişi qoy* “dişi qoyun” [54r]; *kuzı* “quzu” [54v]; *toğuz* “donuz” [54r]; *maçı* 1. “erkək pişik” 2. “pişik”, məs. *tişi maçı* “dişi pişik” [54r]; *öküz* - *sıqır* “öküz” [54r]. “Camış” mənasında *su sıqır* “su sığırı, camış”, lat. qarş. *bufarus*, far. qarş. *qavmış* [54r] sözü işlənmişdir. *Buqa* “buğa, öküz” [54r; 60v]; *eşək* “eşşək” [54r]; *qısrıq* “madyan” [54r]; *biyə* “madyan, dişi at” *Ol biyə qulunlaqandır* “O madyan qulunlayandır” [60v]; *xuvluq* “cavan madyan, ilk dəfə qulunlayan madyan” [60v]; *kançıq* “qancıq” [81r]; *inək* “inək” [54r]; *buzağı* “buzov” [54r], *koçkar* “qoç” [54r]; *ulax* “oğlaq” *ertə barır kara ulax* “Səhər gedər qara oğlaq” [60r]; *oqolax* “oğlaq” [55v]; *it* “it, köpək” [54r]; *tövə* “dəvə” [54r]; *ayqır* “erkək at” [60v].

Yabanı heyvanlar: *Keyik* sözü digər türk abidələri kimi CC-də də “vəhşi, yabanı, əhliləşməmiş heyvan” mənalarını ifadə edir [38v]; *keyik toğuz* “vəhşi donuz” [54r]. “İrk Bitik”dən bəri türk abidələrində *keyik* sözü “vəhşi heyvan, vəhşi olan hər şey, ceyran, cüyür, dağ keçisi” mənasında işlənmişdir [EDT, 1972: s.755]. *Kiş* “samur” [43r]. Qədim türk dilində *kiş* həm heyvanın adı, həm də dərisi mənasında işlənir. [EDT, 1972: s.752]

Tuv “dağ keçisi” *qulan alan tuv turur* “Ala bula dağ keçisi dayanır” [60r]. *Pil* “fil” [41r]. CC-də *fil dişi* mənasında latınca *dentes elofanti* qarşılığı işlənir [54r]. Qədim və orta əsr türk yazılı abidələrində sözügedən heyvan mənasında *yaña, yañam, yağan, yaqan* sözləri işlədilmişdir. Bu söz müasir türk dillərindən Tuva və Altay dillərində işlənməkdədir. Farscadan keçən *fil* sözü isə əksər türk dillərində yayılmışdır.

Tülkü “tülkü” [42v]. Qədim türk dilində *tük* “tük, qıl” kökündən meydana gəlmiş fikri irəli sürülür [EDT, 1972: s. 498]. *Qarsaq* “çöl tülkü və dərisi” [43v]. Uyğur abidəsi “Altun yaruk” və “Divan”da *karsak* şəklində “çöl tülkü” mənasında rast gəlinir [EDT, 1972: s.663].

Dələ “daşlıq dələsi” [43r]; *qara küzən* “meşə safsarı, skuns” [43r; 55v]; *ırs* far. qarş. *ırs* “vaşaq” [54v]; *siləvsün* <mon. “vaşaq” [43r]. Latınca (*pellis*) *lupi cerueri* sözünün qarşılığı kimi lüğətdə qeyd olunmuşdur. Qədim türk dilləri arasında yalnız cağatay türkcəsinin yayıldığı bölgədə rast gəlinir. Müasir dövrdə isə Dəşti-Qıpçaq bölgəsində geniş yayılmışdır. N.Poppe sözün türk dilindəki əsl formasının *siiş* olduğunu əsas gətirərək *siləvsün* və digər variantların monqol dilindən keçdiyini qeyd etmişdir. Yakut dilində *iis* <*siiş* “vaşaq” deməkdir. [Poppe, 1962: s.338]. Müasir monqol dilində *silügüsün* “vaşaq” [MTS II, 2003: s.1098], *nuqul* isə “cavan vaşaq” mənasına gəlir [MTS, I, 2003: 930]

Palaş “pələng” [43r]; *savsar* “dələ” [43r]; *ayı* “ayı” [54v]; *yolabars* “zolaqlı qaplan” [60v]; *arşlan* far. qarş. *şir* “aslan” [54r]; *maymun* “meymun” [54v]; *kulabars* “alaca, zolaqlı leopard” [60v]; *buv* “erkək keyik” [60r]; *teyin* “sincab”, *qara teyin* “qara sincab” [46r]. Bu heyvanın adına ilk dəfə göytürk yazılı abidələrində *kök teyey* şəklində rast gəlinir.

Börü “qurd, canavar” [54v; 57r]. Latınca *lupus* sözünün qarşılığı kimi verilən *börü* sözünə kiçik fonetik fərqlərlə VIII əsr Orxon-Yenisey abidələrindən başlayaraq bir çox yazılı abidələrdə rast gəlinir. Türkmən, noqay, qaraqalpaq, qazax, özbək dillərində *böri*, qumuq, qaraim, qırğız, Altay, Tuva dillərində *börü*, tatar və başqırd dillərində *büre*, xakas dilində *püür* şəklində mövcudluğunu davam etdirir.

Sıçqan “siçan” [54v]. C.Klausona görə *-ğa:n* şəkilçisi ilə meydana gəlmiş düzəltmə sözdür [EDT, 1972: s.796]. Bütün türk dillərində *-s*, *-ç*, *-t* və *-qan*, *-kan*, *-an* kimi fonetik dəyişiklikləri ilə işlənməkdədir. Uyğur sənədlərində və on iki heyvanlı türk təqvimində *sıçqan* şəklində rast gəlinir.

Közsüz köpək “kor it, köstəbək” [54v]. Köstəbəyin gözləri görmədiyinə görə belə adlandırılmışdır. Müasir türk dillərində də bu xüsusiyyətin əsas götürüldüyünü görmək mümkündür. Məsələn, türk dilində *kor siçan*, *kor farə*, *gözsüz*, *gössü*, *göstü*, qazax dilində *kortışkan* “kor siçan”, başqırd dilində *hukır sıskan və s.* [Karahana, 2013: s.187-203] Osmanlı dilində *gözsüz sepet*, *gözsüz tebek* birləşmələri işlənmişdir [EDT, 1972: s.762] ki, bu da *köstəbək* sözünün *közsüz* sözünün son hecasının düşməsi və *tebek* sözü ilə birləşməsi nəticəsində meydana gəldiyini göstərir.

Sazaqan far. qarş. *aysdahan*, lat. qarş. *dracon* “1. əjdəha. 2. ilan” [55v]; *yılan* [54v] - *ılan* [69v] “ilan”; *Burulup turqan ılanı basıp yançı* “Burulan ilanı basıb əzdi” [69v]. *Qaban* “yabanı donuz, erkək qaban” [66r]. Azərbaycan dilində “yabanı donuz” mənasında işlənməkdədir. *Toğuz* “donuz” [54r]. CC-də *toğuz* “donuz”, *tişi toğuz* “dişi donuz” və *keyik toğuz* “çöl donuzu” [54r] ifadələri də qeyd edilmişdir. Qədim türk dilində [VIII əsr] işlənən və alınma hesab edilən *lağzın* sözünü XI əsrdən başlayaraq *tonuz* əvəz etmişdir.

Qoyan “dovşan” [42v]. Bu sözə qədim uyğur dilində, cağatay dilinin işləndiyi bölgədə rast gəlinir [EDT, 1972: s.678]. CC-də latınca *lepus* sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Bu sözə qədim uyğur dilində, cağatay dilinin işləndiyi bölgədə rast gəlinir. Müasir türk dillərində *kuyan* (başqırd), *koyan* (karaim, qazax, noqay), *koyon* (qırğız), *koyon / köyön* (altay), *kozan* (şor) şəklində işlənməkdədir.

Kirpi “kirpi” [60v]; *baluk* “balıq” [22r], *alaboqa* lat. qarş. *cetus* “delfin, balina, iri balıq” mənalarına gəlir. *Alaboqa* “delfin, balina, iri balıq” mənalarına gəlir. Ehtimal ki, delfinlərin rəng [ala] və iriliyini [buğa kimi] bildirmək üçün *ala* və *buğa* sözlərindən əmələ gəlmişdir [80v]. Bu heyvan adlarının əksəriyyəti müasir türk dillərində kiçik fonetik fərqlərlə işlənməkdədir

Vəhşi heyvanlar arasında xəz dəri heyvan adlarının çox olması o dövr səyyahlarının qeydlərində də təsdiqini tapdığı kimi, kürk və dəri ticarətinin, həmçinin dəri aşılama sənətinin yüksək inkişafı ilə əlaqədardır. Qıpçaqların Bulqar şəhəri əsas xəz dəri ticarəti mərkəzlərindən biri idi. 1340-cı illərdə Dəşti-Qıpçağa səyahət edən ərəb səyyahı İbn Battuta qiymətli kürk ticarətindən bəhs etmiş və hazır kürklərin Bulqar ölkəsinin sərhədində mübadilə üsulu ilə alındığını yazmışdır [İbn Battuta Seyahatnamesi, 2000: s.326.].

Quş adları

CC-də *uç-* feilinə verilən nümunələrdən sonra “quş” mənasında latınca *volucrus*, farsca *murq* sözünün qarşılığı kimi *çipçiklar* [29r] sözü verilmişdir. 54v səhifəsində heyvan adlarından sonra 6 həşərat adı yazılmış, növbəti 55r səhifəsində “Nomina volucrum” başlığı altında 23 müxtəlif quş adı ardıcıl qeyd edilmişdir.

55r səhifəsindəki quşlara aid tematik bölgünün başında latınca *volucrus*, farsca *murq* sözünün qarşılığında da *çipçik* sözü verilmişdir. Burdan belə nəticə çıxır ki, həmin söz ümumən “quşlar”, xüsusi olaraq isə “sərçə” mənasında işlənmişdir. Həmçinin 65v səhifəsində latınca *avis* [avis] sözünün qarşılığı kimi *kuş* sözü verilmişdir. 60r-də isə *kuş süti* “quş südü” ifadəsi var. Nəticə etibarilə, “quş” mənasında iki söz: *kuş* və *çipçik* sözləri işlənmişdir.

Çipçiklar “quşlar” [29r]; *balaçuq* “bala [quş]” [55r]; *tavuş* “toyuq” [55r]; *kaz* “qaz” [55r]; *xoruz* “xoruz” [55r]; *çil tavuş* far. qarş. *durac* “turac” [55r]; *çipçik* far. qar. *murq*. “sərçə” [55r]; *turna* “durna” [55r]; *tavus* “tovuz quşu” [55r]; *sıqırçiq* “sığırçın” [55r]; *bülbül* “bülbul” [55r]; *tutu* “tutuquşu” [55r]; *torqay* “torağay” [55r]; *saqa* “payız bülbulü, saqa quşu” [55r]; *sövlün* “qırqovul” [55r]. V.Drimba *sövlün* şəklində oxuyur [Drimba, 2000: s.231]. Müasir türk dilində *sülün* şəklində eyni mənada işlənir. *Kavursın* “quş lələyinin uc tərəfi” [57v]; *xanat* “qanad” [65v]; *kügürçin* “göyərçin” [71v]; *qara quş* far. qar. *kərkəs* “qaraquş, qartal” [55r]; *balaban* “yirtici quş adı, şahin” [55r]; *qarçaqa* [65v] - *karçıqa* [55r] “atmaca, şahin”; *qırqıy* “qırğı” [55r]; *çura* “yirtici ov quşu, qırğı” [55r]; *sar* “1. qızılquş 2. kərkəs” [55r]; *sonqur* “şunqar, qızılquşlar fəsiləsinə aid yirtici quş” [55r]; *ügü* “bayquş”, *ügü yumi* “bayquş tükü” [46r]; *yabalaq* far. qarş. *bayqis* “bayquş” [55r].

Həşərat adları

54v-nin sonu 55r-nin əvvəlində 6 həşərat adı ardıcıl verilmişdir. *Qurt* “qurd, soxulcan” [54v]; *çibin* “milçək” [54v]; *bit* “bit” [54v]; *bürçə* “birə” [54v]; *sürüçibin* “ağcaqanad” [55r]; *kandala* “taxtabiti” [55r]; *sülük* “zəli” [58r]; *örümçik* “hörümçək” [58r]; *böv* “hörümçək” [65v]. İmişli

şivəsində *böv* şəklində eyni mənada işlənir. *Kəsərki* [60v] - *sarıncqa* [57v] “çəyirtkə”; *köbələk* “kəpənək” [80v].

Vəhşi heyvanlar arasında xəz dərilili heyvan adlarının çox olması qıpçaqların həyatında ovçuluğun mühüm rol oynadığını göstərir. Quş adlarının çoxluğu isə qıpçaq coğrafiyasının xüsusiyyətlərindən və rəngarəng təbiətindən xəbər verir.

Göründüyü kimi, ta XIII əsrdə qıpçaq dilində işlənən bir çox heyvan və quş adları müasir türk dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də həm mənə, həm formaca qorunub saxlanmışdır. Bəzi sözlər isə kiçik fonetik dəyişmələrlə dildə qalmışdır. Nəticə olaraq qıpçaq bölgəsi rəngarəng təbiətə malik olduğu kimi bu dilin imkanları da həmin rəngarəngliyi incəliyinə qədər ifadə etmək qabiliyyətindədir.

Ədəbiyyat

- Drimba V. (2000) “Codex Comanicus” Edition diplomatique avec facsimiles”. Bucarest: Editura Enciclopedica, 476 p.
- EDT Clauson G. (1972) An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century turkish. Oxford: Clarendon Press, 989 p.
- İbn Battuta Seyahatnamesi - Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci İbn Battuta Seyahatnamesi. (2000) çeviri, inceleme ve notlar: A. Said Aykut I-II, 1.cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 580s.
- Karahan A. Codex Cumanicus'ta alt anlamlilik [hyponymy] // Karadeniz Araştırmaları, 2013, sayı 39, s.187-203
- KLS Grönbech, Kaare (1992), Kuman Lehçesi Sözlüğü (Çev. Kemal Aytaç), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 238 s.
- KTS Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. (2007) Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Öncü Basımevi, 338 s.
- LD Latin dictionary <http://latin-dictionary.net/search/english/animal> Giriş tarixi: 01.03.19; <http://latin-dictionary.net/search/latin/animal> Giriş tarixi: 02.03.19.
- MTS Lessing F.D. (2003) Moğolca-Türkçe Sözlük - I Çeviren: Günay Karaagaç. Ankara: Türk Dil Kurumu, 933 s.
- MTS Lessing F.D. (2003) Moğolca-Türkçe Sözlük - I Çeviren: Günay Karaagaç. Ankara: Türk Dil Kurumu, 835 s.
- Poppe N. (1962), “Die mongolischen Lehnwörter in Komanischen”, Németh Armağanı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 331-340.
- QTAL Rəcəbli Ə. (2001) Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 192 s.

I.Guliyev

Zoonyms in Codex Cumanicus

Summary

This article examines the names of animals, birds and insects given in the Codex Cumanicus what is kipchak monument. The author has separated the zoonyms which given in the monument, pointed with the words of each group with their reading and translation. He tried to identify the general name of each thematic group. For example, in the sense of "animal", along with the word *canavar*, the word *tınlıvar* was used. And gave the etymology of the latter example. Müəllif həmçinin bir çox heyvan adlarının türk abidələrində işlənmə xüsusiyyətlərini, alınma olduğu təqdirdə milli qarşılığını qeyd etmişdir. At the same time, he also pointed out the meaning and phonetic form of some animals and bird names used in different Turkish languages.

The author appealed to serious Turkological works and recent studies in determining the meaning and origin of words. He appealed to the notes of famous traveler Ibn Battuta, who then traveled to the region, and attempted to portray the Kipchak language and nature's zoonyms. The

author used mostly descriptive, diachronic and textual methods to describe the problems encountered in the research. Finally, the author concludes that the Kipchak region has a colorful nature and that the nature of the language has evolved to its sublime nature.

Key words: Codex Cumanicus, animal, bird, insect.

И.Гулиев

Зоонимы в Кодексе Куманикус Резюме

В данной статье были исследованы имена животных, птиц и насекомых, использованные на кыпчакском памятнике Кодекс Куманикус. Автор отдельно группировал зоонимы, данные в памятнике, подчеркнул чтение слов вместе с их переводом, относящиеся к каждой группе. Он старался определить общее название каждой тематической группы. Например, он подчеркивая, что слова как «волк», так и «тынлывар» используются в смысле животного, дал этимологию последнего образца. Автор также указал особенности употребления названий многих животных в тюркских памятниках, в случае заимствования отметил их национальные эквиваленты. В то же время указал смысл и фонетическую форму некоторых названий животных и птиц, употребляемых в различных тюркских языках.

Определяя значения и происхождения слов он обратился к серьезным тюркологическим работам и исследованиям последних лет. Обращаясь к записям известного путешественника того времени Ибна Баттуте, автор пытался дать картину кыпчакского языка и зоонимов природы кыпчаков в Кодексе. Разъясняя проблемы, поставленные в исследовании, автор использовал в основном описательные, диахронические и текстологические методы. В конце, автор пришел к выводу, что кыпчакский регион обладает красочной природой, и кыпчакский язык обладает способностью излагать все тонкости этой природы.

Ключевые слова: Кодекс Куманикус, животное, птица, насекомое

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 10.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Məmmədəli Novruzov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NAMİQ İSRAYILZADƏ
magistr, Bakı Avrasiya Universiteti
Həsən Əliyev küç, Bakı 1073
israyilzadeh@gmail.com

ZAMAN FONLARI VƏ FORMALARI

Xülasə

Məqalədə əsas məqsəd feilin zaman kateqoriyasının həm sinxron, həm də diaxron planda daxili mənə və üslubi xüsusiyyətləri ilə birlikdə müəyyənləşdirməkdir. Dilə sahib insanın mövcud olduğu, yaşadığı ətraf aləmin ayrılmaz komponentlərindən biri zaman hesab olunur. Zaman və insan lap qədimdən fəlsəfi problemlər sahəsinə aid olan mövzulardan olmuşdur. Bununla belə, zamanla bağlı olan və üzərində filosofların işlədiyi faktiki material ilkin olaraq müxtəlif elm sahələri çərçivəsində işlənib sistemləşdirilir ki, onların arasında fizika, astronomiya, arxeologiya, tarix, fiziologiya, psixologiya, iqtisadiyyat, sosiologiya və s. mühüm yer tutur.

Obyektiv həqiqətin mühüm hallarından biri olan zaman məkanla paralel şəkildə insanın həyatında önəmli rol oynayır. İnsan özünün gündəlik həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrində zaman amili ilə rastlaşır. Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı səviyyələrinə aid müxtəlif kateqoriyaları ilə əlaqədar olan bəzi problemlər hələ də tam öyrənilməmiş qalmaqdadır. Bunlardan biri də öz aktuallığı ilə diqqəti çəkən zaman problemidir. Hərəkət, keyfiyyət və yaxud da vəziyyətin danışıq müddətinə olan uyğunluğu feilin zamanlarını konkretləşdirmək üçün əsas göstəricidir. Hərəkət və ya vəziyyət danışıq müddətindən əvvəl, danışıq məqamında baş verə bilər, yaxud da danışıq anından sonra həyata keçirilə bilər. Məqalədə zamanın bəzi problemlərinə toxunulmuşdur. Bir çox ziyalıların zaman formaları haqqında söylədiyi fikirlərə münasibət göstərilmişdir. Lakin müasir dilçilikdə aktual problem kimi qalmaqdadır. Bu problemləri ardıcıl şəkildə izlənilərək daha konkret fikir irəli sürülmüşdür. Zaman kateqoriyası haqqında müxtəlif fikirləri burada müzakirəyə cəlb edərək izah edilib. Zamana münasibətdə dil vahidlərinin kompleks təhlili, onların formalaşması mexanizminin nəzərdən keçirilməsi geniş faktiki materialın, eləcə də artıq mövcud olan tədqiqatların nəticələrinə baxmasını tələb edir. Azərbaycan dili materialları feilin zaman kateqoriyasının ümumiyyətlə dərindən tədqiq olunub öyrənilməsinə bir sıra maraqlı faktlar verir.

Açar sözlər: zaman, feil, kateqoriya, Azərbaycan, obyektiv, dil

Giriş

Azərbaycan dilçiliyində zaman kateqoriyası həqiqi mənada araşdırılmış, onun tədqiqinə ayrıca monoqrafiyalar, dissertasiyalar, dəyərli məqalələr həsr edilmiş, dərslərdə ondan bəhs edilmişdir. İndiyə kimi Azərbaycan dilçiliyində zamanla bağlı aparılmış həmin tədqiqat və araşdırmalarda zaman probleminin ayrı-ayrı tərəfləri tədqiq edilib öyrənilmişdir. Zaman formalarının dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərməsi başqa dillərin materialları əsasında lazımlı dərəcədə öyrənilmişdir və bu sahədə tədqiqatlar davam etdirilir. Bu əsərlərdə obyektiv zaman kateqoriyasının dildə cürbəcür və rəngarəng ifadə vasitələri fərqləndirilmişdir.

Araşdırmanın əsas məqsədi feilin zaman kateqoriyasının həm sinxron, həm də diaxron planda daxili mənə və üslubi xüsusiyyətləri ilə birlikdə müəyyənləşdirməkdir.

Obyektiv həqiqətin mühüm hallarından biri olan zaman məkanla paralel şəkildə insanın həyatında önəmli rol oynayır. İnsan özünün gündəlik həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrində zaman amili ilə rastlaşır. Bu nöqteyi-nəzərdən zaman kateqoriyası, onun xüsusiyyəti, zamanın dildə ifadə üsulları və vasitələri ilə bağlı məsələlər zaman-zaman müxtəlif elm sahələrini təmsil edən tədqiqatçıların, o cümlədən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

1. Zaman forması və kateqoriyası

Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı səviyyələrinə aid müxtəlif kateqoriyaları ilə əlaqədar olan bəzi problemlər hələ də tam öyrənilməmiş qalmaqdadır. Bunlardan biri də öz aktuallığı ilə diqqəti çəkən zaman problemidir. A.A.Axundov yazır: “Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildə ifadə olunmasıdır. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə xüsusi əlamətləri ilə qeyd edir və konkretləşdirir” (3, s.4).

Hərəkət, keyfiyyət və yaxud da vəziyyətin danışq müddətinə olan uyğunluğu feilin zamanlarını konkretləşdirmək üçün əsas göstəricidir. Hərəkət və ya vəziyyət danışq müddətindən əvvəl, danışq məqamında baş verə bilər, yaxud da danışq anından sonra həyata keçirilə bilər. V.Q.Quzevin zaman kateqoriyasına münasibəti maraqlıdır. O yazır: “Əgər qrammatik zaman mənalarının istiqamət nöqtəsi kimi indiki vaxtın dillə ifadə olunan və qrammatikləşmiş obrazı, yəni qrammatik indiki zaman hesab olunarsa, onda hərəkətin qrammatik indiki zamanla xronoloji əlaqələndirilməsinin bu və ya digər növü istənilən feili zaman forması (əgər belələri dildə varsa) mənasında əks olunur. Məsələn, onunla bir vaxta düşən, ondan əvvəl və sonra gələn. Zaman formalarının toplusu onların mənalarının yaxınlığı əsasında (onların hər birində ümumi məzmunun – indiki zamanla xronoloji əlaqələndirmənin mövcudluğu səbəbindən) zaman kateqoriyasını təşkil edir.(15, s.68).

Obyektiv zaman ilə qrammatik zaman arasında çox sıx bağ olsa da onları eyniləşdirmək olmaz. Obyektiv zaman insan təfəkküründən asılı deyil. O, materiyanın hərəkət şəkildən biridir. Haqqında danışdığımız zamanın nə əvvəli nə də sonu vardır. Çünki o ümumilikdə həm keçmiş, həm indini, və gələcəyi əhatə edir. O, insan təfəkkürü tərəfindən danışq vaxtından əvvəl baş vermiş hərəkəti ifadə etmək üçün keçmiş zamana, danışq anında baş vermiş hərəkəti bildirmək üçün indiki zamana və danışq məqamından sonra baş vermiş hərəkətin ifadəsi üçün gələcək zamana bölünür. Əsgərov M.B isə obyektiv zaman haqqında bu fikri qeyd edir: “Hər saniyə ərzində bir saniyə əvvəlki gələcək zaman indiki zamana, bir saniyə əvvəlki indiki zaman isə keçmiş zamana çevrilir. İnsan təfəkküründə indiki zaman keçmiş və gələcək zamanın müəyyən olunması üçün meyar rolunu oynadığına görə “indiki zaman anlayışı yoxdursa, keçmiş və gələcək zaman anlayışı da ola bilməz” fikri obyektiv zamanın dərk olunmasında bir aksiom kimi qəbul olunmalıdır.(8, s.11). Əslinə qalsa, obyektiv zaman hər üç zamanı özündə birləşdirən yeganə və bölünməz zamandır. Obyektiv zaman ilə qrammatik zamanın bir fərqi də ondadır ki, obyektiv zaman bütün bəşər xalqları üçün eynidir, ancaq onun dildə izahı olan qrammatik zaman müxtəlif dillərdə cürbəcürdür. Müxtəlif dillər obyektiv zamanı müxtəlif formada parçalayır. Məsələn, ingilis dilində qrammatik zaman kateqoriyaları Azərbaycan dilindəki zaman kateqoriyaları ilə müqayisədə daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Azərbaycan dilində zaman kateqoriyası keçmiş zamanda şühudi və nəqli keçmiş, indiki zamanda bir, gələcək zamanda qəti və qeyri-qəti gələcək zaman olmaqla üç zamana bölünür. İngilis dilində isə zaman kateqoriyası əvvəlcə indefinit, perfekt, kontinius və perfekt-kontinius formalarına, sonra isə indefinet, perfekt və kontinius formaları üç zamana, perfekt-kontinius forması isə iki zamana ayrılır. Məlum olduğu kimi ingilis dilindəki zaman formaları Azərbaycan dilinin zamanlarına nisbətən daha əhatəli çətin və genişdir. Rus, alman, fransız, fars, ərəb, dillərində belə zaman kateqoriyası müxtəlif formalara malik olur. Bəzən hətta çox yaxın quruluşa və ümumi mənşəyə malik olan dillərdə belə zaman kateqoriyası ayrı-ayrı formalara malik olur. Zaman kateqoriyasının ifadə vasitələri mənşəcə eyni olan türk xalqları üçün belə müxtəlifdir.

Sonda bu qənaətə gəlmək olar ki, dünyanın bütün dilləri üçün eyni olan obyektiv zaman hər bir dilə görə müəyyən olan qrammatik zamana bərabərdir. Hər bir dilin özünə məxsus qrammatik quruluşu olduğundan ayrı-ayrı dillərin də özünün orijinal qrammatik zaman kateqoriyası vardır və qrammatik zaman kateqoriyası obyektiv zaman ilə birbaşa uyğunluq təşkil edir.

Feilin zaman kateqoriyasına ümumilikdə belə tərif vermək olar: feilin zaman kateqoriyası obyektiv zamanın əksi olub, hərəkətin danışq vaxtına və ya zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul olunmuş hər hansı bir danışq müddətinə münasibətini bildirir.

Adi danışq vaxtı iki yerə bölünür: 1) mütləq danışq anı; 2) nisbi danışq anı.

Mütləq danışq zamanı dedikdə danışma aktının, danışma gedişinin baş verdiyi vaxt, yəni indiki zaman nəzərdə tutulur. Mütləq danışq zamanı elə zamandır ki, biz ünsiyyət qurduğumuz

vaxt başqa iş və yaxud hərəkət də baş verir. Buna paralel olaraq da biz həmin hərəkət haqqında informasiya veririk.

Nisbi danışiq zamanı dedikdə isə bir danışiq anının vacib kimi götürdüyümüz başqa danışiq anına uyğunluğu qeydə alınır. Nisbi zamana biz ən çox tabeli mürəkkəb cümlələrdə rast gəlirik. İngilis dilində baş və budaq cümlələrdə hansı zamanın işlənməsinə dair qaydalar da mövcuddur. Nisbi danışiq zamanını, Azərbaycan dilindən gətirilmiş bir cümlə ilə izah edək. Əli gördü ki, barmağı qanayır. Burada olan iki feil üçün danışiq vaxtı gördü feili qəbul edilir. Əlinin görməsi ilə barmağının qanaması eyni anda baş verir. Bu səbəbdən də hər iki hərəkət indiki zamanda olur. Mütləq danışiq zamana görə keçmiş zamanda icra olunmuş bir feil, nisbi danışiq zamanına görə indiki zamanda baş vermiş hərəkət kimi qəbul edilir. Bu barədə Ə.Rəcəbli yazır: “Dünya dillərinin çoxunda mütləq və nisbi danışiq vaxtına əsasən müəyyənləşdirilən zamanlar qrammatik cəhətdən fərqlənmir, yəni mütləq və ya nisbi olmasından asılı olmayaraq keçmiş, indiki və gələcək zamanlar(mütləq və nisbi keçmiş, mütləq və nisbi indiki, mütləq və nisbi gələcək) arasında fərq yoxdur. Lakin bəzi dillərdə mütləq və nisbi zamanlar arasında həm semantik, həm də qrammatik fərqlər vardır. Belə dillərə, məsələn, Koreya və Kabarda dillərini nümunə göstərmək olar. Məsələn, Koreya dilində feil zamanları mütləq və nisbi zamanlar qruplarına bölünür, istər semantik, istərsə də qrammatik cəhətdən ayrılıqda izah olunur.” (7, s.139).

2. Azərbaycan dilçiliyində feil zamanlarının tədqiqi

Azərbaycan dilçiliyində feilin zamanlarının geniş və ətraflı tədqiqi akademik A.A.Axundovun adı ilə bağlıdır. Onun Azərbaycan dilinin materialları əsasında yazdığı “Feilin zamanları” adlı namizədlik dissertasiyası,(1, s.25) 1961-ci ildə nəşr olunmuş eyniadlı kitabı, (4, s.82) bu mövzu ilə bağlı bir sıra məqalələri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini və əvəzsizliyini saxlamaqdadır. Feilin zamanlarının tədqiqi A.A.Axundovun 1961-ci ildə nəşr olunmuş “Feilin zamanları” kitabında geniş və ətraflı işıqlandırıldığından biz, əsasən, 1950-ci ildən sonra ümumi dilçilikdə, eləcə də türkologiyada feil zamanlarının tədqiqini, onların təsnifi prinsiplərini, struktur-semantik və üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışacağıq.

1951-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında “idi”, “imiş” hissəciyi ilə əmələ gələn mürəkkəb formalar feilin keçmiş zaman formaları kimi verilir, feilin 12 zaman formasının olduğu göstərilir.(5, s.333).

Əsərdə qeyd olunan mülahizələrin yalnış, səhv və birtərəfli olması akademik A.A.Axundov tərəfindən ətraflı izah edilərək sübut olunduğu üçün təkrarçılığa yol vermək istəmir və diqqəti 1960-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərinə yönəldirik.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası”nın 1960-ci il nəşrində feilin zamanları ilə bağlı fikirlər əslində 1951-ci ildə nəşr olunmuş qrammatika kitabındakı fikirlərin bir qədər inkişaf etdirilmiş, dəyişdirilmiş forması idi.

1951-ci il nəşrindən fərqli olaraq burada aşağıdakı dəyişikliklər edilmişdir:

A) 12 zaman deyil, 11 zaman formasından bəhs olunur. Bu zaman formalarından bir neçəsi birləşdirilmiş və bir neçə yeni zaman forması əlavə olunmuşdur. Həmin zaman formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Şühudi keçmiş zaman	7. Davamlı keçmiş zaman
2. Nəqli keçmiş	8. İndiki zaman
3. Uzaq keçmiş	9. Davamlı indiki zaman
4. Qəti-gələcəkli zaman	10. Qəti-gələcək zaman
5. Qeyri-qəti gələcəkli zaman	11. Qeyri-qəti gələcək zaman
6. Bitməmiş keçmiş zaman	

B) Nəqli keçmiş zaman forması öz daxilində nəqli keçmiş-1 və nəqli keçmiş-2 formalarına ayrılır.

C) “idi”, “imiş” köməkçi feilləri ayrı-ayrılıqda deyil, eyni zaman forması daxilində birləşərək, biri-obirini asanlıqla əvəz etməklə, uyğun zaman formaları əmələ gətirirlər.

Bu fikrə bir qədər aydınlıq gətirək. Belə ki, I kitabda “idi” və “imiş” köməkçi feillərinin əmələ gətirdiyi zaman formalarının hər biri xüsusi növ kimi göstərilir. Bizə məlum olan 2 keçmiş zaman formasından başqa aşağıdakı zamanların adı çəkilir:

bitməmiş keçmiş	nəqli rəvayət
müzareli keçmiş	bitməmiş rəvayət
gələcəkli keçmiş	müzareli rəvayət
	gələcəkli rəvayət

“İdi” hissəciyinin iştirakı ilə əmələ gələn feil zamanları ayrıca qeyd olunsun da, “imış” hissəciyinin əmələ gətirdiyi zaman formalarından xüsusi söhbət açılmaz. II kitabda isə “idi” və “imış” hissəciklərinin yaratdığı zaman formaları birləşdirilərək bir zaman adı altında təqdim olunur.

Məsələn, əgər I kitabda feilin əsası + -ar² + idi forması müzareli keçmiş və feilin əsası + -ar² + imış forması müzareli rəvayət adlandırılırsa, artıq II kitabda bu iki forma bir zaman forması kimi göstərilərək qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman adlandırılır.

İndiki zaman 2 növdə özünü göstərir: indiki zaman(-ır²) və davamlı indiki zaman(-maqda²). Təbii olaraq indiki zamanın II növü keçmiş zamanda da öz əksini tapır.

1961-ci ilin yanvar ayının 17-20-də, Bakıda Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası Nizami adına ədəbiyyat və Dil İnstitutunun təşəbbüsü ilə “Türk dillərində feilin zaman və şəkil kateqoriyaları” məsələsinə həsr olunmuş müşavirə keçirilmişdir. (13, s.46). Bu müşavirənin materiallarının toplusu 1968-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Müşavirədə N.A.Baskakov, A.Tursunov, S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev, Z.Budaqova, N.Hacıyeva, N.Ağzadə, A.A.Axundov, A.K.Ələkbərov, M.Rahimov, T.Əfəndiyeva, U.Əliyev, U.M.Yarullina, B.Xocayev və başqaları iştirak etmiş, məruzələrin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin zaman və şəkil kateqoriyası probleminə həsr olunmuşdur.

M.Hüseynzadə feilin zamanlarını “zaman kateqoriyası” başlığı altında verir. O, feilin ənənəvi üç zamanını göstərir: keçmiş, indiki və gələcək zamanlar. Müəllif keçmiş zamanın şühudü və nəqli keçmiş, gələcək zamanın isə qəti və qeyri-qəti gələcək zaman formalarından ibarət olduğunu yazır. (10, s.169-176).

Bununla yanaşı, M.Hüseynzadə feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyalarından bəhs edərkən feilin xəbər şəklinin geniş izahını verir və burada da feilin zamanlarından və onları ifadə edən morfoloji əlamətlərdən danışır. O, xəbər şəklini iki hissəyə (sadə və mürəkkəb formalara) ayırır. Sadə xəbər şəklinə feilin zamanlarını aid edir. Mürəkkəb xəbər şəklinin isə zaman şəkilçilərindən sonra feilə “idi”, “imış” və ya “isə” hissəciyinin əlavəsi ilə yarandığını yazır. (10, s.189-197).

M.B.Əsgərovun 2002-ci il-də nəşr olunmuş “Zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional semantik əlaqələr” adlı monoqrafiyası (8, s.146) da məsələyə əsas xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Azərbaycan dilçiliyində feilin zamanlarına aid konkret iki dilin müqayisəli şəkildə ifadəsi bir sıra əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Feilin zamanlarına həsr olunmuş tədqiqatlar arasında İ.Tahirovun “Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası” əsəri də özünə məxsusluğu və bəxş müasirliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Müəllif Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq zaman problemini yalnız feilin zaman kateqoriyası daxilində deyil, Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrində təzahür edən temporal anlayışların kompleks təsvirinin fonunda araşdırılmasına nail olmuşdur. (11, s.9). Y.Kərimovun “Azərbaycan və qazax dillərində feilin zamanları”, R.Sadiqovun “Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri” adlı monoqrafiyaları, F.Cahangirovun “İngilis dilində perifrastik zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadə formaları”, A.Öksüzün “Müasir türk və Azərbaycan dillərində feilin zamanları”, L.Hüseynovanın “Feilin davamlı zamanlar sistemi”, B.Cəfərovanın “İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi”, G.Həsənovanın feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası” (9, s.132) adlı dissertasiyaları son dövrdə bu sahədə atılan uğurlu addımlar kimi qiymətləndirilə bilər.

QAYNAQLAR

1. Axundov A.A Feilin zaman kateqoriyaları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş avtoreferatı. (NDA). Bakı, 1958, 25 səh.

2. Axundov A.A. Feilin gələcək zamanı. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi. I buraxılış. Bakı, 1960 89-95 səh
3. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, 4 səh.
4. Axundov A.A. Ümumi dilçilik (Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları). Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1979, 82 səh.
5. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1951.
6. Əfəndiyeva T. Feilin keçmiş zaman formaları. Bakı, "Nurlan", 2005, 132 səh.
7. Ə.Rəcəbli dilçiliyə giriş. Bakı, "Nurlan" 2008, 139 səh.
8. Əsgərov M.B. zaman formaları. Adverbial formaları və onlar arasındakı funksional semantik əlaqələr. Bakı, "Nurlan", 2002, 11 səh
9. Həsənova G. Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası. Diss...f.e.n.. Bakı, 2009, 132 səh.
10. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1983, 169-176 səh.
11. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, "Nurlan" 2007, 9 səh.
12. Совещание по вопросам категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках, Баку, Изд. АН, Аз.ССР, 1961, 46 с.
13. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол. Л., 1990, 68 с.

Н.Исраилзаде

Время фоны и формы,

Резюме

Основная цель статьи – это определить временную категорию глагола в синхронном и диахронном контексте вместо со смысловыми и стилистическими особенностями. Одним из обязательных компонентов окружающей среды, в которой существует человек с языком, является его время. Время и человечество были темами древних философских проблем. Однако фактический материал, который философы имеют с течением времени и над которым он работает, прежде всего разрабатывается и систематизируется в различных областях науки, включая физику, астрономию, археологию, историю, физиологию, психологию, экономику, социологию и так далее. важное место. Время, одно из наиболее важных аспектов объективной реальности, параллельно с пространством играет важную роль в жизни человека. Человек встречается с фактором времени во всех сферах его повседневной жизни и деятельности. Некоторые проблемы различных категорий, относящихся к отдельным уровням азербайджанского языка до сих пор не изучены до конца. Одной из них является проблема времени, привлекающая внимание своей актуальностью. Соответствие действия, качества или состояния с продолжительностью разговора является основным показателем для конкретизации времен глагола. Действие или состояние может произойти до, во время или же после момента речи. В статье рассматриваются некоторые проблемы времени. Многие интеллектуалы выразили свои взгляды на формы времени. Но это остается актуальной проблемой в современной лингвистике. Эти проблемы были последовательно и имеют более конкретную идею. Здесь обсуждались разные идеи о временной категории. Комплексный анализ языковых единиц и механизма их формирования с течением времени требует, чтобы они смотрели на результаты как фактического материала, так и существующих исследований. Материалы на азербайджанском языке содержат ряд интересных фактов, которые в целом изучаются и изучаются в категории феодальных времен.

Ключевые слова: время, глагол, категория, Азербайджан, цель, язык

Time backgrounds and forms

Summary

The main purpose of the study is to identify the time category of the verb with both the synchronous and the diachronic plan, with its built-in meaning and stylistic features. One of the indispensable components of the environment in which the person with the tongue exists is his time. Time and humanity were the topics of ancient philosophical problems. However, the actual material that philosophers have over the course of time and is working on is primarily developed and systematized in the various fields of science, including physics, astronomy, archeology, history, physiology, psychology, economics, sociology, and so on. an important place. When one of the important situations of objective truth is parallel to space, it plays an important role in human life. Man experiences the time factor in all aspects of his daily life and activity. Some problems related to different categories of different levels of the Azerbaijani language are still unexplored. One of them is the problem when it comes to its actuality. The consistency of movement, quality, or negotiation time is a key indicator of how to conform to the time of the verb. The motion or situation may occur before the interview period. Or it can be done after the time of speaking. The article deals with some of the problems of time. Many intellectuals have expressed their views on the forms of time. These problems have been followed in a consistent way and have a more specific idea. Different ideas about the time category were discussed here and discussed. A comprehensive analysis of language units and the mechanism of their formation over time requires that they look at the results of the actual material as well as the existing research. The Azerbaijani language materials provide a number of interesting facts that are generally studied and studied in the category of feudal times.

Key words: time, verb, category, Azerbaijan, objective, language

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 10.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Mail Əsgərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBIN AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ
“ƏDƏBİYYAT” KİTABLARI ÜZRƏ BƏDİİ MATERIALLAR ƏSASINDA
ANTONİMLƏRİN INTERAKTIV METODLA ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI**

Xülasə

Məqalə ümumitəhsil məktəblərində antonimlərin tədrisinə həsr olunmuşdur. Məqalə sırf fəal təlimin tələbləri əsasında yazılmışdır. Antonimlər mövzusu həm nəzəri və həm də təcrübə baxımından sadə görünür. Lakin çox mürəkkəbdir. Xüsusilə tədris prosesində antonimlərin tutumu, mənə növləri, üslubi imkanları şagirdlərə öyrədilməsi xüsusi bacarıq və təcrübə tələb edir. Buna görə də məqalədə bu məsələlər hərtərəfli şəkildə verilmişdir.

Məqalədə antonimlərə dair müəyyən nəzəri məlumat verildikdən sonra kurikulum əsaslanan dərslərin bölgüləri üzrə tədrisə başlanılmışdır. Məqalənin sonunda bütövlükdə tədris zamanı yaradıcı işin nəticəsi verilmişdir. Bu da bütövlükdə antonimlərin dilimizdəki bütün xüsusiyyətlərini əhatə edir. Bunlar materiallar əsasında əyani şəkildə də öz əksini tapmışdır. "Ədəbiyyat" dərslərində bədii nümunələr əsasında seçilmiş cümlələr də məqsədə uyğun sayılır. Əlbəttə, burada hər bir şagirdin fərdi işləkliyi üçün seçilmiş materiallar böyük diqqət və zəhmət hesabına başa gəlmişdir. Bu, təlim prosesinin mahiyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Bunların hər birinin ayrı-ayrılıqda ədəbiyyat materialları əsasında izah verilmişdir. Bunun da şagirdlərin bacarıq və vərdislərin inkişafında əhəmiyyəti şübhəsizdir.

Açar sözlər: antonimlər, interaktiv metod, təlim, bədii təzad, dərslərin mərhələləri

Dünya təhsil sisteminə inteqrasiya və yeni təlim metodlarından istifadə təhsilə ciddi yanaşmağı tələb edir. Müəllim dərslərini uğurla həyata keçirmək üçün ilk növbədə yeni təlim materialları əsasında dərslər ciddi hazırlaşmalı, təlimin üsul və vasitələrini düzgün seçməlidir. Bu dərslərin uğurlu aparılmasına kömək edir. Müasir dərslər şagirdlərə dərslərin və əsaslı bilik verməklə yanaşı, həm də onların bacarıq və vərdislərinin obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Bundan əlavə, Azərbaycan dili dərslərində yer düşdükcə ayrı-ayrı mövzuların şagirdlərə "Ədəbiyyat" dərslərindəki bədii materialları əsasında izahı bir tərəfdən mövzunun əyani şəkildə tədrisini, digər tərəfdən isə fənlərarası əlaqəni təmin edir ki, bu da təlimin əsas cəhətlərindən sayılır.

"Antonim" sözü yunanca olub anti-əks və onyama- ad deməkdir. Antonimləri təşkil edən sözlər müxtəlif fonetik tərkibə malik olur ". (7, 35)

Antonim sözlər dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik qatında mühüm yer tutur. Bu mövzu öncə çox sadə görünür. Leksika bölməsi tədris prosesində sadə olduğu qədər də mürəkkəbdir. Həyatın ziddiyyətlərindən doğan antonimlərə ayrı-ayrı dilçilərimizin yanaşma tərzində müxtəlifdir.

"Əks, zidd, qarşı mənə və məfhumları ifadə edən sözlərə antonim sözlər və ya sadəcə antonimlər deyilir".(3, 134)

"Antonim sözlər real varlıqda maddi və mənəvi aləmlə əlaqədar olan hər şeyi əhatə edir və bunları qarşılaşdırma yoluyla üzə çıxarmağa imkan verir".(11, 64)

Bütün bunlara tədris prosesində aydınlıq gətirmək, antonimlərə müxtəlif aspektlə yanaşmaqla onların üslubi rəngarəngliyini dərslər zamanı açmaq lazım gəlir. Kurikulum əsaslanan dərslərin bölgülərini nəzərə alaraq şagirdlərə antonimlər mövzusunun aşağıdakı etaplarda əsasında tədris edirəm.

1. Sinifin təşkili 2. Motivasiya 3. Tədqiqatın aparılması 4. Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi 5. Nəticə və ümumiləşdirmə 6. Yaradıcı tətbiqetmə 7. Ev tapşırığının verilməsi 8. Qiymətləndirmə

Sinifin təşkilini yerinə yetirdikdən sonra mövzunun izahına motivasiya ilə başlayıram.

Düzgün motivasiya tədrisə uğurla başlamaq üçün ən gözəl vasitədir. Bu məqsədilə projektorda Ədəbiyyat dərsləklərində verilmiş atalar sözlərini şagirdlərə xatırladım.

Yaxşılığa **yaxşılıq** hər kişinin işidir,

Yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir.

Sən işi **başlamağa** çalış, iş özü **qutaracaq**

Qocadan demək, **cavandan** əmək

Şagirdlərin aşağı sinifdə mənimsədikləri bilikləri nəzərə alaraq onlara belə sualla müraciət edirəm: Fərqləndirilmiş sözlər dilimizin leksik tərkibində necə adlandırılır?

Şagird: Əksmənalı sözlər, yəni antonimlər

Bundan sonra şagirdlərə antonimlərin bədii ədəbiyyatdakı mövqeyi haqqında məlumat verirəm. Onlara çatdırıram ki, nitq prosesində təzadlı, ziddiyyətli hadisələri nəzərə çatdırmaq üçün antonimlərdən geniş istifadə olunur. Antonimlər nitqdə bədii ifadə vasitəsi kimi obrazlılıq yaradır.

3. Tədqiqatın aparılması: Sinifdəki şagirdlərdən antonimlərin bədii dildə ifadə vasitəsi kimi işlənməsi və əhəmiyyəti barədə daha geniş məlumat almaq üçün onları 4 qrupa bölürəm. Hər qrupa VII, III, X, XI sinifin ədəbiyyat kitablarından bədii materiallar əsasında seçdiyim cümlələri iş vərəqləri vasitəsilə şagirdlərə təqdim edirəm və onlara antonimləri seçməyi tapşırıram.

Şimal qrupu üzrə iş vərəqi:

1. Bərdə nə gözəldir, necə qəşəkdir. Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir (Nizami Gəncəvi. "İskəndərnamə")

2. Nə gündüz əl çəkir can bəsləməkdən, Nə gecə Tanrıya səcdə etməkdən (Nizami Gəncəvi. "İskəndərnamə")

3. Pərəstiş edərkən sənə hər zaman. Ya orda, ya burda bəndəyəm, inan! (Nizami Gəncəvi. "İskəndərnamə")

4. Mən də bir aslanam, düşünsən bir az. Aslanın erkəyi dişisi olmaz (Nizami Gəncəvi. "İskəndərnamə")

5. Şirin hərəkətli, şəhd sözlü. Rahü rəvişi müdam qəmzə, Başdan ayağa tamam qəzə, Aləm səri-muyinin tufeyli (M.Füzuli. "Leyli və Məcnun")

6. Sayə kimi hər yer üz vurma! Heç kimsə ilə oturma, durma! (M.Füzuli. "Leyli və Məcnun")

7. Şahbaz bəy: Gedəndə nə olar, əmidostu? Gedərəm də, qayıdaram da Şərəfnisəyə firəng qızlar başlarını örtən təsəklərdən alıb sovqat gətirərəm də (M.F.Axundzadə. "Hekayəti-Musyo Jordan Həkimisi – Nəbatat və Dərviş Məstəli Şah cadu-küni-məşhur")

Cənub qrupu üzrə iş vərəqi:

1. Məstəli Şah: Aşağı getdim, yuxarı getdim, olmadı! (M.F.Axundzadə. "Hekayəti Musyo Həkimisi – Nəbatat və Dərviş Məstəli Şah cadu-küni-məşhur")

2. İblis: Get, lakin o hörmət və məhəbbət. Bir gün doğurur qanlı ədavət. Sizlərdəki şəfqət, sonu nifrət (H.Cavid. "İblis")

3. İxtiyar: Şu sönük qəlbimə atəş dilərim. Ağlamaq istərikən həp gülərim (H.Cavid. "İblis")

4. Elxan: Sanki sərsəm yaşayışdan nə çıxar? Həp gözəl olmalı yaxud çirkin. Həp fəqir olmalı, yaxud zəngin (H.Cavid. "İblis")

5. Elxan: Xayır, ən kəskin ilac iştdə budur. Yaşamaqdan daha xoşdur, ölüm (H.Cavid. "İblis")

6. İblis: Həp rəqs ediyor hüznü sürür, eşqü fəlakət. Həp rəqs ediyor xeyirlə şəh, elmü cəhalət (H.Cavid. "İblis")

7. Vaqif: Görmüşəm şahların vəfasını mən, Xanların zülmünü, cəfasını mən (S.Vurğun. "Vaqif")

Şərq qrupu üzrə iş vərəqi:

1. Mirmustafa dayı, ucaboy baba, Heykəlli saqqalı, Tolstoy baba. Eylərdi yas məclisini toy baba, Xoşginabın abrusu, ərdəni. Məscidlərin, məclislərin görkəmi (M.Şəhriyar. "Heydərbabaya salam")
2. Çox şükür var, yenə gəldux, görüşdux, itənlərdən, bitənlərdən soruşdux. Bir də görüş qismət ola, olmaya (M.Şəhriyar. "Heydərbabaya salam")
3. Uşaqların aşqların udmuşam, Qurquşunlu saqqa alıb-atmışam. Uşaq necə heç zadından şad olar. İndi bizim qəmi tutmur dünyalar (M.Şəhriyar. "Heydərbabaya salam")
4. Məktəb qalır, uşaqlar dəsər alırlar. Hey yazırlar, hey pozurlar, yalırlar (M.Şəhriyar. "Heydərbabaya salam")
5. Hər nə alır baha verir qiyməti, Ucuz verir əkinçinin zəhməti (M.Şəhriyar. "Heydərbabaya salam")
6. Əvvəl başı məndən istiqbal etdiz. Sonda çönüb işimdə ixlal etdiz (M.Şəhriyar. "Heydərbabaya salam")
7. Bu zaman xatıratın. Dolaşıb yollarında, bir fanar yandı-söndü (R.Rza. "Qızılgül olmayaydı")

Qərb qrupu üzrə iş vərəqi:

1. Onlar düşündükcə boşalar, dolar, Fikrin nə sonu var, də əvvəli (B.Vahabzadə. "Qocalar")
2. Nur ilə zülmətn fərqlərini bilsin. Özünün dərdini, sərinə bilsin (Qutadqu bilik-Səadət gətirən elm)
3. Hər halda bu mədəniyyət idi. Əkin-biçin, qorxusuz otlayan sürülər, evlər, sakitlik insanların dinc həyat sürdüyünə dəlalət edir. (A.Düma. "Qafqaz səfəri: Bakı")
4. Yol elə bayaqdan gəldiyimiz kimi davam edirdi. Enişlər, yoxuşlar. (A.Düma. "Qafqaz səfəri: Bakı")
5. Nəğmələr bir dəmdə, bir ahəngdə qalmadı. Sevincimiz doğuldu, kədərimiz də. (R. Rza. "Qızılgül olmayaydı")
6. Ancaq qurunun odu, neçə yaşı yandırdı. Neçə barlı ağacı, sərt tufanlar apardı. (R.Rza. "Qızılgül olmayaydı")
7. Yaşlı bir uşaq idi. Tez-tez şeir oxumağa görüşlərə gedərdik. (R.Rza)

4. Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi.

Uşaqların seçdikləri antonimlər hər qrup lider tərəfindən səsləndirilir.

Şimal qrupunun cavabı

Yaz-qış
Gündüz-gecə
Orda-burda
Erkək-dişi
Başdan-ayağa
Oturmaq-durmaq

Cənub qrupunun cavabı

Aşağı-yuxarı
Məhəbbət-nifrət
Ağlamaq-gülmək
Gözəl-çirkin
Yaşamaq-ölmək
Xeyir-şər

Şərq qrupunun cavabı

Toy-yas
Küsmək-barışmaq
Şad-qəm
Yazmaq-pozmaq
Baha-ucuz
əvvəl-son

Qərb qrupunun cavabı

Boş-dolu
Nur-zülmət
əkin-biçin
eniş-yoxuş
sevinc-kədər
quru-yaş

5. Nəticə və ümumiləşdirmə

Müəllim: - Uşaqlar, antonimlər fərqli nitq hissəsinə aid olurmu?

Şagird: -Antonimlər eyni nitq hissəsinə mənsub olur.

Müəllim: - Kökü eyni olan sözlərin hamısını antonim saymaq olarmı?

Şagird: -Kökü eyni olan sözləri antonim saymaq olmaz. Məsələn: Namərd-mərd, yağlı-yağsız.

Müəllim: -Antonimlər yalnız öz dilimizə məxsusdur?

Şagird: -Antonimlər başqa dillərdən alınmış sözlər də ola bilər. Məsələn: cəfa-səfa.

Müəllim: -Antonimlərdən bədii dildən nə üçün istifadə edilir?

Şagird: Antonimlərdən bədii dildə təzad yaratmaq üçün istifadə edilir.

Müəllim: -Antonimlər obyekt və obrazların xarakterindəki ziddiyyətləri açmaq üçün istifadə edilən ən təsirli bədii təsvir vasitəsidir. Bədii təsvir vasitəsi kimi antonimlərin bir növü olan oksimorondan bədii ədəbiyyatda epitet kimi istifadə olunur. Oksimoron məntiqcə bir-birinə zidd olan sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranır və oksimoron epitetdən fərqlənir. Belə ki, "epitetdə müqayisə, bənzətmə olduğu halda oksimoronda qarşılaşdırma əsasdır. Epitetdə yalnız təyin edən söz məcazi, oksimoronda hər iki söz məcazi olur". (7, 39)

Şagirdlərə müraciətlə soruşuram: Bədii əsərlərdən verdiyimiz nümunələrdə oksimorona təsadüf etdinizmi? Bəli, "Yaşlı bir uşaq idi" cümləsindəki oksimorondur.

Müəllim: Antonimlər dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolu nədən ibarətdir?

Şagird: Antonimlər mürəkkəb sözlərin yaranmasında iştirak edir. Məs: əvvəldən-axıra, başdan-ayağa, əkin-biçin və s.

6. Yaradıcı tətbiqetmə:

Yaradıcı tətbiq etmə mərhələsində şagirdlərə qruplar üzrə təqdim etdiyim iş vərəqlərində tapdıqları antonimləri məna qruplarına ayırmağı tapşırıram:

Şimal qrupunun cavabı: Bilavasitə insan özü və onun iş fəaliyyəti ilə əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər; Oturmaq-durmaq, getmək-qayıtmaq, başdan-ayağa, erkək-dişi, məhəbbət-nifrət, ağlamaq-durmaq, gözəl-çirkin, xeyir-şər, vəfa-cəfa, toy-yas, küsmək-barışmaq, şad-qəm, yazmaq-pozmaq, baha-ucuz, sevinc-kədər

Cənub qrupunun cavabı: Təbiət hadisələri və varlıqla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər; boş-dolu, nur-zülmət, əkin-biçin, quru-yaş, yanmaq-sönmək

Şərq qrupunun cavabı: Zamanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər; Əvvəl-son, əvvəl-axır, yaz-qış, gündüz-gecə

Qərb qrupunun cavabı: Məkanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər; Eniş-yoxuş, orda-burda, aşağı-yuxarı

7. Qrupların qiymətləndirilməsi və ev tapşırığının verilməsi:

Bu zaman MMV-dək qiymətləndirmə cədvəlindən istifadə edirəm

Qruplar Meyarlar	Şimal	Cənub	Şərq	Qərb
Əksmənəli sözləri seçə bilir	5	5	5	5
Əməkdaşlıq	4	3	4	5
Dinləmə	4	4	4	5
Təqdimat	5	4	3	5
Nəticə	18	16	16	20

Uşaqlara evdə tərkibində antonimlər olan atalar sözlərini tapıb yazmağı, təlimi fərdiləşdirmək məqsədilə qabaqcıl şagirdlərimə isə bədii ədəbiyyatdan antonimlərin üslubi xüsusiyyətlərinə dair əlavə olaraq on cümlə də seçib yazmağı tapşırıram. Beləliklə, Azərbaycan dili dərslərində antonimləri bədii parçalar əsasında şagirdlərə öyrədirəm.

Ədəbiyyat

1. A.Süleymanova, T.Bağirova. Dərslik: Ümumitəhsil məktəblilərin VI sinif üçün "Ədəbiyyat" dərsliyi. Bakı, 2013.
2. A.Paşayev, E.Cəfərov. İnteraktiv təlim Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində. Bakı, 2008.
3. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962.
4. N.Cəfərov, N.Nəcəfov, B.Həsənli. Ümumitəhsil məktəblilərinin XI sinfi üçün Ədəbiyyat müntəxəbatı. Bakı, 2015.
5. R.İsmayilov, A.Rüstəmov, D.Cəfərova. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, 2012.
6. R.İsmayilov, D.Cəfərova, G.Xudiyeva, X.Qasimova. Dərslik: Ümumitəhsil məktəblilərinin V sinif üçün "Azərbaycan dili" fənni üzrə dərslik. Bakı, 2016.
7. S.Əliyev, B.Həsənov, A.Mustafayeva. Dərslik: "Ümumitəhsil məktəblilərinin X sinif üçün Ədəbiyyat dərsliyi". Bakı, 2012.
8. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007.
9. S.Hüseynoğlu, B.Həsənli, Ə.Səfərova, Ə.Quliyev Dərslik: Ümumitəhsil məktəblilərinin V sinif üçün Ədəbiyyat dərsliyi. Bakı, 2012.
10. S.Hüseynoğlu, B.Həsənli, A.Mustafayeva, S.Məmmədova. Dərslik: Ümumitəhsil məktəblilərinin VII sinif üçün Ədəbiyyat dərsliyi. Bakı, 2012.
11. T.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, 1980.

Shalala Agazade

Ways to teach antonyms interactive methods based on artistic materials on "Literature" in Azerbaijani language classes of secondary school

Summary

The article focuses on teaching antonyms in secondary schools. The article is solely based on the requirements of active learning. The subject of the antonyms is considered simple in both theory and practice. But it is very complicated. Especially in the teaching process, it is needed special skills and expertise to teach students the capacity, types of meaning and the style of antonyms. Therefore, the article provides a comprehensive overview of these issues.

After giving the theoretical information on the antonyms, the curriculum-based teaching has been begun.

At the end of the article, the results of the creative work were given as a whole. It also covers all the features of antonyms in our language. These are clearly shown in the material. In the "Literature" textbook, chosen sentences based on artistic samples are also considered appropriate. Certainly, the material chosen for individual study of each student was obtained due to the great attention and hard work. This is related to the essence of the training process. Each of these is explained separately on the basis of literature. This is undoubtedly important for students to develop skills and habits.

Key words: antonyms, interactive method, training, artistic contrast, stages of the lesson.

Шалала Агазаде

Изучение антонимов интерактивным методом на основании художественных материалов в учебниках «Литература» на уроках азербайджанского языка в общеобразовательной школе
Резюме

Статья посвящена преподаванию антонимов в средних школах. Она основана на требованиях активного обучения. Тема «антонимы» кажется простой как в теории так и на практике. Но на самом деле очень сложна. Чтобы объяснить ученикам смысл антонимов их возможность разносторонности и смысловые значения особенно в учебном процессе требуют специальных навыков и опыта. Поэтому в статье представлен разносторонний обзор этих вопросов.

После теоретической информации об антонимах начинается раздельное преподавание на основе учебной программы куррикулум. В конце статьи приведены результаты творческой работы в процессе учебы в целом. Что охватывает все особенности антонимов в нашем языке. Это визуально отражено в материалах. В учебнике "Литература" отдельные предложения, основанные на художественных образцах, также считаются подходящими. Конечно, материал, отобранный для личной работы каждого ученика был подобран благодаря большому вниманию и тяжелой работе. Это связано с важностью воспитательного процесса. Каждый из них объясняется отдельно на основе материалов из литературы. Это, несомненно, имеет решающее значение для способности учеников развивать навыки и привычки.

Ключевые слова: антонимы, интерактивный метод, обучение, художественное противоречие, этапы урока.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 10.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əlirza Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC HÜSEYNOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Nərimanov Təbriz küç 49
Sevinc747@mail.ru

İNGİLIS DİLİNDƏ GEYİMLƏ BAĞLI OLAN İDİOMLAR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Xülasə

Bu məqalədə İngilis dilində gündəlik işlənən idiomlardan və onların Azərbaycan dilindəki ekvivalentlərindən bəhs edilmişdir. Lakin məqalədə əsasən geyimlə bağlı olan idiomlar öz əksini tapmışdır. Leksikologiya elmi bizə idiomlar haqqında dəyərli məlumatlar verir. İdiom nədir? Onu öyrənmək nəyə lazımdır? Bu kimi sualların cavabını bu məqalədə tapmaq olur.

İngilis dili deyimləri, atalar sözləri və ifadələr gündəlik İngilis dilinin vacib hissəsidir. İngilis dilində yazı və danışqda deyimlərə hər zaman rast gəlinir. Deyimlər hər zaman sözün mənasını vermir, buna görə də, hər bir deyimin mənası və istifadə ilə tanış olmaq lazımdır. Bu, çətin bir iş kimi görünə bilər, lakin deyimləri, xüsusilə də, İngilis dili deyimlərini öyrənərkən öz dilinizdə olan deyimlərlə müqayisə etsəniz, əyləncəli olar. Deyimlər hər dildə mövcuddur. Bunlar hərfi mənada işlənməyən söz və ifadələrdir. Məsələn, kiməsə "cold feet" deyirsinizsə, bu, onların ayaqlarının əslində soyuq olduğunu bildirmir. Əksinə, onların bir şey haqqında narahat olduğunu bildirir.

İdiomlar söz birləşmələri arasında xüsusi yer tutur. İngilis dili idiomlar və idiomatik ifadələrlə zəngindir. İdiomlara bütün üslublarda rast gəlmək olar: yazı, danışq, bədii və s. Hətta qəzetlər belə idiomatik ifadələrlə zəngindir. İdiomları təşkil edən sözlər öz həqiqi mənalərini itirirərək yaratdıqları söz birləşmələrində yeni məna qazanırlar. İdiomları təşkil edən əksər sözlər məcazi mənada işlənilir. Müasir İngilis dilində sözlər öz həqiqi mənalərindən daha çox məcazi mənada işlənilir. İdiomlar ədəbi dilin demək olar ki, bütün üslublarında istifadə olunur. Bu məsələlər bu məqalədə müzakirə olunmuşdur. Bu mövzu öz aktuallığı ilə seçilən bir mövzudur. Son zamanlarda daha aktual olmuşdur.

Açar sözlər: idiomlar, həqiqi məna, məcazi məna, idiomatik ifadələr

Hər bir dil üçün əsas material sözdür və dil öyrənmək istəyən hər kəs gündəlik olaraq yeni söz və söz birləşmələri öyrənir. Həmin söz birləşmələrinin tərkibində idiomlar xüsusi yer tutur. İngilis dili idiom və idiomatik birləşmələrlə zəngin bir dildir. İdiomlara bütün üslublarda rast gəlmək mümkündür: yazıda, danışqda, bədii ədəbiyyatda və s. Hətta qəzetlər belə idiomatik ifadələrlə zəngindir.

İdiomları təşkil edən sözlər bir yerdə öz əvvəlki mənalərini itirir və birləşmə tərkibində yeni məna çalarlığı yaradır. Məsələn:

I could **eat a horse**. Dəhşətli dərəcədə acam. Acından ölürəm. (Acından bir qoyun da yeyə bilərəm).

Money doesn't grow on trees. Pulun qədrini bilmək lazımdır. *məc.* Pul yerdən yığılmır. (Pul özünə hörmət istər).

We are **all at sixes and sevens**. Biz tamamilə çaş-baş qalmışıq.

I got there **in the nick of time**. Mən ora ən son anda çatdım.

İdiomları təşkil edən sözlərin çoxu məcazi məna daşıyır. Müasir ingilis dilində sözlərin həqiqi mənalərinə nisbətən, məcazi mənalərindən daha çox istifadə olunur. Məsələn: **"to catch"** feli həqiqi mənadan daha çox, məcazi mənada işlədilir. Misallara nəzər salaq:

Həqiqi mənə

Məcəzi mənə

I have been fishing,
but **caught** absolutely
nothing!

1. Yesterday **I caught the bus.**
2. Try to **catch his eye.**
3. You'll **catch your death of cold.**
4. Wait while **I catch my breathe.**

Dilin lüğət tərkibində elə sözlər də var ki, onlar artıq öz bədii mənada işlədilmə halını itiriblər və ancaq məcazi mənada işlənirlər.

Belə bir nəticəyə gəlirik ki, biz sözlərin həqiqi istifadəsi ilə yanaşı, məcazi istifadəsini də bilməliyik. Əks təqdirdə, cümlə tərkibində rast gəldiyimiz sözün məcazi istifadəsini bilmiriksə, onun tərcüməsində çətinlik çəkəcəyik və tərcümə düzgün olmayacaq. Buna görə də idiomları və onları təşkil edən sözlərin həm həqiqi, həm də məcazi mənalarını öyrənmək zəruridir.

İdiomatik vahidlərin həm quruluşca, həm də mənə və ekspressivlik çalarlıqlarına görə rəngarəngliyi onların üslubi istifadə imkanlarının zənginliyini təmin edən əsas cəhətdir.

İdiomlardan ədəbi dilin, demək olar ki, bütün üslublarında istifadə olunur. Lakin bu vahidlərin ən geniş istifadə meydanı, əlbəttə ki, bədii üslub və ictimai-siyasi üslubdur. Məhəbbət, nifrət, istehza, kinayə, gülüş, qəm-qüسسə, eyham və s. mənə çalarlıqlarının daha bariz olduğu idiomatik vahidlərə həm bədii üslubda, həm də ictimai-siyasi üslubda təsadüf edilir. Bədii üslubda təsirliliyi artırmaq, canlı və obrazlı səhnələr yaratmaq üçün epitet, metonimiya və digər çalarlıqlara malik olan idiomlardan istifadə edilir.

Ümumiyyətlə idiomlar danışiq-məişət leksikasının böyük hissəsini təşkil edir və danışiq prosesində fikrin obrazlı, təsirli, bir sıra hallarda isə ironik-ekspressiv istifadəsinə xidmət edir.

İdiomları öyrənmək ilk baxışdan asan görünsə də, əslində bu yolda bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmalı oluruq. İdiomlar özlərinə məxsus quruluşa malik olan söz birləşmələridir. İdiomları təşkil edən sözlər bizə bəzən qərribə, qeyri-məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün görünməsələr belə, biz onlarda dəyişiklik apara bilmirik. Onlar dilin lüğət tərkibinə daxil olduqları kimi öyrənilməlidir. Beləliklə, idiomlar aşağıdakı quruluşa malik olan sözlərdir:

- İdiomlar dilin lüğət tərkibinə daxil olduqları kimi istifadə olunmalıdır; biz onları dəyişə bilmərik.

- İdiomları təşkil edən sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənaya malikdir.

- İdiomların özlərinə məxsus dəyişməz qrammatik quruluşları olur (Biz onların quruluşunda ancaq zamanı və ya əvəzlilikləri dəyişə bilərik).

fit like a glove

to fit perfectly

yaraşmaq; əyninə oturmaq; üstünə biçilmək, ölçüsünə uyğun olmaq

This coat **fits** you **like a glove.**

get/have/ keep sth up your sleeve

to keep a plan or an idea secret; kept secretly ready for the right time or for a time when needed

gizli bir fikri və yaxud planı olmaq; ehtiyatda (boxçada) bir şey saxlamaq; ehtiyatlı olmaq; hər şeyi öz vaxtında istifadə etmək

It's my sister's birthday tomorrow, but I haven't bought or planned anything yet, mother calms me because she always **has got something up her sleeve.**

I think you **are keeping something up your sleeve**. What's it? Come on. Tell me, I'm all ears.

be in sb's shoes (boots)

in or into one's place or position

bir kəslə eyni vəziyyətdə olmaq; özünü kiminsə yerinə qoymaq, başqasının vəziyyətini başa düşmək

The director asked Kate to break the news to the people who are losing their jobs. Poor Kate. I wouldn't like to **be in her shoes**. You know, it's a very good plan to **put yourself in somebody else's shoes** and ask yourself how you would act in his place [12, p.56].

on a shoestring

(informal) using very little money; with little money to spend; on a very low budget

çox az pul istifadə etmək/ xərcləmək, az məbləğ pul ilə işə başlamaq; bir işi özünü sıxaraq (pulbarədə) görmək

- We just can't compete with bigger companies.- I know. We have to do everything **on a shoestring**.

get your knickers in a twist

to become angry, confused or upset

bərk əsəbiləşmək, acıqlanmaq, özündən çıxmaq; məc. tumanını başına çevirmək

- The dinner is not ready. I still haven't washed my hair. The place is mess, What am I going to do?

- Just calm down! Don't **get your knickers in a twist**.

tighten your belt

to live on less money than usual; use less food and other things

qənaət etmək (pula, yeməyə); məc. özünü sıxmaq

People are having to **tighten their belt** just to survive till better times return.

When my husband lost his job we had to **tighten our belts**.

fill sb's shoes

to take the place of another and do as well; to substitute satisfactorily for

bir kəsin vəzifəsini (vakansiyasını) tutmaq; bir kəsin yerini tutmaq

She is going to a new job in New York. We are going to miss her. It won't be easy to find someone to **fill her shoes**.

pull your socks up

to try to do better, either in terms of one's behaviour or at a task one is performing

qolunu çırmayıb işə girişmək/başlamaq; işi daha yaxşı görmək üçün ciddi-cəhdlə çalışmaq

You are going to fail this course unless you **pull your socks up**.

wear the trousers (pants)

(often disapproving) (especially of a woman) to have a man's authority; be the boss of a family or household

evin kişisi olmaq (qadın haq.); kişini (ərini) qapazaltı etmək; evdə hökmranlıq etmək

She's the one who **wears the trousers** in their house.

talk through your hat

to say something without knowing or understanding the facts; talk foolishly or ignorantly

cəfəngiyyat danışmaq; ağılına gələni danışmaq, sayıqlamaq

Don't listen to what he's saying. He's **talking through his hat**.

a wet blanket

(informal, disapproving) a person or thing that keeps others from enjoying life; dull or boring person

darıxdırıcı adam; öz hərəkətləri ilə başqalarının sevincini/kefini və s. pozan adam; başqasının kefinə soğan doğrayan

James was not invited to go on the outing with the rest of the group because he's such **a wet blanket**. On many previous occasions he has kept others from enjoying themselves by his pessimism and lack of enthusiasm. It's understandable that no one wants him around.

He danced rottenly, he was **a wet blanket** at a party [12, p.50].

keep under your hat

keep sth a secret tell nobody

bir şeyi sirr/gizli saxlamaq; heç kimə heç nə deməmək

Although the contestants were more anxious to know who won the prizes in the piano competition, the judges **kept** the results **under their hats**. They kept the results a secret so that the formal announcements could be made in public at the awards ceremony.

dressed to kill

wear your finest clothing

ziyafət paltarını geyinmək, ən yaxşı/ağlı başdan alan paltarını geyinmək

The reception for the new Swedish ambassador at the Lennison's was quite lavish. Naturally, everybody was **dressed to kill**. Everyone was dressed in their finest, most elegant clothes.

blow/knock sb's socks off

(informal) to surprise or impress sb very much; enthuse and excite

bir kəsi təəccübləndirmək, şoka salmaq, çaşdırmaq

- Hi, John. What's new?

- Oh, nothing too much with me, but you ought to see Alfriedo's new car. It'll **knock your socks off!**

- So, he finally got that Italian sports car he's been dreaming.

lose your shirt

lose a great deal of money

var-yoxdan çıxmaq; çox pul itirmək

- He wasn't doing so well. For one thing, he told me he **lost his shirt** at the races.

in stitches

(informal) laughing so hard that the sides ache; laughing very hard

qəşş etmək; gülməkdən ürəyi getmək; qarnını tutana qədər gülmək

Danny was hilarious at the party the other night. He had us all **in stitches!** I didn't realize that he was such a comedian.

dressed to the teeth

dressed elegantly

dəbdəbəli geyinmək; səliqəli, eleqant geyinmək

- Did you see Hilda at the party last night?

- Yes, I did. She was really **dressed to the teeth!**

- Well, she had on her finest, most elegant clothing because she was out to make a good impression on Bill.

Beləliklə, ingilis dili idiom və idiomatik birləşmələrlə zəngindir və onları öyrənmək dil öyrənən hər bir şəxs üçün zəruridir. Bu yolda bizə istək, diqqət, zəhmət və təcrübə köməklik göstərəcək. Sonda bir ingilis misalını yada salmaq istəyirəm: *“Practice makes perfect and all things are difficult before they’re easy”*.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
2. Cahangirov F.F. İngilis dilindən leksik çalışmalar toplusu. Bakı, Nurlan, 2003.
3. Hacıyev E.İ. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2006.
4. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Nurlan, 2004.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963.
6. Musayev O.İ. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, “Qismət” Nəşriyyat-Poliqrafiya, 2003.
7. Vahabova İ.Ə. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində idiomlar və onların bəzi üslubi imkanları. Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2000.
8. Adam Makkai, M.T. Boatner, J.E. Gates. A Dictionary of American Idioms. Printed in the United States of America, 2004.
9. Collins V.H. A book of English Idioms. London, L. 1960.
10. Harry Collins. 101 American-English Idioms. USA, 1994.
11. Hornby A.S. Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English. Oxford University Press, 2005.
12. Maugham W.S. The Painted Veil.
13. Винарева Л.А., Янсон В.В. Английские идиомы. Москва, 2005.
14. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Москва, 1967.
15. Seredina K.Q., Qwmlwnovic A.K., Krasnanskaya N.A. Idiom Speech. Leningrad, 1971.

S.Huseynova

Idioms related to clothing in English and their equivalents in Azerbaijani Summary

This article deals with the everyday English idioms with Azerbaijani equivalents in use. However, mostly clothes idioms are mentioned in this article. The lexicology gives us significant information about idioms. What is an idiom? Why do you need to learn it? The answers to these questions can be found in this article.

English idioms, proverbs, and expressions are an important part of everyday English. They come up all the time in both written and spoken English. Because idioms don't always make sense literally, you'll need to familiarize yourself with the meaning and usage of each idiom. That may seem like a lot of work, but learning idioms is fun, especially when you compare English idioms to the idioms in your own language. Idioms exist in every language. They are words or phrases that aren't meant to be taken literally. For example, if you say someone has "cold feet," it doesn't mean their toes are actually cold. Rather, it means they're nervous about something.

The idiom contains a special place in word combinations. English is rich with idioms and idiomatic expressions. Idioms can be found in all styles: writing, speaking, fiction, and so on. Even newspapers are rich with idiomatic expressions. The words that make up the idioms lose their real meaning and creating a new meaning in the combination. Most words that make up the idioms are of a literal meaning. In the modern English, metaphorical meanings of the words are used more than their true meanings. Idioms are used in almost all styles of literary language. These issues are

covered in this article. This topic is distinguished by its actuality. Recently this topic is becoming more topical.

Key words: idioms, true meaning, metaphorical meaning, idiomatic expressions

С.Гусейнова

Идиомы связанные с одеждой на английском языке и их эквиваленты на азербайджанском языке

Резюме

В этой статье рассматриваются повседневные английские идиомы с азербайджанскими эквивалентами в использовании. Однако в этой статье упоминаются в основном идиомы одежды. Лексикология дает нам значительную информацию об идиомах. Что такое идиома? Зачем вам это нужно изучать? Ответы на эти вопросы можно найти в этой статье.

Английские идиомы, пословицы и выражения являются важной частью повседневного английского языка. Они все время выступают как на письменном, так и на устном английском языке. Поскольку идиомы не всегда имеют смысл буквально, вам необходимо ознакомиться со значением и использованием каждой идиомы. Это может показаться большой работой, но изучение идиом это весело, особенно когда вы сравниваете английские идиомы на вашем родном языке. Идиомы существуют на каждом языке. Это слова или фразы, которые не следует понимать буквально. Например, если вы говорите, что у кого-то "холодные ноги", это не означает, что их пальцы на самом деле холодные. Скорее, это означает, что они нервничают по поводу чего-то.

Идиома содержит особое место в словосочетаниях. Английский богат идиомами и идиоматическими выражениями. Идиомы можно найти во всех стилях: письмо, речь, художественная литература и так далее. Даже газеты богаты идиоматическими выражениями. Слова, составляющие идиомы, теряют свое реальное значение и создают новое значение в сочетании. Большинство слов, составляющих идиомы, имеют буквальное значение. В современном английском метафорические значения слов используются больше, чем их истинные значения. Идиомы используются почти во всех стилях литературного языка. Эти вопросы рассматриваются в этой статье. Эта тема отличается своей актуальностью. В последнее время эта тема становится еще более актуальной.

Ключевые слова: идиомы, истинный смысл, переносное значение, идиоматические выражения

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mehriban Təhməzova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLŞƏN ƏHMƏDZADƏ
Lənkəran Dövlət Universitetinin
Lənkəran Həzi Aslanov 50
gulshenzulfuqarzade@gmail.com

İ.ŞİXLİNİN "DƏLİ KÜR" ROMANINDA OMONİM, SINONİM VƏ ANTONİMLƏR.

Xülasə

Məqalədə İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanı dil-üslub cəhətdən araşdırılır. Məqaləni yazmaqda əsas məqsəd sinonim, omonim və antonimlərin "Dəli Kür" romanından gətirilən nümunələr əsasında izah olunmasıdır. Xüsusi olaraq romandakı omonim, sinonim və antonimlər nəzərdən keçirilir. Burada omonim, sinonim və antonimlər barədə qısa nəzəri məlumatlar verilməklə yanaşı, əsərdən hər birinə aid konkret nümunələr verilir. Çoxmənalı sözlərlə omonimlərin fərqi izah olunur. Bu fərq nümunələr əsasında göstərilir. Həmçinin paronim, omoqraf, sinonimik cərgə, tam antonimlər, nisbi antonimlər və s. kimi terminlərin də izahı verilir və nümunələr əsasında aydınlaşdırılır. Sinonimlərin əsas xüsusiyyətləri olan məna ümumiliyi və üslub çalarlığı da məqalədə əks olunmuşdur. Bədii üslubda antonimlərdən təzad kimi istifadə olunması qeyd olunmuşdur. Məqalədə antonimlər nitq hissələri əsasında təsnif olunmuşdur. Üslubi antonimlik haqqında məlumat verilir. İnkər şəkilçilər vasitəsilə yaranan üslubi antonimlik nümunə əsasında izah olunur. Qeyd olunur ki, dil materialları baxımından diqqəti cəlb edən bu əsərdə omonim, sinonim və antonimlər əsərin həm bədii, həm də sənətkarlıq məsələlərinin əlvənləşməsinə xidmət edir. Sinonim, omonim və antonimlərin bədii üslubda işlənərək əsərin təsir gücünü artırdığının şahidi oluruq. Məqalədə omonim, sinonim və antonimlərin nitqi daha ifadəli və ahəngdar etdiyi aydın şəkildə nəzərə çatdırılır.

Açar sözlər: omonimlər, sinonimlər, antonimlər, söz, "Dəli Kür", isim, feil, dil, üslub.

"Dəli Kür" böyük Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmış və XIX əsrdə baş verən mürəkkəb tarixi proseslərin Azərbaycan xalqının həyatında əmələ gətirdiyi əsaslı dəyişiklikləri realistikcəsinə göstərən əsərdir. Dil və üslub baxımından diqqəti cəlb edən "Dəli Kür" romanı omonim, sinonim və antonimlərin zənginliyi ilə seçilir.

Omonim sözü yunan sözü olub, dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Omonim yunanca homos-oxşar və onyma-ad deməkdir [4, s. 24]. Omonimlərin əmələ gəlməsi prosesi dilimizdə yeni hadisə deyil. Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur. Bu hadisə, xüsusilə bu gün isim və feillərə mənsub sözlərdə özünü göstərir [3,s.21]. Omonimlər leksik mənaları müxtəlif, qrammatik mənaları həm eyni, həm də müxtəlif olan eyni fonetik tərkibli, tələffüz və yazılışca fərqlənməyən sözlərdir [5,s.55]. Yazılışı eyni, vurğusunun yerini dəyişməklə səslənməsi, tələffüzü müxtəlif olan sözlər omonim sayılır. Məs; qoyun, alma və s. Belə sözlər omoqraf adlanır. Bundan başqa aşağıdakı sözlər də omonim kimi götürülə bilməz:

- 1.Ümumi və xüsusi isimlər: yasəmən, lalə.
- 2.Yazılışı və tələffüzü eyni olan, lakin kökləri müxtəlif olan sözlər.
- 3.Xüsusi isimlər.

Dilimizdə elə sözlər də vardır ki, onlar yalnız bir səs fərqi ilə bir-birindən seçilir. Bu cür sözlərə paronimlər deyilir. Məs: mətn, nəfs və s.

Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər yalnız həqiqi mənada olur [2,s.73]. "Dəli Kür" romanında omonimlərə aşağıdakıları nümunə kimi göstərə bilərik. Məsələn;1.Zərnigar xanım özü də hiss etmədən gəlib yarganın **qaş**ına çatdı [1,s.6], 2.O, özü də hiss etmədən yuxulu uşaq kimi gah gülümsünür, gah da **qaş**larını çatıb ciddiləşirdi [1,s.313].Bu cümlələrdəki **qaş** sözü

omonimdir. Birinci cümlədə **qaş** sözü yarganın qabaq tərəfi mənasında, ikinci cümlədə isə insanın bədən üzvü kimi işlənmişdir. Hər iki nümunədə **qaş** sözü isimdir.

1. Ay ana, kimdir sənin qazanına baxan? Qoy hamı elə bilsin ki, biz də ocağa xörək asmışıq, **çay** dəmləmişik [1, s.86], 2. **Çayın** sinəsi qabarıb qalxdı, qollar ağız-ağıza qovuşdu, adalar yox oldu [1, s.505]. Hər iki nümunədə **çay** sözü isimdir. Birinci cümlədə içki mənasında, ikinci cümlədə coğrafi termin kimi işlənmişdir.

1. O, əlini **üzünə** çəkib saçını geri elədi. Qızarmış gözünü Zərnigar xanıma zillədi [1, s.64]. 2. Güləsər əvvəlcə çox çırpındı. Adaya çatan kimi özünü suya atdı. **Üz**ü keçmək istədi [1, s.89]. **Üz** sözü birinci nümunədə insanın bədən üzvü kimi, ikinci nümunədə isə hərəkət bildirən feil kimi işlənmişdir.

1. Onun məlul-müşkül görkəmi qurğuşun silqətli **daş**ları da əridərdi [1, s.65]. 2. Su **daşıb** hər yeri, o taydakı meşəni, sahildəki cələni, yaxındakı kənd evlərini ağzına aldı, yarganları vurub dağıtdı, hər yer suya qərq oldu [1, s.505]. **Daş** sözü birinci nümunədə isim, ikinci nümunədə feil kimi işlənmişdir.

1. **Göyün** üzündə süzən saysız-hesabsız qızlarquşunun səsi bir-birinə qarışmışdı [1, s.83]. 2. Hamı arabanın yanına, elə **göy** otluğun üstünə gəbə salmışdı [1, s.85]. Birinci nümunədə göy cismi, ikinci nümunədə rəng mənasında işlənmişdir.

1. Onlar **atları** xalxala saldılar [1, s.154]. 2. Tuta bilmədik, ağa, mən qabağını kəsənəcən özünü suya **atdı** [1, s.163]. Birinci nümunədə heyvanı, ikinci nümunədə isə hərəkəti bildirir.

1. Darvazanın ağzında dayanıb qaranlığa hürən **itlər** zingildəyib susdular [1, s.163]. 2. Amma nədənsə Mələyi görəndə hər şeyi unudur, müvazinətini **itirir**, oyuncağa dönürdü [1, s.192]. Birinci nümunədə isim, ikinci nümunədə isə feil kimi işlənmişdir.

1. Kəndin ortasındakı təpədə iri **tut** ağacının kölgəsində, böyük bir mərkə vardı [1, s.176]. 2. Cahandar ağa həyadanmı yoxsa, xurcunun ağırlığındanmı nədənsə qulağının dibinəcən qızaran Mələyin qolundan **tutdu** [1, s.188]. Birinci nümunədə ağacın növünü, ikinci nümunədə isə hərəkət feilini bildirir.

1. Hələ tezdir, qoy **ay** doğsun [1, s.33], 2. **Ay** qız, **ay** Güləsər, dur çardağın üstünə palaz sər [1, s.33]. Bu nümunələrdən birincisində **ay** sözü nitq hissəsinə görə isim, ikincisində isə çağırış nidasıdır.

1. **Qoy** mən düşüm sənin səhəngini doldurum [1, s.67], 2. Pakizə küncdəki iri qara bülövü götürüb heybənin bir gözünə **qoydu**, taxtın üstündə yatan pişiyi də o biri gözünə saldı [1, s.259]. Birinci nümunədə **qoy** sözü əmr ədatı, ikinci nümunədə isə feil kimi işlənmişdir.

Omonimlər dilimizdə işləkliyi ilə seçilir və dilimizin lüğət sisteminin zənginləşməsində mühüm rol oynayırlar.

Sinonimlər gerçəkliyin eyni əşya, hadisə, əlamət və ya hərəkəti ilə bağlı olan, lakin onu müxtəlif formalarda adlandıran semasioloji hadisədir. Sinonimlər müxtəlif münasibətlərdə eyni bir əşyanın adı olub, səs tərkibinə görə fərqlənən və bütövlükdə öz oxşarlığını saxlayan sözlərdir. Məna ümumiliyi və üslub çalarlığı sinonimlərin əsas xüsusiyyətləridir. Sözlər arasında sinonimik münasibətin yaranması onların leksik mənaları ilə bağlıdır. Sözlərin leksik mənaları dəyişdikcə onların arasındakı sinonimik münasibət də dəyişir [5, s.80].

Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur və bu sözlərə bütün nitq hissələrində, ən çox isə isim, sifət, feil və zərflərdə təsadüf olunur [2, s.74].

Sinonimlər bir məfhumla əlaqədar olduğundan onların məna fərqi meydana çıxartmaq çətindir. Sözlərin sinonimliyini müəyyənləşdirərkən onlar arasında assosiativ əlaqəyə də fikir vermək lazımdır. Assosiativ əlaqə nəticəsində sözlər arasında sinonimik münasibət yaranır. Bu əlaqə əsasında təfəkkürdə əşya və ya hadisə başqa əşya və ya hadisəyə müəyyən əlamətinə görə oxşayaraq ikinci dəfə adlana bilər [5, s.80].

İşvə bilməz, **qəmzə** bilməz, **naz** bilməz,
Sevgi bilməz, söhbət bilməz, saz bilməz,
Söz eşitməz, qaş anlamaz, göz bilməz,
Ana, məni bir nadana verdilər,
Günahıma, babalıma girdilər [1, s.102].

Bu nümunədə **işvə**, **qəmzə**, **naz**, həmçinin **günah**, **babal** kimi sözlər arasında müxtəlif assosiativ əlaqənin bir cəhətinə görə sinonimik əlaqə meydana gəlmişdir.

Bir ümumi məna ilə əlaqədar olub, bir məfhumu müxtəlif şəkildə adlandıran, leksik-semantik variantlarına görə eyniləşən, mənaca yaxın sözlərə sinonimlər deyilir. Məsələn, Salatın onun **sorğu-suala** başlayacağından ehtiyat edərək susdu [1,s.67], Onun yerinə kim olsa elə lap mən özüm də olsam evə **dava-dalaş** salardım [1,s.305], Göytəpəlilərin arabaları ağız-ağıza qovuşan **sisli-dumalı** dağların arasındakı dərə ilə qijildayıb axan çayın sahilində dayanmışdı [1,s.85]. Hər ikisi **dinməz-söyləməz** yola düşdü [1,s.67]. Bu cümlələrdəki **sorğu-sual**, **dava-dalaş**, **sisli-dumanlı**, **dinməz-söyləməz** sözləri sinonimdir.

Bir məna qrupunu ifadə edən sözlər sinonimik cərgə adlanır. Sinonimik cərgədə iştirak edən sözlərin miqdarından asılı olaraq onların dairəsi geniş və ya dar olur. Sinonimik cərgədə sözlərdən biri dominant-aparıcı olmaqla əsas mənanı ifadə edir [2,s.75].

Titrəyir əllərim, tor görür gözüüm,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?
Dolaşmır cahanda **söhbətim**, **sözüm**,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi? [1,s.435]

Yaxud:

Əşrəf bu söhbətlərin xoşa gəlmədiyini, bir az bundan əvvəl **qaşqabağı** gülən, mehriban çöhrəli Əhmədin **sifətinə** qışın boz, çovğunlu ruzigarını hiss etsə də, marağını boğabilmədi [1,s.138], Gözləri **dalgın** və **düşüncəli** idi [1,s.157], Gedin, ancaq bu işi **səssiz-küysüz** görün, mən sizə inanıram, əziz balalar [1,s.479], Dmitri Dmitriyeviç öz yerində **əyləşdi** və qonağa kürsüdə **oturmağı** təklif etdi [1,s.391], Məni niyə bədbəxt elədin? **Yurduma-yuvama** niyə su saldın? [1,s.25], O, sonuncu arvadı ilə **haqq-hesabını** kəsəndən sonra öz kəndlərindən evlənə bilməyəcəyini başa düşüb birbaşa yuxarı dağ kəndlərinə getmiş və orada Mələyi görüb elçi düşmüşdü [1,s.30], Həmişə **mal-qara** örüşdən qayıdanda həyəətə çıxıb, əli belində, qulluqçulara göstəriş verən, inəklərin südünü bir yana yığıdırıb eyməyə çəkdirən, **toyuq-cücəni** rahatlayıb, itlərin yalına belə göz qoyan Zərnigar xanım indi yerindən tərpənmədi [1,s.41], Həmişə **gül-çiçək** içində üzən kəpənəklər necə də gözəl idilər [1,s.75], Axşam qaranlığında həyətdə dolaşan nökrələr, örüşdən qayıdan malları görmür, **dana-buzov** səsini, **qoyun-quzu** mələşməsini də eşitmirdi [1,s.121], Kişi fikrini toplayıb, müəyyən qərara gələ bilmirdi. Oğlu onu **odsuz-ocaqsız** yandırır [1,s.122], Təpələrin ətəyindən qalxan boğanaq **toz-torpağı** göyə sovurub, yay kimi burula-burula yuxarı qalxdı və yolun ortasında xeyli dayandıqdan sonra üzünü aşağı, Kürə doğru süründü [1,s.139], Bacısının son anda üzünə zillənmiş **lal** baxışı, durğun göl kimi **sakit** dayanan iri qumral gözləri, sifətindəki məzəmmət dolu təbəssüm beynində əbədi həkk olunmuşdu [1,s.216], O öz övladını **qollu-budaqlı** iri palıd ağacı kimi möhkəm görmək istəyirdi [1,s.233], **Hədə-qorxu** lazım deyil, cənab pristav, ayda-ildə canışının kefi durub bir dəfə ova çıxacaq deyən, camaatın yerini əlindən almazlar [1,s.300]. Nə bilim, ay qağa, **dilim-ağzım** qurusun, ağlıma gəlir ki, birdən sənə cadu eləyərlər, səni yolundan azdırarlar [1,s.321], **Səs-küy** yavaş-yavaş binələrin üst tərəfindən aşağı endi [1,s.354], Onun **əl-qol** atıb çabalamağına fikir vermədilər [1,s.358], Cahandar ağanı birdən-birə **titrəmə** götürdü. Kişi nə qədər çalışdısa da, əllərinin, çənəsinin **əsməsini** dayandıra bilmədi. Sanki, onu **şaxtalı**, **boranlı** qış günündə **buzlu** suya saldılar [1,s.382], **Tüstü-duman** içində ata baxdı [1,s.390] və s. kimi cümlələrdə sinonim sözlər işlənmişdir, Hətta bəzən gənclik ehtirası və marağı ilə nə isə tezliklə bir iş görməyi, çevriliş etməyi, **həbsxanalara**, **zindanlara** belə düşməyi arzu edirdilər [1,s.424], İnsanların şüurunu **oyatmaq**, vicdanını **hərəkətə gətirmək** bizim birinci vəzifəmizdir [1,s.425].

Antonimlər əsasən kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən müxtəlif tərkibli sözlərdir [5,s.100]. Antonim sözlər bədii dildə, xüsusilə şeir dilində təzad yaradan ən əsas vasitə olaraq özünü göstərir. Antonimlərə az və ya çox olmaq şərti ilə nitq hissələrinin hamısında təsadüf olunur.

1.İsim olan antonimlər: Kimi kitabı əlində tutub əzbər şeir deyən yoldaşını yoxlayır, kimi **sual-cavab** edir, kimi bir tərəfə çəkilib narın torpağın üstündə misal həll edirdi [1,s.447]. **Yerlə**

səma birləşmiş kimi görünürdü [1,s.80]. Kim insanlar arasında **ögey-doğmalıq** salıb?[1,s.141]. Necə deyirlər **xəstə** sağlası olsa **təbib** qənşər gələr [1,s.159]. Yaxşı, ağıllı ol.Bir **qız** bir **oğlanındır**, elə şeydən ötəri dava salmazlar [1,s.80]. Vur niyə durubsan? **Əlin-ayağın** niyə titrəyir, arvadı öldürməyə nə var ki? [1,s.13]. Qaranlıq qarışıb **əl-ayaq** yığışandan sonra Zərnigar xanım yan otağa çəkildi [1,s.41], Səhərlər **yorğan-döşəyi** sərmək adı ilə çardağın üstünə çıxıb hərlənir, Cahandar ağagilin həyatına boylanmaqdan yorulmurdu [1,s.89]. Darıxmamaq üçün uşaqları başıma yığıb **yazı-pozu** öyrədirəm [1,s.156]. Biz cəhənnəm, heç olmasa bizdən sonra gələnlər yaxşı dolansınlar, **xeyiri şərdən** seçə bilsinlər [1,s.330]. Daş səkilərdə, torpaq yollarda **gediş-gəliş** azalmışdı [1,s.442].

2.Sifət olan antonimlər: İşdir, o geri qayıtsa, ya **ölüsünü**, ya da **dirisini** mənə gətirin [1,s.165]. **Pis-yaxşı** bir kişiye ərə getmişdim [1,s.165]. Adam da **doğma** balasını **yad** qızdan ötəri ayağının altına salıb çığnayırdımı? [1,s.305]. Adam bir iş görəndə əməlli-başlı fikirləşər, **böyüyə-küçüyə** məsləhət edər [1,s.106].

3.Say olan antonimlər: **Az-çox** rus dilini bilən uşaqlarla görüşmüş, onlarla söhbət edərək altımisə qədər adamın razılığını almışdı [1,s.155]. Deyəsən, bir az **artıq-əskik** danışdım [1,s.140]. **Azdan-çoxdan** bir şey tapıb bişirər, atası ilə Çərkəzi yedizdirərdi [1,s.280].

4.Feil olan antonimlər: Qarnı doyan çəpişlərin çəmənləkdə **atılıb-düşməsi** Kürün sahilindən belə görünürdü [1,s.73]. Samovarlar **dolub-boşalandan** sonra ortalığa iri sinilərdə plov gəldi [1,s.200]. Demək, bundan sonra onların dediyi ilə **oturub-duraq**, onlara boyun əyək [1,s.304]. Cahandar ağa dinmədi. Hıçqırığını boğmağa çalışdığından çiyinləri **qalxıb-endi** [1,s.306]. Yolda **gəlib-gedən** olmadığını bilməyə çalışırdı [1,s.376]. Arançı qardaş, xoş gördük, oralarda nə **var**, nə yox? [1,s.381], Mina xala dayandı, baxdı və bir anın içində on-onbeş illik yola **gedib-qayıtdı** [1,s.404].

5.Zərf olan antonimlər: Tavandan asılmış otuzluq lampa **sağa-sola** gedib ləngərlədi [1,s.120]. Qocalar deyirlər ki, düz bir il **gəcəli-gündüzlü** işləyəndən sonra yol hazır oldu [1,s.129]. Əvvəlcə **cəsarətsizcəsinə**, sonra isə **inamla altdan-yuxarı** Kipianinin üzünə baxdı [1,s.453]. Allah sənə insaf versin, acığın tutub gözün qızıışanda heç **irəlini-gerini** fikirləşmərsən [1,s.305]. Camışlar, inəklər ürküdülmüş kimi **ora-bura** qaçışıb mələşirdilər [1,s.307]. Sürü ilə yaylağa qalxan qoyunların, qatarlaşan arabaların, ilxıların, **atlı-piyada** hərəkət edən aran adamlarının əlindən tərpnəmək olmurdu [1,s.316]. Hər **axşam-səhər** talalarda qırqovul qaqqıldayır, meşəxoruzları banlaşır[1,s.439].

Əksliyin dərəcəsinə görə,antonimlər iki cür olur-mütləq və nisbi antonimlər.Əksliyin dərəcəsinə görə,mənaca bir-birinə tam əks olan antonim sözlərə mütləq antonimlər deyilir: Sünnilər **sağ** tərəfə,şialər isə **sol** tərəfə keçsin[1,s.451]. Əksliyin dərəcəsinə görə mənaca bir-birinə tam əks olmayan antonimlərə nisbi antonimlər deyilir [5,s.112]. **Xristianlar** birbaş kilsəyə, **müsəlmanlar** isə öz ibadət xanalarına,marş![1,s.451].

Bəzən sözün məzmununda inkar şəkilçisi və digər şəkilçilər hesabına üslubi antonimlik yaranır ki, bu morfoloji antonimlik üslubi xarakter daşıyır. Belə sözlərdə inkarlıq bildirən şəkilçilər düşən kimi sözdə inkarlıq da itir və belə sözlər antonim sayılmaz: Ala-toranda çökəklərdə adam **olub-olmadığını** yoxlayırdı [1,s.54], Yoldaşlarını oyatmaq, onlardan bir-bir kitab **görüb-görmədiklərini** soruşmaq istədi [1,s.446].

Antonimlər dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən rol oynayır.Belə ki,mürəkkəb sözlərin bir qismi antonim sözlərin birləşməsi nəticəsində düzəlir.Antonim sözlərin dildə yaranmasına səbəb bizi əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır.

Nəticə etibarı ilə deyə bilərik ki, "Dəli Kür" romanı təkcə İ.Şıxlı yaradıcılığında deyil, ümumazərbaycan ədəbiyyatında dil-üslub və sənətkarlıq cəhətdən seçilən əsərlərdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1.İ.Şıxlı "Dəli Kür", Bakı, "Qanun",2014.

2.İ.Qəribli.Azərbaycan dili.Bakı,2009.

- 3.S.Cəfərov.Müasir Azərbaycan dili.II hissə.Leksika.Bakı, "Şərq-Qərb",2007.
- 4.S.Cəfərov.Müasir Azərbaycan dili.Leksika.Bakı, "Maarif", 1970.
- 5.Həsənov H.Ə.Müasir Azərbaycan dilinin leksikası.Bakı,Bakı Universiteti nəşriyyatı,2001.
- 6.Həsənov H.Müasir Azərbaycan dilinin leksikası.Bakı,1978.

Г.Ахмадзаде.

Омонимы, синонимы и антонимы романа "Дели Кюр" И.Шыхлы

Резюме

Статья исследуется с точки зрения языка по роману Исмаиля Шыхлы "Дели Кур". Основная цель написания статьи - объяснить синонимы, омонимы и антонимы на основе примеров из романа «Дели Кюр». В романе в частности рассматривается омонимы, синонимы и антонимы. Здесь кроме кратких теоретических сведений об омонимах, синонимах и антонимах, также даются конкретные примеры. Объясняется отличие омонимов от многозначных слов. Эта разница показана на примерах. А также пароним, омограф, ряд синонимов, полные антонимы, относительные антонимы и т.д. некоторые термины также объясняются и разъясняются на основе примеров. Основные признаки синонимов, близость по значению но разность по написанию и звучанию тоже описываются в статье. Отмечено использование антонимов как контраст в художественном стиле. В статье антонимы распределены по частям речи. Дается информация о стиле антонимов. На примере объясняется стиль антонимов появившийся при помощи отрицательных суффиксов. Отмечается, что в этом произведение, которое привлекает внимание с точки зрения языковых материалов омонимы, синонимы и антонимы служат для освещения (разноцветности) как художественных, так и профессиональных решений. В произведении наблюдаем повышенную эффективность работы в художественном стиле синонимов, антонимов и омонимов . Отмечается, что в этом произведение, которое привлекает внимание с точки зрения языковых материалов омонимы, синонимы и антонимы являются одновременно как художественными так и для овладения навыками мастерства. В статье омонимы, синонимы и антонимы выражены в более четкой форме, которая является более выразительной и гармоничной.

Ключевые слова: омонимы, синонимы, антонимы, слово, "Дели Кур", существительные, глагол, наречие, язык, жанр.

Homonyms, synonyms and antonyms in the novel "Dali Kur" by I.Shikhli

Summary

"Dali Kur" by Ismail Shikhli is investigated according to its language-style in the article. The main purpose for writing this article is the explanation of homonyms, synonyms and antonyms according to the samples taken from the novel "Dali Kur". Specially, homonyms, synonyms and antonyms are viewed in the novel. In additions, giving short theoretically information about homonyms, synonyms and antonyms, there are concrete examples about each of them in the work. The difference between polysemantic words and homonyms is explained. The difference is shown with examples. And also paronym, omography, synonymic line, full antonyms, relative antonyms and etc. terms are explained. They are explained on the basis of articles. The main features of synonyms which are common in meaning and stylistic shade are reflected in the article. The use of antonyms as contradiction in the artistic style is mentioned. In the article antonyms are classified by means of parts of speech. The information is given about stylistic antonymnees. Stylistic antonymnees which is formed with negative suffixes is explained with samples. It is noted that in this work which draws attention to the language materials, homonyms, synonyms and antonyms serve to the beauty of both handicraft artistic views of the work. We are witnessing that the use of synonyms, homonyms and antonyms in the artistic style makes the novel much more effective. In the article the speech of homonyms, synonyms and antonyms are taken into account more expressively and harmoniously.

Key Words: homonyms, synonyms, antonyms, word, "Dali Kur", noun, verb, adverb, language, style.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor İslam Qəribli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏLAHƏT MÜRSƏLOVA

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

AZ 1000, Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Z.Əliyeva küçəsi 18

dilchilik2001@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏRİN FUNKSIYALARI

Xülasə

Məqalə ingilis dilinin morfologiyasında mühüm və əhəmiyyətli yeri olan modal feillərin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bəllidir ki, modallığın tədqiqi problemi uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilləri üçün modallıq yeni bir hadisə deyildir. Azərbaycan və ingilis dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsubdurlar. Buna görə də, söyləmək lazımdır ki, modallıq bu dillər üçün ümumi səciyyəvi xüsusiyyət hesab oluna bilər. Hətta modallıq kateqoriyası fərqli sistemli dillərdə ünsiyyəti təmin edən ən mühüm dil hadisələrindən hesab olunur. Məqalədə müəllif əvvəlcə dildəki modallıq kateqoriyasına aydınlıq gətirir. Modallığın Azərbaycan dilçiliyində tədqiq tarixinə nəzər salır. Daha sonra isə tədqiqatın obyektinə müraciət edir. Yəni ingilis dilindəki modallıq kateqoriyasını öyrənir. Məlum olur ki, ingilis dilində modallıq kateqoriyasının göstəricilərindən biri modal feillərdir. Müasir ingilis dilində əsas səkkiz modal feil mövcuddur: can, may, must, shall, will, ought, need, dare. Maraqlıdır ki, ötən əsrin əllinci illərində nəşr olunmuş dərsliklərdə modal feillər kimi yalnız can (could), may (might), must, ought, need kimi feillər təqdim edilir, shall, will kimi feillər isə köməkçi feillər – auxiliary verbs kimi tədqiq olunur. Bu da onunla izah oluna bilər ki, əslində modal feillər semantik səciyyəsinə görə tam məzmunlu feillərə, sintaktik cəhətlərinə görə isə köməkçi feillərə yaxındır. Bəzi mənbələrdə ingilis dilindəki to be və to have feillərinin şəxssiz formaları da modal feil hesab edilir. Məqalənin sonunda isə müəllif bütün söylənilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlir ki, ingilis dilində modal sözlər, və xüsusilə modal feillər digər feillərdən onunla fərqlənir ki, onlar müstəqil işlənmirlər, konkret hərəkəti və ya konkret vəziyyəti ifadə edə bilmirlər, onlar sadəcə həmin hərəkət və ya vəziyyətin modallığını, yəni danışanın həmin hərəkətə və vəziyyətə münasibətini bildirirlər.

Açar sözlər: ingilis dili, modallıq, feil, qrammatika, kateqoriya

Dilçilik elmində mühüm əhəmiyyət kəsb edən kateqoriyalardan biri **modallıqdır**. Dilçilik ədəbiyyatında modallığa kifayət qədər tərif verilmiş, bu kateqoriyanın mahiyyəti və özünəməxsus xüsusiyyətləri müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Azərbaycan dilçiliyi də bu cəhətdən istisna deyildir. Belə ki, respublikamızda dilçilik sahəsində tədqiqat aparmış dilçi-alimlər istər eyni sistemli, istərsə də müxtəlif sistemli dillərdə modallıq kateqoriyasının təzahür formalarına toxunmuşlar. Məsələn, M.Hüseynzadə, M.Adilov, A.Aslanov, Z.Budaqova, F.Hüseynov, F.Ağayeva, O.Musayev və b. modallığın səciyyəvi cəhətlərinə toxunmuşlar. Müqayisəli dilçilikdə modallıq kateqoriyasının tədqiqi isə çağdaş Azərbaycan dilçiliyində ayrıca bir tədqiqat istiqamətidir, söyləsək, zənnimcə, heç bir mübaliğəyə yol vermiş olmarıq. Bu istiqamətdə xüsusilə müqayisə müstəvisinə Azərbaycan və ingilis dillərindəki modallıq kateqoriyalarının qarşılaşdırılması gətirilir. Bu problem çoxsaylı məqalələrin, dissertasiyaların və monoqrafiyaların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir (*Bax: Abbasova E. Azərbaycan və ingilis dillərində predikativlik və modallıq (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2011, 21 s.; Müslümova G. İngilis və Azərbaycan dillərində modallıq intonasiasının qarşılıqlı müqayisəli tədqiqi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 2013, 20*

s.;Алекберзаде С. *Модальность как семантико-грамматическая категория в разносистемных языках (на материале английского, русского языков). Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку: Азербайджанский Университет Языков, 21 с.; İsmayilov R. Bədii mətnin strukturunda subyektiv-qiyəmtəndirici modallıq (ingilisdilli nəsr nümunələri əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2007, 22 s.; Qaraşova Y. İngilis və Azərbaycan modallığının struktur-semantik tədqiqi // Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi, Bakı, №10, sentyabr, 2008, s. 384-391 və s.). Bu sahədə mükəmməl tədqiqatlardan biri F.Cahangirovun “İngilis və Azərbaycan dillərində modallığının struktur-semantik tədqiqi” monoqrafiyası sayıla bilər (1).*

Dünya dilçiliyi də bu cəhətdən istisna deyildir. Germanistika sahəsində tədqiqat aparan minlərlə tədqiqatçı müxtəlif sistemli dillərdə kateqoriyaları, o cümlədən, modallıq kateqoriyasını araşdırmışlar. Bu sahədə ən məhsuldar tədqiqatçıların əsərlərinin qısa xülasəsi və təhlili F.Cahangirovun sözügedən əsərində aparılmışdır.

Modallıq kateqoriyası barədə ümumi məlumat. Dilçilik ədəbiyyatında modallığa verilən təriflərə nəzər salaq. Dilçilik terminlərin sanballı sorğu lüğətində modallığın tərfi bu şəkildədir: “Modallıq- danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən qrammatik-semantik kateqoriya. İfade olunan fikir məzmunca real, ya da qeyri-real, ya mümkün, ya da qeyri-mümkün, ya arzu olunan, ya da arzu olunmayan, ya zəruri, ya da ehtimali şəkildə və s. anlaşıla, işlədilə bilər. Zaman və şəxs mənalari ilə modal mənə birləşib predikativlik kateqoriyası əmələ gətirir. Modallıq anlayışı qrammatik və leksik vasitələrin (fel formaları, modal sözlər, intonasiya, ədatlar) köməyi ilə ifadə olunur” (2, 164). 2006–ci ildə işıq üzü görmüş “Dilçilik ensiklopediyası”nda modallıq yuxarıda barəsində yuxarıda verdiyimiz izahlar eynilə təkrar edilir (3, 444). A.B.Şapironun fikrincə, modallıq cümlənin əsas əlamətlərindən biridir və modallıq olmadan heç bir cümlə qulrula bilməz. Müəllif belə hesab edir ki, cümlənin əsasını predikativlik və modallıq təşkil edir və cümlədə xəbər və mübtədanın münasibətini göstərən əlamətlərdən başqa modallığının da əlaməti olmalıdır. Amma bununla yanaşı, xəbərlik forması olmayan, lakin modallıq əlamətləri olan xüsusi cümlələr vardır (4, 21). Prof. M.Hüseynzadənin gəldiyi qənaətə görə, modal sözlər nə əsas nitq hissəsinə, nə də köməkçi nitq hissəsinə aid edilə bilməz. Müəllifə görə, onlar əsas nitq hissələrindən əmələ gəlsələr də, artıq lüğəti mənalari olmur, bütün cümləyə, ya da cümlənin bir hissəsinə modallıq verən söz vəzifəsini daşıyırlar. M.Hüseynzadə modallığı müəyyən bir iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökümün gerçəkliyini, həqiqiliyini ya təsdiq, ya da inkar edən bir məntiqi-qrammatik kateqoriya hesab edir (5, 352). F.Cahangirov isə bu xüsusta yazır: “Qrammatik kateqoriya kimi modallıq danışanın nitq prosesində ifadə olunmuş fikrə münasibətini bildirən nitq hissəsidir. Münasibət bütöv fikrin amısına və ya onun ayrı-ayrı hissələrinə aid ola bilər. Qrammatik baxımdan bu fikir müxtəlif səciyyəli və istiqamətli ola bilər” (1, 10).

Modallığının ifadə vasitələrinə gəlinə isə söyləmək lazımdır ki, onun müxtəlif ifadə yolları vardır. Amma ən əsas iki yolu – leksik və qrammatik ifadə formaları mövcuddur. Modal sözlər leksik ifadə yollarının əsas göstəricisi sayılır. Feil şəkilləri isə qrammatik ifadə yollarındandır. Bundan əlavə, morfoloji ifadə yolları da vardır ki, onlar feilin şəkillərində istifadə olunan qrammatik vasitələri ehtiva edir.

Bundan əlavə, modallıq obyektiv və subyektiv olmaqla iki yerə bölünür. Obyektiv modallıq dedikdə, ifadə olunan fikrin obyektiv reallığa münasibəti, subyektiv modallıq dedikdə isə, ifadə olunan fikrə danışanın münasibəti nəzərdə tutulur. Dünya dilçiliyində belə bir fikir vardır ki, obyektiv modallıq bütün söylənilən fikirlər üçün zəruri və məcburidir, subyektiv modallıq isə fakultativ səciyyə daşıyır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi modallıq kateqoriyasını ən ardıcıl araşdırən prof. F.Cahangirov isə modallığa bu şəkildə yanaşır: “Məsələ burasındadır ki, modallıq kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə ünsiyyəti təmin edən ən mühüm dil hadisələrindəndir. Bu kateqoriya dilin ifadə planından tutmuş onun məzmun planınadək, dilin adlandırma (işərmə) funksiyasından

tutmuş onun ifadə etmə (kommunikativ) funksiyasına qədər bir çox məsələləri əhatə edir” (1, 6). Onun tədqiqatında maraqlı bir təsnifata da rast gəlmək mümkündür:

“Ayrı-ayrı dil ailələrinə aid materialların araşdırılması nəticəsində deyilən fikrə münasibəti aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- təsdiqedicə və ya inkaredicə modallıq;
- obyektiv və ya subyektiv modallıq;
- həqiqi və ya qeyri-həqiqi (*yalan*) modallıq;
- real və ya qeyri-real modallıq;
- arzuolunan və ya arzuolunmaz modallıq;
- ehtimal olunan və ehtimal olunmaz modallıq;
- zəruri və ya qeyri-zəruri modallıq;
- vacib və ya qeyri-vacib modallıq;
- zaman modallığı.

Göstərilənlərdən əlavə, subyektiv modallığın daha bir neçə mənə qrupunu göstərmək olar:

- əminlik və ya inamsızlıq bildirənlər;
- müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirənlər;
- ekspressivlik, gücləndirmə və ya zəiflətmə mənası bildirənlər (1, 10).

İngilis dilində modallığın təzahür formaları. İngilis dilində də modallığın semantikasi yuxarıda verdiyimiz bütün şərtlərə uyğun şəkildədir. İngilis dilində modallığın ifadə vasitələri ara sözlər və modal sözlərdir. Bu dilin morfolojiyasının ardıcıl tədqiqatçılarından sayılan A.Smirnitski sözügedən dildə modallığın ifadə vasitələri kimi çıxış edən ara və modal sözləri sinonim kimi götürür və qeyd edir ki, bu sözlər bütün hallarda danışanın ifadə olunana münasibətini, onun verdiyi qiyməti bildirir (6, 9).

İngilis dilində modallığın əsas ifadə vasitələrindən biri **modal feillər** hesab edilir. Modal feillər əsasən məsdərlə işlənir və hərəkətin mümkünlüyünü, qeyri-mümkünlüyünü, gərəkliliyini, vacibliyini, lazımlılığını və digər aspektləri bildirir. Modal feilləri digər feillərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur. Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, ingilis dilindəki modal feillərin qrammatik xüsusiyyətləri məhduddur və onlar çox zaman əsas qrammatik xüsusiyyətə malik olmurlar. Məsələn, digər feillərdən fərqli olaraq, modal feillər indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında üçüncü şəxs təkində *-s* şəkilçisi qəbul etmirlər. Bundan əlavə, onların məsdər və analitik formaları olmur. Prof. O.Musayev qeyd edir ki, bu səbəblərdən ingilis dilində modal feillərə naqis feillər – defective verbs deyirlər (7, 182).

İngilis dilində modal feilləri digər feillərdən fərqləndirən cəhətləri semantik və sintaktik və morfoloji olaraq üç yerə ayırmaq mümkündür.

Semantik cəhətdən fərqlilik ondan ibarətdir ki, modal feillər adi feillərdən fərqli olaraq nə hərəkət, nə vəziyyət ifadə də bilmir, əsasən ehtimal, imkan, vaciblik, təəccüb, şübhə, məqsəd, arzu, istək və emosional vəziyyətlə bağlı digər modal mənələrə malik olur. Əslində bu mənənin özü də modal feildən sonra gələn feilin məsdər formasında olan sözdə olur. Bu zaman məsdər to hissəciyi olmadan işlədilir.

Sintaktik cəhətdən isə modal sözlər köməkçi sözlərə yaxınlaşır, cümlənin müstəqil üzvü ola bilmir. Onlar məsdərlə bir yerdə işlədilir və ancaq onunla bir yerdə mürəkkəb modal xəbəri (ingilis dilində buna modal compound predikate deyirlər) yaradır.

Morfoloji cəhətdən də modal feillər naqis sayılır. Çünki onlarda adi feillər xas bir çox formalar olmur. Məsələn, modal feillərin

- təsriflənməyən formaları olmur (infinitive, participle, gerund);
- gələcək zaman formaları olmur;
- perfect zaman formaları olmur;
- “to do” köməkçi feili olmadan da sual və inkarlıq konstruksiyaları yarada bilirlər;
- yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, üçüncü şəxs təkində *-(e)s* şəkilçisi qəbul etmirlər;
- əmr şəkilləri olmur;

- modal feillərin böyük əksəriyyəti birdən çox mənaya malik olur və modallığın fərqli çalarlarını ifadə edə bilər və s.

İngilis dilindəki modal feillər aşağıdakı səciyyəvi cəhətlərə malikdir:

-məzmununa görə modaldırlar;

- funksiyalarına görə köməkçidirlər;

-formalarına görə naqisdirlər;

-feillər sistemində köməkçi feillərlə tam məzmunlu feillər arasında orta yer tuturlar.

Müasir ingilis dilində əsas səkkiz modal feil mövcuddur: can, may, must, shall, will, ought, need, dare. Maraqlıdır ki, ötən əsrin əllinci illərində nəşr olunmuş dərsliklərdə modal feillər kimi yalnız can (could), may (might), must, ought, need kimi feillər təqdim edilir, shall, will kimi feillər isə köməkçi feillər – auxiliary verbs kimi tədqiq olunur (8, 194). Bu da onunla izah oluna bilər ki, əslində modal feillər semantik səciyyəsinə görə tam məzmunlu feillərə, sintaktik cəhətlərinə görə isə köməkçi feillərə yaxındır. Bəzi mənbələrdə ingilis dilindəki to be və to have feillərinin şəxssiz formaları da modal feil hesab edilir.

Nəticə. Beləliklə, bütün söylənilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis dilində modal sözlər, və xüsusilə modal feillər digər feillərdən onunla fərqlənir ki, onlar müstəqil işlənmirlər, konkret hərəkəti və ya konkret vəziyyəti ifadə edə bilmirlər, onlar sadəcə həmin hərəkət və ya vəziyyətin modallığını, yəni danışanın həmin hərəkətə və vəziyyətə münasibətini bildirirlər.

Ədəbiyyat

1. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat). Bakı: Elm, 2005
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
3. Dilçilik ensiklopediyası. I cild. Bakı: Mütərcim, 2006, 524 s.
4. Шапиро А.Б. Модальность и предикативность как признаки предложения в современном русском языке. “Научные доклады высшей школы. Филологические науки”, 1958, №4, s. 20-26.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 358 s.
6. Смирницкий А.И. Морфология английского языка, М., Изд-во лит. на иностр. языке. 1959, с. 395
7. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1979, 360 s.
8. Израилевич Е., Качалова К. Практическая грамматика английского языка. Москва: Внешторгиздат, 1954, 555 с.

М.Мурсалова

Функции модальных глаголов на английском языке

Резюме

Статья посвящена изучению модальных глаголов, которые обладают важным значением в морфологии английского языка. Очевидно, что проблема исследования модальности прошла долгий путь развития. Модальность для азербайджанского и английского языков не является новым явлением. Азербайджанский и английские языки принадлежат к разным языковым семьям. Поэтому модальность можно считать общей характеристикой этих языков. Даже категория модальности считается одним из наиболее важных языковых событий, которые общаются на разных систематических языках. В статье автор сначала уточняет категорию модальности и ее место в структуре языка. Рассматривает историю ее исследования в азербайджанской лингвистике. Затем он обращается к предмету исследования. То есть он изучает модальность на английском языке. Оказывается что, одним из показателей категории модальности в английском языке являются модальные глаголы. В современном английском языке есть восемь главных модальных глаголов: can, may, must,

shall, will, ought, need, dare. Интересно, что в учебниках, изданные в пятидесятых годах прошлого века, лишь can (could), may (might), must, ought, need представляются как модальные глаголы, а shall, will представляются как служебные слова (auxillary verbs). Это можно объяснить тем фактом, что модальные слова на самом деле тесно связаны с семантической характеристикой и с синтаксическими аспектами семантического характера. В некоторых источниках неопределенные формы глаголов to be и to have на английском языке также считаются модальными. В конце статьи автор суммирует все сказанное, и приходит к выводу, что модальные слова в английском языке и особенно модальность отличаются от других явлений тем, что они не являются независимыми, не могут выразить конкретное действие или конкретную ситуацию, они просто описывают модальность, то есть отношение говорящего к этому действию и ситуации.

Ключевые слова: английский язык, модальность, глагол, грамматика, категория

M.Mursalova

Functions of modal feathers in English Summary

Article is devoted to studying of modal verbs which have importance in English morphology. It is obvious that the problem of a research of a modality went a long way of development. The modality for the Azerbaijani and English languages is not the new phenomenon. Azerbaijani and English belongs to different language families. Therefore the modality can be considered a general characteristic of these languages. Even the category of a modality is considered one of the most important language events which communicate in different systematic languages. In article the author at first specifies category of a modality and its place in structure of language. Considers history of its research in the Azerbaijani linguistics. Then he addresses an object of research. That is he studies a modality in English. It turns out that, one of indicators of category of a modality in English are modal verbs. In modern English there are eight main modal verbs: can, may, must, shall, will, ought, need, dare. It is interesting that in textbooks, which published in the fifties the last century, only, may (might), must, ought, need are represented as modal verbs, and shall, will are represented as syntactic words (auxillary verbs). It can be explained with the fact that modal words are actually closely connected with semantic characteristic and with syntactic aspects of semantic character. In some sources uncertain forms of the verbs to be and to have in English are also considered as modal. At the end of article the author summarizes everything told, and comes to a conclusion that modal words in English and especially a modality differ from other phenomena in the fact that they are not independent, cannot express specific action or a concrete situation, they just describe a modality, that is the relation speaking to this action and a situation.

Keywords: English, modal verbs, verb, grammar, category

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afaq Ramazanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ÇINARƏ YOLÇUBƏYLİ
Gəncə Dövlət Universiteti
Gəncə şəhəri, Şah İsmayıl Xəyai küçəsi, 10
schinare@mail.ru

AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOVUN YARADICILIĞINDA FONEMLƏR SİSTEMİNİN TƏDQIQI

Xülasə

Məqalədə görkəmli dilçi, akademin Ağamusa Axundovun elmi yaradıcılığında fonemlər sisteminin tədqiqi probleminə toxunulmuşdur. Müəllif qeyd etmişdir ki, Azərbaycan dilinin fonetikasını Ə.Dəmirçizadədən sonra daha geniş tədqiqat müstəvisinə məhz Ağamusa Axundov gətirmişdir. Akademik hazırkı fonoloji yanaşmalara tənqidi münasibət bildirmiş, öz elmi fikirlərini irəli sürmüş, hər bir səsin fonoloji statusunu müəyyənləşdirmişdir. Uzun illər dilçiliyimizin, o cümlədən fonetikanın inkişafı üçün çalışan fədakar alimlərimizdən biri olmuşdur. 1960-cı illərdə Azərbaycan dilinin fonetika və fonologiya sahələrini digər sahələrə nisbətən daha çox inkişaf etmiş və dünya dilçiliyində də məhz fonologiya aparıcı mövqedə olmuşdur. Müəllif göstərmişdir ki, Azərbaycanda fonoloji məktəbinin əsası 1964-cü ildə qoyulmuşdur. Bunun əsasında isə A.Axundovun müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası durur. “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji tədqiqat təcrübəsi)” adlanan bu tədqiqat nəinki Azərbaycan, həmçinin türkoloji dilçilik üçün də hadisə sayılır. Əsər 1973-cü ildə monoqrafiya şəklində nəşr edilmişdir. Monoqrafiyada Azərbaycan dilinin fonetik və fonematik səs dəyişmələri araşdırılmış, sait və samitlər fonoloji cəhətdən təhlil edilmiş, fonetik və fonoloji qanunauyğunluqlar ümumiləşdirilmişdir. Əsərdə fizioloji oppozisiyalar və fərqləndirici əlamətlər adlı prinsiplər ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili materialları əsasında tədqiq olunmuşdur.

Bütün bu məsələlər məqalədə daha geniş material əsasında tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: fonem, fonetika, dilçilik, sait, samit

Dilimizin fonetik quruluşu nə qədər tədqiq edilsə də, yetərincə öyrənilməmiş və fonemlər sistemi, ahəng qanunu, vurğu və s. son həddə qədər izah edilməmişdir. Dilçilərimizdən Ə.Dəmirçizadə, Ə.Əfəndizadə, F.Kazımov, Q.Ələkbərlinin əsərləri dilimizin zəngin fonetik quruluşu malik olduğunu göstərir.

Dilçiliyimizin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də fonetikamıza aid aparılan tədqiqat işlərini ümumiləşdirmək və yekunlaşdırmaq idi. Akademik Ağamusa Axundov bu işin öhdəsindən layiqincə gəlmiş və fonetikaya aid aparılan tədqiqat işlərini ümumiləşdirmiş, eksperiment yolu ilə bu sahəyə aid tədqiqatlarını daha da dərinləşdirmişdir.

Azərbaycan dilinin fonetikasi deyəndə Ə.Dəmirçizadədən sonra ilk öncə Ağamusa Axundovu xatırlayırıq. O, hazırkı fonoloji yanaşmalara tənqidi münasibət bildirmiş, öz elmi fikirlərini irəli sürmüş, hər bir səsin fonoloji statusunu müəyyənləşdirmişdir. Uzun illər dilçiliyimizin, o cümlədən fonetikanın inkişafı üçün çalışan fədakar alimlərimizdən biri olmuşdur. 1960-cı illərdə Azərbaycan dilinin fonetika və fonologiya sahələrini digər sahələrə nisbətən daha çox inkişaf etmiş və dünya dilçiliyində də məhz fonologiya aparıcı mövqedə olmuşdur.

Azərbaycanda fonoloji məktəbinin əsası 1964-cü ildə A.Axundovun müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası ilə qoyulmuşdur. “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji tədqiqat təcrübəsi)” adlanan bu tədqiqat nəinki Azərbaycan, həmçinin türkoloji dilçilik üçün də hadisə sayılır. Əsər 1973-cü ildə monoqrafiya şəklində nəşr edilmişdir. Monoqrafiyada Azərbaycan dilinin fonetik və fonematik səs dəyişmələri araşdırılmış, sait və samitlər fonoloji cəhətdən təhlil edilmiş, fonetik və fonoloji qanunauyğunluqlar ümumiləşdirilmişdir. Əsərdə fizioloji oppozisiyalar və fərqləndirici əlamətlər adlı prinsiplər ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili materialları əsasında tədqiq olunmuşdur.

Fonem tarixən əmələ gəlmiş ən kiçik dil vahididir. B.Xəlilov fonem haqqında yazır: “Dil üçün əhəmiyyəti olan danışiq səsləri sözlərdə mənə fərqləri yaradan səslərdir. Dil üçün əhəmiyyəti olan belə səslərə fonem deyilir.” [6,26] Dilçilikdə ən çox işlənən, lakin mübahisəli olan problemlərdən biri məhz fonem problemidir. Dilçilikdə fonem məsələsini ilk dəfə rus dilçisi İ.A.Bodunen de Kurtenye gətirmiş və ilk izahını da o vermişdir. [1,13] Fonemin dil sistemi vahidi kimi müəyyənləşdirilməsi, ilk növbədə, rus dilçilərinin adı ilə bağlı olduğu kimi, onun dil vahidi kimi dəqiqləşdirilməsi və dilçilik obyektinə inkişaf etdirilməsi də birinci növbədə rus alimlərinin hərtərəfli və geniş tədqiqatları ilə bağlıdır. [4, 111]

Fonem tədqiqatı ilə məşğul olan bütün dilçilər dünya dilləri üçün ümumi olan fonem yoxdur, hər bir fonem yalnız hər hansı dilə mənsub müəyyən bir sistemin üzvüdür və onun sərhədi daxilində mövcuddur fikirlərini dəstəkləyirdilər. A.Axundovun fikrincə, fars dilindəki “ə” səsi ilə Azərbaycan dilindəki “ə” saiti arasında ciddi fərq yoxdur. Biz onları söz daxilində işlədərkən həmin səsləri bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlərə rast gəlmirik. Müxtəlif dillərdə özünü göstərən səslər bir-birindən fizioloji və akustik cəhətdən fərqli də ola bilər. Azərbaycan dilində “c” fonemi rus dilində iki müxtəlif danışiq səsi ilə verilir: “дж”. Azərbaycan dili üçün bir fonem əmələ gətirirsə, rus dilində o, iki fonemin müəyyənləşməsinə xidmət edir. [1,34]

A.Axundovun qeyd etdiklərindən aydın olur ki, müxtəlif dillərdəki fonemlərin fiziki substratları arasında iki cür əlaqə var:

1. Müxtəlif dillərdəki fonemlərin fiziki substratları eyni və yaxud oxşardır;
2. Müxtəlif dillərdəki fonemlərin fiziki substratları fərqli və yaxud qeyri-oxşardır. [1,35]

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif dillərin fonemlərini oxşarlıqlarına baxmayaraq, eyniləşdirmək olmaz, çünki dünya dillərində olan fonemlərin bəzisi eyni, bəzisi isə müxtəlifdir. Ancaq müxtəlif dillərdə eyni olan fonemlər də vardır. Məsələn, rus, ingilis, fars və s. dillərdəki “m” eyni fonemdir.

A.Axundov müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonemlər sisteminin ətraflı elmi təhlilini vermək üçün onların əsas morfoloji xüsusiyyətlərini iltisəqi dillərdən biri kimi izah etmişdir. Bütün xüsusiyyətləri ümumiləşdirib onları fonem anlayışında izah etmək kimi əsas bir vəzifəni qarşısına məqsəd qoymuşdur. Dilimizin fonem tərkibini və fonemlər sistemini müəyyənləşdirmək üçün onun morfoloji və ümumi fonetik xüsusiyyətlərini izah etməklə yanaşı, həmin dildə fonemin müəyyənləşdirilməsi üsullarını təyin etmək və sistemləşdirmək lazım gəlir.

A.Axundov dilimizin fonemlərini müəyyənləşdirərkən fonemin güclü mövqeyini təyin etmiş və bu zaman morfoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərmişdir. O, qeyd etmişdir ki, fonemlər hər bir dildə bir-birindən fərqlənən iki qrupa: saitlər və samitlər qruplarına ayrıldıqlarına görə sait və samit fonemlərinin güclü mövqeyini ayırmada qeyd etmək zəruridir. [1,46] Azərbaycan dilində sait və samitlərin güclü mövqeyi hansı mövqe hesab edilməlidir sualına A.Axundov cavab tapmağa çalışmışdır. O, sait fonemlər üçün güclü mövqe kökün ilk hecasını hesab edir və bildirir ki, söz kökündə iştirak edən saitlər kökün ilk hecasından asılı olur və bir çox fərqləndirici əlamətlərə görə məhz söz kökünün ilk saitin xassələrini qəbul edir. [1,46]

Sait fonemlərdə olduğu kimi, samit fonemlərin də müəyyənləşdirilməsi üsullarından bəhs edərkən ilk növbədə onların güclü mövqeyini aydınlaşdırıb, tapmaq lazım gəlir. A.Axundov Azərbaycan dilində samitlər üçün güclü mövqe hansıdır sualına cavab olaraq, samitlər üçün güclü mövqe saitəvvəli mövqedir deyər ifadə etmişdir. Sait və samit fonemləri müəyyənləşdirmək üsulları fonetika ilə bağlı tədqiqatlarda A.Axundovun mövqeyi əsasında daha da dərinləşmişdir. [5, 26-31]

Müasir Azərbaycan dilinin səs tərkibi üzünmüddətli tarixi inkişafın məhsuludur. Azərbaycan dili tarix boyu bir sıra dillərlə, xüsusilə, ərəb, fars, rus və rus dili vasitəsilə Avropa dilləri ilə müxtəlif əlaqələrdə olmuşdur. Bu da morfolojiya, leksika və s. ilə yanaşı, dilimizin fonetik quruluşuna da təsir etmişdir. Fonemlərin mövqeyi izah edilərkən bu əlaqələr nəzərdə tutulmuşdur. Tarixi inkişaf nəticəsində əmələ gələn dəyişikliklər başqa dillərin fonetik faktlarının dilimizə birbaşa daxil olmasından irəli gəlməmiş, əksinə, dilimizə keçən zaman ciddi dəyişikliklərə məruz qalmış, dilimizin fonetik qanunları tərəfindən işlənilib uyğunlaşdıqdan sonra qəbul edilmişdir. Ərəb, fars, rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən də keçən sözlərin hamısı dilimizin fonetik qanunlarının

təsirinə düşmüş, eyni zamanda sözlər ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dillərdən keçən sözlərin bir çoxu Azərbaycan dilinin ahəng qanununa uyğunlaşmış və bu gün fonetik cəhətdən onları dilimizdəki sözlərdən fərqləndirmək çox az hallarda mümkün olmuşdur.

A.Axundov Azərbaycan dilinin fonemlərini müəyyənləşdirərkən aşağıdakı üsulları nəzərdə tutmuşdur:

1. Bəzi fonemlərin müəyyənləşdirilməsində onların etimoloji mənsubiyyəti nəzərdə tutulmur;

2. Bəzi fonemlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı onların aralıq xarakterli fonematik əvəzlənmələri etiraf edilmir. [1,50]

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də fonemlər üç qrupa bölünür: saitlər (vokalizm), sonorlar və samitlər (konsonantizm). Fonemləri müəyyən nöqteyi-nəzərlə əlaqədar olaraq iki yerə ayırmaq olar: sonantlar (musiqi tona malik olan danışiq səsləri) və konsonantlar (küylü danışiq səsləri). [1,63] A.Axundov bunların ikisini də ayrı-ayrılıqda doğru hesab etmişdir. Ancaq birinciyə daha çox üstünlük vermişdir. Ona görə ki, ikincidə sırf akustik cəhət nəzərdə tutulduğu halda, birincidə həm akustik, həm də fizioloji amillərə əsaslanılır.

Azərbaycan dili fonetik quruluşunun ən geniş şəkildə tədqiq olunmuş sahəsi saitlərdir, ancaq saitlər haqqında dilçiliyimizdə hələ də vahid fikir yoxdur. Onların miqdarı belə tam olaraq müəyyənləşdirilməmişdir. Saitlər haqqında ilk mülahizələrə orta məktəb dərslərlərində rast gəlinmişdir. Müəlliflər adi dərslək səviyyəsində kənara çıxmayaraq, sait səslərdən daha çox onların yazıda işarəsi olan hərflərdən danışmışlar. Bütün dərsləklərdə Azərbaycan dilində doqquz sait olduğu göstərilmişdir. Azərbaycan dili saitlərinə xas olan ümumi cəhətlərdən biri də onların müəyyən fonetik şəraitdə qısa tələffüz olunmasıdır. Bəzən saitlər o qədər qısa tələffüz olunur ki, səs düşülmə hadisəsi baş verir. [2, 17-18]

Müasir Azərbaycan dilində uzun sait fonemlər və diftonqlar məsələsi fonoloji cəhətdən hələlik öz həllini tapmamışdır. A.Axundov F.Kazımovun Azərbaycan dilində uzun saitlərin müstəqil fonemlər olması fikri ilə razıdır.

Azərbaycan dilində uzun saitlərin alınma olması fikri də irəli sürülmüşdür. A.Axundov onlara cavab olaraq fonemin müəyyən olunmasında mənşə məsələsinin əhəmiyyəti olmadığını, olsa belə, onların mənşəcə alınma sözlərdə işlənməyinə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun məhsulu olduğunu bildirmişdir. [3, 55-63] Uzun saitlərdən bəhs edərkən uzunluq xüsusiyyətinə görə ilkin uzanma və sonrakı uzanma deyə iki cəhət qeyd edilir. M.Şirəliyev ilkin və sonrakı uzanmadan bəhs edərkən yazır: “İlkin uzanma daha qədim dövrlərə aiddir. Bunun əmələ gəlmə səbəbləri dilin sonrakı inkişaf tarixi ilə izah edilə bilmir. İlkin uzanmaya türkmən və yakut dillərində daha çox təsadüf edilir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində isə ilkin uzanma çox zərif halda bəzi sözlərdə özünü göstərir. Sonrakı uzanma türk dillərində daha geniş yayılmışdır. Sonrakı uzanma müəyyən səssizin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.” [5,25] A.Axundov isə Azərbaycan dilində bütün saitlər sonrakı uzanma nəticəsində meydana gəlmişdir fikrini irəli sürmüşdür.

Saitlər üçün mübahisəli məsələlərdən biri də diftonqlar məsələsidir. Dilçilərin diftonqlar barədə, demək olar ki, hər birinin öz fikri vardır. Ə.Dəmirçizadə diftonqları fonem kimi qəbul etməyərək, danışiq səsləri kimi ədəbi dilimizdə mövcud olmadığını göstərir. A.Hüseynov da Ə.Dəmirçizadənin fikri ilə razıdır. O dilçiliyimizdə “oy”, “ay”, “öy”, “uy”, “iy”, “üy”, “uv”, “av”, “ov”, “öv”, “əv”, “ev”, “iv” diftonq hesab etmir. Diftonq məsələsi hələlik həll edilməmiş qalır. A.Axundovun fikrincə, Azərbaycan dilində iki diftonq, öy və oy diftonqları vardır və onlar fonematik səciyyədədir.

Azərbaycan dili saitlərinin təhlilini müxtəlif prinsiplərdən irəli gələn başlıqlar altında aparmaq olar. Dilin şaquli vəziyyətinə, dilin üfüqi vəziyyətinə, dodaqların iştirakına görə və s. başlıqlar müəyyənləşdirmək mümkündür. Azərbaycan dili saitləri üçün əsas fərqləndirici əlaməti dilin üfüqi vəziyyəti prinsipi üzrə olduğundan, A.Axundov saitlərin fizioloji-akustik təhlilini də həmin prinsipdən irəli gələn ardıcılıqla verməyi məqsəduyğun hesab etmişdir.

Samitləri saitlərdən fərqləndirərək sərhədlərinin müəyyən edilməsi məsələsi hələlik öz həllini tapmamışdır. Saitlərdən fərqli olaraq samitlər dilimizdə heca əmələ gətirmədiyinə görə

A.Axundov sait və samitləri fərqləndirmək lazım gələrkən heca nöqteyi-nəzərdən fərqləndirmişdir. Saitlərdə olduğu kimi samitlərdə də ahəng qanunu özünü göstərir, ancaq saitlərdə olduğu kimi güclü deyildir. Buna görə də saitləri samitlərdən ahəng qanununa görə fərqləndirməmişdir. Heca əmələ gətirmək qabiliyyətini isə saitlər üçün daha əsaslı əlamət hesab etmişdir.

Dilimizdə samit fonemlərin tərkibi də müəyyən dərəcədə mübahisəlidir. B.Xəlilov 41, A.Qurbanov 33, T.Hidayətzadə 24, Ə.Dəmirçizadə 25, M.Hüseynzadə 23, F.Kazımov 39 samit fonem göstərmişdir. A.Axundov Ə.Dəmirçizadənin fikrini doğru hesab etmişdir. Ancaq [x'] samitinin müstəqil fonem olmadığını bildirmişdir O, samitlərin fizioloji-akustik təhlilini fəal danışiq üzvünün iştirakına görə (dodaq samitləri, dil samitləri, udlaq samitləri) vermişdir.

Fəal üzv kimi alt dodağın iştirakına görə beş dodaq samitləri (n, b, m, f, v) olduğunu göstərmişdir.

Dilçiliyimizdəki samitlərin çox hissəsi dil samitlərinə aiddir. A.Axundov dil samitlərini dörd yerə bölmüşdür: dilönü, dilortası, dilarxası, öndilarxası. O, dil samitlərin əmələ gəlmə yerinə və üsuluna görə aşağıdakı kimi sıralamışdır: “t”, “d”, “n”, “k”, “g”, “k”, “q”, “n/”, “s”, “z”, “ş”, “j”, “y”, “x”, “ğ”, “ç”, “c”, “l”, “r”.

Müasir Azərbaycan dilində cingiltili samitlərin karlaşması hadisəsi sözün əvvəlində və sözün sonunda özünü göstərmişdir. Bu zaman cingiltili samitlərin karlaşması onların cingiltilik xüsusiyyətlərini tamamilə itirmələri demək deyildir. Həmin samitlər karlaşma hadisəsinə uyğunlaşdıqları vaxt yalnız tələffüzlərinin müəyyən hissəsində kar olurlar. Əslində yarımcingiltili və ya yarımkar olurlar. Bununla bağlı A.Axundov yazır: “Bütün bunlara əsasən eyni zamanda qeyd etmək olar ki, “cingiltili samitlərin dilimizdə karlaşması” ifadəsi sözəvvəli mövqeyi nəzərə alınarsa, tarixi cəhətdən şərtdir. Əslində dilimizdə cingiltili samitlərin karlaşmasından daha çox, söz əvvəlində bəzi kar samitlərin hələ tamamilə cingiltiləşməməsi hadisəsi vardır. Bu nöqteyi-nəzər tarixi cəhətdən doğrudur. Dilimizin müasir vəziyyəti nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqda isə, praktik cəhətdən asanlıq və ümumilik cəhətdən həmin hadisəni ümumiyyətlə karlaşma kimi götürmək məqsədə daha uyğundur.” [1, 201]

Dilçiliyimizdə bir neçəsi istisna olmaqla, bütün samitlər dodaqların tam iştirakı olmadan tələffüz edilir. Ancaq dilimizdəki bütün samitlər nitq axını zamanı özündən əvvəl və sonra gələn dodaqlanan saitlərin təsirinə düşərək dodaqlanırlar.

Dilimizdə incə və qalın samitlər fonematik mənaya malik olmadıqlarına görə samitlərin hamısı saitlər tərəfindən incəlik və qalınlıq üzrə assimilyasiya hadisəsinə uğrayır.

Bəzən bir fonem digər fonemlə əvəz olunur. Dildə fonemlərin əvəzlənməsi fərqli iki xüsusiyyətə malik olur. Fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən mənə dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələrə fonematik əvəzlənmə, heç bir mənə fərqiə səbəb olmur, onlara fonetik əvəzlənmə deyilir. [1,290]

A.Axundovun fikrincə, Azərbaycan dilində fonematik əvəzlənmə axtarmaq nəzəri cəhətdən doğru deyil. O bildirir ki, müasir Azərbaycan dilinin müasir vəziyyətinə nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda həmin bu faktlar həqiqi fonematik əvəzlənmə hesab edilə bilməz. Ancaq tarixi nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda onları kök və şəkilçiyə ayırmıraq, etimoloji mənasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dilimizdə digər amillərlə əlaqədar olaraq fonematik əvəzlənmələr qismən də olsa özünü göstərməkdədir. Bu da dilimizin başqa dillərlə olan tarixi əlaqələri, daha aydın desək, dilimizin fonematik əvəzlənmələrlə zəngin olan dillərlə əlaqəsi ilə əlaqəlidir.

Ədəbiyyat

- 1.Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif nəşriyyatı,1973,303 s.
- 2.Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992, 192 s.
- 3.Axundov A. Azərbaycan dilindəki ərəb sözlərinin fonetik xüsusiyyətləri haqqında // S.M.Kirov adına ADU-nun əsərləri. 1963, №№, s. 55-63
- 4.Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. 3 cildə, III c., Bakı: AMEA, 2013, 522 s.

- 5.Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı: Bakı Çap Evi nəşriyyatı, 2013, 312 s.
- 6.Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

Ч.Йолчубейли

**Изучение системы фонем в творчестве академика
Агамуса Ахундова**

Резюме

В статье рассматривается научное наследие выдающегося лингвиста, академика Агамусы Ахундова. Автор в основном исследует научные работы академика, посвященные изучению фонетической системы Азербайджанского языка. Говоря о фонетике азербайджанского языка, сразу после Демирчизаде вспоминается имя Агамусы Ахундова. В 1964 году была положена основа фонологической школы в Азербайджане. Этому способствовала защита А. Ахундовым докторской диссертации, на тему «Система фонем Азербайджанского языка». В этой работе А.Ахундов охарактеризовал основные морфологические особенности современного азербайджанского литературного языка как одного из родственных языков для подробного научного анализа системы фонем. Обобщив все черты, он ставит перед собой целью объяснить их в концепции фонем. Эту проблему он преодолел с помощью монографии «Система фонем азербайджанского языка». В монографии рассматриваются вариации фонетических и фонематических звуков азербайджанского языка, обобщены гласные и согласные с точки зрения фонологии. На материалах азербайджанского языка в работе впервые изучены принципы физиологических противопоставлений и отличительных черт.

Для широкого научного анализа системы фонем современного Азербайджанского языка он объяснил его морфологические особенности в аспекте их агглютинативности. В своих исследованиях Агамуса Ахундов обобщает все сказанное до него, описывает все функции и объясняет их в фонемной концепции.

Для определения состава фонем и системы фонем Азербайджанского языка, помимо объяснения его морфологических и общих фонетических особенностей, А.Ахундов считает что, необходимо также определить и систематизировать определения фонем в этом языке.

***Ключевые слова:** фонема, фонетика, лингвистика, гласные, согласные*

C .Yolchubeyli

**The study of the system of phonemes in the work of academician
Agamusa Akhundov
Summary**

The system of phonemes in the work of A.Akhundov is investigated in the article. When we speak about the phonetics of the Azerbaijani language, we first remember Agamusa Akhundov after Demirchizadeh. The phonological school in Azerbaijan was founded with the doctorate dissertation defended by A. Akhundov in 1964s.

A.Akhundov described the main morphological features as one of the agglutinative languages in order to give a detailed scientific analysis of the system of phonemes of modern Azerbaijani literary language. His main goal was to give an explanation of a phoneme concept by generalizing all the features. He was successful by creating the monograph "System of phonemes of Azerbaijani

language". In the monograph the phonetic and phonematic variations of the Azerbaijani language was examined, vowel and consonants were analyzed and phonetic and phonological regularities were summarized. The principles of physiological oppositions and principles like distinctive features in the work have been studied for the first time on the basis of Azerbaijani language materials.

For the wide scientific analysis of a system of phonemes of modern Azerbaijani he explained its morphological features in aspect of their agglutinative. In the researches Agamusa Akhundov generalizes everything told to it, describes all functions and explains them in the fonematic concept. For determination of structure of phonemes and the system of phonemes of Azerbaijani, besides an explanation of its morphological and general phonetic features, A. Akhundov considers that, it is also necessary to define and systematize definitions of phonemes in this language.

Key words: phoneme, phonetics, linguistics, vowels, consonant

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afaq Ramazanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AFAQ YUSIFLI
Gəncə Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
yusifli.afaq@mail.ru

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN PUBLİSİTİKASINDA DRAMATURGIYA VƏ DRAMATURJİ TƏRCÜMƏ HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə Ə.Hüseynzadənin publisistikasında Azərbaycan dramaturgiyası ilə bağlı fikirlərinin ümumiləşdirilməsi verilmişdir. “Nadir şah” əsərinin təhlili əsasında Azərbaycan tarixi ilə bağlı məqamların araşdırılması və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisəsi verilir. Məqalənin imkan verdiyi həcmdə Ə.Hüseynzadənin bədii əsərlərin təhlilinə yanaşma tərzini və bu aspektdən tarixi dövrün qiymətləndirilməsi üslubu analiz edilmişdir. Eyni zamanda XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda formalaşan romantizm cərəyanının nümayəndələri Qərb-Şərq əlaqələrinə böyük önəm verirdi. Azərbaycan romantik ədəbiyyatının danılmaz ideoloqu olan Ə.Hüseynzadə bir çox məqalələrində Qərb ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsinin zəruriliyindən danışmışdır. Böyük mütəfəkkir həm də bədii tərcümə prinsiplərini sistemləşdirərək onun dünya mədəniyyətinə integrasiyada mühüm əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

Milli romantik cərəyanın ideoloqlarından olan Ə.Hüseynzadə üçün tərəqqi yalnız daxili milli mənafə ilə bağlı deyildi. Qloballaşma, mədəni, ədəbi, fəlsəfi əlaqələrin inkişafı onu düşündürən əsas istiqamətlər idi. Başqa millətləri tanımadan, öz millətini onlara tanıtdırmadan, millətinin obrazını Qərbdə və Şərqdə tanıtdırmaq mümkün deyil. Millətini tanıtdırmadan inkişafın mümkünsüzlüyü məsələləri Ə.Hüseynzadə publisistikasında, poetik və tərcüməçilik fəaliyyətində əks olunmuşdur. Məqalədə Ə.Hüseynzadənin bədii tərcümə ilə əlaqədar konseptual təklifləri çox qısa şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Böyük mütəfəkkir düşünürdü ki, tərcüməçilik yalnız Qərbi tanımaq üçün deyil, həm də Şərqi Qərbdə tanımaq üçündür.

Açar sözlər: dramaturgiya, tarixi reallıq, Nadir, tərcümə, mədəniyyətlərin sintezi

“Əli bəyin Azərbaycan (və bütünlükdə türk) amalına həsr etdiyi məqalələr çoxdur. Həmin ideya həmin irdən ən davamlı səbəb siniri, ana damar kimi keçir. Və maraqlıdır ki, bu səadətə doğru yolda o, türk xalqlarını gözləyən sınaq və maneələri də əvvəldən görür və xəbər verir”[7,səh.5]. Ümumiyyətlə, Əli bəy Hüseynzadənin məqalələrinin mövzu dairəsini məhdudlaşdırmayan bu qənaət sadəcə olaraq, onun yaradıcılığının ümumi xarakterini müəyyənləşdirir. Doğrudan da, nədən danışmasından və nəyi təhlil obyektinə çevirməsindən asılı olmayaraq Ə.Hüseynzadə bütün bu müzakirələri və təhlilləri mahiyyət etibarilə türklüyü və türkçülüüyü tərənnüm etmək, müdafiə etmək məqsədinə yönəlir. Əgər Ə.Hüseynzadə “Qərbin iki dastanında türk” əsərini təhlil edərsə, bu zaman Kamoensin və Tassonun nəinki islama və türk xalqlarına, həm də müxtəlif dünya xalqlarına qərəzli və ya tolerant münasibətini həmin xalqlar haqqında elmi və dəqiq biliklərə malik olub-olmamaqla bağlılığını inandırıcı şəkildə izah edir. Bütövlükdə “Qərbin iki dastanında türk” əsəri iki böyük poemanın ədəbi təhlildən daha çox ictimai-siyasi dəyərləndirilməsi kimi ortaya çıxır ki, fikrimizcə, aktuallığını müasir dövrümüzdə də itirməmişdir. Və ya Ə.Hüseynzadənin dramaturgiya problemlərinə həsr edilmiş ayrıca əsəri yoxdur, lakin bir çox məqalələrində dramatik əsərlər yazmış sənətkarların yaradıcılığının dəyərləndirilməsi mövcuddur.

Ə.Hüseynzadənin fikrincə, bədii yaradıcılığı yaşadığı dövrün ədəbi hadisəsinə çevrilən, əsərləri ilə zamanını və mühitini səciyyələndirən, ədəbi məktəb yaradan sənətkarlar sırasında M.F.Axundzadə xüsusi yer tutur. Tədqiqatçılar haqlı olaraq XIX əsri “Axundzadə əsri” adlandırırlar. [11.119] Lakin ədəbiyyatşünaslığımızda aksioma çevrilmiş bu fikir səslənməmişdən öncə istiqlal mübarizəsinin fədaisi Ə.Hüseynzadə “Şiller” məqaləsində yazırdı: “... təhzihi-əxlaqın da vasitələrindən biri teatr və darül-bədaye olduğunu ən əvvəl mərhum Mirzə Fətəli Axundov anlamış idi”[7,səh.191].

Müasiri olduğu ədəbiyyatda Axundzadəyə bərabər fəvqəladə istedad sahibi görməyən və onu kimi bir istedad yetişdirməyin mümkünsüzlüyünü anlayan Ə.Hüseynzadə Azərbaycan teatrını inkişaf etdirməyin yollarını arayır və bu zaman dəyərli qiymətləndirmələr aparır. Nəcəf bəy Vəzirovun, Nərimanovun, Haqverdiyevin, Qənizadənin Azərbaycan dilində yazdığı dramaturji əsərlərə yüksək dəyər verərək bunların yetərli olmadığını sübut edir və vəziyyətdən çıxış yolu kimi Avropa yazıçılarını, xüsusilə “Şekspir, Molyer, Şiller və İbsen” i [7,səh.192] tərcümə etməyi və öyrənməyi tövsiyə edir.

Milli ideologiyamızın yaradıcılarından olan Ə.Hüseynzadə təvazökarcasına “xülasə” adlandırdığı “Siyasəti-fürusət” əsərində Şərq və Avropa tarixinin bütün həlledici məqamlarına toxunur, haqqında danışılan ictimai, tarixi, ədəbi, siyasi prosesləri dərin təhlil və ümumiləşdirmədən keçirir. Ə.Hüseynzadə tariximizi qiymətləndirərkən eyni zamanda qadın azadlığı, İranda millətin gözü olan “Məclisi-Milli”, “İttihad və tərəqqi” nin fəaliyyəti, Misirdə keçiriləcək islam konqresi haqqında fikirlərini üzvi şəkildə əsərin mətninə daxil edir. Yazıcının təhlil etdiyi tarixi hadisələri və ədəbi nümunələri nə dərəcədə obyektiv və real şəkildə əks etdirməyə müvəffəq olduğunu Yaşar Qarayevdən daha dəqiq qiymətləndirmək mümkün deyil: “Siyasəti-fürusət” – özünə qədərki böyük sosial və tarixi “səyahətnamə”lərin sənətkarlıq təcrübəsini və ədəbi məziyyətlərini də özündə birləşdirir. O, tək klassik siyasi parodiya, fəlsəfi kinayə və həcv, publisist pamflet deyildir, həm də obrazlı təxəyyül, sənədli bədii düşüncə məhsulu olan nəsr əsəridir, fəlsəfi, publisist povest – traktatdır. Bu povesti İranın və Turanın, Yaxın və Uzaq islam Şərqinin bütün nəsilləri bir dərslük kitabı, etiraf, tövbə və yaddaş qamusu, qeyri-rəsmi ana yasa kimi oxumalıdırlar. Müasir milli-mənəvi tərəqqiyə, yaxın humanitar gələcəyə Şərqdə yol bu povestin səhifələrindən və sətirlərindən keçir...”[7,səh.12]

1908-1910-cu illərdə hissə-hissə çap olunan “Siyasəti-fürusət” əsərində Ə.Hüseynzadə Azərbaycan tarixinin ən ziddiyyətli və faciəvi dövrlərindən olan Nadir şah dövrünü 12-ci bölümün üç fəslində təhlil edir. Nadir şahın tarixən üç müxtəlif təzahürdə: “həmiyyəti-vətəniyyə mücahidi olan(yəni vətən qeyrəti mücahidi, vuruşanı olan) Nadir; hübbi-cah məğlubu olan(yüksək məqam, şahlıq sevgisi məğlubu olan) Nadir; sui-zənn və etisafi-cünunə mübtəla olan (yəni zənn yanlışlığına və həqiqətdən yayınma dəliliyinə mübtəla olan) Nadir” kimi təqdimatını verir. Üç fəsil boyunca tarixi dəyərləndirmə N.Nərimanovun “Nadir şah” faciəsinin ədəbi təhlili fonunda aparılır. Qərb ədəbiyyatına dərin bələd olan Ə.Hüseynzadə “Nadir şah” faciəsinə Şillerin “Qaçaqqlar”, “Orlean qızı”, Şekspirin “Maqbet” əsərləri ilə müqayisə edir. Nadirin üç müxtəlif xarakter kimi təqdim olunduğunu göstərən Ə.Hüseynzadə “Odessa darülfünunun tələbələrindən Nəriman adlı bir zat rusca və türkcə Nadir ünvanı ilə bir dram təsnif etmişdir” deyərək tarixi həqiqətin müasir reallığı başa düşmək üçün obrazlaşdırılmasını təqdir edir. Quldurluqdan hökmdarlığa yüksələn, lakin “sui-zənnə bulunaraq” insanlardan qorxmağa başlayan Nadir şah öz sonunu hazırlayır.

“Nadir” dramının birinci məclisini Şillerin “Əşqiya”(yəni “Qaçaqqlar”) və “Orlean qızı” əsərləri ilə müqayisə edir. Həyatın qorxunc şərtləri Şillerin qəhrəmanını, yolunu azmış zadəganı – qraf Karl fon Mooru romantik bir quldura çevirir.[8,səh.502] Lakin Nadir Xorasanda əfqan karvanlarını qəsb edən bir quldurdan vətən yolunda fədakarlığa imza atan sərkərdəyə çevrilir. Ə.Hüseynzadə Şiller və Nərimanovu müqayisə edərkən quldurluğun intiqam üçün yetərli olub-olmadığı məsələsini aydınlaşdırmağa çalışır. Karl Moor ondan imtina etmiş ailəsindən, məhrum olduğu mühitindən intiqam almağa çalışırsa, yalnız anasının qisasını almaq istəyən Nadir vətən düşmənlərindən intiqam alan müdafiəçiyə çevrilir, “...insan gərək vətən və millət yolunda işləyib qeyrət, həmiyyət göstərsin” [2,səh.125] söyləyir.

12-ci bölümün ikinci fəslı “Nadir şah” əsərinin sonrakı məclislərinin çox yığcam məzmunu və müqayisəli təhlilidir. Hərbi qələbələrın verdiyi rahatlıq Nadiri hakimiyyəti ələ almağa sövq edir və Ə.Hüseynzadə onu Şekspirin “Maqbet”i ilə [7,səh.334] müqayisə edir. Qorxunc bir tale yaşayan, hakimiyyət hərisliyinə qurban olan və taxt-taca sahib olmaq üçün saysız qətlər törədən Maqbet əldə etdiyi hakimiyyətdən zövq ala bilmir, daim sui-qəsd təhlükəsi qorxusundan qıvrılır. Əsərin başlanğıcında Maqbet krala sədaqətlə qulluq edən cəsür və alicənab döyüşçüdür. Lakin daxilindəki hakimiyyət hərisliyi onu təcricən dəyişdirir, cinayətkara çevirir, bir dəfə cinayət törədən Maqbet artıq geri çəkilə bilmir. “Faciənin əsas fikir yükü Maqbetin daxili ziddiyyətlərinin təsviridir və əslində Maqbet obrazı öz titanik xarakteri ilə digər obrazları kölgədə qoyur” [9,səh.533]. Ə.Hüseynzadə Nadir obrazını Şekspirin Maqbet obrazı ilə müqayisə edərkən məhz bu cəhəti nəzərdə tuturdu.

Mazandaranda sui-qəsdə uğradıqdan sonra hamıdan şübhələnərək intiqam almağa çalışan Nadir şah bütün xoş niyyətlərini, xalqın səadəti uğrunda qılınç çalacağı haqqında vədləri, dini birlik yaratmaq uğrunda böyük bir şövlə başladığı sünni və şiə təriqətlərini birləşdirmək kimi arzusunu, vergi islahatlarını unudur. Əsərin başlanğıcında vətən düşmənlərindən intiqam almağa çalışan Nadir əsərin sonunda doğmalarından, xatirinə səltənət qurduğu oğlundan belə intiqam alır. Tarixi reallığı təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün Ə.Hüseynzadə tarixi reallığın özündən deyil, həmin reallığı bədii şəkildə əks etdirən əsərdən istifadə edir. Aristotela görə, “Faciədə keçmişdən götürülən adlar verilir; bunun səbəbi isə odur ki, ehtimala görə mümkün olan yalnız budur. Zira biz, olmayana, baş verməyənlə hələ inanmırıq, amma olan baş verən olması, görünür, mümkündür ki, olubdur, baş veribdir, mümkün olmasaydı, olmazdı, baş verməzdi. Bununla belə, bəzi faciələrdə bir-iki məlum addan başqa qalan adların hamısı uydurma olur, bəzilərinə isə heç bir dənə də məlum ad olmur... bəzən əsərdə əhvalatlar da, adlar da eyni dərəcədə uydurmadır, bununla belə, o əsər yenə xoşa gəlir. Deməli, faciəvi hadisələrdən bəhs edən miflərə eynilə, rəvayətlərdə deyildiyi kimi, mütləq riayət etməyə çalışmaq lazım deyildir. Buna riayət etməyin özü də gülməlidir, zira məlum olanın özü də adamların çox yox, azına məlumdur, amma yenə də hamının xoşuna gəlir”. [1,səh.64]

Ə.Hüseynzadə yığcam şəkildə N.Nərimanovun “Nadir şah” əsərindən danışarkən məqsədi dramaturji təhlildən daha çox əsərin mövzusuna çevrilmiş tarixi dönəmi təhlil etməkdir. Lakin Aristotelin təbirincə desək, bədii əsər vasitəsilə hamıya məlum olanı fərqli interpretasiyada vermək mümkündür. “Nadir şah” faciəsi Nadirin öldürülməsi ilə başa çatır. Ə.Hüseynzadə üçün tarixi əhvalatın davamını xatırlatmaq çox vacibdir: Nadir öldürülür, öz sərkərdələrindən biri olan Saleh bəy onu qətlə yetirir, Nadirin qətlinə fərman verərək Adil şah adı ilə taxta çıxan Əliqulu obrazı bədii əsərin mətnində yoxdur. Çox az adamın bildiyi həqiqətlərin tam olmayan siyahısı isə belədir:

- Nadir çadırına girib üstünə hücum edən Salih xana təhqirlər yağdırır.
- Salih xan ayağı çadırın kəndirinə ilişib yıxılan Nadir şahın qolunu kəsir.
- Məhəmməd xan Qacar hücumu sona çatdırıb, sərt zərbəylə Nadirin başını kəsir.
- Əliqulunun əmrı ilə bədbəxt Rzaqulu və onun 15 qohumu Kelatda öldürülür.
- Əliqulu xan Nadirin bütün nəslini məhv etməyi qərara alıb, hətta hamılə qadınları da öldürtdürür.

- Gülistani qeyd edir ki, Əliqulu xan yalnız Nadirin nəvəsi Şahruxa rəhm edir.

• Ağə Məhəmməd şah taxta çıxandan sonra Nadirin sümüklərini Tehrana apardır və sarayının kəndərində basdırır və s.” [12,səh.438]

“Siyasəti-fürusət” qəhrəmanlarının həyəcanla seyr etdiyi “Nadir şah” tamaşası Tehrandə olduğu xəyal edilən bir səhnədə canlandırılır. Bu səhnənin Tağıyev teatrı ilə müqayisəsi, “Nicat” cəmiyyətinin aktyorlarından Ərəblinski və Hacınskinin xatırlanması, tamaşaçıların onları güllərə qərq etməsi haqqında qeydlər Ə.Hüseynzadənin sonrakı təhlili üçün bir keçiddir. Tamaşadan hədsiz zövq alan Şeyx Fəzlullah Kəyumərsdən bunları eşidir: “...Ya Şeyx, sən İsgəndərin aynasına baxmaq istiyordun, işte günah dediyin teatr, o da bir aynadır” [7,səh.336]. Ə.Hüseynzadə üçün çox

vacib olan həqiqət bir daha burada vurğulanır: tarixi reallığı ədəbi obrazdan və ədəbi əsərdən daha yaxşı təsvir və təqlid edə biləcək ikinci formanı tapmaq çox çətindir.

Əslində, Ə.Hüseynzadənin niyə ədəbi əsərləri tarixi dövrün və tarixi reallığın təhlilinə cəlb etdiyi bu cümlə ilə aydınlaşır. Keçmiş dəyərləndirə bilmək üçün Ə.Hüseynzadəyə lazım olan ayna həmin dövr haqqında yazılmış ədəbi əsərlərdir. Çünki, “Sofokl, Esxil, Evripid, Aristofan kimi ədib və şairlərin tərcümanı-əfkəri olan böylə aynalar sayəsində idi ki, İskəndər ümum yunanların gözünü açıb, hissiyyatı-vətnpərvəranəsini oyandırır Daranın kişvərini hərc-mərc etdi” [7,səh.336].

Deməli, ədəbi əsərlər və keçmişin dərslərinin ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi yalnız tarixi dövrü başa düşmək üçün deyildi. Əsas məsələ irəliyə doğru hərəkət, zülmət hakimiyyətindən xilas olmaq, istiqlalə qovuşmaq idi. Ədəbiyyatın aparıcı qüvvə olduğu, yazarların yalnız ədəbiyyat üçün deyil, həm də siyasət və vətən üçün çalışdıqları Yunanıstanda olduğu kimi Ə.Hüseynzadə də özünü siyasi mübarizənin ön sıralarında görürdü. Siyasi mübarizənin keçmiş tarixi cəhətdən dəyərləndirmə ilə sıx bağlı olduğunu gözəl bildiyindən o, Azərbaycan tarixinin mərhələlərini təsadüfi, qeyri-ardıcıl şəkildə deyil, sistemli və əlaqəli təhlil edir. Maraqlıdır ki, Nadir dönəmi ilə bağlı təhlildən sonra Ə.Hüseynzadə Qacarları anlamaqda Ə.Haqverdiyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar” əsərinin əhəmiyyətini qeyd edir, lakin tarixi dövrü qiymətləndirmədə həmin əsərin təhlilinə və dəyərləndirilməsinə “Nadir şah “ əsəri qədər yer verilmir.

Qədim zamanlardan başlayaraq tərcüməçilik insanın yaradıcı fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Yunan və Roma ədəbiyyatında küllü miqdarda bədii tərcümə nümunələrini qeydə alan məşhur Kallimax “Cədvəllər”i mövcuddur. Ərəblərdə ilk elmi və ədəbi tərcümələr dünyəvi elmlərin surətlə inkişaf etdiyi VIII-IX əsrlərə aid edilir. “Bu dövrdə hind,suriya və iran dillərindən tibb, fəlsəfə, astronomiya, məntiqə dair yüzlərlə kitab ərəb dilinə tərcümə olunur.Əbdullah ibn əl-Mükəffə isə ədəbi nümunələrin, xüsusilə “Kəlilə və Dimnə”nin ərəb dilinə tərcüməçisi kimi məşhurlaşır”. [4.s.16] İslamın qəbulundan sonra Azərbaycan və ümumiyyətlə, Şərq mühitində və ədəbiyyatında kanonik mətnlərin tərcüməsi uzun əsrlər qadağan olunmuşdu. “Kanonikləşmə - müəyyən mətnlərin müəllifliyinin Allaha aid edilməsi və onların müəyyən vasitəçi peyğəmbərlər tərəfindən yazıya alınması ehkamıdır. İslamda kanoniklik termininə uyğun olan kəlam termini vardır: kəlam da Allaha məxsus sözdür və o yalnız vəhy olunduğu dildə oxunmalıdır” [4.s.144] Lakin buna baxmayaraq, ən qədim yazılı abidələrimizdən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərində “İxlas” surəsinin tərcüməsi vardır. [10.s.131] Orta əsr Azərbaycan poeziyasında müxtəlif əsərlərdə ayrı-ayrı dini ifadələri və bütöv ayələri tərcümə təşəbbüsləri olsa da, mütəxəssislər Nəsiminin Əvhədinin “Çist?” qəsidəsini “Nədir?” adı ilə Azərbaycan türkcəsinə orijinal çevirməsini ilk ədəbi tərcümə hesab edirlər. [14.s.198]

Milli romantik cərəyanın ideoloqlarından olan Ə.Hüseynzadə üçün tərəqqi yalnız daxili milli mənafe ilə bağlı deyildi. Qloballaşma, mədəni, ədəbi, fəlsəfi əlaqələrin inkişafı onu düşündürən əsas istiqamətlər idi. Başqa millətləri tanımadan, öz millətini onlara tanıtdırmadan, millətinin obrazının Qərbdə və Şərqdə necə təqdim olunduğunu aydınlaşdırmadan milli-mənəvi inkişafın mümkünsüzlüyü məsələləri Ə.Hüseynzadə publisistikasında, poetik və tərcüməçilik fəaliyyətində əks olunmuşdur. Ə. Hüseynzadənin tərcüməçiliklə bağlı ilk fikirləri Bodenştedtin “Ömər Xəyyam” adlı tədqiqatının çevirməsinə yazdığı müqəddimədə öz əksini tapır. Bodenştedtin “Xəyyam” məqaləsinin tərcüməsinə yazdığı girişdə bu qüdrətli şairin Şərqdə Qərb ölkələrində olduğu qədər məşhurlaşmadığını əsas tutaraq mövcud tərcümənin meydana çıxma səbəblərini izah edir. 1891-ci ildə həyata keçirilmiş bu tərcümənin məqsədləri hər şeydən öncə Şərqdə yalnız şair kimi tanınan, həm də onu “... təqlid edən əxlaftan aramızda daha az tanınan”[6.s.78] Ömər Xəyyamı Azərbaycan türk oxucusuna tanımaq, həm də onun elmi fəaliyyətini təbliğ etmək idi. Elə tərcümə haqqında ilk fikirlərində Ə.Hüseynzadə tərcüməçilik fəaliyyətinin ikitərəfli xüsusiyyətini qeyd edir. Yəni yalnız türk dilinə deyil, türk dilindən də Qərb dillərinə tərcümənin vacibliyini vurğulayır.

Danılmaz faktdır ki, elmi və ədəbi abidələrin milli dillərə tərcüməsi XIX-XX əsrlərdə nəinki mədəni əlaqələrin inkişafına xidmət etmiş, eyni zamanda tərcümə olunduğu dildə aid olduğu sahənin inkişafını şərtləndirmişdir. “Ə.Hüseynzadənin H.Heyne, C.Bayron, V.Höte, F.Şiller, V.Şekspir kimi dünya klassiklərinin əsərlərindən tərcümələrini də yeni nəzəri-estetik sənət

axtarışlarının nəticəsi hesab etmək olar". [3.s.82] Yəni Qərb ədəbiyyatına seçici yanaşan Ə.Hüseynzadə tərcümə olunan nümunələrin Azərbaycan romantizminin prinsiplərinə uyğunluğunu nəzərə almağa çalışır və həmfikirlərinə də bunu tövsiyə edir.

"Şiller" adlı məqaləsində [6.s.255] Ə.Hüseynzadə M.F. Axundzadədən sonra Azərbaycan səhnəsinin yeni əsərlərə ehtiyacı olduğunu qeyd edərək Vəzirov, Nərimanov, Haqverdiyev, Qənizadə qələminə məxsus dramatik əsərlərin bu boşluğu doldurmağa kifayət etmədiyini vurğulayır. Onun fikrincə, yaranmış boşluğu tərcümə ədəbiyyatı doldura bilər və buna görə də "Şekspir, Molyer, Şiller və İbsen"-i [6.s.256] tərcümə etməyi lazım bilir. Hətta qüsurlu tərcümələrin belə faydalı olduğunu düşünən Ə.Hüseynzadə zamanın onları cəlləyəcəyinə ümid edir.

Ə.Hüseynzadənin bədii tərcümə ilə əlaqədar konseptual təkliflərini çox qısa şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

- tərcümə üçün tövsiyə edilən ədəbi nümunələr milli-mədəni inkişafın əsas istiqamətlərinə uyğun olmalıdır;

- tərcümə olunan əsərlərin qəhrəmanlarının və yazarlarının türkə və türklüyə münasibəti nəzərə alınmalıdır, çünki Ə.Hüseynzadə tərcümə əsərlərdən ibarət müntəxəbatların milli ədəbiyyatdan deyil, türk obrazını canlandıran beynəlmiləl ədəbiyyatdan yaradılması fikrini irəli sürür. Ə.Hüseynzadənin tam olmayan siyahısında Firdovsi, Puşkin, Tolstoy, Dostoyevski, Bayronla yanaşı, elmi ədəbiyyatın – Krımskinin tədqiqatlarının adı çəkilir. Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, Ə.Hüseynzadə üçün türk obrazının yaradıldığı əsərlərin, ədibin özünün qeyd etdiyi kimi ideya istiqamətinin "istər türkə xüsumətkar, istər dost surətilə yazılmış olsun" [7.s.411] əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ türkün təriflənməsi və ya tənqid olunması məsələsinə münasibət bildirmək deyil, məqsəd türkə münasibətin köklərini və bu vəsilə ilə əslində insanlığa və dinlərə aqressiv və ya tolerant münasibətin köklərini araşdırmaqdır.

Tərcüməçilik fəaliyyətinə XIX əsrin sonunda elmi əsər tərcüməsi ilə başlayan Ə.Hüseynzadə sonradan romantik ədəbiyyatın təməli, mistik mövzusuna müraciət edərək Hotenin "Faust"-undan çevirmələr edir, milli romantik ədəbiyyatda dəfələrlə səsləndirilmiş İblis mövzusuna öz baxışlarını diqqətə çatdırır. "Bu, ümumiyyətlə "Faust"-un türk dilinə tərcümə edilməsi baxımından ilk cəhddir" [7.s.477] Ə.Hüseynzadə üçün Qərb və Şərq ədəbiyyatının məlum və məşhur nümunələrini türk Azərbaycan dilində oxuya bilmək təkcə zövq və ya milli qürur məsələsi deyildir. Onun fikrincə, "bu gün türkcədən başqa bir dil bilməyənlər"-in [7.s.102] ədəbi zövqünün, ictimai mövqeyinin formalaşması üçün öz ədəbiyyatının çərçivəsindən çıxaraq əcnəbi ədəbiyyatı da oxuya bilmək çox vacibdir. A.Cövdətin Bayronun "Şilyon məhbusu" əsərinin tərcüməsini oxuyarkən keçirdiyi hisləri oxucuları ilə bölüşür. "Bayronun əsərini əvvəlcə rus və avropa dillərində mütləq etmiş idim. Lakin heç vaxt o əsəri-büləndamal məzkur dillərdə mənə öz dilimizdə olduğu qədər zövq və ləzzət verməmişdi... Bayronun əsərini türkcə oxumaq nə böyük nemət, nə böyük səadət!" [7.s.102] Bu ifadə və təhlillər əslində zahirən göründüyündən daha dərin mənə daşıyır. Əvvəla, millətinin də bu məşhur əsərdən zövq ala biləcəyi ideyası böyük mütəfəkkiri məsud edir, digər tərəfdən ana dilimizin ifadə imkanlarının dünya miqyasında məşhur əsərlərin məzmununu çatdırma biləcək qədər zəngin olması da onu sevindirir. Məhz bu məqaləsində Ə.Hüseynzadə çox sonralar irəli sürülmüş və əvvəlcə 1953-cü il Dubrovnik Konqresində Tərcüməçilər Xartiyasında təsbit olunmuş, [15.s.2; 9.s.3] və 1994-cü ilin 9 iyulunda Osloda yenidən redaktə olunmuş tərcüməçiliyin təməli qaydalarını izah edir:

- tərcüməçiliyin millətlər arasında intellektual mübadiləni zənginləşdirdiyini, onların bir-birini daha yaxşı başa düşməsinə mümkün etdiyini göstərmək üçün Qərb mətbuatında türklərə mənfi münasibət bildirən yazılara Ə.Hüseynzadə A.Cövdətin Bayrondan etdiyi tərcümə ilə cavab verir: "Türklər nə aldatıcıdırlar, nə alçaqdırlar, nə də qatildirlər... bir olan Allahlarına sadıqdırlar". [7.s.103]

- düzgün tərcüməni hərfi tərcümə ilə qarışdırmaq olmaz, çünki Ə.Hüseynzadənin də qeyd etdiyi kimi "iş kəlamı bəyəndirməkdir, qafiyələri yan-yana düzmək deyildir". [7.s.102]

- tərcüməçi həm tərcümə etdiyi dili, həm də orijinalı mükəmməl bilməlidir, əks halda tərcümə naqisliyi xeyirdən çox ziyan verə bilər.

1905-ci ildə “Həyat” qəzetində çap olunmuş “Türk dilini öyrənməyin fəvaidi” və “Gözüaçıq tacirlərimizə xitab” məqalələrində Ə.Hüseynzadə milli ədəbi nümunələrin Qərb dilinə tərcüməsi məsələlərini geniş işıqlandırmış, bu nümunələrin türk millətini, ədəbiyyat və mədəniyyətini tanımaq məsələsində müstəsna əhəmiyyətini qələminə məxsus ardıcılıq və məntiqlə sübut etmişdir. Yüz il öncə böyük mütəfkkirin söylədiyi fikirlər bu gün də aktualdır: “Şimdi bəkləmək, gözləmək zamanı deyildir”. [7.s.191]

Ə.Hüseynzadə publisistikasının mahiyyəti “Siyasəi-fürusət” əsərində qəhrəmanlardan birinin - Səid Səlmasinin dilindən səslənən cavabda əks olunmuşdur. Cavab bəsit olduğu qədər də dahiyənə idi:

“Mənim hədəfi-əşqim vətən idi” [1,371].

Bəli, Ə.Hüseynzadənin publisistikasının əşqinin hədəfi Vətən idi. O, heç vaxt müşahidəçi mövqeyində olmamış, publisistikası ilə ədəbi və ictimai fikrin inkişafına çalışmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Aristotel. Poetika, Bakı, 1974.
2. Bualo. Poeziya sənəti, Bakı, 1969.
3. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 2015
4. Əliyev, R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Mütərcim, 2008.
5. Hayrullayev, M.M. Abu Nasr al-Farabi. Moskva, 1982
6. Hüseynzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri, 2 cild. Bakı, 2008.
7. Hüseynzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Şərq-Qərb, 2007.
8. Xəlilov Ə. Dünya ədəbiyyatı - II cild, Bakı, 2013.
9. İstoriya zarubejnoj literaturı, Moskva, 1959.
10. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi. 1999.
11. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı.
12. Lokkart L. Nadir şah, Bakı, 2013.
13. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2004.
14. Səfərli Ə., Yusifli X. “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” Bakı – 1982
15. www.perevodovedcheskiy.academic.ru
16. <https://docviewer.yandex.ru/view/715155048/>

A.Yusifli

About drama in the works of A. Huseynzadeh publicity and dramatic translation

Summary

The article deals with the thoughts on Azerbaijani drama in the publicity of A. Huseynzade. Here is given comparison of investigation of issues related to Azerbaijan history on the bases of analyses of “Nadir shah” play with the samples of world literature. Within the limits of the article the aspect of approach to A. Huseynzade’s literary plays analyses and from his point of view evaluation of historic period is given with stylistic analyses. At the beginning of the twentieth century representatives of the romanticism formed in Azerbaijan gave great importance to the West-East relations. A. Huseynzadeh, an indispensable ideologist of the Azerbaijani romantic literature, spoke about the necessity of translating Western literature samples in many articles. The great thinker also emphasized the importance of integrating it into world culture by systematizing the principles of artistic translation.

For, one of the ideologists of the national romantic movement-A.Huseynzadeh, progress was not only limited with internal national interests. Globalization, the development of cultural, literary and philosophical relations were the main trends that led him to thing. It is impossible to

introduce the image of his nation in the West and the East without recognizing other nations, introducing your nation to them. The issues of impossibility of development without introducing the nation to worldwide were reflected in A. Huseynzadeh's publicity, poetic and translation works. In the article conceptual proposals of A. Huseynzadeh's stipulated in his literary translations are summarized very briefly. The great thinker thought that translation was not only for learning the West, but also for introducing the East in the West.

Key words: drama, historic reality, Nadir, liberty, translation, synthesis of cultures

А.Юсифли

Высказывания о драматургии и драматических переводах в публицистике

А.Гусейнзаде

Резюме

В статье представлен обобщенный анализ высказываний А.Гусейнзаде об азербайджанской драматургии. На основе анализа трагедии «Надир шах» Н.Нариманова сопоставляются исторические факты и их отражение в литературе. Отношение А.Гусейнзаде к изображению исторических фактов в художественной литературе обобщено в объеме данной статьи. В то же время подчеркивается, что в начале XX столетия романтическое движение в Азербайджане придавали большое значение отношениям между Западом и Востоком. Неоспоримый идеолог азербайджанской романтической мысли А.Гусейнзаде во многих своих статьях подчеркивал необходимость перевода западных литературных и в особенности драматических произведений. В тоже время А.Гусейнзаде особо подчеркивал возможность интегрирования национальной литературы в мировой литературный процесс путем взаимных переводов. Глобализация, литературные, исторические и философские связи были для него главным приоритетом развития. В публицистике, поэзии и переводческой деятельности А.Гусейнзаде доказана невозможность познание многоликого мира без познания других национальностей невозможно. В статье обобщены концептуальные высказывания А.Гусейнзаде о переводческой деятельности. Великий мыслитель подчеркивал тот факт, что литературный перевод служить не только для познания ценностей западного мира, но и для представления Востока на Западе.

Ключевые слова: драматургия, историческая реальность, Надир, перевод, синтез культур.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Xəlil Yusifli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FİRUDİN RZAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Heydər Əliyev prospekti-76
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AZƏRBAYCAN ŞAİRİ NƏSİMİ YARADICILIĞINDA DÖRDLÜK FƏLSƏFƏSİ

Xülasə

Məqalə İmadəddin Nəsiminin fəlsəfi istiqamətdən yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycanın görkəmli filosof şairi İmadəddin Nəsiminin dördlük fəlsəfəsindən bəhs olunur. Bu mövzuya Azərbaycan alimləri müəyyən mənada toxunsa da onun dördlük fəlsəfəsi sistemli araşdırılmamış, yeni elmi fikirlər ortalığa çıxarılmamışdır. Nəsimi əsərlərinə diqqət etdikdə burada şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət istiqamətində fəlsəfi fikirlər rastlaşırıq. Burada insani anlayışda ilk olaraq inancın olması əsas yer alır. Bundan sonra isə bu inancın möhkəmlənməsində təriqət mərhələsi əsas götürülür. Bu mərhələ insanın özünü paklaması, dinləmək mədəniyyəti, bilik, səbir və s. amilləri əhatə edir. Burada həm də elmə meyl etmək kimi insani keyfiyyətlər təriqətə aid edilir. Nəsimi fəlsəfəsində üçüncü mərhələ tam olaraq elm ilə-mərifətlə bağlıdır. Bundan sonra insan dördüncü mərhələyə həqiqətə-Tanrıya qovuşaraq haqqı dərk edir.

Məqalədə bütün bu ardıcılıq tədqiq edilməklə hər mərhələyə aid Nəsimi şerlərindən nümunələr verilmişdir. Qaynaqlar üzrə tədqiqat zamanı Sufi və Hürufi fəlsəfəsinin Yunan və Qərb, Şərq fəlsəfəsindən qabaq Azərbaycan fəlsəfəsi olduğu, sübut edilir. Tədqiqat zamanı r yeni elmi nəticələr də əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Nəsimi, sufi, hürufi fəlsəfəsi, şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət, Yunan, Şərq, Qərb

Azərbaycan ədəbiyyatı öz dahi yazarları ilə əsrlər boyu dünya ədəbiyyatında xüsusi yer almış, Nizami öz xəmsəsi ilə dünya ədəbiyyatının korifeyi olduğu kimi, İmadəddin Nəsimi də dünya ədəbiyyatının fəlsəfi aləminə öz möhürünü vurmuşdur. İstər vətənimizdə, istərsə də Orta Asiya türkləri qazax, qırğız, özbək, türkmən, eləcə də Türkiyə xalqları arasında şöhrət qazanan İmadəddin Nəsimi, günümüzdə belə dünya poetik mühitini öz fəlsəfi fikirləri ilə heyrləndirməkdədir. Onun yaradıcılığı bu gün də Şərq və Qərb xalqlarının mədəni sərvətləri xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini saxlamaqdadır.

Respublika Prezidenti Cənab İlham Əliyevin “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” 2018-ci il 15 noyabr tarixli 689 nömrəli Sərəncamı və 2019-cu ili “Nəsimi ili” elan etməsi, tarixi ədəbi və fəlsəfi fikir yaddaşımıza milli qaydışımızın bariz nümunəsidir.

Tarixi qaynaqlarda adı Seyid Əli olub, İmadəddin Nəsimi kimi dünya ədəbiyyatında özünə layiqli yer tutan bu filosof şair, Azərbaycan türkü olmaqla, 1369-cu ildə Şamaxıda doğulmuş, 1417-ci ildə Suriyanın Hələb şəhərində edam edilmişdir. Onun yaradıcılığına diqqət etdikdə, burada insan təfəkkürünün və onun idrakının maddi və mənəvi aləmdə təzahür formaları və s. fəlsəfi fikirlər əsas yer alır. Bu yöndən ilk təhsilini Şamaxıda alan, Hürufi Fəzlullah Nəiminin fəlsəfi elmi, tərbiyə və təlimləri ilə öz fəlsəfəsini təkmilləşdirən Nəsimi, əvvəl sufizm mövqeyində sufi şeyxi Şiblinin təlimini davam etdirmiş, onun ruhu X əsrin sufi filosof-şairi Mənsur Həllacın təliminə yaxın olmuş, sonra isə hürufiliyə meyl etmişdir. Şairin əsərlərinin təhlili göstərir ki, o, qədim türk-Azərbaycan, eləcə də Şərq və Yunan fəlsəfi aləminə, onların ədəbiyyatı, astronomiya, astrologiya, riyaziyyat və məntiq elmlərinə yaxından bələd olmuş, İslam və xristian dinlərinin əsaslarını mükəmməl öyrənməklə yeri gəldikcə qəzəl, tyuğ və məsnəvilərində bunlardan istifadə etmişdir.

Qeyd edək ki, Sufizm m.ö. XII yüz ilin sonlarından Zərdüştlükdə yer almış, şaman sufilər ağ geyimdə məbədlərə getmiş, insanın tanrı və kainatla vəhdətini təbliğ etmişlər (8, s. 460).

Y.Babayevin yazılarında ilk sufilerin zənginlikdən uzaq sadə bir həyat yaşadıqları, özlərini fərqləndirmək üçün yun xirqə və ya paltar geydikləri göstərilir (1, s. 8).

Mənbələr sübut edir ki, Sufizm dünyanın ən qədim dini olmuş, ilk dövlət dini kimi o, sonralar yaranmış dinlərin, İudizmin, Xristianlığın, Müsəlmanlığın və Buddizmin inkişafına da təsir etmişdir. Tədqiqatlarda, Sufizmin təxminən m.ö. 5-ci əsrin ortalarında Yunanıstanda yarandığı, burada filosofların fiziki dünyanı öyrənməyi dayandıraraq, diqqəti fərdlə daha yaxın mövzulara yönəltməyi, bu yeni intellektual cərəyanın ilk nümayəndələri isə sofistlər olduğu qeyd edilir (3, s. 1-27, 49, 231). Təbii ki, Yunandakı sufizm m.ö. XII yüz ildə yaranan Zərdüştlüyün təsirinin fəlsəfi nəticəsi idi və bu yeni intellektual cərəyanın ilk nümayəndələri şaman sufilər-sofistlər olmuşdur.

Zərdüştlükdəki bu fəlsəfəni insanın özünə doğru yönəldən Sokrat, əxlaqi problemlərə daha çox önəm vermişdir. Onun fikrincə, fəlsəfə xeyir və şərin nə olmasını araşdırır, burada xeyir bilikdə, şər cəhəldədir, var-dövlət isə, heç bir xeyir gətirmir (13).

Bəs Nəsimi fəlsəfəsində bu dördlüyün əsas istiqaməti nə ilə bağlı idi və o dövr onun əsərlərinin bir çox dillərə tərcüməsi, bu dillərdə ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan ədiblərin bu böyük filosof şairi təbliğ etmə səbəbləri nədə idi? Nəsiminin yaradıcılığındakı fəlsəfi istiqamətlər hansı dövrlə səsləşmiş, hansı ideya üzərində qurulmuş, nəyi izah etmişdir?

Nəsimi əsrlərinə diqqət etdikdə, burada vəhdəti vücud, metafizik, təbiət, idealist və materialist kimi fəlsəfi baxışlar yer alır ki, bunlar özündə çox sayda elmi birləşdirir. Bu isə Nəsiminin Azərbaycanın və digər Şərq ölkələri alimləri İbn Sina, Xaqani, Nizami, Övhədi, Marağayi, Fələki, Mənsur, Həllac, Fəzlullah Nəimi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Əbu Hamid Qəzali kimi xeyli sayda görkəmli şəxsiyyətlərin sahib olduğu biliklərə dərinlən yiyələndiyini sübut edir (1, s. 13). Bütün bu fəlsəfi istiqamətlərlə yanaşı Nəsiminin, Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi xeyirlə şəfə fəlsəfəsi, bu aləmin insan və kainatla vəhdəti kimi fəlsəfi düşüncələrində biz **şəriət, təriqət mərifət və həqiqət** dördlüyü ilə rastlaşırıq.

Qeyd edək ki, bu dördlük fəlsəfi fikri sufi dərviş Həsən Bəsri Zünnün-əl-Misri, Bəyazid Bəstami, Həllac Hüseyn ibn Mənsur, Cüneyd Bağdadi, Əbulqasım Quşeyri, Mühyəddin ibn Ərəbi, Şəms Təbrizi və b. filosofların fəlsəfi fikirlərində ayrı-ayrı istiqamətlərdən yer almışdır. Bu fəlsəfi fikir XI əsrdə azərbaycanlı filosof Əbu Hamid-Muhamməd ibn əl-Qəzali tərəfindən, Zərdüştlükdən götürülərək, elmi baxımdan tam əsaslandırılmışdır. Burada ilkin olaraq insanın özündə bir inancın **təcəllası-şəriət**, bu inancın təsdiqini əsaslandıran müridlərlə ideoloji **bağlılıq-təriqət** yer alırdı. Bundan sonra isə bütün bunların tam dərki üçün **elmi biliklərə sahib olmaq-mərifət** və sonda elm ilə Yaradana qovuşmaq-**həqiqət** dərk etmək ideyası əsas götürülürdü.

Yunis Əmrə yaradıcılığındakı fəlsəfi istiqamətlərdə də bu dördlük fəlsəfi fikirləri

Şəriət, təriqət yoldur gedənə

Həqiqət, mərifət ondan içəri.

kimi ifadə olunur (1, s. 33) və son misrada **mərifət** və **həqiqətin** yeri dəyişik verilir.

Daha sonra bu fəlsəfi fikir, Nəsrəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində də bir qədər təkmilləşdirilmiş, Haqqa qovuşmağın yolu **şəriət, təriqət, mərifət** və **həqiqət** mərhələlərinə ayrılmışdır ki, burada **mərifət** yenə də elm olaraq izah edilmişdir. Onun düşüncəsində insani nəfslər əxlaqı, davranış, nitq nəfsi ilə tanrıya qovuşan kamil insanı, heyvani nəfslər isə şəri xarakterizə edirdi (4, s. 43-56). M.Təhmasib də Nəsimi əsərlərində dördlük fəlsəfəsinin xalq poeziyasında üçlük kimi təsvirini, Nəsimidə Azərbaycan dilinin, etnoqrafik əlamətlərin yerini, onun fəlsəfi fikirlərinin bəşəri olduğunu geniş təhlil etmişdir (7, s. 379-391). Sərxan Xavərinin tədqiqatlarında da həyat tərzini müəyyən edən islami qanunlara tabelik-**şəriət**, hər hansı bir şeyxə istinadən əxlaqi təmizləmə-**təriqət**, təkamüllə mənəvi əxlaq və idraki keyfiyyətlər-**mərifət**, empirik varlığın məhvi ilə ilk başlanğıca qayıdışla qəlbin ilahi atributlarla dolması-**Həqiqət** olaraq təqdim edilir (5, s. 31-32).

Lakin Nəsimi yaradıcılığında ilk öncə hər hansı bir inamın insan düşüncəsində yer aldığı və **şəriət** təzahürü fəlsəfəsi əsas olaraq irəli sürülür.

Tövhid içində nöqtəyi əsrarı bulmuşam...

Divi-rəcimi adəmə həmsöhbət eyləmək,

Sahib nəzər bilir ki, xətadır, degil səvab...
Aşıqın əsrarını, həqqi bilən arif bilər... (6, s. 35, 38-39)

kimi misralarda Nəsimi sirlərin bilinmə səbəbinin birlikdə, dərin düşüncəli adamların şeytanın adamlarla həmsöhbət olmasının doğru olmadığını isə onlara çatdırmaqla, hər hansı bir **şəriətə** üz tutmasını tövsiyə edir. Sonuncu misrada isə aşıqın sirlərinə agah olma yolunun da haqdan keçdiyi vurğulanır ki, ona çatmağın yolu yenə də şəriətdən keçir. O, şəriətin dindarlara görə doğru yol olduğunu, Tanrıdan gələn yazılmış qanunların hamısının

Neçə kişilər dəviyi-islam edər, amma
Tək aradə bir xaç ilə zünnar bulunmaz (6, s. 81)

ifadəsində şəriətdə vəhdət təşkil etdiyini, çox kişilərin müsəlmanlıq etdiyi halda, burada xaç və zünnarın olmadığını kafərliklə bağlayır, bütün din və şəriətin eyniliyini, onun Tanrı tərəfindən gəldiyini oxucuya çatdırır. O, bu beytdə istənilən bir şəriətin istər təbiət hadisələri ilə bağlı, istər insan düşüncəsi ilə bağlı qanuna müvafiq olduğunu, lakin insanların buna müxtəlif istiqamətli yanaşma təzahüründən şərhin doğruluğunu göstərir.

Bəs **təriqət** deyilən insan şüurunda hansı formada təzahür edir və Nəsimi ona hansı yöndən yanaşırdı? Bu baxımdan mənbələrə diqqət etdikdə, həriflikdə **təriqət** amilləri əsasən, nəfsdən uzaq olmaqla özünü paklamaq, yarışdan razı qalmaq, buna qane olmaq, dinləmək mədəniyyətinə çatmaq, səbirli olmaq, mənəvi saflıq, hikmət, bilik, səbr, təqva-dinin qadağan etdiyi şeylərdən uzaq olma, iradə, günahdan arınma, tədricən mərifətə-elmə meyl etmək kimi insani keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir (14). Nəsimi qəzəllərində təriqətin bu amilləri hər an insana xatırladılır və bu kimi xeyli sayda misralar təriqət

Vari möhnətdir cahanın, nə umarsa, ey könül...
Dünyanın nazü nəimi cifədir, yəni nəcis...
Həq bilir işini, səbr et, fəriq ol, qüssə yemə... (6, s. 71)

amillərini özündə əks etdirməklə, bunları insana anlatmağa xidmət edir. O, insana zərər verən şiddətli olan şeyin nə olduğunu bilməklə, insanın fani dünyaya bu vücud-maddilik tamahından daha çox bağlılığının yanlış olduğunu ona anlatmağa çalışır.

Divi-rəcimin atıdır əmmarə nəfsin mərkəbi...

Möhnəti çoxdur cahanın zülmətində gen, sağın... (6, s.33, 65,85)

misralarında isə Nəsimi ilk olaraq nəfsdən yayınmaqla paklıq inamına qovuşmaq, içdəki kəsalətdən-cahan zülmətdindən yayınmaqla insanın özünü dərkini ona tövsiyə edir və

Dünyanın nazü nəimi laşeyi-murdar imiş...
Payəndə degil dövləti ey xacə cahanın...
Dünya evinin səltənəti beş gün imiş çün,
Bünyadını yıx, ər kimi zirü zəbər eylə (6, s. 28, 56-57)

misralarında dünya nemətinin murdar leş olub insan vücudunu-şəxsiyyətini əyməsi, ondan uzaq olması gərəkliyi və özündə bu inamin aşılınması vurğulanır. Çünki vücudun mövcudluq forması və nəfsin bu maddi varlıqdakı təzahürləri də əbədi və mütləq deyil. Nəsimi əsərlərində bütün bu qanunauyğunluqlar və ya heyvani nəfslərin kamillik baxımından inkarı olduğu kimi öz əksini tapır. İnsan psixologiyasında baş verən təlatümlərin zəruriliyi və reallığının nəticələri vücud və nəfs vəhdətində göstərilir.

Gərçi bu gün Nəsimiyəm, həşimiyəm, qureyşiyəm
Ayətım bundan öncədir, ayəti-şana sığmazam. (9, s. 8)

misralarında Nəsiminin Həşimi və Qureyşi tayfalarından olub, fərqli tayfa **təriqətlərini** adlaması və bunlardan da qabaq insanın ruhla vəhdətdə mövcudluğu, ruhun əbədiyaşar olması və müxtəlif

zaman kəsiyində ayrı-ayrı fərdlərin cismində dünyaya gəlişi fikri reallaşır. Diqqət etsək, bu ideya bəşəri elmdə yer alan “maddə kütləsinin itməməsi” və “enerjinin saxlanması” qanunları ilə üst-üstə düşür. Nəsimi burada insanın dünyaya gəlişi və bir gün də gedəcəyini, ona fani dünyaya bağlılığının yanlış olduğunu anlatmağa çalışır.

Ey özündən bixəbər qafil, oyan.

Haqqa gəl kim haqq deyil batil, oyan.

Olma fani aləmə mail, oyan.

Mərifətdən nəsnə qıl hasil, oyan (6, s. 377).

Bu dörd misralıq tuyuqda isə Nəsimi insanın maddi aləmə bağlılığında özünü dərk edə bilmədiyi, Haqqın dediklərindəki batilliyin üzə çıxarılması, onun qəflətdə olmaqla özünə vurduğu ziyan, Haqqı-yaradanı tanıya bilmədiyi ona xatırladılır və insana bu kəsalətdən oyanması tövsiyə edilir. İnsanın özünün özünə vurduğu ziyanı Cəhənnəm atəşinin belə vura bilmədiyini insana dərk etdirməyə, anlatmağa çalışan böyük sufi şairi, insanın fani dünyaya vurğunluqdan-qəflət yuxusunda olmasını maddi varlıqla və ondakı nəfs təzahürləri ilə bağlayır. “İnsan” adlı yaranışın bütün hallarda öz şüurunun təzahürləri və bundan ortalığa çıxan mahiyyət, vücut-maddilik və nəfs-mücərrədlik şəklində bütün bəşəri yaranışda mövcuddursa, təbii ki, bu vəhdət birliyində insan xarakteri şərə yaxındır. O, bütün bunları qavramağın insanın bu qəflətdən ayılıb, kəsalətdən azad olmasının yolunu göstərdiyimiz dördlük fəlsəfəsinin üçüncüsündə **mərifətdə-elmdə** görün.

Mərifətdir xalis altun sikkəsi fəzl, hünər... (9, s. 59).

kimi misralarda da, Tanrının dərkə gedən yolun bir daha üçüncü mərhələdən, **mərifət-elmdən** keçdiyini qeyd edən şair, elmlərə sahiblənməklə kamilliyə-Haqqa qovuşmağı önə çəkir. Burada mərifətin-elmin təmiz qızıla bənzəri ondan hazırlanan sikkələrin dəyər, məziyyət, ləyaqət, cəmərdlik, xeyiri özündə birləşdirdiyi (2, s. 667), tam olaraq ortaya qoyulur və bunlara yetişmək yolunun elmə göstərilən hünərlə bağlılığı diqqətə çatdırılır.

Biz tədqiqatlarda **mərifət** və irfanı ilahi biliyin qaynağı, kəşf və ilham məhəlli, Allahın təcəlli aynası, ilahi isim və sifətlərin ən mükəmməl şəkildə təcəlli etdiyi yer kimi görürük (1, s. 42) ki, bu Nəsimi əsərlərində tam olaraq özünü göstərir. Onun əsərlərində Tanrının dərkə gedən yolun üçüncü mərhələdən, **mərifət-elmdən** keçib həqiqətə, elmlərə sahiblənməklə kamilliyə-**Haqqa** qovuşmağın mütləq olduğu ideyası önə çəkilir.

Gəl, ey Seyyid Nəsimi, arif ol kim,

Cahan çün əhli-irfan mənzilidir... (11, s. 38)

Əhli-irfanəm, bilirəm xəlqi mən sima ilə,

İttisali-həqqü batil infisali məndədir (10. s. 476).

kimi misralardakı ifadənin tərcüməsinə diqqət etsək, “Əhli-irfanəm-allahı dərk edənəm və mən yaranmışı görünüşündən anlaya bilirəm. Bu baxımdan Haqqa yaxınlıqdan uzaq olanlara coşub, qəzəblənmə, onlardan uzaq olmaq məndədir”. Tərcümədəki ifadələrdən ortaya çıxan əsas ideya, hürufilikdəki insan Tanrı vəhdətidir və Tanrının insan bətnində olması fəlsəfi fikri tam olaraq özünü göstərir və o, tanrını özündə axtarır.

Haq mənəm, Haq məndədir, Haq soylərəm... (9, s. 127).

misrasında, eləcə də qəzəl, məsnəvi, rübai və tuyuqlarında Nəsimi Tanrıya olan məhəbbətin özündə olduğunu dərk etmək, özündə cəmərdlik, şəfqət və torpaq misali təvazö kimi üç xisləti birləşdirməkdən bəhs edir. Bu misra müqəddəs kitab “Qurani-Kərim”in “Bəqərə” surəsindəki “Mən sizi özümə bənzər xəlf etdim” ayəsindən insanın tək bir fərd olması və kamilliklə Allahı dərk etməsi fikrini təsdiq edir. Bu Nəsiminin dini elmlərə tam bələd olub dördüncü mərhələyə öz varlıq və kamilliyi ilə adladığını sübut edir.

Bütün bu fəlsəfi aləmin mövzu bazasına Nəsimi Allahın birliyi, insanda onun təcəllası, düzgünlük, nəfsin tərbiyəsi, Allaha qovuşmaq, vəhdəti-vücut ideyalarını daxil etmişdir ki, bu ideya qədim dövr Azərbaycan fəlsəfəsi üzərində qurulmuşdur. Buradakı dördlük fəlsəfəsini ümumiləşdirməklə nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Nəsimi fəlsəfəsi bu xalqa məxsus Zərdüştlükdən ortaya çıxdığı fəlsəfi fikir olmaqla, m.ö. VIII əsrdən yunanlara və digər xalqlara da

adlanmış, böyük filosof şairimiz bu fəlsəfəni dərindən öyrənməklə, onu Şərq və Qərb fəlsəfi aləminə diktə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. (Ali məktəblərin filoloji fakültələri üçün dərs vəsaiti.) Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.
2. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985, 1026 s.
3. Əsədov A. Yunan fəlsəfəsindən etüdlər: yunan fəlsəfəsində idealın və reallığın münasibətlərinə dair. Bakı: Təknur, 2008, 500 s.
4. Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Elm, 1980, 256 s.
5. Xavəri S.A. Milli mədəniyyət sistemində poetik təsəvvüf kodu. Bakı: "Elm", 2016, 180 s.
6. İmadəddin Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam. Bakı: Gənclik, 1991, 380 s.
7. Məmmədhüseyn Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010, 488 s.
8. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия. 1987, 671 с.
9. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Lider, 2004, 376 s
10. Nəsimi, İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1973, 676 s.
11. Nəsimi, İmadəddin. İraq divanı. Bakı: Azərnəşr, 1974, 478 s.
13. <http://www.hahayile9kk.appspot.com/0/?url=dGFya29TL2lraXcvZ3JvLmFpZGVwaWtpdy56YS8vQTMlc3B0dGg=>.
14. <http://military-az.com/forum/viewtopic.php?t=1265>

F.Rzayev

Fourth philosophy of azerbaijani poet Nasimi in creativity

Summary

The article has been devoted to the investigation the philosophical direction of Imadeddin Nasimi. The article deals with the philosophy of the outstanding poet of Azerbaijan Imadeddin Nasimi`s fourth philosophy. When we look at the works of Nasimi, we come across philosophical thoughts in the direction of Shariat, sect, civility and truth. In this philosophy, it is essential to have a first belief in human understanding. Thereafter, this is the basis of the sectarianism in strengthening this belief. This stage includes human purity, knowledge, patience, and other factors. In this philosophy of Nasimi, the third stage is connected with science. With them in the fourth stage, man becomes the true God.

All these sequences in the article have been widely studied. The author investigates these facts for the first time. Samples of Nasimi poems belonging to each of these stages are given. The author investigates these facts for the first time. During the research, Sufi and Humor philosophy is proved by philosophy of Azerbaijan before the Greek and Western philosophy of the East. Result of the investigation the author has got some new scientific facts.

Key words: Nasimi, sufi, hollow, philosophy, shariat, sect, civility, truth, Greek, East, West

**Философия четверостишие в творчестве
азербайджанского поэта Несими**

Резюме

Статья посвящена к философическим направлениям творчества Имадеддин Несими. В статье говорится о философии четверостишие в творчестве видного Азербайджанского поэта Несими. В исследовании стихи поэта, автором выдвинуты новые концепции по философическим мыслям. При исследовании произведения Несими здесь встречаемся философическими идеями по направлению шариат, секта, благовоспитанность, правдивость. В этой философии сперва основное место занимает в человеческой соображении верование. После него для закрепления этого верование основным является этап секта. Этот этап охватывает факторы знаний, терпеливость, чистоплотность и др. черты. Здесь одновременно к секту относятся наклонность к науке и качества человечности. Третий этап в этой философии Несими связан с наукой- благовоспитанностью. Со всеми этими человек на четвертом этапе соединится с богом.

В статье все эти этапы были просторно исследованы. Для всех этих этапов были указаны примеры из стихотворений Несими. При исследовании были подтверждены, что философия Суфизма и Хуррифизма было на философической исторической арене раньше, чем философия Греции, Востока и Запада и они были философией Азербайджана. При исследовании выявлены новые научные результаты.

Ключевые слова: Несими, философия суфи, хуруфи, шариат, секта, благовоспитанность, правдивость, Греция, Восток, Запад .

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 04.04.2019

Azərbaycan MEА-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SEVİNÇ RƏSULOVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,

ADPU

rasulova.s@mail.ru

MAARİFÇİ-REALİST UŞAQ ƏDƏBİYYATIMIZDA FƏSİLLƏRLƏ BAĞLI PEYZAJ LİRİKASI

Xülasə

Maarifçi-realist uşaq ədəbiyyatımızda mövzu və ideya dairəsi çoxistiqamətlidir. XIX-XX əsrlərin hüduqlarında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında işlək mövzulardan biri də fəsillərlə bağlı əsərlər olmuşdur. İstər poeziyada, istərsə də nəsrə də təbiət mövzusu aparıcı yer tutmuşdur. Bu dövrdə peyzaj lirikamızın da çoxlu sayda nümunələri yaranmışdır. Bu nümunələri yaradan uşaq şairləri balacaları həmin varlıq və hadisələrlə tanış edir. Onların bədii-estetik zövqünü oxşayır, bilik, düşüncə dairəsini genişləndirirdilər. Uşaq ədəbiyyatımızın yaradıcılarından H.Qaradağının, R.Əfəndizadənin, Ə.İbrahimovun, A.Şaiqin və başqalarının dediyimiz mövzuda şeirləri vardır. Bütövlükdə təbiət mövzusunda qələmə alınmış uşaq şeirlərinin məzmun və ideya ahəngində bir nikbinlik var. Bu şeirlərdə həyata çağırış, gözəlliyə məftunluq əhvali-ruhiyyəsi hakimdir. Əlbəttə, bu, kiçik uşaqların qəlbini həyatın işıqlı tərəfləri, gözəlliyi ilə oxşamaq məqsədini daşıyır. Uşaqlarda nikbin əhvali-ruhiyyə formalaşdırmaq meylilə bağlıdır. Bu, uşaq yazıçılarının üzərinə düşən əsas missiyalardan biridir.

Məqalədə nəzərə çatdırdığımız dövrdə meydana gələn fəsillərlə bağlı lirik şeirlər tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Peyzaj lirikamızın dəyərli nümunələri olan bu əsərlərin mövzu, ideya-məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Əsərlər təhlilə cəlb edilmiş, onların uşaq ədəbiyyatımızın inkişafındakı rolu aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: Maarifçilik, realizm, uşaq ədəbiyyatı, poeziya, peyzaj lirikası, fəsillər

XIX-XX yüzilliklərin qovşağında millət balaları üçün söz sərvəti ərsəyə gətirən şairlər rəngarəng təbiət varlıqları və hadisələri ilə bağlı poeziya nümunələri yaratmağa da meyl göstərirdilər. Bununla onlar həm balacaları həmin varlıq və hadisələrlə tanış edir, həm də onların bədii-estetik zövqünü oxşayır, bilik, düşüncə dairəsini genişləndirirdilər. Uşaq ədəbiyyatımızın yaradıcılarından H.Qaradağının dediyimiz mövzuda bir silsilə şeri vardır. Həmin şeirlər XIX əsrin 80-ci illərində qələmə alınmış və "Vətən dili" (II hissə, 1888) dərsliyinə daxil edilmişdi. Silsiləyə daxil olan nəzm örnəkləri bunlardır: "Duman", "Bulud", "Yağış", "İldırım", "Şümşürək", "Dolu", "Şeh və qırov", "Qar". Lakonik həcmə malik həmin şeirlərdə müəllif adı çəkilən təbiət varlıqları və hadisələri, onların mahiyyəti, əmələ gəlmə səbəbləri barədə qısa, lakin dəyərli elmi məlumat verir. Belə demək mümkünsə, elmi məlumatı poeziyada əridir. Təbii ki, elmi bilginin bu cür təqdimi kiçik yaşlılar üçün daha yaddaqalan və təsirlidir. Məsələn, dolu, şəh və qırovun əmələ gəlmə xüsusiyyəti barədə şair belə məlumat verir:

Dolu
Buludlar bu qərar əgər çoxlaşa,
Əriş-argac bir-birinə dolaşa
Alçaq yerə savuq o dəm yığışır,
Yağış donur, dolu oluban düşür.
Şeh və qırov
Əgər buxar gecə ləngərin sala,
Savuqdan qalxmayıb alçaqda qala;

Şeh düşür havanın isti zamanı,
Qırov olur savuq isti zamanı (1, 470).

Göründüyü kimi, zəruri elmi məlumat, həqiqətən də, çox dürüst, sərrast şəkildə dörd misralıq şeirin hüdudlarına sığdırılmışdır. Belə bir üsulla məlumatın təqdimi uşaqlardan ötrü cazibədar və faydalıdır.

R.Əfəndizadənin də öz dərsliklərinə daxil etdiyi “Yağış”, “Quraqlıq”, “Bostan seyri”, “Təbiət və torpaq” (6, 15, 16, 17, 18), A.Şaiqin “Uşaq gözlüyü”ndə yer alan “Səhər” (12, 45), Əlisəttar İbrahimovun “Məktəb” jurnalında dərc olunan “Bağlarda axşamçağı” (1914, №7), imzası göstərilməyən “Yağışdan sonra” (8, 1916, №5) şeirləri də müxtəlif təbiət hadisələri və varlıqları ilə bağlı qələmə alınmışdır. Ə.İbrahimov “Bağlarda axşamçağı” şeirində maraqlı, dolğun bir mənzərə cızmışdır. Bədii nümunə təbii bir təbiət lövhəsini xatırladır. Çarpaz qafiyəli, dörd misralı, yeddihecalı nəzm nümunəsində müəllif uşaq poeziyamız üçün dəyərli olan bir peyzaj nümunəsi yaratmışdır. Şeirdən iki bəndə nəzər salaq:

Axşamçağı olunca,
Sərin düşər bağlara.
Günəş qızıl saçaqla
İşıq salar dağlara.

Ana alar qucağa,
Öpər, qucar balasın.
Uşaq baxınca bağa,
Susub kəsər nəvasın (8, 1914, №7)

A.Şaiqin “Səhər” şeirində isə günəşin doğulması, səhərin açılması fonunda təbiətin oyanması, aləmin nura qərq olması, təbiətdə baş verən canlanma gözəl bir şəkildə təsvir obyektinə çevrilmişdir.

Uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsi sayılan XIX-XX əsrlərin hüdudlarında meydana gələn uşaq poeziyasında təbiət lirikasının mühüm bir qismini ilin fəsilləri ilə əlaqəli nəzm nümunələri təşkil edir. Belə şeirlərin kiçik bir hissəsi, ümumiyyətlə, il, ay və bütövlükdə dörd fəsil barədədir. Əsas qismi isə ayrı-ayrı fəsillərin təsviri və tərənnümü ilə bağlıdır.

H.Qaradağının “Vətən dili” (II hissə, 1888) dərsliyinə salınmış “Dörd fəslin ünvanı”, “Mövsümlərin ibtidası”, “Aylar”, “İlin hesabı” (3, 84, 89, 90, 92), R.Əfəndizadənin “Fəsillər” (6, 10) və s. şeirlərini birinci qismə aid etmək olar. Bu bədii nümunələrdə il, ay və fəsillər barədə ümumilikdə danışılır. “İlin hesabı” şeirində H.Qaradaği oxuculara illə əlaqəli ilkin zəruri elmi məlumatlar verir: gecə, gündüz və bir sutka neçə saatdır; bir həftə neçə gündür; bir saat neçə dəqiqə, bir dəqiqə neçə saniyədir; bir ay neçə həftə, bir il neçə ay, bir əsr neçə ildir; hicri tarix və miladi tarix nədir və s. Əlbəttə, zəruri elmi məlumatın şeir vasitəsilə kiçik oxuculara təqdimi bu məlumatların daha tez və asan yadda qalmasına kömək edir.

R.Əfəndiyevin “Fəsillər” (“İlin dörd fəslı”) şeiri heca vəznində, yeddi hecalı formada qələmə alınmışdır. Beş bənddən ibarət şeirin əvvəlki dörd bəndi aaab-bbbb... sonuncu bənd isə aaba şəkildə qafiyələnir. Tapmaca – qıfıl bənd formasında qələmə alınmış əsərdə müəllif xalq şeirinin həm forma, həm də məzmun cəhətlərindən ustalıqla faydalanmışdır. X.Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, burada “şair xalq şeirinin iki formasının sizntezindən uşaqlar üçün tamamilə orijinal əsər yaratmışdır” (9, 33).

Uşaq poeziyasında ayrı-ayrı fəsillərlə əlaqəli qələmə alınmış lirik örnəklər içərisində bahar fəslı ilə bağlı şeirlər kifayət qədər çoxdur. Həmin nəzm əsərlərindən aşağıdakıları göstərmək olar: Həsənəli xan Qaradaği – “Bahar” (3, 94); Hacı Mirağa Mirmöhşünzadə Nəşh – “Bahariyyat” (“Türk nəğmələri məcmuəsi”ndə şairin bu sərlövhə ilə 2 şeiri vardır) (16, 18, 21); Rəşid Əfəndizadə - “Söhbət” (“Gap”), “Bahar”, “Bahariyyat” (“Baharın tərifı”) (6, 11, 12, 12, 13); A.Səhhət – “İlk bahar”, “Yaz” (Bu adla şairin 2 şeiri vardır) (11, 46, 161, 172); M.Ə.Sabir – “Yaz günləri” (10,

380); A.Şaiq – “Bahar” (14, 26); H.Cavid – “İlk bahar” (13, 223); Feyzi – “Bahariyyə” (17, 1906, №4); Rza Sabit – “Bahar” (8, 1914, №6); Cəfər Cabbarzadə (C.Cabbarlı) – “Bahar” (8, 1915, №6); Fərid – “Yaz sabahı” (8, 1916, №4); Türk oğlu – “Bahar töhfəsi” (8, 1916, №5) və s.

Ümumiyyətlə, haqqında danışdığımız dövrdə uşaq poeziyasında bahar mövzusunda 20-yə qədər şeirin qələmə alındığını görürük. Bu lirik nümunələr kiçik oxucuların yaş səviyyələrinə, forma və janr xüsusiyyətlərinə, təsvir-tərənnüm çalarına, sənətkarlıq səviyyəsinə görə fərqli olsa da, mövzu hədəfinə görə oxşardır. Əlbəttə, yaz fəsli ilə əlaqəli poetik örnəklərin bu qədər çox olması səbəbsiz deyil. Bu, bahar fəslinin özünün gözəlliyi ilə bağlıdır. Bahar öz tərəvəti, füsunkarlığı, qaynarlığı, coşqunluğu ilə balacaların ruhunu, zövqünü daha çox oxşayır, onları əyləndirir, həyata, təbiətlə təmasa sövq edir. Belə bir dinamik münasibət və atmosfer istər-istəməz bədii düşüncəyə də sirayət edir. Haqqında söhbət açdığımız mövzuda yazılan şeirlərdə müəlliflər tərənnüm, peyzaj yaratmağa daha çox meyl göstərilir. Rza Sabitin “Bahar” şeiri kiçik yaşlı uşaqlara ünvanlanmış peyzaj lirikasının mükəmməl nümunələrindən sayıla bilər:

Bahar fəsli yetişdi,
Dağlar, daşlar qızıxdı,
Çıxdı günəş, əsdi yel,
Əridi qar, axdı sel.
Hamı əzhar açıldı,
Səhralara saçıldı.
Göyərdi çöldə taxıl,
Zəmilər oldu yaşıl.
Çiçəklərin iyləri
Bülbülün cəh-cəhləri,
Bəzəndirdi bağçanı,
Sevindirdi bağbanı.
Oxur ormanda quşlar,
Fərəhlənir insanlar (8, 1914, №6).

Məqsədli olaraq bütöv çəkildə verdiyimiz şeirdə baharın bir sıra vacib atributları konkret, dəqiq ifadələrlə elə sərrast şəkildə poetizmə çevrilir ki, fəslin əsas mənzərəsini bir tablo kimi göz önünə gətirir. Bədii mətnə bir dənə də olsun artıq, gərəksiz söz yoxdur. Az hecalı (7 hecalı) misralar çevik qafiyə sistemi olan məsnəvi formasındadır. Şeirin ritm və ahəngi kövrək, qəlbi oxşayandır. Biz bu məziyyəti M.Ə.Sabirin dillər əzbəri olan, barəsində kifayət qədər çox danışılan “Yaz günləri” şeirində də görürük.

H.Qaradağının “Yay” (3, 102), A.Səhhətin “Yay”, “Yay gecəsi”, “Yay səhəri” (11, 47, 70, 79) və s. şeirlər yay fəsli ilə əlaqədardır.

A.Səhhətin “Yay səhəri” şeiri bizim peyzaj lirikamızın mükəmməl nümunələrindən biridir:

Od tutub qırmızı atəşlə yenə yandı üfük,
Şəfəqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfük.
Bir qədər çaydan uzaq, od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban.
Yumuşaq göy çəmənin üstə düşüb şəh gecədən,
İsti yoxdur, hələ var bir balaca meh gecədən.
Ağ dumanlar ucalır göy üzünə dağlardan,
Çox sərindir havası, keçmə bu yaylaqlardan.
Gün çıxır, göydə bulut qırmızı rəngə boyanır,
Kəndlilər çox yorulub, uyqudan indi oyanır.
Pəyədən mal-qaranı bəzi çıxardır qırağa,
Bəzi səhrayə gedir işləməyə, bəzi bağa (11, 79).

Şeirin gözəlliyi ilk növbədə burasındadır ki, bədii mətndə sənətkar yay səhərində təbiətin kəsb etdiyi, malik olduğu mənzərə ilə ictimai həyatın, insanların malik olduğu ovqatın, əhvali-ruhiyyənin təbii, inandırıcı və dolğun harmoniyasını yarada bilmişdir. Əsərin digər bir gözəlliyi də onun dil-üslub xüsusiyyətlərində, lirik ahəngində yaradılan lövhənin canlı bir dillə təqdimindədir. “Yay səhəri”ndən danışarkən K.Talıbzadə doğru olaraq yazır: “Peyzaj lirikasının gözəl nümunələrindən olan bu parçada heç bir süni, xəyali, qondarma fikir və duyğu yoxdur. Şair yay səhərini gördüyü və duyduğu kimi, bütün təbii xüsusiyyətləri və əlamətləri ilə təsvir edir. Burada oxucu sanki yay səhərinin qoxusunu, şəhin rütubətini, səhər nəsiminin ətrini və nəfəsini duyur. Şair təbiəti insanla, ictimai həyatla qovuşmuş bir şəkildə canlandırır, bu iki aləmin vahid bir ahəngini tərənnüm edir” (15, 172).

Dərsliklərdə, uşaq mətbuatında və qiraət kitablarında payız fəslilə əlaqədar nəzm əsərlərinin sayı 10-dan çoxdur. Bu, o deməkdir ki, XIX-XX əsrin hədudlarında uşaq şairlərimizi zikr olunan mövzu da xeyli dərəcədə maraqlandırmışdır. Həmin şeirlərdən bunları göstərmək mümkündür: H.Qaradaği – “Payız” (3, 114); R.Əfəndizadə – “Payız küləyi”, “Vəsf-i-payız” (4, 18, 31), “Payız fəslində” (5, 48); A.Səhhət – “Payız çağında” (7, 94); A.Şaiq – “Payız gecəsi”, “Payızın son ayı” (12, 53, 55), “Payız” (7, 84); Ağası bəy – “Payız” (8, 1915, №13); Arifə – “Payız” (8, 1913, №15) və s.

Payız xəzan fəslidir. Bu fəsildə təbiətin növrəği pozulur, cəh-cəlalı dağılır. Ətraf aləm solğunlaşır. Həyatın şənliyi, şuxluğu öləziyir, məhsul yığılır, ilin barlı-bəhrəli çağları ötüb keçir və s. Təbii ki, payız mövzusunda qələmə alınan lirik nümunələr də məhz bu tipli detallar üzərində qurulur. Bu cür şeirlərdə fəslin ovqatından gələn bir kədər, qərblilik və hüzn notları özünü göstərir. Şairə Arifə “Məktəb” məcmuəsində çap olunan “Payız” şeirində fəslin mənzərəsini bu cür təbii, yaddaqalan ifadələrlə təqdim edir:

Yaşıl yarpaqlar
Baxınız, yox onlar.
Qalmış bəzəksiz
Bağlar, ormanlar.

Çəməndə güllər,
Yoxdur bülbüllər.
Biçildi getdi
Dənli sünbüllər.

Hanı o günlər,
Bağçada güllər?
Sevimli səslər
Cəh-cəh edənlər?

Arı gəzirdi
Çiçək əmirdi
Şirin bal ilə
Geri gəlirdi.

Tağlı bostanlar,
İyli reyhanlar,
Sorur arılar:

- Hardadır onlar? (8, 1913, №15)

Bütöv şəkildə verdiyimiz bu poetik mətnə, həqiqətən də, fəslin bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri, ümumi əhvalı və mənzərəsi şux, oynaq, sadə və axıcı bir dillə təsvir edilmişdir.

Mövzusu qısa həsr olunmuş şeirlərdə isə həmin fəslə aid səciyyəvi cəhətlər, tipik atributlar bədii sözün hədəfinə çevrilir. Abbas ağa Qayıbov Nazirin “Qış” (1, 567), M.Ə.Sabirin “Uşaq və

buz" (10, 379), Əlisəttar İbrahimovun "Qış gecəsi" (8, 1912, №4) və s. şeirlər qış mövzusunda qələmə alınmışdır. M.Ə.Sabirin kiçik məktəbli uşağın buzdan şikayəti, ona xitabı şəklində yazılmış "Uşaq və buz" şeiri bu gün də balacaların sevvə-sevvə oxuduqları bənzərsiz uşaq poeziyası nümunələrindən biridir.

Bütövlükdə təbiət mövzusunda qələmə alınmış uşaq şeirlərinin məzmun və ideya ahəngində bir nikbinlik, həyata çağırış, gözəlliyə məftunluq əhvali-ruhiyyəsi hakimdir. Əlbəttə, bu, kiçik uşaqların qəlbini həyatın işıqlı tərəfləri, gözəlliyi ilə oxşamaq, onlarda nikbin əhvali-ruhiyyə formalaşdırmaq meyli ilə bağlıdır. Bu, uşaq yazıçılarının üzərinə düşən əsas missiyalardan biridir. V.Q.Belinski təsadüfi olaraq demirdi ki: "İlk yaşda olan uşaqlar üçün ən yaxşı kitablar elə kitablar ola bilər ki, bunlar uşaqları dünya ilə, təbiət və qismən tarix ilə şən bir surətdə tanış etsin" (2, 114).

XIX-XX əsrlərin hüduqlarında təbiət mövzusunda meydana gələn uşaq şeirləri eyni mövzu xəttinin sonrakı dövrdə dah gur və şahrah inkişafına əsaslı şəkildə stimulu verdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər) (tərtib edənlər: Məmmədov X., Həsənov A.). 3 cildə, II cild. Bakı: Nasir, 2002
2. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələr. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1948
3. Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S.A. Vətən dili. II hissə. Tiflis: "Kəşkül" mətbəəsi, 1888
4. Əfəndizadə R. Uşaq bağçası. İstanbul: Yuvanaki Penyatoris mətbəəsi, 1898
5. Əfəndizadə R. Bəsirətül-ətfal. Badkubə: Tipoqrafiya Qubernskoqo pravleniya, 1901, 226 s.; II təb. İstanbul, 1907
6. Əfəndizadə R. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1979, 134 s.; Bakı: Şərq-Qərb, 2006
7. Mahmudbəyzadə M. və b.-i. İkinci il. Tiflis: "Qeyrət" mətbəəsi, 1908
8. "Məktəb" jur. (1911-1920)
9. Məmmədov X. R.Əfəndiyevin uşaq şeirləri / İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 1974, №1
10. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı: Yazıçı, 1992
11. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Lider" nəşriyyatı, 2005
12. Şaiq A.T. Uşaq gözlüyü. Bakı: Orucov qardaşları mətbəəsi, 1910
13. Şaiq A.T. Milli qiraət kitabı. Bakı: Birinci hökumət mətbəəsi, 1919
14. Şaiq A. Əsərləri, 5 cildə, III c. Bakı: Azərnəşr, 1972
15. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. Bakı: Gənclik, 1986
16. Zərdabi H.M. Türk nəğmələrinin məcmuəsi. Badkubə, Qubernski pravl. mətb-si, 1901
17. "Dəbistan" jur.

C. Расулова

Пейзажная лирика, связанная с временами года нашей детской просветительско-реалистической литературы **Резюме**

В период нашей детской просветительско-реалистической литературы темы и идеи
Азербайджанской детской прозы многогранны.

Одним из часто используемых тем в детской литературе Азербайджана в период XIX - XX веков, были времена года. Ведущее место и в поэзии, и в прозе занимала природа. В этот период было создано много примеров пейзажной лирики. Детские поэты, которые создали эти примеры, знакомят детей с этими созданиями и событиями. Улучшают их художественно-эстетический вкус, расширяют знания и объем мысли. Создатели нашей детской литературы Х. Карадаги, Р. Афандизаде, А. Ибрагимов, А. Шайг и другие написали стихи на тему. В целом, существует оптимизм в отношении содержания и идеи детских

стихов, написанных о природе. В этих стихах является доминирующим фактом призыв к жизни, настрой к обожанию красоты. Конечно, цель детских поэтов разукрасить маленькие детские сердца с яркими аспектами жизни, ее красоту. Речь идет о тенденции формирования оптимистического настроения у детей. Это одна из главных миссий детских писателей.

Данная статья является ярким примером того, что лирические стихи связанные с временами года стали предметом исследования. А также были прокомментированы темы произведений, идейное содержание и особенности мастерства которых, являются ценными примерами нашей пейзажной лирики. Проанализированы работы, написанные в статье, и разъяснены их роль в развитии нашей детской литературы.

Ключевые слова: Просвещение, реализм, детская литература, поэзия, пейзажная лирика, времена года

S. Rasulova

**Landscape theme lyrics associated with the seasons of our children's
enlightenment -realistic literature
Summary**

At this stage, the themes and ideas of our children's prose are multifaceted. Within the borders of the 19th -20th centuries, the seasons were one of the most important issues in the Azerbaijani children's literature. Both in poetry and in prose, nature is the leading place. During this period many examples of landscape lyric were also created. Children's poets, who create these examples, familiarize their children with these creatures and invents. Their artistic-aesthetic taste, knowledge, and scope of thought expanded. The creators of our children's literature have their poems on the theme of Karadaghi H., Afandizade R., Ibrahimov A., Shaigin A. and others. In general, in childrens poems written about nature, take place optimism content and idea. In these poems, emotional exertion is dominated by appeal and exuberance. Purpose of childrens poets, to decorate small hearts of children with bright aspects of life and their beauty. It is about the tendency to shape optimistic mood in children. This is one of the main missions on child writers.

Lyric poems have become the subject of research in relation to the chapters that occur during the period we have considered in the article. The themes, ideas and content of these works, which are valuable examples of our landscape lyric, have been interpreted.

After analyzing this work, we come to conclusion that the role in the development of our childrens literature has been clarified.

Key words: Enlightenment, realism, children's literature, poetry, landscape lyrics, chapters

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 22.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Zəhid Xəlil tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

РАСИМА АСАДЗАДЕ

АУЯ

Рашида Бейбутова 60

rasimaasadzade@gmail.com

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГИИ В РОМАНАХ Г. ФЛОБЕРА «ГОСПОЖА БОВАРИ» И Л.Н.ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА»

Резюме

В данной статье рассматривается типологическая близость романов Г.Флобера «Госпожа Бовари» и Л.Н.Толстого «Анна Каренина». Автор статьи анализирует сходие и отличительные особенности женских образов. Соискатель отмечает, что внутренний мир героинь отличается своей духовностью. Также свобода выбора героинь ограничена совестью и социальными нормами.

В романе «Анна Каренина» все действующие лица анализируют события внутренней и внешней жизни. Ситуация супружеской измены воспринимается, с одной стороны, как безмерное счастье, но, с другой стороны, как глубоко трагичное и безысходное положение.

Главная героиня романа «Госпожа Бовари» Эмма Бовари и Анна Каренина в начале произведений предстают перед читателем добропорядочными светскими дамами. Сила и свободолюбие единая черта характера обеих героинь. Анна и Эмма привлекательны и ярки, но одновременно виноваты и жалки. Муж Анны также, как и Шарль Бовари всеми силами пытаются сохранить брак. Они не раз прощают своих жен, но это только вызывает еще большую ненависть к ним.

Образ Анны Карениной является образом необычной, фатальной женщины. Ей изначально предопределена роковая судьба. В этом отношении она похожа с образом госпожи Бовари. Толстой делает акцент на сложный внутренний мир героини.

Ключевые слова: роман, типология, литература, произведение, особенности, общество.

Проблема влияния произведения Г.Флобера «Госпожа Бовари» на романное творчество Л.Н.Толстого позднего периода не раз затрагивалась в мировой литературной критике.

Творчество Льва Николаевича Толстого, оказало огромное влияние на эволюцию европейского гуманизма, а также на развитие традиций реализма в мировой литературе. Получивший мировую славу роман «Анна Каренина» был написан в 1873 году. Этот роман относят к ярким примерам классицизма.

По сюжетной характеристике роман «Анна Каренина» основывается на трагической любви Анны Карениной к офицеру Алексею Вронскому. Одновременно в произведении описан ее брак с Алексеем Карениным. Анна является женой высокопоставленного петербургского чиновника. От этого брака Анна имела сына Сергея.

Творчество французского прозаика-реалиста Гюстава Флобера считается одним из известных в ряду европейских писателей XIX столетия. Г.Флобер выдвинул свою теорию так называемого «точного слова», стиль его произведений отличителен. Флобер детально описывает каждый образ в своих произведениях, как можно точнее подбирая нужные слова. Его роман «Госпожа Бовари» впервые увидел свет в 1856 году. Этот роман по праву считается реалистическим. Хотя и здесь мы можем отметить банальную основу романа. Маленький провинциальный городок Ионвиль, где происходит действие романа, ничем не примечателен. Сюда приезжают доктор Шарль Бовари и его романтическая и возвышенная жена Эмма. Ее любовники бросают ее ради личной выгоды. Иллюзии Эммы терпят крах.

Сюжетная линия романа «Анна Каренина» перекликается в какой-то степени с произведением «Госпожа Бовари». Оба произведения не раз подвергались обсуждению. В

большинстве случаев критики негативно отзывались как о романе Л.Н.Толстого, так и о произведении Г.Флобера. Они в основном, ссылались на «скандальную пустоту содержания».

Российские исследователи Н.В.Кузнецова [2, с.138-142] и Д.В.Решетов [4, 5-20] в своих работах обращались к проблеме типологического сходства романов Г.Флобера «Госпожа Бовари» и Л.Н.Толстого «Анна Каренина». В этих работах устанавливается типологическая близость и отличия женских образов в указанных романах.

В обоих романах поднимаются вопросы, которые были и остаются актуальными на сегодняшний день. Толстой сам назвал «Анну Каренину» «романом из современной жизни». То есть, он имел в виду современный мир, который лишен нравственного единства, где утеряны понятия добро и зло.

В романе Л.Н.Толстого «Анна Каренина» наблюдается острая постановка проблемы брака и любви в русском обществе конца XIX столетия. В произведении продолжается исследование проблем, которые были поставлены в «Госпоже Бовари». Проблема брака и любви затрагивается почти во всех романах Толстого.

В романе «Анна Каренина» все действующие лица анализируют события внутренней и внешней жизни. Это отличительная черта психологизма русского писателя. Толстой описывает процесс внутренних душевных противоречий и динамических изменений героев. Ситуация супружеской измены воспринимается, с одной стороны, как безмерное счастье, но, с другой стороны, как глубоко трагичное и безысходное положение.

Главная героиня романа «Госпожа Бовари» Эмма Бовари и Анна Каренина в начале произведений предстают перед читателем добропорядочными светскими дамами. Сила и свободолюбие единая черта характера обеих героинь. Анна и Эмма привлекательны и ярки, но одновременно виноваты и жалки. Муж Анны также, как и господин Шарль Бовари всеми силами пытаются сохранить брак. Они не раз прощают своих жен, но это только вызывает еще большую ненависть к ним.

Для Эммы Шарль является ничем не примечательным, обыкновенным провинциальным врачом «разговоры которого были плоски, как уличная панель» [6, с. 127]. Обе героини кончают жизнь самоубийством. Г.Флобер описывает смерть Эммы красочно и подробно. Что было одной из отличительных особенностей Флобера. Анне и Эмме не хватало в браке новых эмоций, перемен. Эта своеобразная неудовлетворенность в исполнении желаний приводило к скуке и отвращению по отношению к своим супругам. В реальном мире жизнь обеих героинь обычная, совсем не похожая на их мечту. Семейная жизнь очень далека от идеала героинь.

В погоне за новыми ощущениями Эмма Бовари и Анна Каренина забыли про материнский долг, они проводили мало времени со своими детьми. Хотя обе героини искренне любят своих детей. Жизнь героинь не сложилась ни в браке, ни в отношениях с любовниками. В этом отношении судьба обеих героинь схожа своей трагичностью.

Как отмечает Б.П.Мицкевич: «Образ главной героини романа сложен и противоречив. Монастырское образование и косное мещанское окружение обусловили ограниченность ее кругозора. Судьба этой женщины глубоко трагична. Эмма – жертва буржуазного общества, которое не дало ей возможности раскрыть свои дарования» [1, с.265]. Героини требуют любви к себе от возлюбленных «на стороне», а это, в свою очередь еще больше обрекает их на новые страдания. Эмма Бовари и Анна Каренина являются женщинами, ищущими, но вместе с тем они потеряли себя в жизни. Они не способны отличить реальную жизнь от придуманных образов. Оба писателя строго осуждая своих персонажей, сочувствуют им. Отличительной чертой Эммы было ее социальное положение, она была замужем за местным врачом. У них не было роскошных имений и значимых связей в обществе. Поэтому Эмма не была так популярна в свете как Анна. Анна Каренина же напротив, занимает высокое положение в обществе. Госпожа Бовари в отличие от Анны обладает умением лицемерить.

Героини искренне ценят и любят своих детей, но при этом Эмма, в отличие от Анны проводит мало времени со своей дочкой и отдает ее на воспитание няне. Покинув семейный

дом Анна, глубоко тоскует по своему сыну Сергею. Героиню Толстого терзают противоречивые чувства. Героиня Флобера же очень редко вспоминает о маленькой дочке Берте. Это в первую очередь свидетельствует об эгоизме ее характера. Многие критики, например Е.Н.Купреянова считают, что самоубийство Эммы это тоже некий символ эгоизма персонажа [3, с.344-363].

Эмма Бовари даже в последние минуты своей жизни не вспоминает о своем ребенке. Эмма лишь думает о том, что осталась совсем одна. Она одинока только потому, что возлюбленный ее уехал и не взял ее с собой. Уже на смертном одре она попросила привести к ней дочку. Но встреча их продолжалась не долго. Из-за ужасного самочувствия Эмма моментально отворачивается от Берты.

Анна Каренина же напротив, видит во сне сына, тайно встречается с ним, старается провести с ним как можно больше времени. Сергей тоже не отворачивается от матери. Анна, не способна жить в рамках общества, которое ее не принимает. Она приложила, поэтому все силы ради спасения своего материнства. Анна и Эмма не оправдали себя в глазах общества. Единственный выход из ситуации они нашли в самоубийстве.

Также мы отчетливо замечаем разницу в отношениях между супругами в обоих произведениях. Эмма Бовари открыто показывает свою неприязнь и отвращение к Шарлю, она абсолютно не проявляет особого внимания к его жизни. Хотелось бы отметить, что во время семейных застолий Эмма старается быстрее покинуть обеденный стол. Ей неприятно находиться в обществе своего мужа. Анна, в отличие от Эммы ведет себя немного сдержанно. Она уважает Алексея Каренина, ее терзают мучительные сомнения, совесть все время призывает к порядку. Анна постепенно отдаляется от своего супруга и начинает встречаться с Алексеем Вронским.

Несмотря на социальные запреты и законы, обе героини прислушиваются к голосу своего сердца. Образ Анны Карениной подробно разработан автором в романе и изображение этого персонажа дано глазами различных героев произведения. То есть, Толстой в данном произведении использует многоаспектное изображение главной героини. Образ Анны Карениной является образом необычной, фатальной женщины. Ей изначально предопределена роковая судьба. В этом отношении она тяготеет к образу госпожи Бовари. Толстой делает акцент на сложность и разномерность внутреннего мира героини. Хотелось бы отметить, что в характеристике Вронского также много типологических общностей с персонажами любовников в произведении Г.Флобера «Госпожа Бовари». Образ Родольфа Буланже из этого романа признан в литературоведении как образ «вечного любовника». Образ Вронского изображен Л.Толстым заурядно мыслящим. Это тоже схожая черта с героями Флобера. Вронский не способен выработать свою позицию даже в кризисный момент жизни. Сложные взаимоотношения с Анной и ее мужем послужили для Вронского своеобразным жизненным опытом. В дальнейшем этот опыт поможет ему разрушить стереотипы. Муж Анны Карениной, также схож с образом Шарля Бовари из романа Флобера. Образ Шарля Бовари, «вечного мужа», описан сквозь призму раздраженного сознания Эммы Бовари. Точно так же как образ Алексея Каренина дан через раздраженное и разочарованное восприятие Анны Карениной.

В романе Толстого автор пытается проникнуть во внутренний мир «вечного мужа» Алексея Каренина, старается проникнуть в природу его подсознания, вскрыть его человеческие страхи и слабости. Отличительная особенность этого персонажа его непроницаемость. Через внутреннюю речь героя, Толстой заостряет внимание читателя на его нравственной, интеллектуальной и душевной ограниченности. Каренин хочет снять с себя чувство вины и ответственности за происходящее.

Таким способом, Толстой выявил в этом персонаже сложную амбивалентную природу человека. Автор подчеркнул заурядную природу нравственного чувства и интеллекта Каренина. Но вместе с тем, именно Каренин оказался способным подняться духовно в этой ситуации. Толстой, таким путем, сделал объектом своего исследования внутреннюю эволюцию Каренина.

На протяжении всего романа Толстой изображает характеры «мужа» и «любовника» по принципу антитезы. Вронский, в отличие от Каренина мужественный по характеру, он также привлекателен для женщин своим физическим обликом. Каренин, в свою очередь, мягкий и неустойчивый, также физически непривлекателен.

Для русского писателя воссоздание ситуация супружеской измены (Вронский – Анна) интересна динамикой чувств, переживаний и мыслей героев. Описание любовных чувств также акцентируется на двойственности и противоречивости, то есть, с одной стороны, прекрасное чувство и с другой стороны омерзительное. В романе это связано, в первую очередь с осмыслением нравственных аспектов ситуации супружеской измены.

Романная форма повествования у Л.Н.Толстого, позволяет, как в драме, высказаться максимально всем действующим лицам произведения. Произведение, от начала до конца пронизано острыми и напряженными диалогами, тут отсутствует прямая авторская оценка. Сама Анна объясняет эту напряженность следующими словами: «Я – как натянутая струна, которая должна лопнуть» [4, с.500]. Драматизм романа передается именно в этом высказывании главной героини произведения.

Человек всегда свободен в своем выборе, он сам изъявляет желание выбирать или не выбирать путь требования долга. В этом и заключается свобода выбора человека. Но в случае с Анной Карениной и Эммой Бовари свобода выбора ограничена совестью и социальными нормами. Основной целью семейного человека является поддержание мира в семье. Хотелось бы отметить, что может быть, Эмма Бовари и Анна Каренина немного поторопились вступить в брак. Может быть, они еще не были готовы к семейной жизни и, поэтому им не удалось сохранить семью. Но, в любом случае самоубийство не есть выход из данной ситуации. Героини, по мнению Л.Толстого и Г.Флобера нарушили «правила», совершили «падение» с точки зрения морали, и поэтому они должны быть наказаны.

Литература:

1. Зарубежная литература. Учебное пособие для студ.фил.факульт.ун-тов. Минск, Изд.БГУ. 1969. 404 с.
2. Кузнецова Н.В. Диалог двух культур: любовный сюжет в романах «Мадам Бовари» Г.Флобера и «Анна Каренина» Л.Толстого // Год русского языка в Удмуртии. Ижевск: Изд. Дом «Удмуртский университет», 2007. С. 138-142.
3. Купреянова С.Н. Структура и эволюция типического характера в системе русского и французского реализма. «Мадам Бовари» Флобера и «Анна Каренина» Толстого // Купреянова Е.Н., Макогоненко Г.П. Национальное своеобразие русской литературы. Очерки и характеристики. – Л.: Наука, 1976. С. 344 – 363.
4. Решетов Д.В. Романы Г.Флобера «Мадам Бовари» и Л.Н.Толстого «Анна Каренина» (Философско-эстетическое осмысление проблемы самоубийства). Магнитогорск, 2005. 150 с.
5. Толстой Л.Н. Полн. Собр. соч. в 20-ти т.: Т.8. М.: Гослитиздат, 1963. 512 с.
6. Флобер Г. Госпожа Бовари. М.: Худ. лит-ра. 1977. 320 с.

R.Asadzade

G.Floberin “Xanım Bovari” və L.N.Tolstoyun “Anna Karenina” romanlarında tipologiya problemi

Xülasə

Məqalədə G.Floberin “Xanım Bovari” və L.Tolstoyun “Anna Karenina” romanlarının tipoloji yaxınlığı təhlil olunur. Məqalənin müəllifi qadın obrazlarının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini təhlil edir. İddiaçı qeyd edir ki, qadın obrazlarının daxili aləmi öz mənəviyyatı ilə fərqlənir. Qəhrəmanların seçim azadlığı da vicdan və sosial normalarla məhdudlaşır.

“Anna Karenina” romanında bütün obrazlar daxili və xarici həyatdakı hadisələri təhlil edirlər. Xəyanət, bir tərəfdən, böyük bir xoşbəxtlik olaraq qəbul edilir, digər tərəfdən isə dərinlən faciə və ümitsizlik kimi qəbul edilir.

Əsərlərin əvvəlində “Xanım Bovary” romanının əsas qəhrəmanı Emma Bovari və Anna Karenina oxucuya cəmiyyətdə hörmət qazanmış qadınlar kimi təsvir edilmişdir. Hər iki qəhrəman güclü və həyat eşqi ilə yaşayan xarakterlərdir. Anna və Emma cazibədar və parlaq, eyni zamanda günahkar və acınacaqlıdır. Annanın həyat yoldaşı, Şarl Bovari kimi, nikahı qurtarmaq üçün hər cür cəhd edir. Onlar yalnız öz həyat yoldaşlarını bağışlamırlar, lakin bu nəticədə onlar üçün daha çox nifrətə səbəb olur.

Anna Karenina obrazı qeyri-adi, fatal qadındır. O, əvvəlcədən müəyyən edilmiş taleyə malikdir. Bu baxımdan, Anna xanım Bovariyə bənzəyir. Tolstoy qəhrəmanın mürəkkəb daxili aləminin vurğulayır.

Açar sözlər: roman, tipologiya, cəmiyyət xüsusiyyətlər.

R.Asadzade

The problem of typology in the novels of G.Flaubert “Madam Bovary” and L.N.Tolstoy “Anna Karenina”

Summary

This article discusses the typological proximity of the novels of G.Flaubert “Madam Bovary” and L.N.Tolstoy “Anna Karenina”. The author of the article analyzes similar and distinctive features of female images. The applicant notes that the inner world of the heroines is distinguished by its spirituality. Also, the freedom to choose heroines is limited by conscience and social norms.

In the novel “Anna Karenina” all the actors analyze the events of the inner and outer life. The situation of adultery is perceived, on the one hand, as immense happiness, but, on the other hand, as a deeply tragic and hopeless situation.

The main heroine of the novel “Madam Bovary” Emma Bovari and Anna Karenina at the beginning of the works appear before the reader as respectable secular ladies. Strength and love of love are a single trait of character of both heroines. Anna and Emma are attractive and bright, but at the same time guilty and pitiful. Anna's husband also, like Charles Bovary, is trying in every way to save the marriage. They do not just forgive their wives, but this only causes even more hatred for them.

The image of Anna Karenina is an image of an unusual, fatal woman. She was predetermined fateful fate. In this regard, she is similar to the image of Madam Bovary. Tolstoy focuses on the complex inner world of the heroine.

Key words: novel, typology, literature, work, features, society.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Бондарев Александр Петрович tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ŞƏHLA ABDULLAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
abdullayevashakhla@gmail.com

ŞƏYYAD HƏMZƏNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” ƏSƏRİ

“Yusif və Züleyxa” rəvayəti yüzilliklərdən bəri türkdilli xalqların ədəbiyyatında sevilən və ən çox müraciət edilən mövzulardan biri olmuşdur. Əski Anadolu türkcəsində bu mövzuda ilk əsər XIII əsrin sonları-XIV əsrin əvvəllərinə aiddir.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, 1277-ci ilin may ayında Qaramanoğulları bəyliyi hökmdarı Məhəmməd bəy Qaramanoğlu imzaladığı bir fərmanla türk dilini rəsmi dövlət dili elan etmişdir. Bu fərmandan sonra o zamanadək dini və elmi əsərlərini ərəbcə, ədəbi əsərlərini isə farsca yazan türk şairləri artıq adi kütlənin də anlama biləcəyi doğma türk dilində yazmağa başlamışlar. Bu şairlərdən biri də “Yusif və Züleyxa” mövzusunda əski Anadolu türkcəsində ilk əsərin müəllifi olan Şəyyad Həməzdir.

Hazırkı məqalədə Şəyyad Həməzin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat, eləcə də onun “Dastani-Yusif” əsərinin qısa süjet xətti verilir. Həməzin, “Dastani-Yusif” ümumtürk ədəbiyyatında bu mövzuda ilk əsər olan Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif”i ilə müqayisəli təhlil olunur.

Açar sözlər: Yusif və Züleyxa, Şəyyad Həməz, Qul Əli, Qisseyi-Yusif, müqayisəli təhlil, əski Anadolu türkcəsi

Şərq dünyasında “Yusif və Züleyxa” süjetinə ən çox türkdilli xalqların ədəbiyyatında müraciət olunmuşdur. Anadoluda yazıda hakim dil olan fars dilinin yerinə türkcənin keçdiyi XIII əsrdə ilk yazılan məsnəvilər sırasında məhz “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin olması da bu mövzunun türkdilli xalqlar üçün özəlliyi və mühümlüyünün bir sübutu kimi qəbul edilə bilər.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, Qaramanoğulları bəyliyi hökmdarı Məhəmməd bəy Qaramanoğlu (vəf. 1278) 13 may 1276-cı ildə türk dilinin inkişafına təkan vermiş bir fərman imzalamışdır. Fərmanda deyilirdi: “Şimden girü hiç kimesne kapuda ve divanda ve mecalis ve seyranda Türki dilinden gayrı dil söylemeyeler”. Yazıcıoğlu Əlinin “Səlcuqnamə”sində qeyd olunduğuna görə, Məhəmməd bəy “defterler dahı Türkçe yazılacaktır” əmrini verir ki, bu da, türk yazı dilinin başlanğıcı olur [bax: 6, s. 92].

Qaramanoğlunun fərmanı artıq XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəllərindən etibarən türk dilində əsərlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Dini və elmi əsərlərini ərəbcə, ədəbi və irfani əsərləri isə farsca yazan türk şairləri sanki qəflət yuxusundan ayıldılar və adi kütlənin də anlama biləcəyi doğma türk dilində yazmağa səy göstərdilər. Bu yolda ilk addım atanlardan biri də “Dastani-Yusif” məsnəvisinin müəllifi Şəyyad Həməz olmuşdur.

Şəyyad Həməz ilə bağlı ilk araşdırma görkəmli türk alimi Fuad Köprülüyə (1890-1966) aiddir. Alim divan şairi Hacı Kamalın (vəf. 1515-dən sonra) “Camiün-nəzair” adlı əsərində Şəyyad Həməz haqqında məlumat verildiyini bildirir və Lamii Çələbinin (1473-1532) “Lətaifnamə”sində Xacə Nəsrəddinin (vəf. ~1284-85) müasiri olmuş bir mütəəvvif haqqında lətifəyə əsasən Şəyyad Həməzi XIII əsr şairi hesab edir [5, s.27]. Lakin digər türk alim Mətin Akar Şəyyad Həməzin Türkiyə Milli Kitabxanasında saxlanılan bir əlyazmada rastladığı vəba haqqında 50 beytlik bir qəsidəsinə istinadən, Köprülünün bu fikrini təkzib edir. Şair həmin qəsidədə qızının da vəba xəstəliyindən öldüyünü bildirir və 48-ci beytdə vəbanın yayılma tarixini h.747, yəni m.1348-ci il kimi qeyd edir. Məhz bu beytə əsasən, Mətin Akar Şəyyad Həməzin XIV əsr şairi olduğu nəticəsinə gəlir [2, s.2]. Alimlərin hər ikisinin öz fikirlərində yanlışlıqlarını və Şəyyad Həməzi

XIII əsrin II yarısı-XIV əsrin I yarısında yaşayıb-yaratmış şair hesab etmək daha məqsədəuyğun olar.

Şairin dünyaya gəldiyi, yaşadığı yer məlum deyil. Lakin Ağşəhərdə, Xacə Nəsrəddin məzarlığında qızı Əslə Xatunun məzar daşına istinadən, onun Ağşəhərli olması ehtimal edilir. Daş üzərindəki h.749-ci il tarixi şairin məşhur mərsiyəsinin yazılış tarixi ilə eynidir və bu da şairin həmin mərsiyəni vəbadan ölənin qızı üçün yazdığına dəlalət edir [7, s.105].

Şəyyad Həməzinin “Dastani-Yusif” (“Yusif və Züleyxa”) və “Dastani-Sultan Mahmud” məsnəviləri, 8 mənsuməsi, Anadolu türkcəsindən fərqli bir türkcə ilə yazılmış bir mənsuməsi, iki qəzəli, ölüm haqqında 12 dördlükdən ibarət bir lirik şeiri, 50 beytlik bir qəsidəsi mövcuddur [4, s.19-20].

“Dastani-Yusif” məsnəvisi əski Anadolu türkcəsində “Yusif və Züleyxa” mövzusunda yazılan ilk əsər olması etibarilə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1529 beytdən ibarət olan bu məsnəvi çox sadə bir dildə yazılmışdır.

Əsər Allahın adı ilə başlanır, daha sonra qısaca Peyğəmbərin nəti verilir və şair Yusif hekayətinin nəqlinə keçir. Əsərin qısa süjet xətti belədir: Yusif yeddi yaşındaykən yuxuda Ay, Günəş və 11 ulduzun ona səcdə etdiyini görür və atasından təbiri soruşur. Yaqub yuxunu təbir edir və tapşır ki, qardaşlarına danışmasın. Lakin Yaqubun ögey qızı Dünya bunu eşidib qardaşlara xəbər verir və onların Yusifə qarşı kini daha da şiddətlənir. Atalarının yanına gedib, yalan vədlərlə Yusifi özlərilə ova aparmağa Yaqubu razı salırlar. Bu məzmununda digər əsərlərdə olduğu kimi, bu məsnəvidə də qardaşlar Yusifi döyərək o, bir-bir bütün qardaşların üstünə qaçır, lakin heç birindən kömək görmür. Yalnız Yəhudanın ona yazığı gələrək, qardaşları Yusifi öldürməkdən çəkindirir və onu Ad quyusuna atıb gedirlər.

Qardaşlar yolda bir ağacın altında oturub oğlanlarının yolunu gözləyən Yaqubun yanına gəlib, Yusifi qurd parçaladığını deyirlər və qanlı köynəyi ona göstərlər. Lakin Yaqub köynəyin yırtılmadığını görüb, oğlanlarını günahlandırır, qurdu tapıb gətirmələrini tələb edir. Qardaşlar bir qurdu ovlayıb gətirirlər. Qurd Yusifi yemədiyini, buraya öz övladlarını axtarmağa gəldiyini bildirir. Yaqub qurdu sözünə inanıb, onu buraxır və gecəsini-gündüzünü Yusifin dərindən ağlamaqla keçirir.

Şəyyad Həməzə bu yerdə oxucunu misirli bir tacirlə tanış edir. Bu tacir bir yuxu görmüş və bu yuxunun təbiri onu əlli il öncə Ad quyusu ağzına gətirib çıxarmış, bu gün üçün ona vədə verilmişdi. Əlli il keçdikdən sonra tacir böyük bir karvanla yenidən Ad quyusunun yanına gəlir. Tacirin qulları Bəşirlə Mamil su çıxarmağa gedirlər. Cəbrayıl isə Yusifin yadına bir dəfə güzgüyə baxaraq öz gözəlliyilə qürrələnməsini, qul olsaydı, qiymətini heç kəsin qarşılaya bilməyəcəyini düşünməsinə salır və indi əsl qiymətini öyrənəcəyini bildirir. Yusif dolçaya yapışaraq quyudan çıxır. Qulları bunu tacirə xəbər verirlər. Tacir Yusifi çadırına gətirir, lakin bu vaxt dağa çıxmış qardaşlar quyuya ağzında bir karvanın çadır saldıığını görüb ora yaxınlaşırlar, bir qullarının onlarda olduğunu bildirib, onu geri tələb edirlər. Tacir Yusifi almaq istədiyini bildirincə, qardaşları Yusifi 19 yarmağa satırlar. Tacir qardaşlardan satış haqqında yazılı kağız da alıb, karvanı ilə Misirə doğru yola düzəlir.

Burada şair əsərin əsas süjet xəttinə əlavə olaraq Yusifin anasının qəbri üstə ağlaması, qaçdığını düşünən həbəşli qara qulun Yusifi döyməsi və Yusifin ahından göy üzünü qara bulud tutub, tufan qopması, qul günahını boynuna aldıqdan və Yusifin onu əfv etməsindən sonra havanın düzəlməsi, eləcə də karvanın Misirə çatanadək keçdiyi şəhərlər, Yusifin Nil çayında çimməsi, balıqla söhbəti və s. epizodlar əlavə etmişdir.

Şair daha sonra oxucunu Züleyxa ilə tanış edir. Züleyxa Məqrib şahı Taymusun qızıdır, gözəllikdə tayı-bərabəri yoxdur. Bir gün Züleyxa yuxuda gözəl üzlü bir cavan görür və ona aşiq olub dəli-divanəyə dönür. Atasının əl-qolunu qandalladır. Züleyxa bir il bu halda yaşadığından sonra yenə eyni yuxunu görür və vəziyyəti daha da pisləşir. Üçüncü dəfə yuxusunda həmin cavan ona Misir əzizi olduğunu bildirir və eşqinə sadıq qalmasını istəyir. Züleyxa atasına yuxusunu danışır və xahiş edir ki, Misir əzizinə məktub yazıb, qızının onu sevdiyini bildirsin. Şahın qasidləri altı ay yol getdikdən sonra Misir əzizi olan Kotifarın sarayına yetişirlər. Kotifar Məqrib şahının məktubunu oxuyub çox sevinir, Züleyxaya elçi və onu alıb gətirmək üçün adamlarını göndərir.

Züleyxa Misirə gəlib şah sarayında Kotifarla tanış olduqda, onun yuxuda gördüyü şəxs olmadığını anlayır və səbirlə öz muradına yetişəcəyi günü gözləyir.

Karvan Misirə çatır və bütün Misir əhli gözəl qulun görüşünə axışır. Züleyxa da köşkdən baxıb onu görüncə, üç dəfə yuxuda gördüyü şəxsin həmin qul olduğunu anlayır və bütün mal-dövlətini verib onu almalarını istəyir. Kotifar xəzinəsindəki bütün qızilları verib Yusifi alır.

Züleyxa Yusifi çox əzizləyir, lakin Yusif ona əhəmiyyət vermir, ondan qaçır və yaxınlıq təklifini rədd edir. Züleyxa öz dərdsini dayəsinə açaraq ondan kömək istəyir. Dayə Züleyxaya möhtəşəm bir imarət tikdirməsini, içini Yusiflə özünün qolboyun rəsmlərilə bəzəməsini tövsiyə edir. Saray dayənin dediyi surətdə hazır olduqdan sonra Züleyxa Yusifi yanına çağırır, Yusif saraya daxil olunca qapını kilidləyir. Züleyxa Yusifi yoldan çıxarmaq üçün onu tərifləməyə, özünə cəlb etməyə çalışır. Hətta İblis də özünü yetirib fitnə yaratmağa, Züleyxa ilə baş-başa qalmış Yusifi yoldan çıxarmağa cəhd edir, lakin Allah Yusifi onun şərindən qoruyur. Züleyxanın sözləri, mehribançılığı Yusifin ona meyillənməsinə səbəb olur, lakin neçə dəfə Allahın Yusifə əyan etdiyi işarələr Yusifi günahdan çəkindirir. Züleyxa günahdan qorunmaq üçün qapıya doğru qaçan Yusifin köynəyini arxadan tutur və köynək cırılaq Züleyxanın əlində qalır. Qapıda Kotifarla üzləşincə isə, Züleyxa Yusifə böhtan atır, lakin beşikdəki körpə uşaq dil açaraq şahidlik etdikdən sonra Kotifar həqiqəti anlayır.

Misir qadınları Züleyxanın öz quluna aşiq olması barədə dedi-qodu yayırlar və Züleyxa onları tənbeh etmək üçün bir məclis təşkil edir və həmin qadınları dəvət edir. Onun tapşırığı ilə meyvə yeyilən zaman Yusif məclisə daxil olur və qadınlar onu görüncə, heyran qalıb turunc yerinə əllərini kəsirlər. Bununla da Züleyxaya bərarət qazandırirlər. Qadınlar getdikdən sonra Züleyxa Yusifi zindanla təhdid edir və ondan yenə rədd cavabı alınca, Rəyyanın köməyi ilə onu zindana saldırır. Yusif zindana salındıqdan sonra Kotifar ölür və Rəyyan onun yerinə keçərək, Yusif istisna olmaqla, bütün məhbusları zindandan azad edir. Yusif zindanda tək qalır, Cəbrayıl enib onu sakitləşdirir, səbirli olmasını tövsiyə edir, Allahın ağ incidən yaratdığı qiymətli daşı onun ağzına qoyur və Yusif təbir elminə vəqif olur.

Rum sahibi Qeysər öz adamını Misirə göndərir və Rəyyanın saqisi ilə aşpazını ələ alıb, şahı zəhərləmələrini tapşırır. Bundan xəbər tutan Rəyyan hər ikisini həbsə saldırır. Saqi ilə aşpaz zindanda gördükləri yuxunu Yusifə danışirlar və Yusif onların yuxusunu təbir edərək, birinin üç günə azad, digərinin isə edam olunacağını bildirir. Yusifin təbiri çin olur, aşpazı edam edirlər, saqi isə azad olunur. Yusif saqidən şaha onun haqqında danışmasını xahiş etsə də, saqi zindandan çıxınca bunu unudur.

Bir gün Rəyyan qərribə bir yuxu görür və heç kəs onu yoza bilməyincə, saqi Yusifi xatırlayır. Şahın əmrilə zindana gəlib, Yusifdən şahın yuxusunu yozmağı xahiş edir. Saqi geri dönüb Yusifin təbirini Rəyyana xəbər verdikdə, şah eşitdiklərindən heyrətə gəlir və Yusifin zindandan çıxarılıb yanına gətirilməsini tələb edir. Lakin Yusif günahsızlığı isbata yetməyincə, Misir qadınları həqiqəti anlatmayınca zindanı tərk etməyəcəyini bildirir. Rəyyan Yusifin xahişini yerinə yetirir və həqiqət aşkar olduqdan sonra, Yusif zindandan saraya gətirilir. Yusif Rəyyandan xəzinədəki bütün qızilları ona əmanət edilməsini xahiş edir, qıtlıq illəri üçün tədbir görür və Misirdə Rəyyandan sonra ən nüfuzlu şəxs məqamına yüksəlir.

Əsərdə Züleyxanın Yusifin keçdiyi yolun üstündə daxma tikdirib orada yaşaması, öz bütünü sındıraraq imana gəlməsi, Yusiflə söhbəti, eşqinin sübutu kimi Yusifin qılıncını öz ahi ilə yandırması, Allahın əmrilə Yusiflə Züleyxanın evlənməsi, Züleyxanın yenidən cavanlaşması və s. məşhur epizodlara da yer verilmişdir.

Qıtlıq illərində ətraf məmləkətlərə xəbər yayılır ki, buğda almaq istəyən Misirə gələ bilər. Bunu eşidən Yaqub oğlanlarını Misirə yollayır. Qardaşları yaxşı qarşılayan Yusif özünü onlara tanıtmır, lazımı qədər buğda verir və Kənana gedib Binyaminlə birgə geri dönmələrini tələb edir. Qardaşlar onun tələbini atalarına yetirirlər. Yaqub çox etiraz etsə də, nəhayət razılaşaraq Binyamini onlarla buraxır. Bu hissədə də Yaqubun nəsihəti ilə qardaşların qapıdan iki-iki girmələri, Binyaminin tək qalması, Yusiflə görüşü, Yusifin ona biləzik bağışlaması və s. əlavə epizodlar mövcuddur.

Yusif qardaşları üçün məclis təşkil edir və daha sonra gizlicə özünü Binyaminə tanıdır, onu yanında saxlamaq üçün bir tədbir görəcəyinə söz verir. Qardaşlar yüklərini alıb gedərkən, Yusifin

qızıl camı Binyaminin yükü içinə qoyulur. Karvan Misirdən bir qədər uzaqlaşdıqdan sonra çaparlar gəlib, Əzizin qızıl camının oğurlandığını söyləyirlər və onların yükləri arasında axtarış aparırlar. Binyaminin yükündən qızıl cam çıxdıqda, qardaşları oğurluqda ittiham edərək Misirə geri qaytarırlar.

Yusif qardaşları nankorluqda günahlandırır və onların ısrarlarına, yalvarışlarına baxmayaraq, Binyamini zindana salır. Qardaşlar Misirə geri dönüb Yaquba olanları xəbər verirlər. Yaqub Şəmunə bir məktub yazdıraraq, Əzizə yollayır. Məktubda sevimli övladı Yusifini itirdiyini, indi də Əzizin onu Binyamindən məhrum etdiyini, əgər oğlunu buraxmasa, ona qarğış edəcəyini bildirir. Qardaşlar Misirə dönüb, məktubu Yusifə verirlər. Yusif məktubu oxuduqdan sonra xəzinədarı göndərüb qardaşların onu satarkən yazdıqları sənədi gətizdirir. Qardaşlar öz yazdıqları kağızı tanısalar da, onu oxuya bilmədiklərini deyirlər. Bu zaman Yusif qızıl camı gətirib, onun vasitəsilə qardaşların yalanlarının üstünü açır. Qardaşlar Əzizin kimliyini bildikdən və Yusif tərəfindən əfv edildikdən sonra Yusif onları xələtlə, dəvələrlə yola salıb, atalarını və ailələrini Misirə gətirmələrini tapşırır. Həmçinin, əsərdə uşaq vaxtı Yaqubun anasından ayıraraq satdığı oğlanın əhvalatı da nəql olunur ki, Yusif öz köynəyini atasına məhz həmin oğlanla – Bəşirlə yollayır.

Kənana yetişməyə on gün qalmış Yusifin ətri Yaqubun burnuna çatır, Yaqub Yusifin ətrini duyduğunu desə də, yanındakılar ona inanmırlar.

Bəşir Kənana çatıb yol üstə əvvəl öz anası ilə rastlaşır, söhbət əsnasında onun öz anası olduğunu anlayır, ona kimliyini anladır və birgə Yaqubun evinə gedib baş verənlərdən onu xəbərdar edirlər. Yaqub köynəyi gözünün üstünə salınca gözləri açılır və Yusifin yazdığı məktubu oxuyub, çox sevinir. Qardaşlar Kənana yetişib atalarına işlədikləri günahdan bəhs edir, yalvarıb onları bağışlamasını xahiş edirlər. Yaqub onları bağışladığını, Allaha da bağışlanmaları üçün dua edəcəyini söyləyir. Daha sonra bütün ailəsi ilə birgə yola düşüb, yetmiş üç gün ərzində Misirə yetişir. Beləliklə, illər sonra öz sevimli övladına qovuşur. Şəyyad Həməzə ata ilə oğulun bəzi rəvayətlərə görə yetmiş, bəzilərinə görə isə qırx illik ayrılıqdan sonra qovuşduğunu qeyd edir.

Yaqub ailəsi ilə Misirdə məskunlaşır və 40 il orada yaşayır. Bir gün Cəbrayıl Yaquba ölüm vaxtının yaxınlaşdığı, Misirdən getməli olduğu xəbərini gətirir. Yaqub ailəsi ilə birgə Kənana köçür, atasının qəbri üstünə gedib, orada mələklərin qəbir qazdığını görür, mələklərin əlindən ölüm şərbəti içərək vəfat edir. Oğlanları onu İbrahim, İshaq və Saranın məzarı yerləşən yerdə dəfn edərək, Yusifin yanına geri dönürlər. Yusif atasının öldüyünü eşidib, çox narahat olur, ağlayıb Allaha yalvarır və Ondən canını müsəlman olaraq almasını istəyir. Cəbrayıl nazil olub Yusifə ömrünün sonuna altmış ay qaldığını, bu vaxtı küfr əhlini islama dəvətlə keçirməli olduğunu bildirir. Lakin Yusif cəhdlərinin qarşılıqsız qaldığını görüb, Misirdən kənarda özləri üçün gözəl bir şəhər tikir və bütün bərəkət Yusiflə birgə o şəhərə gedir. Müsəlman olmayan heç bir kəsin bu şəhərə buraxılmadığını görən Rəyyan və misirlilər islamı qəbul edirlər.

Züleyxa Yusifdən əvvəl vəfat edir. Onun ölümünə çox üzülən Yusifin də, nəhayət, ölüm anı yaxınlaşır. O, böyük oğlunu yanına çağırır ona nəsihət edir, dinini qoruyub, imanına sahib çıxmasını tapşırır. Yusifi bir tabuta qoyub dəfn edirlər. Misirdə baş verən şiddətli quraqlıq üzündən Rəyyan Yusifin tabutunu çıxartdırıb Misir tərəfdə basdırır, lakin yenə bir tərəfdə bolluq, digər tərəfdə quraqlıq olunca, tabutu Nil çayına buraxırlar və o, Musa peyğəmbər onu Nildən çıxaranadək orada qalır.

Göründüyü kimi, Şəyyad Həməzənin “Dastani-Yusif” əsəri “Yusif və Züleyxa” hekayətinin əsas süjet xəttini tam izləməklə yanaşı, təfsirlərdə nəql olunan bəzi əlavə rəvayətləri də ehtiva edir. Şəyyad Həməzənin “Dastani-Yusif”i XIII əsr şairi Qul Əlinin ümumtürk ədəbiyyatında bu mövzuda ilk əsər olan “Qisseyi-Yusif” əsəri (tam.1212) ilə çox yaxından səsləşir. Əgər hər iki əsər türk dilində olmasaydı, Şəyyad Həməzənin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin “Qisseyi-Yusif”in tərcüməsi olması qənaətinə gəlmək olardı. Bəzən tam təkrar beytlər, əsərdə hadisələrin gedişatı, ardıcılıq bunun isbatıdır.

Tərcümə təsiri bağışlayan çoxsaylı beytlərdən bir neçə nümunə gətirək.

Yəhuda qardaşlarını Yusifi öldürməkdən çəkindirərkən söylədikləri Əlinin əsərindəki müvafiq hissə ilə çox bənzərdir:

Şəyyad Həməzədə:

Döndi eydür bize bu iş hoş degül
Kardaşını öldüren kardaş degül
...Tevbe kılun bu işe gelün yola
Yoksa Tanrıdan gelür size bela [3, s.157]

Qul Əlidə:

Yəhudə aydur: Bu iş rəva olmaz,
Həm qarındaş qarındaşını heç öldürməz!
Bunu qılan Xaliqidən rəhmət bulmaz,
Yekrək oldur, tövbə qılıb dönin imdi [1, s.31]

Yaqub yolda bir ağacın altında oturub övladlarının yolunu gözləyir və “Görəsən, Yusif nə zaman gələr?” deyincə, yuxarıdan: “Yeddi”, - deyə səs gəlir:

Yakub eydür bu seb`in yıl-mı ola
Yahud yetmiş gün-mi Yusufum gele
Bilmezəm yetmiş yıl-mı Yusufum geçe
Yahud yetmiş gün aramızda geçe [3, s.161]

“Qisseyi-Yusif”də də Yaqubun düşüncələri oxşar misralarla verilmişdir:

Yə`qub aydur: Ah, bu yetmiş günmi ikən,
Ah ki, yoqsa, yetmiş kimi aymı ikən,
Ah dəriğa, yoksa yetmiş yılmı ikən,
Yusifimin gecikməki?! deyür imdi [1, s.37].

Qardaşlar ilk görüşdə Əzizə kiçik qardaşları Yusifdən, atalarının onu çox sevməsindən danışarkən Yusif onlara etiraz edir.

Şəyyad Həmədə:

Yusuf eydür atamız dirsiz nebi
Peygamberlər kaçan kıla bunun gibi
Birini sevmeye birini seve
Uşbu söz peygambere yaramaya [3, s.222]

Qul Əlidə:

Yusif aydı: Ya şəriflər, nə deyürsüz,
Siz aydursız, atamızı nəbi dersiz.
Kiçimizi bizdən yekrək sevər dersiz,
Peyğəmbərə bu iş rəva olmaz imdi [1, s.135]

Binyamin oğurluqda təqsirləndirildiyi zaman qardaşlar onlardan birinin Binyaminin əvəzinə həbs olunmasını istəyirlər və Yusif rədd cavabı verir.

Şəyyad Həmədə:

Yusuf eydür suçsuzunu tutmazam
Suçsuzı tutup zalimden olmazam
Suçluyu tutan gerek kim kınaya
Suçsuzı kınayan `adil olmaya [3, s.236]

Qul Əlidə:

Yusif aydur: Ol işi bən qılmayavən,
Adil ikən bən heç zalim olmayavən,

Suçlu üçün suçsızlardan almayavən,
Xəta yəsin bayıq dutun, deyür imdi [1, s.152]

Qardaşlar Binyamini Misirdə qoyub Kənana onsuz geri döndükdə, Yaqub bu xəbərdən ağlayıb fəryad edir, lakin sonra Allaha hər iki oğluna yenidən qovuşması üçün yalvaracağını, Allahdan heç bir zaman ümidini kəsmədiyini və mütləq həm Yusifə, həm Binyaminə qovuşacağını bildirir:

Şəyyad Həməzadə:

Anunıçun söyledüm anı size
Var delilüm Tanrıdan uşbu söze
La-tay`asu min revhi `llah demiş
Bu söze inanmayan kafir imiş [3, s.239]

Qul Əlidə:

Quran içrə Xaliq elə aymış idi:
“La təy`əsu min ravhillah” demiş idi,
Quranına inanmayan kafər idi,
Rəhmətindən rahət ummaq gərək imdi [1, s.154]

Misirə köçən Yaqubun Züleyxanın onun üçün qurduğu süfrədəki yeməklərlə bağlı dedikləri də hər iki əsərdə eynidir:

Şəyyad Həməzadə:

Ya`kub eydür yüz yigirmi yaşadum
Ben bunun gibi ta`am hiç yimedüm
Peygambere bunun gibi yemek yaramaz
Peygamber olan bunun gibi yemek yemez [3, s.256]

Qul Əlidə:

Yəqub aydur: Yüz yugirmi yaşımdürür,
Ələddəvam, taət qılmaq işımdürür,
Müdam arpa ətməki aşımdürür,
Peyğəmbərlər belə təam yeməz imdi [1, s.168]

Hadisələrin gedişatı, ardıcılıq, əsas süjetə əlavə olunan müxtəlif rəvayətlər – şahın xəzinəsinin boşalmasından narahatlığı, xəzinədarın gəlib xəzinənin dolu olmasını xəbər verməsi və şahı Yusifin yanına bir quşun enib ona güzgüyə baxıb qürrələnməsinə görə ucuz satılması, indi isə çox baha satılmasını deməsini eşitdiyini söyləməsi, Züleyxanın Yusifə 360 növ libas tikdirməsi və hər gün birini geyindirməsi, Züleyxanın Yusifi bütəxanaya aparması, bütün dilə gəlib Yusifə “Peyğəmbər” deyər müraciət etməsi, bütün sınıması və Züleyxanın xahişi və Yusifin duası ilə yenidən birləşməsi, Yusif zindanda ikən Kənandan gələn və dəvəsi zindan qarşısında çöküb tərpənməyən ərəblə olan epizod, Cəbrayılın Rəyyanın gördüyü yuxunu öncədən Yusifə xəbər verməsi və s. eynən “Qisseyi-Yusif”dəki kimidir.

Bununla belə, Şəyyad Həməzadənin əsərində müəyyən fərqlərə də rast gəlinir. Məsələn: “Qisseyi-Yusif”də qardaşlar Yusifi 18, Şəyyad Həməzadənin əsərində isə 19 yarmağa satırlar. Həmçinin, Yusifin satıldıqdan sonra qardaşları ilə görüşüb vidalaşması və qardaşların peşmançılıq keçirmələri haqqında olan hissə Şəyyad Həməzadə ötürülüb. Yusifin Kənandan gəlmiş ərəbə bağışladığı bilərzik Qul Əlinin əsərində iyirmi min Misir qızılı, Şəyyad Həməzadə on min yaqut dəyərinədir. Qul Əlidə Yusifin on iki, Şəyyad Həməzadə isə on dörd oğlu olur. “Qisseyi-Yusif”də Yusifin duası ilə Allah tacir Malikə 24 oğlu, “Dastani-Yusif”də isə 40 övlad verir. Qul Əlinin əsərində Rəyyanın vəfatından sonra firon olan şəxsin adı açıqlanır, Şəyyad Həməzadənin əsərində isə Rəyyan ölmədiyini üçün bu hissə yoxdur.

Göründüyü kimi, Şəyyad Həməzadə “Yusif” qissəsinin süjet xəttini əsas tutmuş, lakin Tövratda və təfsirlərdə nəql olunmuş əlavə epizodları, bəzi rəvayətləri də öz əsərinə daxil etmişdir. Həmçinin, Quran ayələrindən Qul Əlitək eyni məqamlarda istifadə olunmuş, əsərə eyni rəvayətlər daxil

edilmişdir. Müəyyən fərqlər isə şairin həmin rəvayətlərə yeni ruh bəxş etmək cəhdi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu əsər həm əski Anadolu türkcəsində ilk nümunələrdən, həm də ümumiyyətlə türk divan ədəbiyyatında ilk “Yusif və Züleyxa” süjetli əsər kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. Nəşrə hazırlayanlar: E.Əlibəyzadə, Ə.Hüseynli. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004
2. Akar, Metin. Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler // Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi, 1986, Sayı: 2, s.1-14
3. Hamza, Şeyyad. Yusuf ve Zeliha. Hazırlayan: İ.Taş. Ankara, 2010
4. Hamza, Şeyyad. Destan-i Yusuf. Hazırlayan: Dr.E.Eminoğlu. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008
5. Köprülüzade, Fuad. Sekçukiler Devrinde Anadolu Şairleri. I. Şeyyad Hamza // “Türk Yurdu” Dergisi, I (1340/1922), s.27-34
6. Ölmez, M., Karaismailoğlu A. ve b. VIII-XIII Yüzyıllar Türk Edebiyatı. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2367. Eskişehir, 2011
7. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 39: Şerif Paşa-Tanzanya. Ankara: TDV, 2010

Ш.Абдуллаева

Поэма «Дастан-и Йусуф» Шейяда Хамзы

Резюме

Легенда о Йусуфе и Зулейхе на протяжении столетий являлась одной из широко используемых и любимых тем в литературе тюркоязычных народов. Первое произведение на данную тему на староанатолийско-тюркском языке относится к концу XIII – начала XIV веков. По утверждениям некоторых исследователей, именно в XIII веке, точнее в мае 1277 года Караманоглу Мехмет-бей – правитель бейлика Караманоглулары, издав фарман, объявил тюркский язык официальным языком государства. После издания этого фармана турецкие поэты, создавшие до этого свои религиозные и научные произведения на арабском, а поэзию на персидском, начали писать и на родном тюркском языке, который был бы понятен простому народу. Одним из этих поэтов был Шейяд Хамза, автор «Дастан-и Йусуф», первой поэмы на тему легенды о Йусуфе и Зулейхе в ранней тюркоязычной, или так называемой староанатолийской литературе.

В настоящей статье дается информация о жизни и произведениях Шейяда Хамзы и краткое содержание основного сюжета поэмы «Дастан-и Йусуф». Также проводится сравнительный анализ с поэмой «Кысса-и Йусуф» Кул Али, первым произведением на данную тему в общетюркской литературе.

Ключевые слова: Йусуф и Зулейха, Шайяд Хамза, Кул Али, сравнительный анализ, староанатолийско-тюркский язык

Sh.Abdullayeva

Sheyyad Hamza's "Destan-i Yusuf" poem

Summary

The legend about Yusif and Zulaikha was one of the commonly used and favorite themes in Turkish literature. The first work on this theme in Old Anatolian-Turkish, dates back to the end of the 13th - the beginning of the 14th centuries. According to some researchers, it was in the 13th century, more precisely in May 1277, that Mehmet I of Karaman, the prince of Karaman Beylik, issued a farman and declared the Turkish language the official language of the state. After the publication of this farman, the Turkish poets, who had previously created their religious and scientific works in Arabic, and poetry in Persian, tried to write in their native Turkish language, which would be understandable to the common people. One of these poets was Sheyyad Hamza, the author of "Destan-i Yusuf", the first poem on theme of the legend about Yusuf and Zuleikha in Early Turkish, or so-called Old Anatolian Turkish literature.

This paper provides information about the life and works of Sheyyad Hamza and a summary of the main plot of the poem "Destan-i Yusuf". A comparative analysis is also carried out between "Destan-i Yusuf" and the poem "Qissa-i Yusif" by Qul Ali, the first work on this theme in Turkish literature.

Keywords: Yusif and Zulaikha, Sheyyad Hamza, Qul Ali, comparative analysis, Old Anatolian Turkish

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.04.2019

Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü Möhsün Nağısoylu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYNURƏ PAŞAYEVA
SABİS Beynəlxalq məktəbi
Binə qəsəbəsi Zığ şosesi 22 -ci klometr
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aynure8@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ MƏTBUATININ ELMİ ARAŞDIRMALARINDA 1988-1994-CÜ İLLƏR ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMLAR: PROBLEMLƏR VƏ ANALİZLƏR (1988-2000)

Xülasə

1988-ci ildən bəri baş verən gərgin siyasi olaylarla bərabər bədnam erməni araşdırmaçıları qədim Qarabağ, Naxçıvan və İrəvanın Ermənistan torpağı olması ilə bağlı yalançı iddialar irəli sürdülər. 1988-ci ildən başlayaraq azərbaycanlı araşdırmaçılar həmin yalan yazılara qarşı müxtəlif akademik dərgilərdə məqalələr çap etdirdilər. Azərbaycanın akademik jurnallarına nisbətən Türkiyə akademik dərgilərində bu mövzulu məqalələrin sayı 1988-2000-ci illərdə az idi. Bu da hələ iki ölkə arasında elmi-mədəni əlaqələrin yeni formalaşma mərhələsinə qədəm qoyması ilə bağlı idi. Azərbaycan və Türkiyə mətbuatının elmi araşdırmalarında 1988-1994-cü illər ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımlarla bağlı çoxsaylı analizlər olsa da, ayrıca tədqiqat mövcud deyil. Bu da tədqiqat işinin yeniliyini bir daha göstərir. Müasir dövrdə hələ də ermənilərin heç bir əsasə söykənməyən torpaq iddiası kompaniyaları davam etməsi mövzunun aktuallığını və əhəmiyyətini bir daha şərtləndirir.

Araşdırmada əsas məqsəd 1988-2000-ci illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən zorla deportasiyası, soyqırım faktlarını və həmin dövrdə dillettant yazılara qarşı azərbaycanlı və türkiyəli araşdırmaçıların analizlərini təhlil etməkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Qarabağ, soyqırım, mətbuat

Soyqırım faktlarını və həmin dövrdə dillettant yazılara qarşı azərbaycanlı və türkiyəli araşdırmaçıların analizləri

Azərbaycanlılar əleyhinə yalançı torpaq iddiası ilə çıxış edən ermənilər aşkarlıq və demokratiyanın yaratdığı şəraitdən maksimum istifadə edərək 1980-ci illərdə daha intensiv informasiya müharibəsinə əl atdılar. Bunun üçün ən böyük bəhanə 1988-ci il 27-28 fevral tarixində Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı edilən zorakılıqlara etiraz əlaməti olaraq keçirilən mitinqdən sonra erməni ekstremistlərinin bilavasitə iştirakı ilə Sumqayıtda kütləvi iğtişaşlar törədilməsi oldu. 1980-ci illərdən başlayaraq bir çox azərbaycanlı ziyalıları mətbuatda çıxış edən ermənilərin əsassız və yalançı torpaq iddialarına cavablar yazmışdılar. 80-90-cı illərdə yalan böhtan dolu yazılara, eləcə də şəxsi ambisiyalar naminə vətəni düşünməyən vəzifəpərəst məmurlara qarşı mübarizə aparan Ziya Bünyadov, Nailə Vəlixanlı, Elçin Mehrəliyev, Qiyasəddin Qeybullayev, Səid Sadıqov, İsmayıl Şıxlı, İsmayıl Musayev və başqaları böhtançı erməni yazılarına tutarlı cavab yazmışdır.

Hətta 1988-1989-cu illərdə azərbaycanlı ziyalılar yuxarılara dəfələrlə müraciətlər etsə də, erməni ziyalıları müxtəlif əsassız dəlillərlə Qarabağın və Naxçıvanın qədim erməni torpağı olması barədə çirkin iftiralardan əl çəkmirdilər (1, s. 3-4).

Akademik Ziya Bünyadovun “Nəyə görə Sumqayıt?” adlı məqaləsindən aydın göründüyü kimi, daşnaklar bu dəfə Sumqayıtı öz çirkin əməlləri üçün ona görə seçmişdilər ki, onlar “erməni kəllələri”nin müasir fotoqrafiyasını düzəltməklə ermənilərin yenidən növbəti genosidə məruz qaldığını bütün dünyaya car çəkib bildirmək idi (2, s.115).

Akademik Z.Bünyadov ABŞ-ın Pensilvaniya Universitetinin erməni araşdırmaçısı Robert Xevsenanın Alban kilsəsinin qədim erməni xristian kilsəsi olması ilə bağlı 1982-ci ildə dərc

olunmuş məqaləsindəki VII-VIII əsrlərdə Musa Kalankatlının yazıları və müxtəlif tarixi faktlar əsasında ermənipərəst yazılar inkar edir (3, s.113).

1990-cı il oktyabr ayında 131 nəfər imzası ilə “Nyu-York Tayms” qəzetində “Sovet İttifaqında ermənilər əleyhinə talanlarla əlaqədar olaraq dünya ictimaiyyətinə açıq məktub erməni qaniçənlərinə bəraət qazandırır, Naxçıvan erməni torpağı olmasını iddia edirlər.

Mirvari Cəfərov öz tədqiqatında göstərir ki, Ağdamın “Lenin yolu” qəzeti xalqlar dostluğundan bəhs edən yazılar verəndə Xankəndində çıxan “Sovetskiy Karabax” qəzeti Arstax Erməni torpağıdır deyərək azərbaycanlılar əleyhinə kompaniyalar apardılar (4, s.140).

Bir çox tədqiqatçılar Ağdamın süqutunun səbəbini də ölkədəki dərəbəylik və hərc-mərclikdə görürdü. O, Silva Kaputikyan, A. Aqanbekyan, Zori Balayan, Yelena Banerə Alixanyana açıq məktublar yazmışdılar.

Türkiyə araşdırmaçı Gürgür Nuri 20 Yanvar faciəsinin dünya mətbuatında geniş işıqlandırılmamasından tədqiqatçı şikayətlənir, əksinə Fransa mətbuatı azərbaycanlıların müstəqillik uğrunda mübarizəsini panturkizm kimi qiymətləndirməsini tənqid edir (5, s.3).

Nailə Vəlixanova məqaləsində Zori Balayanın Amerika ermənilərinin marağından çıxış edərək əleyhimizə yazıları tənqid olunur. Türklər ermənilərə soyqırım törədib Türkiyə Ermənistanını silmək istəyirdi. Bu barədə erməniləri doğru düşünməyə çağırır, müxtəlif tarixi faktlarla Z.Balayanın yalanlarını üzə çıxarır. (6, s.119). Hətta X. Xəlilov Koçaryanın 1921-ci ildə Qarabağın əhalisinin 94,4 % erməni olması faktını tarixi faktlarla təkzib edir (7, s.44).

Dursun Yıldırım öz məktubunda Avropada islahatçı kimi tanınan Qorbaçovun çirkin siyasətini ifşa edir. Avropa söz haqlarını toplayaraq azərbaycanlıların acısını soyuda bilən ermənilərin qarşısını kəsə bilməsini deyir (7, s.13).

Bəzi məqalələrdə Daşnak partiyasının azərbaycanlılara qarşı kompaniya aparması göstərilir (8).

Mahmud İsmayılov öz məqaləsində Bu məqalə 1988-ci il 18 avqust “Kommunist” qəzetində V.Ulubabyanın “Dağlıq Qarabağ tarixinin səhifələri” adlı məqaləsində müəllifin Ermənistan adlı məqaləsində müəllifin Ermənistan adlı dövlətin Səfəvilər dövründə olmasını inkar edir. Alban kilsəsinin erməniləşdirmə siyasətinə, S.T. Yeremyan və A.Q. Sukiasyanın dillettant yanaşmalarına qarşı çıxış edir. Azərbaycan ərazisinin bölgü termini olan “məlik” erməniləşdirməsini ifşa edir. U.Ulubabyanın Arsaxı Klikiya ərazisində erməni dövləti olması iddiasını inkar edir, Pənahəli xan və İbrahim xanı təhqir etməklə tarixi təhrif edir. Müəllif bu cür millətlər arasında təfriqə salan məqalənin MK mətbu orqanında 1989-cu ildə çap olunması onu təəccübləndirmir (9, s.31).

Xocalının geniş sənaye şəhərinə çevrilməsi Azərbaycanda o zaman ictimai-siyasi böhranın, daxili laqeydlik soyqırımın törədilmə səbəbi kimi göstərir (10, s.135).

Dağlıq Qarabağ problemi və 1988-ci ildə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən zorla deportasiyası

Erməni və azərbaycanlılar arasında münqişəni Sumqayıt hadisələri adlı bəhanə ilə başladı. Bu haqda akademik araşdırmalarda müxtəlif səpkili tədqiqatlar mövcuddur. Sənan Həsənov SSR zəiflədikdən sonra Qorbaçovun ermənilərə 1987-ci ildən dəstəyi, “Krunq” (Durna) erməni təşkilatının Dağlıq Qarabağ münqişəsində erməniləri ayağa qaldıran Sumqayıt hadisələri haqqında yazır: “Azərbaycan dilini kamil bilən, yaxşı silahlanmış, pul-para və narkotik maddələrlə təchiz edilmiş həmin gənclər şəhərdə əvvəlcə özləri quldurluq əməlləri törətmiş, sonra isə şəhərin cavanlarını narkotik maddələrlə kefləndirib ermənilər yaşayan məhəllələrdə milli toqquşmalar törətmişdilər” (11, s.174).

Şükrü Gürel öz məqaləsində müəllif Dağlıq Qarabağ probleminin meydana gəlməsini SSR-nin dağıldıqdan sonra müstəqil dövlətlərin hələ öz taleyini həll edə bilməməsi, rus təsirinin qaldığını bildirmişdi. Tədqiqatçının araşdırmada Azərbaycanın fars hakimiyyəti altında qaldığını, türkləşməyin hələ XI əsrdən gəldiyini qeyd etməsi yalınşdır. Çünki eramızdan əvvəl hələ Azərbaycan torpaqlarında türk tayfaları yaşamışdır.

Ermənilərin 1828-ci ildən sonra Azərbaycana köçürülməsini Sovet siyasəti kimi görməsi doğru qənaətdir. Araşdırmaçının ermənilərin Qarabağda yalançı tamaşalarını, işğalçı siyasətini, soyqırım

törətməsini, zorla insanları tarixi torpaqlarından çıxarılmasını təsdiq edir. Qarabağı işğalının səbəbini digər tərəfdən o zaman Azərbaycan olan hakimiyyət uğrunda çəkişmələrdə görürdü. Ermənilərin Naxçıvan üzərindən Türkiyə torpaqlarına işğalçı siyasəti olduğunu qeyd edir. Xocalı soyqırımının adını çəkmir. Şükrü S. Gürel in araşdırmasından da məlum olur ki, müəllif hələ elmi tədqiqatlarında səthilik var (12, 183).

Cavid Abdullayev “Uluslararası Hukuk Çərçəvesində Hazarın Statüsü və doğəl Kaynaklarının işlətilməsi Sorunu” məqələsində Xəzərin hüququ statusuna nəzər salarkən tədqiqatçı İranın Ermənistanə Dağlıq Qarabağ məsələsində yardım etməsi, digər tərəfdən Türkiyənin nüfuzunu əngəlləmək üçün çalışdığını qeyd etmişdir: “Özəlliklə Azərbaycanla arasında yaşana biləcək potensial etnik sorun dolayısıyla İranın Dağlıq Qarabağ savaşında Ermənistanə yardım etdiyi və Azərbaycandakı daxili parçalanma cəhdləri ardıcıl dəstəkləndiyi qeyd olunur” (13, s.287). Xəzərə iqtisadi marağı olan Rusiyanın 1993-cü ildə erməni işğalına son qoyacağı bildirilsə də, hələ ki, bu yalançı vəd olaraq qalmaqdadır.

Akademik Budaq Budaqov Ermənistandan azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi prosesini hələ XIX əsrin əvvəllərindən başladığını qeyd edir. Deportasiya olunmuş azərbaycanlıların xatirələrini toplayıb, soyqırım həqiqətlərini beynəlxalq konfransda təbliğ edəcək Mərkəzin yaradılmasının vacibliyini vurğulayır. Sonralar “Dərələyəz”, “Vedibasər” kimi bu istiqamətdə qəzetlər yaranmış (14, s.15).

Tədqiqatçı Rafiq Qurbanov ermənilərin uydurma qədim dövlət adlandırdığı Arsaxın Qafqaz Albaniyasının tərkibində olduğunu, Qarabağdakı ermənilərin erməniləşmiş albanların türkmənşəli saklar olduğunu qeyd edir. Qarabağın 1805-ci ildə Rusiya ərazisinə daxil olana qədər ermənilərin yaşamadığını iddia edir. Qarabağ xalq deputatı Z.Balayan “Ocaq”, “Yol” kitabı ilə cavan erməniləri ayağa qaldırır, katalikos I Vazgenin “yabancı Arstax uğrunda mübarizəsi, anarxist Arstax milli şurası yaradan yüksək mükafatlar aldılar. Tədqiqatçı Qarabağla bağlı verilən vədlərin inandırıcı olmadığını bütün xalq erməniyə qarşı mübariz olmalıdır (15, s.146).

1988-2000-ci illər Azərbaycan və Türkiyə mətbuatının elmi araşdırmalarında 1988-1994-cü illər ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımları araşdırdıqda aşağıdakı elmi nəticələrə gəlmək olur:

1. Müstəqil Türkiyənin gündəlik mətbuatı 1988-1994-cü illər soyqırım hadisələrini işıqlandırmaqda dünya mediasında böyük fəallıq göstərsə də, akademik dərgilərdə soyqırım faktlarının analizi geniş yer almamışdır.

Bu da iki ölkə arasındakı elmi əlaqələrin hələ formalaşma mərhələsində olduğundan irəli gəlirdi.

3. Türkiyə mətbuatından fərqli olaraq Azərbaycan mətbuatındakı informasiyaları strukturunda ən çox nəzərə çarpan hedlaynlar bəzən rast gəlinmir, bəzən də xəbərin qısa xronikasını əks etdirə bilmir.

4. Türkiyə akademik jurnalları (1988-2000) erməni soyqırımı və deportasiyası məsələsinə nəzər yetirən zaman Qarabağ məsələsində hadisənin yeni olması ilə əlaqədar araşdırmaçı mövqeyindən yanaşmağa hələ cəhd göstərmirdi. Bunu akademik dərgilərdə Qarabağ məsələsi ilə bağlı məqalələrin sayının az olması bir daha göstərir.

5. Digər tərəfdən Türkiyə və Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələri yeni inkişaf yoluna qədəm qoyduğundan azərbaycanlı alimlərin Türkiyə akademik dərgilərində, eləcə də keçirilən beynəlxalq konfranslarda məruzələr yeni istiqamətə düşdüyündən Türkiyə akademik dərgilərində Osmanlıda erməni soyqırımı, 1918-ci il mart soyqırımına nəzər yetirilsə də, Qarabağ soyqırımı ilə bağlı elmi fikir formalaşmamışdı.

Ədəbiyyat:

1. Dağlıq Qarabağda yaranmış gərgin vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycan ziyalıların həmrəylik toplanışının müraciəti// Xəbərlər. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, №4, s.3-4.
2. Бунятов Зия. Почему Сумгаит? //Azərb. SSR. EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, №2, s.115-121.

3. Бунятов Зия. Еще один, Заморский подневала или «Разыскания Роберта Хевсена»// Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. 1988, №2, s.113-115.
4. Cəfərov Mirvari. Azərbaycanlı yazıçıların ermənilərin əsassız torpaq iddialarına qarşı mübarizəsi məsələsinə dair (80-ci illərin sonu-90-cı illər) // Tarix və onun problemləri. 2000, №3-4, s.137-141
5. Gürgür Nuri. Azərbaycan katliamı// Türk yurdu, 1990, 10 (30(376), s.3-5.
6. Vəlixanova Nailə. Зорию Балаяну – размышления по поводу книги «Дорога»// Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. 1989, №3, s.118-121.
7. Yıldırım Dursun. Azərbaycan Katliamı dolayısıyla M.Gorbaçov'a açıq məktuplar //Türk yurdu. 1990, 10 (30(376), s.12-14.
8. Исторические документы// Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. 1989, №4, s.35.
9. İsmayılov Mahmud. Qarabağ tarixinin saxtalaşdırmaqda davam edirlər // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. 1989, №4, s.29-34.
10. Məmmədov Əli. Xocalı soyqırımı. Tarix və onun problemləri. 1999, №3-4, s.134-143.
11. Həsənov Sənan. 1988-ci ildə Ermənistan ərzisindən azərbaycanlıların deportasiyası // Tarix və onun problemləri. 1999, №2, s.172-176.
12. Şükrü S. Gürel. Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not. Ankara Üniversitesi SPF dergisi. Yıl: 1992 Cilt: 47 Sayı: 1, s. 181-185.
13. Abdullayev Cavid. Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazarın Statüsü ve doğal Kaynaklarının işletilmesi Sorunu. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 48 Sayı: 1 Yayın Tarihi: 1999, s. 255-287.
14. Budaqov Budaq. Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası tarixinin tədqiqi sahəsində təxirəsalınmaz vəzifəmiz// Tarix və onun problemləri. 1998, №1, s.13-17.
15. Qurbanov Rafiq. Dağlıq Qarabağ problemi və onun milli etnik münaqişələrin kəskinləşməsində təsiri //Tarix və onun problemləri. 2000, №1, s.145-150.

А. Пашаева

Геноциды армян против азербайджанцев за 1988-1994 годы в научных публикациях азербайджанской и турецкой прессы: проблемы и анализы (1988-2000)

Резюме

После митинга, проводимого в знак протеста против совершенного над азербайджанцами насилия в Армении и НКАО, в Сумгаите прошли массовые беспорядки непосредственно с участием армянских экстремистов. Были убиты 26 армян и 6 азербайджанцев. Следствием установлено, что одним из организаторов беспорядков был армянин Эдуард Григорян, зверски убивший 5 армян в 28 февраля 1988.

После беспорядков, происходивших в Сумгаите, часть армян покинувших город прибыли в Ханкенди.

С 1988 года наряду с возрастанием напряжения в политической сфере республики армянские исследователи начали выступать с ложными претензиями. Зия Буньядов, Наила Велиханлы, Эльчин Мехралиев, Гиясаддин Гейбуллаев, Саид Садыгов, Исмаил Шихли и Исмаил Мусаев написали против лжи. В мировой прессе прозвучала информация о том, что якобы Карабах, Нахичевань, Иреван являются территориями Армении. С того же времени азербайджанские ученые опубликовали статьи в разных академических изданиях, в которых опровергали эти информации. В академических журналах Турции (1988-2000) количество таких статей было меньше, чем в азербайджанских публикациях. Это было связано с тем, что научно-культурное сотрудничество между нашими странами только сформировывалось. О резне совершенных армянами против азербайджанцев за 1988-2000 годы в азербайджанской и турецкой прессе хотя и было много публикаций, но отдельных исследований не было.

Этот факт доказывает новизну данного исследования. Необоснованные территориальные претензии армян актуальные и на современном этапе. Все эти факты обуславливают актуальность данной темы.

Целью исследования является изучение фактов депортации азербайджанцев из Армении в 1988-2000 годах, разоблачение геноцида совершенного против нашего народа, а также анализ и разоблачение азербайджанскими и турецкими авторами дилетантских статей посвященных данным темам.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Карабах, геноцид, , пресс.

A. Pashayeva

Genocide committed by Armenians against the Azerbaijanis in 1988-1994 in scientific researches of the Azerbaijani and Turkish media: problems and analyzes (1988-2000)

Summary

In 1988, after the rally, carried out in protest against the violence towards Azerbaijanis in Armenia and Nagorno-Karabakh, riots took place in Sumgait with participation of the Armenian extremists. 26 Armenians and 6 Azerbaijanis were killed. The investigation has established that one of the organizers of the riots was an Armenian Eduard Grigorian who brutally killed 5 Armenians. After the riots that occurred in Sumgait, some Armenians had left the city for Khankendi. Since 1988 in addition to the tense political events that have taken place, prominent Armenian researchers have put forward false allegations. Lie information by armenians about Karabakh, Nakhchivan and Iravan which was belong to Armenian territory was spread throughout the world. Ziya Bunyadov, Naila Velikhanli, Elchin Mehraliyev, Giyasaddin Geybullayev, Said Sadigov, Ismayil Shikhli and Ismayil Musayev wrote against the lie.

Since 1988, Azerbaijani researchers have published articles in various academic journals against these false stories. Compared with academic journals in Azerbaijan, there were few articles in Turkish academic journals (1988-2000). It was also due to the fact that the scientific and cultural relations between the two countries had entered the new stage of formation. Although there are numerous studies on the genocide committed by Armenians in Azerbaijan in 1988-1994 in the scientific researches of the Azerbaijan and Turkey press, there is no separate research. This once again shows the resumption of the research work. In the modern era, the claims of the Armenians to lying land continue. This also reinforces the relevance and importance of the topic once again.

The main purpose of the study was to analyze the analysis of Azerbaijani and Turkey researchers against the forced deportation of Azerbaijanis from the Armenian SSR in 1988-2000, genocide facts and dilletal writings in that period.

Key words: Azerbaijan, Turkey, genocide, Karabakh, press.

QEYD: Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımını ilə yerinə yetirilmişdir – **Qrant № EIF/GAM-4-BGM-GİN-2017-3(29)-19/15/5.**

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Həsənova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

QƏDİM QUBADOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Yasamal rayonu, Hüseyn Cavid prospekti

qedim.kerimoglu@gmail.com

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBİ-MƏSƏLLƏR

Xülasə

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük şairlərindən biri də İmadəddin Nəsimidir. Onun yaradıcılığının folklor qaynaqları elə də ciddi şəkildə tədqiq edilməmişdir. Əslində Nəsimi xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən, xalq arasında geniş yayılan bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, müdrik xalq sözlərindən, idiomatik ifadələrindən, ən başlıcası isə, atalar sözlərindən məharətlə istifadə etmişdir.

Atalar sözü və məsəllərin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri də mənsub olduğu toplumun inanc sistemi, davranış tərzı və ənənələrini özündə kompleks şəkildə əks etdirməsidir. Onlarda xalqın yüz illər boyu keçirdiyi təcrübələr və bu təcrübələr nəticəsində meydana gələn dəyər, düşüncə, qənaətlər müşahidə olunur. Atalar sözlərinin bu xüsusiyyəti şairlərin diqqətini cəlb etmiş, fikirlərini ifadə edərkən bildiyi və ehtiram göstədiyi güclü sözlərdən istifadə etməyə çalışmış, dönə-dönə müraciət etmişlər. Burada məqsəd yazdıqları şeiri daha da təsirli etmək, ona estetik düzən vermək, fikri daha sadə və açıq şəkildə çatdırmaq, bəzən oxucuya öyüd-nəsihət və yaxud təsəli verməklə bağlı olmuşdur.

Təcrübələrdən doğan və dəfələrlə sınaqdan keçərək nəsildən nəsilərə ötürülən atalar sözləri İ. Nəsiminin də nəzərindən qaçmamış, yeri gəldikcə uğurlu şəkildə onlardan yararlanmışdır. Nəsiminin bədii qüdrəti atalar sözlərini öz bədii təxəyyülü və şeirin ümumi məzmununa uyğundura bilməsində qabarıq şəkildə görünür.

Açar sözlər: Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, İ. Nəsimi, folklor, atalar sözləri, idiomlar, bədii təsvir vasitəsi, estetika

Açar sözlər: Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, İmadəddin Nəsimi, folklor, atalar sözləri, idiomlar, bədii təsvir vasitəsi, estetika

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük şairlərindən biri olan Nəsimi poeziyasının folklor qaynaqları ciddi şəkildə tədqiq edilməmişdir. Nəsimi daxil olmaqla başqa klassik şairlərimizin də yüksək zümrə üçün yazdığını, sadə xalqa xitab etmədiyini və xalq düşüncəsindən uzaq olduğunu əsas tutaraq onların əsərlərində olan və şifahi ənənədən gələn məsələlər diqqətdən kənar qalmışdır. Əslində isə, Azərbaycan türkcəsində yazan klassiklərimizin hər birinin yaradıcılığı ilə ilk tanışlıqdan onların şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələndiyini müşahidə etmək mümkündür.

«Yazılı ədəbiyyat öz inkişafının bütün mərhələlərində folklorun məzmun və formasından, onun dil-üslub xüsusiyyətlərindən, bədii obrazlar sistemindən, deyilən mətləbi oxucuya sadə və fəsahtli şəkildə çatdıran tükənməz axıcı söz xəzinəsindən bəhrələnmiş və həmin milli zəmin üzərində qol-budaq atmışdır» (1, 12). Təbii ki, bu baxımdan Nəsimi də istisna deyil və onun poeziyası mənsub olduğu xalqın folkloru ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Belə ki, «Nəsimi xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən, onun atalar sözləri, idiomatik ifadələr, müdrik, həkimanə xalq sözlərindən, ən başlıcası isə, xalq arasında geniş yayılan bədii təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etmişdir» (2, 43).

Nəsimiyə qədərki ədəbiyyatımızın inkişaf istiqamətlərinə diqqət yetirərkən iki şeir növü - klassik şeir və xalq şeiri növlərini müşahidə edirik. Bunlardan birincisi yazılı, ikincisi isə, şifahi ənənəyə söykənirdi. Odur ki, bu dövrdə klassik Azərbaycan türk şeiri yazılı, xalq şeiri şifahi ədəbi

dil nümunəsi kimi qəbul edilir. Nəsimi bu iki bir-birindən müəyyən qədər fərqliolan ədəbi dil nümunələrinin vəhdətini yarada bildi və beləliklə də ədəbi-bədii dilimizin qurucularından biri oldu.

Nəsimi şeirinin folklor qaynaqlarından bəhs edərkən onun yaradıcılığındakı xalq şeir ənənələrindən gələn və bədii üslub yaradan vasitələrə, zərbül-məsəllərə və xalq hikmətlərinə, ən başlıcası atalar sözlərinə xüsusi diqqət yetirmək çox vacibdir.

Ən böyük hikmətləri çox sadə şəkildə izah edən atalar sözləri misilsiz bir hikmət xəzinəsidir. «Fikrin daim canlı olduğu, duyğu dolu bu hikmətlərdə xalq ruhunun axıcılığı, sərrastlığı, dərin və təsirli ifadəsi vardır. Xalq müdrikliyinin ən gözəl ifadəçisi olan atalar sözü və məsəllər birdən-birə yaranmır. Dilin tarixi inkişafı nəticəsində yaranaraq mənaca da bölünməz olan atalar sözləri bu dilin əski adət-ənənələrinə güzgü tutan mürəkkəb frazeoloji sistemiylə bütövləşmiş, onula iç-içə yoğrulmuşdur» (3, 6).

Atalar sözü və məsəllərin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri də mənsub olduğu toplumun inanc sistemi, davranış tərzı və ənənələrini özündə kompleks şəkildə əks etdirməsidir. Onlarda xalqın yüz illər boyu keçirdiyi təcrübələr və bu təcrübələr nəticəsində meydana gələn dəyər, düşüncə, qənaətlər müşahidə olunur. Atalar sözlərinin bu xüsusiyyəti şairlərin diqqətini cəlb etmiş, fikirlərini ifadə edərkən bildiyi və ehtiram göstədiyi güclü sözlərdən istifadə etməyə çalışmış, döndönə müraciət etmişlər. Burada məqsəd yazdıqları şeiri daha da təsirli etmək, ona estetik düzən vermək, fikri daha sadə və açıq şəkildə çatdırmaq, bəzən oxucuya öyüd-nəsihət və yaxud təsəlli verməklə bağlı olmuşdur.

Atalar sözü və məsəllərə müraciətin yazılı ortaql türk poeziyasında kifayət qədim tarixi vardır. İslami türk ədəbiyyatının ilkin nümunələrindən olan Yusif Xas Hacibin “Kutadğu-bilgı” əsərində, Əhməd Yüknəkinin “Atabətül-həqayiq”ində, Mahmud Kaşğarının “Divanı-lügətü-türk”ündə çoxlu sayda atalar sözü və məsəllərə təsadüf etmək mümkündür. Ortaql türk ədəbiyyatının ən böyük abidələrindən olan “Kitabi-Dədə-Qorqud”da da atalar sözləri və məsəllər dastanın bütün boylarında müşahidə edilir. Klassik Azərbaycan şairləri Qazi Bühranəddin, Ş. İ. Xətai, M. Füzuli və başqa şairlər xalqləfəkkürünün bu tükənməz xəzinəsinə döndönə-müraciət etmişlər.

Xalqlə müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, canlı məntiqini hifz edən və özündə aydınlığı, yüksək emosianallığı, ən başlıcası isə lakonizmi əks etdirən atalar sözlərinin əsas təsir gücü təsadüfi deyil, konkret şəraitdə bilinir. Yüzillərin təcrübəsindən doğan və dəfələrlə sınaqdan keçərək nəsilədən nəsillərə ötürülən atalar sözləri İ. Nəsiminin də diqqətində olmu, yeri gəldikcə uğurlu şəkildə onlardan yararlanmışdır. **“Doğru söz acı olar”, “Doğruya zaval yoxdur”, “Nə əkəsən, onu da biçərsən”, “Taylı tayın tapar”** və b. bu kimi hikmətlər şairin uğurla istifadə etdiyi atalar sözləridir. Nəsiminin böyüklüyü ondadır ki, xalqləfəkkürünün məhsulu olan və qəlibləşmiş atalar sözlərindən istifadə edərkən texniki cəhətdən şeirin formasına heç bir xələl gəlmir, əksinə məzmun daha da zənginləşir, dolğunlaşır. Şair hazır formanı şeirə elə nizamlı şəkildə pərçim edir ki, hər şey yerli-yerində olur:

Dedilər, miskin Nəsimi, **doğruya yoxdur zaval**,
Müddəilər qalib oldu, hazır olgil başına (4, 51).
(Doğruya zaval yoxdur)

Adətən, tam klişə şəklində olan atalar sözləri şairlər tərəfindən istifadə edilərkən vəznə və şeir mətninə uyğunlaşdırılmaqdan ötəri söz düzümü dəyişdirilir. Nəsimini aşağıdakı tıyugunda:

Ol bilir həqqi ki, yalançı degil,
Hər ki, yalan söylər, ol naci deyil,
Həc doğru varmayan hacı deyil,
Doğru söz doğrulara acı deyil (5, 286).

Göründüyü kimi **“Doğru söz acı olar”** atalar sözü şair tərəfindən şeirin tələbinə uyğun olaraq başqa bir formada işlənmişdir. Bəzən şeir içərisində yerləşmiş atalar sözlərini mənadan tutmaq olur. Nəsimi yaradıcılığında buna tez-tez təsadüf etmək olur:

Saçın qaranqusundan üzün nuru göründü,
Hər qanda şam olursa, ardınca sübh dəmdir (4, 275).
 (Hər gecənin bir gündüzü var)

Nümunədən bəlli olur ki, atalar sözlərinə müraciət edən şair klassik şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış ləffü nəşr poetik üsulundan da istifadə etmişdir. «Lügəti mənası “yığma və yayma”, “birləşdirmə və ayırma” olan ləffü nəşrdə mətnin əvvəlki hissəsində toplanmış iki və daha artıq sözün sonrakı hissədə ayrı-ayrı vahidlərlə əlaqələndirilməsidir» (6, 338). Yuxarıdakı beytin birinci misrasında verilmiş **qaranqu** və **nur** sözləri ilə ikinci misrada verilmiş **şam** və **sübh** sözləri arasında çox səciyyəvi metaforik əlaqə yaratmışdır. Şair, şeirin estetikasını və vəznin tələblərini nəzərə alaraq bəzi atalar sözlərinə dəyişikliklər edərək söz əlavə etmiş, ya da ixtisar etmişdir:

Zalım oldun, zülm əkərsən yenə kəndi tarlana,
 Zalımın zülmü şəmindən tarlada üsyan bitər (4, 22).

Beytdə Nəsimi çox məşhur olan “**Nə əkərsən onu da biçərsən**” atlar sözünə işarə etdiyini müşahidə edirik. Eyni xalq hikmətini başqa bir şeirində:

Nəfsi -xəbisə uymaq nadanların işidir,
 İşin nədir gör axır, fikir eylə, olma nadan.
Çün hər nə kim, əkərsən, anı biçərsən axır,
 Dünyada əkmə anı kim, adı oldu üsyan (4, 71).

xalqdan olduğu kimi götürmüş və şeirə yerləşdirmişdir. Ancaq burada da Nəsiminin bədii qüdrəti atalar sözlərini öz bədii təxəyyülü və şeirin ümumi məzmununa uyğunlaşdırma bilməsində qabarıq şəkildə görünür. Bəzən şairin bir qism atalar sözləri və məsəllərdən təlmih yolu ilə istifadə etdiyini müşahidə edirik:

Surətə baxu məniyi surət içində tanı kim,
 cism ilə can mənəm, vəli cismə canə sığmazam (5, 7)
 (Üzümə bax, halımı xəbər al)
 Ey Nəsimi, **inciği dürrü bilən sərrafə sat,**
Gövhəri nadana satma lölöyi-şəhvarını (5,102).

(Zər qədrin zərgər bilər)
 Eşqi-rüxün təriqidir dari-səlamətin yolu,
mənzilinə qaçan irür kim ki, bu yolda tayinə (4, 37).
 (Taylı tayın tapar)

Və yaxud:
Nəfsini hər kimsə bildi, həqqi bildi bigüman,
 Zərxəridə qul isə, aləmlərə sultan olur (4, 225)

(Nəfsini bilən, haqqı tanıyar)
Yaxşılıq eylə sən, sənə yaxşılıq eyliyə xuda,
 Aqibət əhlinə qılır xeyir ilə şər müraciət (5, 190)
 (Balığı at dəryaya, balıq bilməsə də xaliq bilər)

Nəsimibəzi beytlərdə “Gərçi diyirlər kim”, “İşbah imiş məsəldə” və b. sözlərlə istifadə etdiyi hikmətlərin atalar sözü olduğuna işarə edir:

Sən canü cümlə aləm işbah imiş **məsəldə**:

Cansız bədən dirilməz, gör kim, bu nə məsəldir (4, 220)

(Cansız bədən dirilməz)

Nəsimi yaradıcılığında müəyyən etdiyimiz bu atalar sözlərindən başqa müdrikliyi özündə əks etdirən və atalar sözləri hökmündə dəyərləndirdiyimiz çoxlu sayda nümunələrə təsadüf edilməkdədir. Aşağıda yer verdikimiz beytlərdə bunu müşahidə etmək mümkündür:

Yığıb yedirməyən kişi **sinində mar olur malı**,

Sağı sözdür ki, assi varsa boynunda vəbal eylər (4, 216).

Ey Nəsimi, satmagil sən cahilə dürri-Ədən

Cahili nadan nə bilsin qiyməti-dürdanəyi (5, 96).

Nəsiminin yaradıcılığında bəzən ardıcıl bir neçə beytdə xalq müdrikliyini özündə əks etdirən zərbül-məsəllərin işləndiyini müşahidə edirik:

Dəxi könlü edər üç nəsnə qəmgin,
Qulaq ur kim, edəm sana hekayət.
Yaman qonşu, yaman yoldaşı-bədxu,
Yaman yoldaş siyasətdir siyasət.
Yəqin cənnət üzü görməz bu adəm
Ki, var canında anın üç əlamət.
Bir kəzzablıq, biri qeybət,
Biri olmaq bəxil, əhli-ədavət.
Gəlir üç nəsnədən azari-mərdüm,
Var, etmə özünə anı sənəət.
Biri böhtan, bir kəsgəngəl etmək,
Bir küstaq olub, qılmaq zərafət.
Nəsimi, sən, yəqin əhli-nəzərsən,
Bu üç nəsnəyi qıl kəndünə adət:
Biri lütfi kərəm, həm xülqi-niku,
Biri heç kimsəyə baxma həqarət (5, 15-16).

Prof. N. Xəlilov bu şeiri nəzərdə tutaraq bildirir ki, Nəsiminin yaradıcılığında elə şeirlər vardır ki, dastanın əvvəlində verilmiş ustadnamələri xatırladır (7, 127).

Ustadnamələr klassik poetika baxımından ən çox “irsəlül-məsəl” və ya “təmsil” növünə uyğun gəlir. Bu nəsr və nəzmdə işlənən elə poetik vasitədir ki, burada müəyyən bir cümlə və ifadə tərz, zərbül-məsəl və yaxud hikmətamiz söz şəklində verilir. Ustadnamənin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların atalar sözləri və zərbül-məsəllərlə zənginliyi. Bu poetik vasitə sözün estetik gözəlliyinə və məzmunun güclənməsinə təsir edir. Folklor düşüncə tərz, ilə bağlı olan bu bədii ifadə vasitəsi peşəkar sənətkarlarda yüksək intellektual obrazlarla zənginləşərək, daha böyük məzmun kəsb edir (8, 252).

Yaradıcılığına diqqət yetirərkən Nəsimi əsərlərinin istər mövzu, istər dil baxımından və bəzən də formal əlamətlərinə görə xalq ədəbiyyatından və folklorundan əsaslı şəkildə qaynaqlandığını müşahidə etmək olar.

ədəbiyyat

1. Quliyeva M. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016

2. Ə. M. Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dil tarixində Nəsimini rolu. Məqalələr toplusu. Bakı, Elm, 1973
3. Bəydili C. Ön söz. Atalar sözləri, “Nurlan”, Bakı, 2013
4. İ. Nəsimi. Əsərləri, I c., Lider, Bakı, 2004
5. İ. Nəsimi. Əsərləri, II c., Lider, Bakı, 2004
6. Adilov M. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı, Maarif, 1997
7. Xəlilov N. Nəsimi və aşiq peziyası. Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün.. AMEA-nın müxbir üzvi, Əməkdar elm xadimi, professor R. Azadənin xatirəsinə ithaf olunmuş III Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. Bakı, 2017
8. Quliyeva M. Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb-müsəlman nəzəriyyəsi kontekstində. Məqalələr toplusu, “Elm və təhsil”, Bakı, 2017

Г. Губадов

Пословицы и поговорки в творчестве Насими

Резюме

Имадеддин Насими является одним из самых великих представителей классической азербайджанской литературы, в частности поэзии. Фолклорные истоки его творчества до сих пор не были исследованы серьезно. В действительности, поэт-мыслитель Насими мастерски воспользовался богатойничей народной литературы, способами художественного описания и выражения, широко распространенными среди народа, мудрыми народными словами, идиоматическими выражениями, особенно пословицами и поговорками.

Одной из самых больших способностей пословиц и поговорок является то, что в них комплексно отражены система верований, образ поведения и традиции определенной этнической общности. В пословицах и поговорках наблюдаются опыт народа, накопленного на протяжении столетий, ценности, образ мышления, выводы, возникшие в результате этих опытов. Эта особенность пословиц всегда привлекала внимание поэтов, они всегда стремились выразить, подтвердить свои мысли мудрыми пословицами народа и неоднократно обращались к этим пословицам. Используя эти пословицы, поэты старались сделать свои стихи более выразительными, придать им эстетическую стройность, донести свои мысли в более простой и открытой форме, порою стремились дать наставления читателям или утешить их.

Пословицы, возникшие в результате многовекового опыта азербайджанского народа, неоднократно прошедшие испытания и переданные от поколения в поколение, привлекали внимание И.Насими и он успешно использовал их в своем творчестве. Художественная сила творчества И.Насими ярко проявляется в мастерстве великого мастера слова гармонично соединить общее содержание стихов и собственное художественное воображение.

Ключевые слова: Классическая Азербайджанская литература, Имадеддин Насими, фолклор, пословицы, идиомы, средство художественного описания, эстетика.

G.Gubadov

Proverbs and sayings in the works of Nasimi

Summary

Imadaddin Nasimi is one of the greatest representatives of classical Azerbaijani literature, in particular poetry. The folklore origins of his work have not yet been seriously investigated. In fact, the poet and thinker Nasimi skillfully used the rich treasury of folk literature, methods of artistic description and expression, widespread among the people, wise folk words, idiomatic expressions, especially proverbs and sayings.

One of the greatest abilities of proverbs and sayings is that they comprehensively reflect the belief system, way of behavior and traditions of a certain ethnic community. Proverbs and sayings witness the experience of the people, accumulated over the centuries, the values, the way of thinking, the conclusions that have arisen as a result of these experiments. This feature of proverbs has always attracted the attention of poets, they have always sought to express, confirm their thoughts with the wise proverbs of the people and have repeatedly appealed to these proverbs. Using these proverbs, the poets tried to make their poems more expressive, to give them aesthetic harmony, to convey their thoughts in a simpler and more open form, sometimes they tried to give instructions to readers or console them.

Proverbs resulting from the centuries-old experience of the Azerbaijani people, repeatedly tested and passed on from generation to generation, attracted the attention of Imadeddin Nasimi and he successfully used them in his work. The artistic power of creativity I. Nasimi is clearly manifested in the mastery of the great master of the word to harmoniously combine the common content of poetry and his own artistic imagination.

Keywords: Klassical Azerbaijan literature, Imadeddin Nasimi, folklore, proverbs, idioms, artistic description, aesthetics

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zəkulla Bayramlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYSEL BAYRAMOVA
WESTERN CASPIAN UNIVERSITY Azərbaycan
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 31 AZ1001
Aysel-bayramova1994@mail.ru

BRITISH CHILDREN'S LITERATURE OF THE 20th CENTURY

Summary

In the classical literature there are many works that help a young reader to understand the value of each person, his potential. Attempts to isolate children from the complex issues of life have been made more than once. These words remain relevant today.

Only in the twentieth century children's literature stood out as an independent part of literature.

The main feature of children's literature, which gives it the right to be considered an independent field of verbal art, is an organic merger of the laws of art and pedagogical requirements. At the same time, pedagogical requirements mean taking into account the age peculiarities, interests and cognitive abilities of children.

The content of works for children correlates with the psychology of the child. It is considered that "for children the subjects are the same as for adults, only they should be presented in accordance with children's concepts". Modern children's literature reveals a variety of aspects of life. At the same time, the most popular are books that are relevant, available to the reader of the age to which they are addressed, solved in a bright artistic form.

Key words: Children's Literature, British Writers, Modern literature, Subject of children's literature, Main themes, Genres of Children's literature

What is "children's literature"?

The main criterion that allows you to isolate children's literature from "literature in General" is "category of the reader – the child" [1, 7]. Guided by this criterion, literary critics distinguish three classes of works:

- 1) Directly addressed to children;
- 2) Included in the circle children's reading (not created specifically for children, but found them response and interest);
- 3) Composed by the children themselves (or, otherwise, "child literary work") [1, 7].

The first of these groups is most often available meant by the words "children's literature" – literature that is created in dialogue with imaginary (and often – and quite real) child, "tuned" to children's perception of the world. With full confidence attributed to this group or other work is not always easy. As basic can be point to such criteria:

- a) Publication of the work in a children's edition (journal, book with marked "for children", etc.) in life and with the knowledge of the writer;
- b) Dedication to the child;
- c) The presence in the text of the work of appeals to the young reader.

But they are unreliable, and mechanically use them must not. Only the biographical data set is applicable here, the nature of the work and the specified criteria, in each case individual. And even with this not always all clear.

In the history of children's literature usually stand out the same periods and directions, as in the General literary process [1, 11]. But the print on the development of children's literature impose, on the one hand, pedagogical ideas of a particular period, and the other is the requests of the little and young readers themselves, who also historically changing.

We can say that in most cases (though not always) children literature is more conservative than adult literature. This is due to the specific basic function that goes beyond the artistic creativity.

Speaking of children's book, we must not forget about such an important part of it, as illustrations. Children's book is, in fact, a syncretic unity pictures and text, and in illustrating children's books, too, were there their trends related to the development of fine arts, and literatures.

The most important and indisputable fact is that the idea of the child and childhood is reflected in folklore and literature.

English literature of the late XIX-early XX century gave a brilliant galaxy of artists words that were written specifically for young children.

How to write British researchers, the "Golden age" of children's literature starts with Lewis Carroll. The top of it-in the late XIX-early XX century, when they publish their works for Children R. Kipling, goes "Wind in the willows" K. Graham, Peter pan" D. Barry, "the story of Peter rabbit" B. Potter. [2, 21]

Everything written about children has its addressee, and it is clear that the concepts of "literature for children" and "literature about children" are not synonymous. Fiction about childhood includes works about children addressed to the child, but children's literature is not limited to works about children. In children-literature includes a significant range of works addressed to children, but their hero — not child.

So, children's literature is the world of works of art about what is and who is a child, what is its microcosm and macrocosm, i.e. all surrounding it. It is clear that in this second round of works the hero-child may well be absent.

Children's literature — a subject that studies the history of literature addressed to children, and literature that over time included in the circle of children's reading, not being intended for them originally.

There are several classifications of children's literature.

1. Fantastic Literature in Children's Reading

Literary fairy tale is close to science fiction, as elements of folk-fairy poetics create genre certainty in them, form the "core" of the genre. Unlike the literary fairy tale from science fiction is obvious: it does not attempt to predict the future on a scientific basis, to predict the development of science and technology, or hypothetically explain the essence of events and processes that took place in the distant past.

Fantastic as a dominant in literary works of art has its roots in a fairy tale. As a phenomenon system – fiction is presented in the genre of utopias.

2. Adventure literature of the twentieth century: an overview

Adventure literature describes a range of different phenomena in European literature, which are characterized by adventure themes, the acuteness of plot twists and turns, the dynamics and intensity of action.

Genetically adventure literature goes back to many of the phenomena of literature, in particular to the folkloric genre of fairy tales, Greek novel, adventurous novel, because it also has as its basis a dynamic, unpredictable, full of mysteries and paradoxes of the plot.

So, adventures and obstacles, characteristic for the ancient Greek novel, including the escape, the journey, a storm at sea, shipwreck, pirate attack, captivity, miraculous escape, etc. learned adventure literature (J. Verne, F. Cooper, D. London). The end of the tales of the exotic, the distinction between them is subtle, makes Rudyard Kipling in "the jungle Book" (1894-1895).

3. Genre of travel in children's literature of the XX century

Travel is a literary genre, which is based on the description of the hero's travels. The Central figure, the measure of all things in travel literature of man, he wanders, gets into an unknown state and locality, comprehends their history, geography and Ethnography, social structure and laws, social structure and laws, sees from within other people's living cultures, the life of the people, study language.

Most of the travel is characterized by a motley change of events, complicated plot that brings them closer to the novel of adventure.

4. Poetry for children of the early twentieth century

The era between 1892 and 1917 is called the Silver age, characterized by a colorful picture of the literary world. Various trends and many significant names represented it: realism, avant-garde (symbolism, Acmeism), modernism (futurism). The twentieth century was seen as the beginning of a new era, as the childhood of a new humanity.

Children's literature of the first half of the twentieth century attached great importance to the joke, shifter, game, nonsense. [6, 32]

Three main semantic layer of this poetry are as follows: 1. Story poetry, poetic story, a poem with a clear and clear plot, with clearly written characters, giving an ideal to follow, an example of behavior. 2. A poetic portrait of an ideal, a positive hero or, on the contrary, an anti-hero. 3. In a broad sense, calendar poetry.

D. R. Kipling (1865-1936) was the first English writer to receive the Nobel Prize (1907).

Born in Bombay, at the age of six, his parents sent him to study in England, because they believed that a true Briton should know his country and soak up the English spirit. At the age of 18 he returned to India and joined the newspaper. [3, 40]

Kipling is an ambiguous figure in English literature.

And the tales of Kipling — one of the best in the world, and children do not think about the ideas of power and order, when reading "jungle Books", excerpts from which are known in Azerbaijan under the name "Mowgli". Kipling also worked in the genre of fantastic fairy tales.

J. M. Barrie (1860-1937) English playwright and writer, born in the city of Kirriemuir (Scotland), educated at the University of Edinburgh. He wrote sentimental comedies, one-act plays, novels; under the mask of fiction sought to depict real people and real events.

Barry doesn't idealize childhood either. He notes unconscious selfishness and self-focus, turning into thoughtless heartlessness.

Hugh Lofting (1886-1947) — engineer and architect by education, created books about Dr. Doolittle, thanks to which in English children's literature was further developed animalistic tale.

The tale of this Loft first wrote in letters from the front in the First World War and provided her own illustrations. The first book "the adventures of Dr. Doolittle" was published in 1920, the second - "the Story of Dr. Doolittle" - in 1922.

Beatrix Helen Potter (1866-1943) — writer and artist, her wonderful tales of animals entered the Treasury of English children's literature. Most children she is known as the author of books about Peter Rabbit, brave, cheerful Bunny, always finding a way out of difficult situations, and his friends.

Almost in all fairy tales Potter does not allow readers to doubt the reality of what is happening, no matter how incredible nor were the wonderful adventures of her characters. Beatrice Potter wrote poems and loved to make riddles in poems to young readers.

Donald Bisset (1911-1992) is a professional actor, writer and Illustrator. His fairy tales were born from London television.

In the works are hardly represented the theme of good and evil in its classic incarnation. These are tales of the victorious, lasting good, but the talent of the author saves them from the dreary edification. Even when the characters happen to quarrel with each other, these clashes are not like the usual fairy — tale conflicts-disputes are inevitably resolved with a smile.

One of the significant poets is **Walter Delamere** (1873-1956). His lyrics make the reader a unique impression of simplicity. This is the world of simple things, but not the world of everyday life, because, speaking of the most familiar and ordinary, Delamere reveals to us its charm and beauty.

Alan Alexander Milne (1882-1956) is a poet with a pronounced humorous talent.

Milne owns two collections of poems for children: "When we were young" (1924) and "We are six" (1927). They are dedicated to the same hero with whom we will meet in "Win-no-Pooh" —

the boy Christopher Robin. Milne manages to understand his little reader, to reproduce his psychology, the course of thought, ideas about the environment.

Poems, fairy tales and plays by *Elinor Farjon* (1881-1965), widely used in the work of national folklore, are translated into many languages. Her "London nursery rhymes" (1916), a collection of fantastic tales "Martin Pippin in the Apple orchard" (1921), a collection of poems "children's bells" (1957), funny stories and fairy tales "Book house" (1955) popular in England. [5, 17]

References

1. Арзамасцева И. Н., Николаева С. А. Детская литература: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 1998.
2. Alice's Adventures in Wonderland by Lewis Carroll. — М.: Progress Publishers, 1979.
3. Just so stories by Rudyard Kipling. - М.: Progress Publishers, 1979.
4. Сказки Биг Бена. Английские стихи и сказки в пересказе Г. Кружкова. —М: Монолог, 1993.
5. Бабушкина А.П. История детской литературы. М., 1948.
6. Будникова Л.И. «Детский мир» К.Бальмонта (книга стихов «Фейные сказки») // Мировая словесность для детей и о детях. Материалы VII Всероссийской науч.-метод. конф. «Мировая словесность для детей и о детях». М., 2002.

А. Байрамова

Британская детская литература 20 века

Резюме

В классической литературе много произведений, которые помогают понять маленькому читателю ценность каждого человека, его потенциальные возможности. Попытки изолировать детей от сложных вопросов жизни предпринимались не раз. Эти слова остаются актуальными и сейчас.

Только в XX веке детская литература выделилась как самостоятельная часть литературы.

Главной особенностью детской литературы, дающей ей право считаться самостоятельной областью словесного искусства, является органическое слияние законов искусства и педагогических требований. При этом под педагогическими требованиями понимается учет возрастных особенностей, интересов и познавательных возможностей детей.

Содержание произведений для детей соотносится с психологией ребенка. Считается, что "для детей предметы те же, что и для взрослых, только их должно излагать сообразно с детскими понятиями». Современная детская литературы раскрывает самые разные стороны жизни. При этом наиболее востребованными являются книги, которые актуальны, доступны читателю того возраста, которому адресованы, решены в яркой художественной форме.

Ключевые слова: Детская литература, Британский писатель, современная литература, Предмет детской литературы, основные темы, Жанры детской литературы

**Böyük Britaniyanın 20-ci əsr uşaq ədəbiyyatı
Xülasə**

Klassik ədəbiyyatda çox əsərlər var ki, onlar kiçik oxucuya hər bir insanın dəyərini, onun potensial imkanlarını anlamağa kömək edir. Uşaqları çətin həyat məsələlərindən təcrid etmək cəhdləri dəfələrlə olub. Bu sözlər indi də aktual olaraq qalır.

Yalnız XX əsrdə uşaq ədəbiyyatı ədəbiyyatın müstəqil bir hissəsi kimi seçilmişdir.

Ona şifahi incəsənətin müstəqil sahəsi hesab etmək hüququ verən uşaq ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyəti sənət qanunlarının və pedaqoji tələblərin üzvi şəkildə qovuşmasıdır. Bu zaman pedaqoji tələblər dedikdə, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinin, maraqlarının və idrak imkanlarının uçotu başa düşülür.

Uşaqların əsərlərinin məzmunu uşağın psixologiyasına aiddir. Hesab edilir ki, "uşaqlar üçün predmetlər böyükələr üçün də eynidir, yalnız onları uşaq anlayışlarına uyğun ifadə etmək lazımdır". Müasir uşaq ədəbiyyatı həyatın müxtəlif tərəflərini ortaya qoyur. Bu zaman aktual olan, oxucuya ünvanlanan, parlaq bədii formada həll edilən kitablar daha çox tələb olunur.

Açar sözlər: Uşaq ədəbiyyatı, Britaniya yazıçıları, müasir ədəbiyyat, Uşaq ədəbiyyatının predmeti, Əsas mövzular, Uşaq ədəbiyyatının janrları.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Şahin Xəlilli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NURLANƏ MƏMMƏDOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
memmedovanurlane89@gmail.com

AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA NOVATORLUQ AXTARIŞLARI (MƏSUD ƏLİOĞLU POEZİYA TƏNQİDÇİSİ KİMİ)

Xülasə

Məqalədə Məsud Əlioğlunun Azərbaycan poeziyasının tədqiqində xidmətlərindən danışılır. Tənqidçinin Mikayıl Müşfiq, Hacı Kərim Sanılı, Osman Sarıvəlli, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Əliağa Vahid haqqında yazdığı məqalələrdə Azərbaycan poeziyasının inkişaf yoluna nəzər salınır. Bu yazılarda tənqidçinin tədqiqatları əsasında şairlərin şeirlərinin novator xüsusiyyətləri üzə çıxarılır. Azərbaycan ədəbiyyatının nümunələrindən Hacı Kərim Sanılının “Aran köçü”, “Namus davası” və “Trut qaçaqları” poemaları, Osman Sarıvəllinin “Tut ağacı”, “Gətir, oğlum, gətir”, “Bənövşə” poemaları, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması əsasında Məsud Əlioğlunun poeziya haqqında fikirləri araşdırılır. Hacı Kərim Sanılı poemasındakı milli kolorit, Osman Sarıvəlli yaradıcılığındakı kəndin təsviri, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar poeziyasındakı millilik bu məqalədə təhlil olunan əsas məsələlərdəndir. Füzuli ənənlərinin davamçısı Əliağa Vahidin qəzəllərinin yeniliyi aşkarlanır, eşq və gözəllik anlayışının işlənmə məqamına diqqət verilir. Gənc şairlərə həsr olunmuş məqalələrdə tənqidçinin onların yaradıcılıq axtarışlarına qayğı və sevgi ilə yanaşması hiss olunmaqdadır. Azərbaycan təbiətinin təsviri, xalqa sevgi motivi bu məqalələrdə bir-birinə bağlayan amildir.

Məsud Əlioğlunun bu istiqamətdə olan tədqiqatları göstərir ki, o, ədəbiyyatın yalnız bir sahəsi ilə məşğul olmamış, müəyyən bir janr ilə ədəbi- tənqidi görüşlərini məhdudlaşdırmamışdır. Məsud Əlioğlu bədii materialın hərtərəfli təhlilinə xüsusi fikir vermiş, tədqiqat apardığı hər bir mövzunun həm üstün, həm də nöqsanlı cəhətlərini aşkar edə bilmiş, irəli sürdüyü hər bir məsələni əsaslandırmağı bacarmışdır. Elmi-nəzəri səviyyəsi ilə seçilən həmin əsərlər indi də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Açar Sözlər: Məsud Əlioğlu, poeziya, novatorluq, millilik, xalq adətləri

Azərbaycan poeziyasının XX əsrdə inkişaf tarixinə nəzər yetirdikdə ziddiyyətli dövrün nəticəsi olaraq, fərqli mənzərə aşkar olunurdu. Əsrin 20-30-cu illərində proletar ədəbiyyatın basqısı, vulqar sosioloji təsir poeziyada öz əksini tapırdı. 30-cu illərdə şairlərin novator axtarışları birmənalı qarşılanmadı. MK-nin “Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında” 23 aprel 1932-ci il tarixli qərarı ədəbiyyat sahəsində siyasi faktor daha da gücləndirdi. 1937-ci il represiya dalğasından Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Əli Razi, Hacı Kərim Sanılı kimi şairlər yaxasını qurtara bilmədilər. Bu şairlərin yaradıcılığının 60-cı illərdə sistemli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac var idi. Belə bir şəraitdə “El şairi” kimi ədəbiyyatda iz qoyan Hacı Kərim Sanılı yaradıcılığına Məsud Əlioğlu müraciət edirdi. Şairin yaradıcılığının əsas mövzuları “Nə gözəldir Azərbaycan elləri”, “İsmət qorumaq, məhəbbət gözəlliklə birləşmək üçün insana verilmişdir”, “Cəmiyyətdən qaçanlar” başlıqları altında verilmiş fəsillərdə aydın nəzərə çarpırdı. “Qolçomaq şairi”, “kiçik burjua şairi”, “keçmiş idealizə edən”, “yeniliyi dərk etməkdən uzaq” kimi sözlərlə şairə qarşı yönəlmiş birtərəfli münasibətin əsassız olduğunu göstərməklə tənqidçi Sanılı yaradıcılığına bəraət hüququ vermiş olurdu. Məsud Əlioğlu bir şəxsiyyət kimi şairə olan heyranlığını gizlədə bilmirdi. Məqaləyə maraqlı bir vasitə ilə - “Qartalın ölümü” hissəsi ilə başlayırdı. Bu hissə kiçik bir hekayəni xatırladırdı. Bu hekayənin qəhrəmanı qartalın ölümünün NKVD zirzəmisində dünyasını dəyişən şairin ölümünə bənzədilməsi tənqidçinin şairin şəxsiyyətinə verdiyi dəyərdən xəbər verirdi: “Bu orijinal sənətkarın qüvvətli iradəsi, əyilməz təbiəti və onun

canlandırdığı qəhrəmanlarının, təqib etdiyi ideallarının doğruluğu və yüksəkliyi daima mənə cavan qartalın qəhrəmana layiq ölümünü xatırladır...” [1, 55].

Şairin “Aran köçü”, “Namus davası” və “Trut qaçaqları” poemalarının geniş təhlilini verən tənqidçinin çılğın və emosional üslubu diqqəti cəlb edirdi. “Aran köçü” əsərinə görə Sanılı keçmiş kəndi tərifləməkdə ittiham olunurdu. Məsud Əlioğlunun bu barədə fikirləri əsl tənqidçi mövqeyini aşkara çıxarırdı. O, bu cür iradların elmi əsası olmadığını vurğulamaqla, əsas diqqəti əsərdə toxunulan problemlərə yönəldirdi. Dörd məsələnin şərhində dayanan müəllif Sanılının ədəbiyyatdakı sənətkar mövqeyini müdafiəyə qalxırdı:

1. Xalq məişət və adətlərinin təsviri
2. Peyzajların, təbiət lövhələrinin təsviri
3. Əsərin forma xüsusiyyətləri, dili və üslubu
4. Şairin ifadə etdiyi əsas qənaətlər

Köçəriliyin milli koloritin əsas xüsusiyyəti kimi tarixi ənənə faktoru ilə bağlanması, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanlarından gələn xalqın köç adətinin təbiət gözəllikləri ilə vəhdətdə təhlili Məsud Əlioğlunun əsərin estetik mahiyyətini düzgün dərk etdiyini göstərirdi. Azad fikirli, ürəyi geniş, səxavətli, sədaqətli, səmimi adam olmağın, bir sözlə yaxşı adam olmağın köçəriliklə, təbiətlə əlaqələndirilməsi həmin həyatın müsbət keyfiyyətlərinin şışirdilməsi ilə nəticələnirdi: “Azərbaycan ərəzində yerləşən kənd, oba və mahalların, bu yerlərin coğrafi şəraitinin və iqliminin özünəməxsus təbii gözəlliklərinin söz fırçası ilə rəsmi o qədər dolğun və realdır ki, sanki əsər bütünlüklə çöl çiçəklərindən bağlanmış bir güldür. Bu çiçəklərin hər birini qoxladıqda, nə vaxtsa, uzaq keçmişdə olmuş xatirələr bir-bir yada düşür” [1, 63] cümlələri tənqidçinin emosional yazı üslubuna malik olduğunu göstərirdi. “Aran köçü” əsəri Sanılı yaradıcılığının əsas qayəsini üzə çıxarmışdır. Dilin təmizliyi uğrunda aparılan mübarizənin nümunəsi kimi əsərin əhəmiyyəti böyük idi. 1934-cü ildə keçirilən Azərbaycan Yazıçılarının I qurultayında məruzə ilə çıxış edən şair ana dilinin saflığı məsələsinə toxunur və bu məruzənin nəticəsi olaraq represiya qurbanına çevrilir. Məsud Əlioğlunun “Aran köçü”ndə canlı danışq dilinin bütün müsbət, gözəl keyfiyyətləri də öz ifadəsini tapmışdır” [1, 65] fikri sənətkarın yaradıcılığını təmizə çıxarırdı. “Namus davası” poemasında əxlaq və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin vəhdətdə təhlili, Cavad xanın əxlaqi cəhətdən şəxsiyyətinin zəif cəhətlərinin, “Cavad xanın xarakterində məhz bu keyfiyyət – qeyrət damarı çatışmır” [1, 73] sözlərinin bədii həlli, Nəsimi Sultanın xəyanəti iki hökmdar obrazına qarşı qoyulmasında üzə çıxırdı. “Namus” sözünün iki aspektinin aşkar edilməsi əsərin bədii estetik mahiyyətini tam əhatə edirdi. Tənqidçi “qadın namusu” və “vətən namusu” qeydini çəkmək, xalqın qeyrətini, ismətinə üstün tutmaq kimi xüsusiyyətlərin hər iki hökmdarda zəif olduğunu sübuta yetirə bilirdi.

Milli korolitin, xəlqiliyin Sanılı yaradıcılığında geniş yer aldığı əsər “Turut qaçaqları” poemasıdır. Buna görə də tənqidçi bu qənaətə gəlirdi ki, “Turut qaçaqları” poetik yazılışı, realist ifadə gücü və yığcamlığı etibarilə H.Sanılının ən qüvvətli əsəridir” [2, 201]. Tənqidçinin qaçaqçılıq hərəkətinin mahiyyətini açmağa çalışması tarixi gerçəkliklə səsleşirdi. Qaçaqçılığın milli-azadlıq hərəkətinin davamı kimi qeyd edilməsi mövzunun tarixiliyini ortaya çıxarsa da, Məsud Əlioğlu poemanın bu istiqamətdə yazılmadığı qənaətinə gəlirdi. O, qaçağın daxili keyfiyyətlərini əsas tədqiqat obyektinə çevirirdi. Qaçağın alicənablığı, əqidəsi, həyat fəlsəfəsi, ölümü kimi xüsusiyyətlərin önə çəkilməsi poemanın əsas ideyasını anlamağa kömək edirdi. Məsud Əlioğlu poemada qaçaqçılıq hərəkətinin milli azadlıq hərəkəti səviyyəsinə qalxmadığını, kəndli üsyanlarını xatırlatdığını vurğulayır, poema haqqında yekun qənaəti belə idi: “Tarixi həqiqətlərin tənəsübünü pozmadığı kimi, bədii həqiqətlərin cərəyanı ilə, həyat həqiqətlərini bir-biri ilə yaxşı əlaqələndirmişdir” [1, 94].

Qaçaqçılığın üç nəslə (divanə qaçaqlar, eşq divanələri, cəngavər qaçaqlar) bölünməsi tənqidçinin mövzuya yanaşmasının maraqlı cəhəti idi. Sufilik təriqətinin nümayəndələrinin divanə mütəfəkkir, Məcnun, Kərəm, Veys, Yusif kimi obrazların eşq divanələri kimi təqdimi ədəbi tənqid sahəsində yenilik idi. Eyni zamanda hər üç nəslə aid etdiyi qaçaqların cəmiyyətdən uzaqlaşmış təbiətin qoynuna sığınmasının təsviri şairin toxunduğu əsas fikirləri əhatə edirdi.

Məsud Əlioğlu yaradıcılıqda novatorluq axtarışlarının tərəfdarı kimi çıxış edir, təhlillərini də bu istiqamətdə aparırdı. Hər bir sənətkarın ədəbiyyatda öz yeri və mövqeyi olur. Ənənə nə qədər güclü olsa da, yenilik öz yerini tutmağa çalışır. Lakin hər yenilik də özünə yer tuta bilmir, zaman keçdikcə yaddan çıxır. Sənətkarın bu duyğusunun önə çıxarılmasında tədqiqatçının rolu böyükdür. Məsud Əlioğlu bu vacib məsələnin öhdəsindən gəlməyi bacarırdı. Hacı Kərim Sanılı yaradıcılığına az əhəmiyyət verildiyi bir zamanda şairin ədəbiyyat tarixindəki mövqeyini və təkrarsızlığını düzgün təyin etməyə üstünlük verirdi: “H.K.Sanılının bir şair-sənətkar olaraq poeziyada ana dilinin xalqın geniş təbəqəsinin asanlıqla anlama biləcəyi söz, ifadə və istilahlardan möhkəmləndirilməsinə, zənginləşdirilməsinə çalışması və xalq bədii təfəkkürü ilə poeziyadakı bədii təfəkkür arasında yaranmış sədləri ortadan qaldırmağa çalışması onun tərəfindən novatorluq idi” [1, 105].

Məsud Əlioğlunun Mikayıl Müşfiq haqqında yazdığı öçərki 50-ci illərdə şairin yaradıcılığına yenidən qayıdış idi. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin 1957-ci il nəşrinə daxil olan bu hissə sosioloji tənqiddən tələbləri baxımından yazılsa da, Mikayıl Müşfiq poeziyasının əsas xüsusiyyətləri tənqidçi tərəfindən açıla bilmişdi. Yeni bəraət hüququ almış şairin yaradıcılığının yüksəliş mərhələsini sosializm quruluşu ilə bağlaması, sosializm ideyalarının təbliğatçısı kimi təqdimi tənqidçinin ehtiyatlı mövqeyini nümayiş etdirirdi. Bununla belə, Məsud Əlioğlunun bəzi məqamlarda cəsarətli fikirlərinə də təsadüf olunur. “Tar” şeiri haqqında irəli sürülən fikirlər şairin lirikasının dərin məna qatını üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Tarın neylə əlaqələndirilməsi tarə qarşı yönələn mənfi baxışlara tutarlı bir cavab idi. Bu iki simli musiqi alətinin adının çəkilməsi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin qədim tarixə malik olduğunu göstərən faktordur. Məsud Əlioğlu Mikayıl Müşfiqin anadan olmasının 60 illiyi münasibətilə yazdığı “Şairin romantikası haqqında” məqaləsində isə şairin poeziyasının əsas qayəsini üzə çıxarmaq məqsədi daşıyırdı. Esse xarakteri daşıyan bu yazıda tənqidçinin sərbəst ifadə tərzini hiss olunmaqdadır. Tənqidçi şairin mövzu qaynaqları, obrazları, ifadələri seçmə bacarığı, dilinin axıcılığı, bədii ifadə və təsvir vasitələrini işlətmə ustalığını diqqətə çatdırmaqla şairin poeziyasına lazım olan dəyəri vermiş olur. Şairin lirikasında klassik Şərq şeirinin və aşiq yaradıcılığının təsirinin vurğulanması tənqidçinin gəldiyi doğru qənaət idi. Bütün bunları aşkar etməkdə göstərdiyi cəhd şairin “poeziyanın canlı qəhrəmanı” kimi səciyyələnməsinə gətirib çıxarırdı. Şairin lirikasında həyatsevərlik əlamətlərinin önə çəkilməsi, onun “Həyat sevgisi” adlı şeirinin böyük əməllər uğrunda mübarizə aparan şairin yaradıcılıq etirafı kimi qeyd edilməsi Mikayıl Müşfiqin həyatdan nakam gətməsinə işarə idi. Məsud Əlioğlu “Osman Sarıvəllinin yaradıcılığında sənətkarlıq xüsusiyyətləri” məqaləsində şairin şeirlərinin sənətkarlıq cəhətdən fərdiliyini üzə çıxarmağı bacarmışdır. Şairin “Tut ağacı”, “Gətir, oğlum, gətir”, “Bənövşə” əsərlərinin Azərbaycan poeziyasının yenilik keyfiyyəti ilə zənginləşməsində əhəmiyyəti böyükdür. Bununla belə şairin yaradıcılığı az araşdırılmış, ədəbi irsinə lazım olan dəyər verilməmişdir. Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Məmməd Rahimlə eyni dövrdə yaradıcılığa başlasa da, onlar qədər ədəbi mühitdə tanınmamışdır. Bunun nəticəsi idi ki, Osman Sarıvəllinin yaradıcılıq üslubunun orijinallığı və fərqli yazı üslubu Məsud Əlioğlunun tədqiqatından kənarda qalmır. Şairin zəngin yaradıcılığı tənqidçinin qələmində öz real əksini tapmaqdadır. Tənqidçi şairin şeirlərinin ideyasına toxunur, sözdən qənaətlə istifadə etməsini, mövzu seçimində olan bacarığını, aydın fikirliliyini şairin istidadı ilə əlaqələndirirdi.

Osman Sarıvəlli 30-cu illərin ziddiyyətli bir vaxtında yaradıcılığa başlamışdı. 1934-cü ildə çap olunan “Dəmir sətirlərim” adlı şeirlər kitabı həmin dövrdə o qədər də diqqəti cəlb etmir. Bu kitaba daxil olan şeirlərdə şairin məna gözəlliyindən çox, forma xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verməsini Məsud Əlioğlu onun istedadının lazımı səviyyədə olmaması ilə əlaqələndirirdi. Məsud Əlioğlu şairin yaradıcılığını dörd mövzu (kənd mövzusu, cənub mövzusu, beynəlxalq mövzu, müharibə mövzusu) ətrafında təhlil etsə də, yaradıcılığının əsasında dayanan kənd təsvirinə daha çox yer ayırırdı. Çünki “Osmanın yaradıcılığında ən dərin təsir buraxan faktor onun öz bioqrafiyasıdır” [3]. Buna görə də şairin “Tut ağacı”, “Gətir, oğlum, gətir”, “Bənövşə” şeirinin simvolikasının təsviri onun şeir üslubunun həyatiliyini ifadə etməyə kömək edirdi. Tənqidçinin kəndin uşaq tərəvətinə təcəssüm etdirən “Tut ağacı” şeirinin simvolikasını açması şairin lirikasının dərinliyini üzə çıxarırdı. “Tut ağacı” itirilən, lakin yaşayan bir məhəbbətin şahididir” [4, 90]

deməklə saçlarına dən düşən şairin gənclik xatirəsinin izləri mənalandırılırdı. Şairin bənövşə obrazının da rəmzi səviyyəyə qaldırılması Osman Sarıvəlli sənətkarlığının incə qatlarından xəbər verirdi. Xüsusilə, bu istiqamətdə Vaqifin xatırlanması şairin yaradıcılığının xalqa bağlılığının açılmasına xidmət edirdi. Dərdli şairin xalqın oyanışını təmsil edən bənövşəyə müraciəti xalqın kədərinin böyüklüyünü göstərən bir vasitədir.

İstedadlı şair ədəbiyyata öz orijinal və yeni fərdi üslubu ilə gəlir. Zamanla şairin bu yenilik onun imzasına çevrilir. Osman Sarıvəlli deyəndə yada ilk öncə “Gətir, oğlum, gətir” şeiri düşür. Çünki bu şeir onun yaradıcılığının sütunudur. Kənddə yəhər üstündə böyüyən ata ilə şəhərdə beşikdə yatan oğlun bir-birindən fərqli həyat fəlsəfəsini göstərməklə onları bir-birinə qarşı qoymurdu. Məsud Əlioğlu belə qeyd edirdi ki, şair səliqəli şəhər həyatından çıxış edərək kəndin ağır mənzərəsini qabartmaq istəmişdir. Əsərin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün əhəmiyyəti Məsud Əlioğlunun bu sözləri ilə açılır: “Gətir, oğlum, gətir” şeiri sənətkarlıq cəhətdən Osman Sarıvəllinin, demək olar ki, ən qüvvətli, bitkin, ictimai mənə etibarilə qiymətli əsərlərindən biridir. Bu şeir poeziyamızın heç zaman köhnəlməyən, həmişə parlayan saf bir incisidir” [4, 140]. “Şəhriyarın düşüncələri” məqaləsində tənqidçi şairin “Heydərbabaya salam” şeirini şairin yaradıcılıq etirafı, həyat axtarırlarının yekunu kimi təqdim edirdi. Əsərin ideya-məzmun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini təhlil edən tənqidçi əsərin doğma ana dilində yazıldığı üçün bu qədər yayıldığını etiraf edir və bununla da Şəhriyar dühasının xalqı mahiyyətini üzə çıxarmış olurdu. “Azərbaycanda ədəbiyyat senzoru, fikir yasaqları dövründə şifahi söhbətlər şəklində izhar olunmuş gizli bir ədəbiyyat mərhələsi də mövcud olub. Məsələn, mən bilirəm ki, Şəhriyarın adını Azərbaycanda fikir dövryyəsinə qatanların ən fədakarı Məsud Əlioğludur. İndi atamdan mənə qalan əmanətlər içində “Heydərbabaya salam”ın Məsud Əlioğlunun oxusundan keçib göy qələmlə redaktə olunmuş nadir nüsxəsi də var...” [5]. Şəhriyarın təbiətində olan iki başlıca xüsusiyyətin – millilik və bəşəriyyətin vəhdət halında araşdırılması şairin yaradıcılığına verilən qiymətdən irəli gəlirdi. Əsər haqqında şairin yekun qənaəti belə idi ki, “Heydərbabaya salam” yeganə sənət incisidir ki, Şəhriyar bu əsərdə özünü tapmışdır. XX əsrdə klassik irsin layiqli davamçısı Əliağa Vahidin anadan olmasının 75-ci illiyi münasibətilə tənqidçi “Vahidin könül dünyası” məqaləsini yazır. Əliağa Vahid qəzəl janrına yenidən vətəndaşlıq hüququ verdiyi kimi, Məsud Əlioğlu da Əliağa Vahid yaradıcılığının timsalında qəzəl janrını əsrlərin sınağından keçmiş ecazkar möcüzə kimi təqdim edir: “Qəzəl yazmaq bacarığı xalq təfəkkürünün itiliyinə, vüsətli fikirləri söz, misra və beytlə ifadəyə gətirmək qabiliyyətinə dəlalət edir. Digər tərəfdən həmin müdrik təfəkküryanar bir qələbin hərarəti ilə - səmimiyyət və saflıq dolu xalq mədəniyyətinin sönməz odu ilə qızınır” [6, 161]. Füzuli ənənələrinin davamçısı kimi ədəbiyyatda tanınan şairin poeziyasının “ayrıca məktəb” kimi qeyd edilməsinin, “bu məktəbin yaradıcısı da, davamçısı da şairin özüdür” sözünün arxasında Vahid şeirinin açılmayan sirləri dayanır. Vahidin qəzəllərinin yeniliyi eşq və gözəllik məfhumunun işlənmə keyfiyyətində aşkarlanırdı. Tənqidçi Vahidin qəzəllərində klassik ədəbiyyatdan gələn “aşıq-məşuq”, “pərvanə-şam”, “gül-bülbül” ibarələrinin real, ictimai müstəvisinə daha çox önəm verir, düşündürücü, idraki əhəmiyyəti diqqətə çatdırırdı.

Tənqidçi Azərbaycan poeziyasının sənətkarlıq məsələlərinə müasirlik mövqeyindən yanaşmış, gənc şairlərin yaradıcılığını diqqət mərkəzində saxlamış, onların yaradıcılıq axtarırlarına qayğı ilə yanaşmışdır. “Gənc şairlərin əsərlərində sənətkarlıq məsələlərinə dair” məqaləsində ədəbiyyata yeni qədəmlərini atan şairlərin yolunu belə qiymətləndirir: “Sevinc hissi ilə demək lazımdır ki, bizim gənc şairlərin əksəriyyəti ədəbiyyata keçilməmiş yollarla gəlib çıxmışdır” [7, 3]. Məqalədə ədəbiyyata yeni gələn bu şairləri iki mərkəzdə təhlil edirdi. Əli Kərimli, Bəxtiyar Vahabzadə, Hüseyn Hüseynzadə kimi gəncləri fəal şairlər, Qabil İmamverdiyev, Adil Babayev, Nəbi Babayev, İslam Səfərli kimi şairləri ləng şairlər kimi dəyərləndirirdi. Bununla hər birinin müstəqil üsluba malik olduğunu üzə çıxarmağa çalışırdı. Əli Kərimin “Zoya kimi”, “İki sevgi”, “Poçtalyon”, “Kür, sənə bənzəyən nəğməm olaydı” şeirlərində standartlardan uzaq olub, düzgün yol seçməsinə, həyat hadisələrinin inandırıcı tərənnüm edilməsini, sünilikdən uzaq olmasını xüsusi qeyd etmişdir. Şairin “Qələbə simfoniyası” əsəri ona görə tənqid olunub ki, şeirdə ümumilik və soyuq mühakimələr vardır.

Məsud Əlioğlu Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığını iki mərhələyə böldü. Birinci mərhələni 1948-1951-ci illəri “durğunluq dövrü”, ikinci mərhələni 1952-1954-cü illəri “yenilik dövrü” kimi səciyyələndirirdi. Tənqidçi göstərirdi ki, onun ikinci dövrdə yazdığı “Ədəbi heykəl” və “Sadə adamlar” poemaları sənətkarlıq cəhətdən şairin yaradıcılığında yeniliyi ortaya çıxarır.

Hüseyn Arifin Məsud Əlioğlu haqqında yazdığı misralar tənqidçi qələminin şair irsinə verdiyi dəyəri ortaya çıxarır:

Məsud istiqanlı, alovlu, kövrək,
Bizimlə oturdu, bizimlə durdu.
Şeirimi oxuyub tərifləyəntək,
Deyərdim: - Həqiqi tənqidçidir bu! [8, 232].

Obyektivlik, tələbkarlıq, qərəzsiz fikirlər, yazı texnikasının aydınlığı, yeniliyə qarşı açıq olunması, tarixilik və müasirliyin vəhdəti Məsud Əlioğlunun bu tipli məqalələrində tənqidçi şəxsiyyətini formalaşdıran amillər idi. Mikayıl Müşfiq, Hacı Kərim Sanılı, Osman Sarıvəlli, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Əliağa Vahid yaradıcılığının araşdırılması ilə Məsud Əlioğlu Azərbaycan poeziyasının inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlioğlu M. Tənqidçinin düşüncələri. Bakı: Azər nəşr, 1968, 172 s.
2. Əlioğlu M. Hacı Kərim Sanılı // “Azərbaycan” jurnalı, 1966, № 9, s. 196-202.
3. Mir Cəlal. Gənc qələmlər // Ədəbiyyat qəzeti, 30 may 1934-cü il.
4. Vəliyev M. Osman Sarıvəllinin yaradıcılığında sənətkarlıq xüsusiyyətləri // “Azərbaycan” jurnalı, 1954, № 6, s. 135-152.
5. Turan A. Eşq və kədər yağmuru // “Ədəbiyyat” qəzeti, 29 sentyabr 2018-ci il, s. 9
6. Əlioğlu M. Darıxan adamlar. 2 cildə, I c., Bakı: Təhsil, 2009, 782 s.
7. Vəliyev M. Gənc şairlərin yaradıcılığında sənətkarlıq məsələlərinə dair // “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 1954, s. 3
8. Hüseyn A. Şeirlər. II cild. Toplayanı və redaktoru: Z. Hüseynzadə. Bakı: MBM, 2014, 488 s.

Нурлана Мамедова

Прорыв в поисках азербайджанской поэзии (масуда алиоглу как поэт- критик)

Резюме

В статье рассказывается о заслугах исследований Масуда Алиоглу в азербайджанской поэзии. В статьях критика о Микаила Мушфига, Хаджи Керима Санили, Османа Саривели, Махаммадхусейна Шахрияра, Алии Вахида принимает к сведению развития азербайджанской поэзии. В этих статьях критика в результате исследований стихов поэтов раскрываются новые качества новатора. Из примеров азербайджанской художественной литературы поэмы Гаджи Керим Санли "Аранская миграция", "Бой чести", "Беглецы Трута", поэмы Османа Сарвели "Тутовое дерево", "Принеси, сын мой, принеси", "Фиалка", поэма Махаммадхусейна Шахрияра "Приветствия Гейдар-бабе", на основе поэзии исследуются мысли Масуда Алиоглу о поэзии. Национальный колорит поэмы Гаджи Керим Санли, описание деревни в творчестве Османа Сарвели, национальность в поэзии Махаммадхусейна Шахрияра является одним из основных обсуждений. В газетях последователя традиции Физули Алиага Вахида выявляется обновление, сосредоточенные на концепции любви и красоты. В статьях, посвященных молодым поэтам, чувствуется забота и любовь критика к их творчеству. Описание природы Азербайджана, мотив любви к народу является фактором, связывающие друг с другом эти статьи.

Исследования Масуда Алиоглу в этой области показывают, что он не занимался только одной областью литературы и не ограничивался литературными и критическими взглядами определенного жанра. Масуда Алиоглу обратил внимание на всесторонний анализ художественного материала, сумел выявить оба персонажа как превосходную и ошибочную часть темы и выдвинул, чтобы оправдать проблему, которая была исследована автором. Отличающиеся научно-теоретическим уровнем эти поэзии, в настоящее время сохраняют свою актуальность.

Ключевые слова: Масуд Алиоглу, поэзия, инновации, национальность, народные обычаи.

Nurlana Mammadova

**Researches of innovative in azerbaijan poetry
(masud alioglu as the critic of poetry)
Summary**

The article describes the merits of Masud Alioglu's research in Azerbaijani poetry. In the articles of the critic about Mikayil Mushfig, Haji Kerim Sanili, Osman Sariveli, Mahammadhuseyn Shahriyar, Aliaga Vahid are reviewed on the way of development of Azerbaijani poetry. In these articles the novel features of poetry poems are revealed on the basis of critical research. Azerbaijani literary samples such as Haji Kerim Sanili's "Aran migration", "Fight of honor", "Trut fugitives" poems, Osman Sariveli's "Mulberry tree", "Bring it, my son, bring it", "Violet" poems, Mahammadhuseyn Shahriyar's poem "Hello to Heydarbaba" have been investigated based on Masud Alioglu's thoughts about poetry. The national color of the Haji Kerim Sanli poem, the description of the village in the work of Osman Sarveli, is one of the main issues discussed in this article in the article of Mahammadhuseyn Shahriyar poetry. In the ghazals of the follower of the tradition of Fizuli Aliaga Vahid, an update is revealed that focuses on the concept of love and beauty. In articles devoted to young poets, the care and love of a critic for their work is felt. The description of the nature of Azerbaijan, the motive of love for the people is a factor linking these articles with each other.

Masud Alioglu's research in this area shows that he did not deal with only one area of literature and did not restrict literary and critical views of a particular genre. Masud Alioghlu had pay attention to comprehensive analyze of art material, had managed to discover both characters like as superior and faulty part of the theme and put forward to justify the issue which had been researched by author. These works, which are chosen by scientific-theoretical level, now maintain their relevance.

Key words: Masud Alioglu, poetry, innovation, nationalism, folk customs

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.04.2019

Filologiya elmləri doktoru Məhəmmədli Mustafayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ULKER MURADOVA
Western Caspian University
Yasamal district, Press Avenue 18/7
ulkermuradova15@gmail.com

SHAKESPEARE'S POEM: VENUS AND ADONIS

Summary

The article pays attention to the problem of the first issue of the name "William Shakespeare" in print. The article analyzes the story "Venus and Adonis" which is based on the collection of paintings by Western European artists XVII - XVIII centuries. The article also discusses various interpretations of this popular art scene in the world of painting. As everybody knows it firstly appeared under the dedication of the poem "Venus and Adonis" in 1593. On the poem's title there is no surname of the poet. However it is possible to presuppose that there is the name "William" slightly covered in the epigraph from Ovid: Viliam, ireturvulgus...

The author proposes a new reading of this epigraph, taking into account the appellation to William: "Let profanes leave, William: golden-haired Apollo ministers me, serving full cup of Castalian water". Both poems of Shakespeare ("Venus and Adonis" and "Lucretia") are devoted to a noble person - Count Southampton. Shakespeare selects for the development of the plot those elements that give rise to poetic landscapes and lyrical effusions. If descriptions of reality interfere with Shakespeare's poetic works, they are only part of poetic adornment.

The content of Shakespeare's lyrics are reflections on the nature of many phenomena of life. As a rule, the expression of feelings is always clothed in a complex form associated with an endless chain of various associations. Shakespeare consciously chose precisely those who were already in the circle of attention of other poets, for the art here was not what to say, but the novelty of the approach to the topic and the novelty of expressive means. "Venus and Adonis." The poem was first printed in 1593.

There is reason to believe that Shakespeare attached great importance to the publication of this work and he himself followed his printing, which was carried out in the printing house of fellow countryman Shakespeare R. Field. External data for the dating of the writing of the poem is not, except for the testimony of style and figurative system. It is considered to be that its creation dates back to 1592.

Keywords: Shakespeare, poems, title, epigraph, Ovid.

William Shakespeare appeared in literature in 1593–1594 as a *deus ex machina* - suddenly and completely perfect: as a virtuoso of poetic form, as the author of sharp, large in volume (1194 lines - the first and 1855 lines - the second) and poems Venus and Adonis "and" Lucretia "(exactly on the title page; as" Disgraced Lucretia "the title is given before the text of the poem itself and is repeated in the footer [1, 25]).

One of the most famous love stories dedicated to the relationship of the gods and mere mortals, is the novel of Venus and Adonis - the heroes of the poem "Metamorphoses" by the ancient Roman poet Ovid. Story this love was not just a myth about the origin of a wonderful flower called anemone, and a symbol of one of the faces of passion - protective love. Venus was born from foam sea near the island Kiefera, after which light wind brought it to the island of Cyprus, where the young orts dressed her in beautiful dresses and crowned with a wreath of fragrant flowers. Where the goddess walked - flourished everywhere flowers She personified divine beauty and unfading youth, evoking love in the hearts of gods and mortals.

Thanks to this love spell, she reigned over the whole world, and even the gods could not confront her power.

No one, as far as is known, has seen the name "Shakespeare" printed before [1, 15]. It is curious that in these publications the name "Shakespeare" does not appear on the title in any way. It first appears on the signature of the dedication to the poem "Venus and Adonis":

[1, 41] The only hint of Shakespeare is found in Robert Green's book "On the worthless mind", but this is exactly a hint, the name itself is not called. In detail this hint, which turns out to be completely non-random, we analyze in [3, 115].

HenrieVVriothsley, Earle of Southampton, and Baron of Titchfield.

Right Honourable, I know not how I shall offend in dedicating my vnpolisht lines to your Lordship, nor how the worldevvill censure mee for choosing so strong a proppe to support so vveake a burthen, onelye if your Honourseeme but pleased, I account my selfehighly praised, and vowe to take aduantage of all idle houres, till I hauehonoured you vvith some grauerlabour. But if the first heire of my inuentionproue deformed, I shall be sorie it had so noble a god-father : and neuer after eare so barren a land, for feare it yeeld me still so bad a haruest, I leaue it to your honourablesuruey, and your Honor to your hearts content, vvwhich I wish may alvvaiesansvvere your ovvnnevish, and the vvorldshopefull expectation.

Your Honors in all dutie,

William Shakespeare.

Let us skip the appeal to the graph of Southampton, Baron Tichfield, the rate of translation of whose last name (Wriothsley) into Russian has not yet been fully formed, and the ritual appeal to the high person is generally translatable only conditionally, and we will give our own translation of the main text:

Honorable! I don't know whether I'm wrong to dedicate my imperfect lines to Your Grace, nor whether the world will condemn me for choosing such a powerful support for supporting such a light-weight fruit, but if Your Honor shows a little satisfaction, it will be for me highly valued and I swear to spend all my free time to glorify you with more serious work. But if this first heir of my invention turns out to be ugly, I can only regret that he received such a noble godfather: and never again will I plow such barren lands out of fear of receiving such a bad harvest. I leave this to your noble consideration and your honor to your heartfelt satisfaction, which, and I wish you, would always correspond to your own aspirations and hopes of a hopeful world. For his work, the artist chose the moment, depicting love pastoral, when the feelings of the heroes are not yet burdened with a premonition of imminent disaster. Verkol does not refuse the image hunting attributes: spears, quiver with arrows, hunting horn, as well as dogs. Venus looks at Adonis with adoration, bent over her. She is not trying keep a loved one, does not take any decisive action, and the movement and development in the composition are expressed by the waving cloak of Adonis and swiftly flying cupid with a burning torch, heralding the triumph of love.

The principal is the translation of the definition by the author of the work itself: "the first heire of my inuention". The Oxford English Dictionary, when interpreting the word heire (heir) in a figurative sense, as a work, a product of an invention, refers specifically to this text, that is, accordingly, allows another interpretation of the word heire, not a figurative one. [1, 123] Usually they translate "the firstborn of my fantasy", but in one of the latest translations of this dedication, made by I.O. Shaitanov, challenged the correct use of the word "fantasy" (in the place of the original inuention) and, in our opinion, rightly so. However, further I.O. Shaytanov, based on his own interpretation of ancient rhetorical theory, suggests to understand the term "invention" (inuention) as "poetry," that is, it gives a general formulation of the expression as "the firstborn of my poetry" [5, 75].

This is a bold, but far from unconditional solution. Since the word inuention is the key here, it should be translated as "invention", leaving room for any interpretation, without a priori imposing the concept. In addition, the "firstborn" is an absolutely optional translation, albeit a traditional one.

The literal "first heir of my invention" retains the ambiguity of the text of the original. Venus was born from foam sea near the island Kiefera, after which light wind brought it to the island of Cyprus, where the young orts dressed her in beautiful dresses and crowned with a wreath of fragrant flowers. Where the goddess walked - flourished everywhere flowers she personified divine beauty and unfading youth, evoking love in the hearts of gods and mortals.

Thanks to this love spell, she reigned over the whole world, and even the gods could not confront her power. But the very goddess of love could not escape suffering. She had to mourn her beloved Adonis, son of the king of Cyprus and Myrrh. Lived in Cyprus fair and wise King Kinir. He was born in Byblos and suffered to Cyprus to achieve Phoenician culture.

The king taught the inhabitants of the island his native music, dances, and many handicrafts. Once Venus descended into Tartar and asked Persephone what became of the casket that had once been given to her for storage. Persephone called the young man to her unearthly beauty. Young Adonis was so beautiful that Venus immediately caught fire passion and demanded to return it. But Adonis was already Persephone's secret lover, and she flatly refused. Then Venus had to turn to Zeus. But that did not want to resolve the disputes of the goddesses who did not share the handsome man, and handed it over to the court under the chairmanship of the muse Calliope.

She recognized for Venus and Persephone equal rights and decided that adonis would spend time with each in turn. Indeed, it is difficult to say unequivocally what this invention refers to: the name "Shakespeare", as I. Kant believes, or the next after the dedication work, or both together and one way or another "William Shakespeare" This page first appears in print. At least in its full form for the first time, because although the author's name is not on the usual place of the title page, there is reason to suspect him elsewhere: besides the title, there is also a peculiar epigraph, and not only this book, but also all the creativity of the poet. [7, 6]

However, if you mentally move the first letter of the word "miretur" at least half a millimeter to the left, it turns out that the author's name still appears on the title page, though in romanized form:

*Let the profane go, William: after all, the golden-wise Apollo himself
He gives me a cup full of kastal water full [4, 209].*

or:

*Let the mob retire, William: Apollo himself golden-eyed
He gives me a cup full of kastal water.*

However, this decoding only introduces the name "William", the basic meaning of the Ovidiev couplet does not change, the first sentence essentially means "Out, the uninitiated!" both in the original, ovidiyev version, and with the slightly "m" shifted slightly. Here is what you can literally deduct from Ovid: Let the crowd marvel at the rough, and let the golden-eyed Apollo give me a cup full of Kastal water. By the way, if you read the original couplets outside the context of Ovid's entire poem (and most of the readers perceived, perceived and will perceive it exactly outside the ancient context), then certain germen-ticheskie difficulties with starting three words will also arise: Viliamireturvulgus. Translation options (Let the crowd be astonished by the rough, as well as the Low let the mockery be motivated - G. Kruzhkov's option) do not give an idea of what vilia is (coarse, low) and why the crowds of people should be embarrassed by this or be amazed. Although it is hard to understand what the crowd should indulge in, it can hardly be assumed that we mean the rudeness of the theatrical productions of the shake scene mentioned by Green, or the rudeness of the representatives of the theater orchestra, where the spectators spat on the ground under the legs [6, 407]. Then you can interpret the epigraph as follows: let the crowd rejoice at the sight of wildness on the stage or from its own wildness, but I will drink Castell water from a bowl given to me by Apollo himself. Thus, the phrase presumably makes sense in opposing

the aspirations of the crowd (possibly theatrical audience) and the aspirations of the elect (perhaps the readers), and therefore ultimately the opposition of the playwright and the poet.

In essence, this “epigraph” refers to the poet himself, who was not explicitly named on the title of the poem “Venus and Adonis”, but appears as a signature on the dedication on the next page of this book. The dedication together with the epigraph as if declares that this poet writes not for the crowd, but for the elect. One, the most elected, is even called: Henry Rizley (or Rayotsley), the third Earl of Southampton. Moreover, the poet, judging by the “servant”, who supplies him with water from the Kastalsky spring (“Apollo is golden-wise”), and he himself is from among the elect and is not ashamed of it.

The only hint of Shakespeare is found in Robert Green’s book “On the worthless mind” [2], but this is exactly a hint, the name itself is not called. In detail this hint, which turns out to be completely non-random, we analyze in [3, 119].

And the italic set in the first edition allows such a division of words even without any movement: the minimum spaces between “a” and “m” and between “m” and “I” are almost identical, there is more air between “a” and “m” “Occurs due to the peculiarity of the shape of the letter” a “. It is significant that in subsequent editions of this poem, the intervals between words are made clearer. [3, 100]

The possibility of such a transfer is confirmed by the famous Russian Latin artist N.A. Fedorov. [4, 42]

The famous Latin expression *Proculeste, profani !*, used as an epigraph, for example, A.S. Pushkin (poem “The Poet and the crowd”). [5, 175]

In any case, we can talk about the theater. Peter Aroyd notes: ““ Vilia ”still has the meaning of “ public shows ”; their outstanding example was the public theater in London of the sixteenth century. Shakespeare says that “the wonderful Apollo” will lead him “to the source of the muses”, thus breaking his connection with the “low spectacles” of the theatrical stages” [9, 407].

References

1. Lucrece. London, 1594.
2. Greenes, groats-worth of wit, bought with a million of repentance. London, 1592.
3. Peshkov I.V. Pochemu Robert Grin zagroshuma (ostroumija) kajalsjana million? // Bestiarij v slovesnostiiizobrazitel’nomiskusstve. , 2012. S. 97–126.
4. The Oxford English Dictionary. 2nd
5. Shajtanov I.O. Shekspir.M., 2014.174–175.
6. Kant I. «EstafetaFeniksov». Milwaukee, 2008.V 2 t. T. 1. S. 407–408.
7. Venus and Adonis. London, 1593.
8. OvidiusNaso P. Amores. 15. 35.
9. Akrojd P. Shekspir. Biografija.M., 2009.193.

Поэма Шекспира: Венера и Адонис**Резюме**

В статье привлекается внимание к проблеме первого появления имени «Уильям Шекспир» в печати. Статья посвящена анализу сюжета «Венера и Адонис» на основе коллекции полотен западноевропейских мастеров XVII – XVIII вв. В статье также рассматриваются разнообразные трактовки этого популярного в искусстве сюжета в мировой живописи. Как было известно до сих пор, впервые оно появилось под посвящением поэмы «Венера и Адонис» в 1593 году. На самом титуле фамилия поэта отсутствует. Однако есть возможность предположить, что имя «Уильям» на титуле имеется в слегка завуалированном виде в эпитафии из Овидия (Viliam, iretur vulgus). Автор предлагает вариант нового чтения этого эпитафия — с учетом обращения к Уильяму: «Пусть профаны уходят, Уильям: ведь сам Аполлон златокудрий / Чашу с кастальской водою полную мне подает». Обе поэмы Шекспира («Венера и Адонис» и «Лукреция») посвящены знатному лицу - графу Саутгемпτονу.

Шекспир отбирает для развития сюжета те элементы, которые дают повод для поэтических пейзажей и лирических излияний. Если описания действительности и вторгаются в стихотворные произведения Шекспира, то составляют лишь часть поэтического украшения. Содержанием лирики Шекспира являются размышления о природе многих явлений жизни. Как правило, выражение чувств всегда облечено в сложную форму, связанную с бесконечной цепью различных ассоциаций.

Шекспир сознательно выбирал именно такие, которые уже были в кругу внимания других поэтов, ибо искусство здесь состояло не в том, что сказать, а в новизне подхода к теме и новизне выразительных средств. «Венера и Адонис». Поэма была впервые напечатана в 1593 году. Есть основания полагать, что Шекспир придавал большое значение публикации этого произведения и сам следил за его печатанием, которое осуществлялось в типографии земляка Шекспира Р. Филда. Внешних данных для датировки написания поэмы нет, за исключением показаний стиля и образной системы. Принято считать, что создание ее относится к 1592 году.

Ключевые слова: Шекспир, поэмы, титул, эпитафия, Овидий.

Ü.Muradova

Şekspirin poeması: Venus və Adonis**Xülasə**

Məqalədə çap olunan "William Shakespeare" adlı ilk sayının probleminə diqqət yetirilir. Məqalədə, "Venus və Adonis" əsərinin əsərlərinin toplusuna əsaslanaraq təhlil edilir. Məqalədə eyni zamanda də rəssamlıq dünyasında bu populyar incəsənət səhnəsinin müxtəlif şərhlərini müzakirə edir. Məqalədə eyni zamanda rəssamlıq dünyasında bu populyar incəsənət səhnəsinin müxtəlif şərhlərini müzakirə edir. Hər kəs bilir ki, ilk növbədə 1593-cü ildə "Venus və Adonis" poemasının fədakarlığı ilə ortaya çıxmışdır.

Şerinin ünvanında şairin soyadı yoxdur. Lakin Ovid epigrafinda yüngül bir şəkildə əhatə olunan "Vilyam" adının olduğunu düşünmək mümkündür: Viliam, iretur vulgus... Müəllif Uilyamın apellyasiyasını nəzərə alaraq bu epigrafin yeni bir oxunuşunu təklif edir: buraxın, Uilyam qızıl saçlı Apollon mənə xidmət edir, tam kuboku Castalian suya xidmət edir".

Şekspirin hər iki şeiri ("Venus və Adonis" və "Lucretia") bir nəcib insana həsr olunur - Sauthampton sayılır. Şekspir, şeirsel mənzərələrə və lirik effusiyaya səbəb olan elementləri inkişaf etdirmək üçün seçir.

Həqiqətin təsviri Şakespirin poetik əsərlərinə müdaxilə edərsə, onlar yalnız poetik bəzək parçasıdır. Şekspirin sözlərinin məzmunu həyatın bir çox hadisəsinin təbiətinə əks olunur. Bir qayda olaraq, duyğuların ifadəsi həmişə müxtəlif assosiasiyaların sonsuz zənciri ilə əlaqəli kompleks bir formada bəzənir.

Şakespir şüurlu şəkildə digər şairlərin diqqətini cəkmələri seçdi, burada sənət nə demək deyil, mövzuya yanaşmanın yenilənməsi və ifadəli vasitələrin yeniliyi idi. "Venus və Adonis". Şeir ilk olaraq 1593-cü ildə çap edilmişdir. Şeksirin bu işin nəşrinə böyük əhəmiyyət verdiyinə inanmaq üçün bir səbəb var və özü də həmsöhbət Şakspir R. Fieldun basım evində aparılan təzyiqi izlədi. Şerinin yazılmasının tarixi üçün xarici məlumatlar stil və məcazi sistemin ifadəsi istisna olmaqla deyil. Onun yaradıldığı 1592-ci ilə qədərdir.

Açar sözlər: Şekspir, şeirlər, başlıq, epigraf, Ovid.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Şahin Xəlilli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SEVİNC ƏLİYEVƏ
Bakı Slavyan Universiteti
Süleyman Rüstəm
f.seva79@mail.ru

ОБРАЗ ЭРАСТА ФАНДОРИНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БОРИСА АКУНИНА

Резюме

Творчество Бориса Акунина – неиссякаемый источник для исследования. Литературоведы и критики предлагают различные интерпретации его творчества, на различных форумах поклонники образа Фандорина проводят параллели, исследователи пишут многотомные научные труды. Такой большой интерес к развлекательной литературе, подчеркивает уникальный талант Бориса Акунина, как выдающегося беллетриста XX века. Эраст Фандорин – является главным героем «Фандоринского цикла», состоящей из 18 книг. Он внешне очень красив, строен, умеет не только владеть секретами древнеяпонских мудрецов, но и в совершенстве использовать навыки древнего мастерства, имеет необыкновенную дедукцию и моральные ценности. Эраст Фандорин, воплотил в себе интеллектуальность, образованность, красоту интеллигента-детектива всех образов возникших до сегодняшнего времени. В произведении «Черный город» события происходят в начале XX века в Баку. В этот период Баку являлся средоточием людей из всех концов света, которых сплотил интерес к нефти.

Ключевые слова – беллетристика, образ, постмодернизм, детективный роман, проект

В наши дни ряд критиков дискутируют о том, как правильнее оценивать осязаемую разницу между традиционной элитарной и массовой литературой. Последнее в основном приобрело определённую популярность на рубеже XX-XXI веков. Этот вопрос приобретает, особую остроту и актуальность, когда речь идёт о детективных романах Бориса Акунина – видного русского писателя, нередко балансирующего в своём творчестве на грани элитарной и массовой литератур.

Основная серия Акунинского проекта получила название «Фандоринский цикл». В него вошли следующие романы: «Турецкий гамбит», «Азазель», «Смерть Ахиллеса», «Левиафан», «Весь мир – театр», «Особые поручения», «Декоратор», «Пиковый валет», «Любовник смерти», «Коронация», «Статский советник», «Инь и янь», «Любовница смерти», «Черный город» и другие. Каждый из этих романов – определённый этап в творчестве Акунина. Но в совокупности своей он образует очень большой цикл человеческих нравов, вернее, проект, смысл которого, почти по-бальзаковски, должен был охватить не только детективные сюжеты, но также вобрать в себя ряд ценных психологических и философских наблюдений писателя. Порою они оказывались очень тонкими. Без ложной скромности Акунин сам дал определение проекту: «Я задумал замысловатый чертёж, сложный и многокомпонентный. Поэтому это и есть проект. По моему предположению, корни литературного произведения находятся не в сердце, а прежде всего в голове» [4, с.12]. Так, писатель с помощью задуманного им большого и многопланового проекта попытался представить свои романы читателям и критике как продукт не столько творческого вдохновения, сколько современных профессиональных технологий. Одно другому, как говорится, не мешает, а в настоящем случае, напротив, удачно дополняет.

Продолжим мысль автора этого проекта. Детективные романы Акунина неправомерно вычленять из поля беллетристики, так как любое современное «фэнтези», как правило, содержит в себе беллетризованное начало. Но у создателя «фандоринского

цикла» оно не всегда доминирует. В итоге складывается мозаичная картина, в которой элементы занимательности, юмористики и развлекательности соединены с глубиной содержания. Далее, стилизация под классику, в свою очередь, вовсе не снижает актуальности идей в наше время, а соблюдение норм и принципов европейского постмодерна не отрицает наличие интересных творческих находок, ценных не только с точки зрения раскрытия нити преступления.

Центральным героем и излюбленным персонажем большинства повестей и романов Б. Акунина является Эраст Петрович Фандорин. Кто же он такой? Писатель создаёт образ уникального сыщика, который жил в XIX веке. По задумке автора, он, бесспорно, идеализирован, предстаёт как классический «Рыцарь без страха и упрёка». При всём виртуозном мастерстве, серьёзности и ответственности, он крайне сердоболен, часто оказывает помощь сирым и убогим, но сам же порою нуждается в совете и защите. Как и в знаменитом своём последователе – Шерлоке Холмсе Конан-Дойля – фантазией художника сгруппированы черты вымышленного персонажа. Но по ходу чтения романов Акунина создаётся впечатление, что сыщик реально существовал. Собственно говоря, относительная достоверность Эраста Фандорина подкрепляется умело выбранной писателем эпохи XIX столетия, которая напоминает атмосферу английского викторианского романа того же периода. Более того, реминисценции и переплетение стилей классиков – Достоевского, Гоголя и некоторых других также помогает писателю создать атмосферу эпохи столетней давности. Эраст Петрович так умело вписывается в контекст этого времени, что его приключения и жизнеописание, кажется, не нарушают общего хода реальных событий.

Эрасту Фандорину свойственны черты многих классических героев, в том числе Чайльд-Гарольда. Фандорин, как и Чайльд-Гарольд, - это аристократ, потомственный дворянин. В начале романа сыщику, как и Чайльд-Гарольду, 19 лет. Оба по ходу действий разбивают женские сердца. Пресытившись светом, не испытывая тоски и сожаления, оба героя покидают отчий дом, уплыв морем в дальние страны. По своей сути и Чайльд-Гарольд, и Фандорин одиноки. Одним словом, внешнее сходство, социальное положение, возраст, успех у дам, ощущение усталости от света и путешествие в дальние страны – все это вместе взятое связывает этих героев. У Эраста Петровича много сходства и с Печориным. Оба обладают привлекательным внешним видом, привычкой одеваться «с иголочки», отличительными чертами – у Фандорина седые виски, у Печорина - морщины на молодом лице. Все сказанное дает основание полагать, что образ Фандорина – это в некотором роде «сплав» черт как классических, так и современных героев. Такое понимание образа Фандорина подтверждается и высказыванием самого автора: «Берешь у своих любимых литературных героев только те черты, которые тебе в них нравятся: вечное одиночество Печорина, строгую красоту Болконского, нравственный камертон князя Мышкина, траурную бравурность полковника Най-Турса. Затем прибавляешь кое-что от себя. Сейчас для меня Фандорин совершенно живой человек. Я его слышу, я его вижу, у меня дома висит его портрет. Картина попалась мне на глаза в антикварном магазине, и я не мог ее не купить: портрет неизвестного чиновника, датированный 1894 годом, - вылитый Эраст Петрович». Хотя центральный отнюдь не является «копией» героев классики прошлых веков и настоящего, но в то же время как бы «возвращает» память читателя к давно знакомым и любимым образам. Распорядок дня жизни, придуманный Фандориным исключительно для себя, а не в целях выглядеть приличнее в светском обществе, в той степени не конкретен, а именно символичен, что находит своё дальнейшее авторское пояснение. Оказывается, эти правила вовсе не продиктованы желанием как-то обустроить свой собственный мир, а попыткой войти, по словам Акунина, в «мировое пространство, некоторым образом организовать его, вернее, то, что находится в непосредственной близости от самого Фандорина» (1, с. 70). Но это решение даётся автором уже на знаково-символическом, семиотическом уровне. Эта важная тема проходит не только в «Коронации», но и сквозь многие другие романы о Фандорине. Без

«личных правил» герою не выжить в мире-хаосе. Мир буквально «рушится» у Фандорина на глазах: погибает от взрыва бандероли его невеста («Азazelь»), «угасает» вторая его настоящая любовь О-Юми («Алмазная колесница»), уходит в монастырь другая его любимая Катерина («из романа «Декоратор»), печальна судьба высокопоставленного Петербургского чиновника – негодяя, провокатора, агента, который создал террористическую организацию. Собственные правила для Фандорина – это точка опоры, философия жизни, помогающая ему выжить в этом безграничном хаосе. В свою очередь добрые поступки – это главный, и, быть может, единственно верный ориентир для центрального героя. Сложно судить о том, отчего конкретно происходят истоки одиночества как главного героя, так и некоторых второстепенных персонажей Б. Акунина. Можно говорить о наличии экзистенциальных мотивов, когда одиночество персонажей осложняется драматической развязкой. Ещё раз повторим, какое большое значение на философию и символику произведений оказала эстетика постмодернизма, в особенности роман У. Эко «Имя Розы». Большинство русских критиков было установлено: Акунин не стремится к искусственной подражательности в буквальном смысле слова. Для его творческой манеры письма характерно как принятие некоторых мировоззренческих позиций других писателей извне, так и откровенная непричастность к тем или иным возобладавшим литературно-философским течениям. Всё зависит от манифестируемых Акуниным идей в конкретных произведениях.

Фандорин не любит и азартных игр, хотя ему и обеспечен стопроцентный успех. Но, как говорит древнейшее учение, «благородный муж» не должен ни в чем состязаться. Так и Фандорин на протяжении всех романов, так или иначе, показывает свою нелюбовь к азартным играм, всячески избегает их, а если приходится участвовать в подобной игре, отдает выигрыш другому, наиболее нуждающемуся. В этом проявляются человеколюбие, гуманность и сострадание к ближнему, к человеку угнетенному и забитому, такому, как, например, Софья Диогеновна Благолепова (капитанская дочь, оставшаяся после смерти отца без средств к существованию в чужой стране). Здесь мы имеем дело со случаем, когда автор соединяет философию и символику Востока с темой «униженных и оскорбленных». Проявляя человеколюбие, Фандорин дает возможность героине начать новую жизнь, более достойную и интересную, а читателю поверить в то, что Добро и Бескорыстие побеждают, хотя бы только в романе.

Помимо ярко выраженной исторической составляющей романов Акунина, читатель может обнаружить такой интересный пласт, как символично-мифологический. Он пронизывает многие романы о Фандорине. Уместно будет отметить, какое большое значение играли разные ритуалы ещё со времён средневековой литературы. Как нам видится, чаще всего писатель предпочитает символизировать библейские мифы. Покажем это на примере романа «Азazelь». Известно, что в иудаизме Азazelь является демоническим существом. В Библии он включён в контекст символического ритуала под названием «День искупления». Грехи народа в этот день принимали на себя два козла. В этом необычном ритуале не было ничего ироничного; один козёл (он же, как в поговорке – «козел отпущения») являлся искупительной жертвой Яхве, другой предназначался Азazelю.

Далее, в романе «Смерть Ахиллеса» также присутствует символично-мифологический дискурс, связанный с греческим мифом об Ахиллесе – одним из наиболее прославленных героев Троянской войны. Как и древнегреческий герой, Михаил Соболев показан, как прославленный полководец, прозванный Ахиллесом из-за большого количества блестящих побед в Плевне и Туркестане. Таким образом, само имя Ахиллеса становится знаковым. Это – прообраз силы, мужества и непоколебимости. После многочисленных побед в сражениях его стали называть «неуязвимым Ахиллесом», которому не страшны никакие сражения. Но, как и у древнегреческого героя, у Белого Генерала была своя «ахиллесова пята»; он был большим поклонником прекрасных дам. Начиная представлять реальную угрозу для царя-императора, был приговорен тайным императорским судом к

смерти. Любимое вино генерала, отравленное сильно действующим ядом, которое преподносит дама, есть причина смерти генерала в романе.

В том же символическом ключе дан и образ Эраста Фандорина в романе «Любовник Смерти». Сыщик здесь сравнивается с Одиссеем Гомера. Подобно древнегреческому герою, он спускается в пещеру подземелья Хитровки и сражается там с Циклопом, а именно с Будочником, хозяином Хитровки, предавшим закон и ставшим хладнокровным убийцей. Но Хитровка-то – это общеизвестный в российской истории конца XIX столетия пункт сбора воров и грабителей. Вновь нам хотелось бы провести параллель с теми произведениями, в которых реальные события теряют всяческий символический смысл. Прежде всего, укажем на знаменитый роман В.А. Гиляровского «Москва и москвичи» [3, 347]. В нём описывается встреча московского сыщика с «Некоронованным королём Хитровки», в результате чего выясняется, «чьи люди брали Ризницу». Но у Гиляровского всё описание даётся в мрачных и строго реалистических тонах. Никаких сравнений или сопоставлений с героями прошлого, как нет авторских комментариев, цитат из других произведений и т.п. У Акунина те же самые исторические события подаются совершенно в ином свете. В поединке с вымышленным Будочником сыщик одерживает верх и выходит на свет целым и невредимым. В отличие от реальной истории Хитровки, здесь также в символическом аспекте Акуниным дано явление Бога, причём, оно связано с многоликостью истин, развенчивающих былые представления и знания о нем. Крест, на котором был распят Христом, как и его безгрешная жизнь подвергаются сомнению. (Для сравнения: в «Маятнике Фуко» У. Эко устами одного из персонажей читателю предлагается аналогичная версия: «Значит, Иисуса, всё ж не распяли, поэтому-то тамплиеры и оспаривают, собственно говоря, крест – как символ. И не Грааль, но Иисуса самого увезли во Францию, где он укрывался у каббалистов» [5, 222].

Расшифровка знаков – стойкий и часто повторяющийся в романах Акунина приём. Например, герои в интересах дела устраивают маскарад, и каждая, даже малая деталь внешности становится символически значимой. Эраст Фандорин использует накладные бакенбарды как знак принадлежности к высшему сословию. В таком виде он проникает в клуб «Любовники смерти», назвавшись именем японского принца, искателя острых ощущений Гэндзи. Члены некоторых клубов, подобно приключениям принца Флоризеля из известного романа Стивенсона, убивают друг друга согласно плану, ими разработанному. Правда, убийство «выглядит» в глазах света либо как несчастный случай, скоростная смерть, либо как самоубийство. Фандорин на протяжении своего пребывания в одном из таких клубов разгадывает смысл таинственных знаков, посылаемых «любовникам» в целях предотвращения очередного преступления. То, что для всех в предсмертных письмах молодых поэтов – молчащие предметы, мелочи, не говорящие ни о чем: «Странно еще, что посланец в белом плаще в ту ночь приснился, только двое из них. Правда, судя по предсмертному стихотворению, незнакомец, привидевшийся юноше, был суровым, черноглазым и прибыл нормальным порядком, через дверь; девушке же приснился некто со светлым взором, да и предпочел окно», для Фандорина – говорящие знаки, приведшие сыщика к преступнику. Разгадав коды, сыщик и обнаружил убийцу. Им оказался председатель «клуба самоубийц» – сеньор Просперо. Как и принц Флоризель, Фандорин вершит правосудие.

Примечательно, что герой часто «выходит сухим из воды» в опасных ситуациях благодаря особенным символическим атрибутам. Нефритовые четки для Фандорина, – своего рода талисман, помогающий им. С помощью литературного «досье» мы выяснили, что Фандорин, скорее, романтический герой, характер которого меняется под влиянием жизненных обстоятельств. Читатель впервые знакомится с ним в 1876 г., когда молодому чиновнику всего лишь 19 лет, а события последнего на сегодняшний день романа «Весь мир театр» происходят уже в начале XX века. Точнее, в 1911 г., когда Фандорину соответственно 55 лет. За этот романтический промежуток времени перед читателем представлена вся жизнь сыщика. Он знакомится со всеми взлетами и падениями,

любовными историями, приключениями и утратами. Все вышесказанное дает основание полагать, что Б. Акунин, применяя в большом количестве в своих романах восточную, точнее, японскую философию и символику, как точки опоры для главного героя, заметно адаптирует их, даёт в легкодоступной форме, апеллируя к интересу как интеллектуального читателя, так и массового.

Наконец, скажем несколько слов о романе, который стоит особняком в творчестве Б.Акунина, но также имеет отношение к настоящей теме. Это роман о Баку под названием «Чёрный город». Уже пожилой Фандорин ведёт расследование так называемого «Сараевского» покушения на императора Николая I. в Азербайджане в начале XX века. Роман тут же вводит читателя в атмосферу таинственности («В чёрном-чёрном городе, на чёрной-чёрной улице...») [2, 5]. Это не только интригующее начало, но и символ «красного террора», чём ещё совсем в недавнее (советское) время писать было совершенно невозможно. Фандорин занят долгими поисками революционера-большевика. Но одна только одна сюжетная нить, которая перекликается с общей панорамой нашей столицы, представленной как «город контрастов». Впрочем, Горького Акунин вовсе не дублирует; он просто регистрирует реальное положение дел, когда с одной стороны высятся дворцы нефтяных магнатов, а с другой люди ютятся в хижинах, напоминающих ему «обмертвевшие котлованы». Это фактическая и неприглядная картина Баку дореволюционных (1914-1915) лет. В процессе расследования Фандорин претерпевает тяжёлые превратности судьбы. Он не только охотится за опасным преступником по кличке «Одиссей/ Дятел», но и сам попадает в сети врагов. Конец произведения – точка жизненного пути Фандорина. Он раскрыл заговор, но предатель Гасым, «одетый в чёрное», убивает его. Не обходится автор и без символических образов. Словно в пушкинской «Сказке о золотом петушке», появляется своя «Шемаханская царица», восточная красавица, мечтающая о свободной жизни на Западе. Переключение внимания Акунина с политических тем на сугубо бытовые придаёт детективному роману авантюрно-социальный оттенок.

Осмысление национальных реалий здесь также дано автором в символическом ключе: Восток и Запад (а мы уже имели возможность наблюдать это противостояние на примере развития Акуниным японской тематики) имеют характерные отличительные признаки. Но в силу того обстоятельства, что писатель попеременно перебрасывает Фандорина из Москвы в Баку, и герой оказывается в гуще разных по накалу борьбы событий, восточный колорит и менталитет азербайджанских рабочих-нефтяников причудливо переплетается с символично-философскими и эстетическими категориями иной культуры.

Все вышесказанное позволяет нам сделать вывод, что Б. Акунин, намеренно стилизуя свои повести и романы в духе современных течений и направлений с одной стороны, классиков, - с другой, добивается большой славы и широкой популярности, как ортодоксальный автор детективов. Было показано, что в ряду современных представителей этого жанра он занимает особое место. Огромный цикл романов о гениальном сыщике XIX столетия Фандорине и других произведениях развлекательно-занимательный ракурс повествования является лишь интригующим читателей началом. Центр тяжести падает на проблематику, в которой оживают принципы подлинно высокой нравственности и манифестирует возврат к лучшим эстетическим ценностям.

Литература

1. Акунин Б. Коронация, или Последний из романов. М.: Захаров, 2002, 448 с.
2. Акунин Б. Чёрный город. М.: Захаров, 2012, 352 с.
3. Гиляровский. В.А. Москва и москвичи. Роман. Минск: Народная асвета, 1989, 347 с.

4. Чхартишвили Г. Писатель и самоубийство. М.: Захаров, 2006. В двух томах. Т.1, 463 с.
5. Эко У. Открытое произведение. Форма и неопределенность в современной поэтике. СПб: Симпозиум, 2006, 222 с.

Əliyeva Sevinc

Boris Akunin əsərlərində Erast Fandorin obrazı

Xülasə

Boris Akunin yaradıcılığı – tədqiqat üçün tükənməz bir mənbədir. Ədəbiyyatşünaslar və təncidçilər onun yaradıcılığının müxtəlif interpretasiyalarını təklif edirlər, forumlarda Fandorinin pərəstişkarları ədəbi paralellər haqqında məlumatlarla paylaşirlar, tədqiqatçılar iri həcmli dissertasiyalar yazırlar. Əyləncəli ədəbiyyata olan belə maraq, Boris Akuninin XX əsrin görkəmli belletristi kimi, unikal istedadını vurğulayır. Erast Fandorin – Boris Akunin yaratdığı “Fandorin sikli” adlı 18 kitabdan ibarət olan silsilənin baş qəhrəmanıdır. O zahirən gözəl, qamətli, gizli qədim yapon döyüşünün sirrlərini bilməklə yanaşı, tətbiq etməyi bacaran və eynizamanda dərin biliklər, qeyri-adi deduksiya bacarığına malik, böyük mənəvi dəyərlərə malik olan bir şəxsdir. Erast Fandorin, özündə bu dövrə qədər yaranmış ən intellektual, savadlı və yaraşılıq detektiv-zadəgan obrazını toplamışdır. “Qara şəhər” adlı əsərində hadisələr XX əsrin əvvəllərində Bakıda baş verirdi. Bu zaman Bakı şəhəri dünyanın hər yerindən gəlmiş insanlarla dolu olub, bura hər kəsi neftə olan maraq toplayır.

Boris Akunin Erast Fandorin haqqında silsilə əsərlərində Şərq və Qərb mövzusunda istifadə edərək, milli reallıqları simvolik prizmadan təsvir edir. Bu isə əsərlərin daha da dolğun və maraqlı olmasına gətirir.

Açar sözlər – belletristika, obraz, postmodernizm, detektiv roman, proyekt

Sevinj Aliyeva

The image of Erast Fandorin in the works of Boris Akunin

Summary

Boris Akun's creativity is an inexhaustible source for research. Literary critics and critics offer different interpretations of his creativity, forums at Fandor's fans share stories about literary parallels, and researchers write extensive theses. Such interest in entertaining literature emphasizes Boris Akuni's unique talent as the outstanding belletrist of the twentieth century. Erast Fandorin is the chief array of 18 books called "Fandorin Cycle" created by Boris Akunin. In addition to knowing the secrets of the seemingly beautiful, slender, secret ancient Japanese warfare, he is a person with a great deal of moral values capable of extensive knowledge, unusual deductive ability to succeed and learn. Erast Fandorin has collected the most intelligent, educated and dignified detective-noble image ever emerged from this era. In the "Black city", events took place in Baku early in the twentieth century. At that time, Baku was full of people from all over the world, and it attracts everyone's interest in the oil. Boris Akunin describes national reality in symbolic prism, using the East and West theme in Erast Fandor's series. This makes the works even fuller and more interesting

Key worlds – fiction, image, postmodernism, detective novel, project

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Naida Məmmədhanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NƏRMİN SÜLEYMANOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Resid Behbudov kuc 134
narminnermin@mail.ru

FƏRMAN KƏRİMZADƏNİN “XALLI MARAL” POVESTİNİN İNTERAKTİV METODLARLA TƏDRİSİ ÜSULLARI

Xülasə

Fərman Kərimzadənin “Xallı maral” povestinin interaktiv metodlarla tədrisi üsulları 60-cı illərdə povest janrı geniş yayılmışdı. “Xallı maral” povestinin mövzusu kənd həyatından götürülmüşdür. Burada yazıçı müxtəlif problemlərdən söhbət açır. Əsərin baş obrazı Zəkəriyyədir. Yazıçı onun simasında düzgünlüyü, mərdliyi təbliğ edir. Əsərdə təbiətə sevgi və bağlılıq əks olunmuşdur.

Məqalədə povestin tədrisi zamanı müxtəlif interaktiv metodların istifadəsindən bəhs olunur. Dərs zamanı metodların seçilməsi bilavasitə əsərin janrına uyğun olmalıdır. Tədris zamanı bu povestə uyğun olan kublaşdırma, karusel, iki hissəli gündəlik metodlarından istifadə oluna bilər. Təhlil zamanı müxtəlif sualların verilməsi də metodlara aiddir. Bundan başqa, tədris zamanı cütlərlə iş, qruplarla iş üsullarından istifadə olunur.

Povestin ideyası dəqiq müəyyən edilir. Əsərin tələbələrdə yaratdığı təəssüratın dinlənməsi mütləqdir. Müasir dövrlə əlaqələndirmələr aparılmalıdır. Məqalənin yazılmasının əsas məqsədi tələbələrə tədrislə bağlı düzgün istiqamətlər verməkdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, povest, üsul, təbiət, tədris, mərhələ

Ədəbiyyatımızda “yeni nəsr” anlayışının yaranması və bu nəsrə təmsil edən yazıçıların yaradıcılıqları, bildiyimiz kimi, 1960-cı illərdən etibarən başladı. Sosializm cəmiyyətində baş verən proseslər ədəbiyyatda yeni obrazların, yeni insan duyğularının yaranmasını tələb edirdi. Ədəbiyyatımızda əsrlərlə kök salmış monoton ideologiyaları, şablon fikirləri, xarakterləri 60-cı illər nəslinə qəbul etmir, bu mövzular onları bir yazıçı kimi təmin etmirdi. Buna görə də onlar sosializmin “şişirdilmiş” qəhrəmanları əvəzinə ədəbiyyatda “kiçik” insan obrazının yaradılmasına can atırdılar. Belə obrazların qeyri-adi bacarıqları, istedadları olmurdu. Onlar həyat tərzini heç kimdən fərqlənmirdilər və xüsusi ehtirasları yox idi. Bu insanların mənəvi dünyaları ilk baxışdan diqqəti cəlb etmirdi, yazıçı tərəfindən xüsusi vurğulanmırdı. Buna baxmayaraq, ədib onların daxili dünyalarına enməyi böyük ustalıqla yerinə yetirirdi. Sosial-mənəvi sıxıntılar ilə yaşayan bu insanların ədəbiyyata gətirilməsi sanki, dövrün tələbi idi. Ədəbiyyatda formalaşan “adi adam” anlayışı mənfi və müsbət qəhrəman anlayışlarını əvəz etmirdi. Bu insanlar sadəcə olaraq həyatımızda çoxluq təşkil edən və nə qədər sadə görünsə də, bir o qədər mürəkkəb psixologiyaya malik olan insanları ümumiləşdirirdi. Burada qeyd olunan adilik məfhumu daha çox real, həyatı keyfiyyətlərə yaxınlıq mənasına gəlirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının bu dövrü ədəbi-mədəni dəyərlərə qayıdış dövrü kimi səciyyələnirdi. Bu dövrdən etibarən dünya ədəbiyyatı geniş şəkildə tərcümə olunmağa, onun dəyərləri və simaları tədqiq olunmağa başlandı. Ədəbiyyatın mövzuları konkret adamlar idi, onların ruhi dünyası, mənəvi aləmi idi. Lakin sosializm realizmi yazıçılara bu barədə yazmağı qadağan etmişdi. Onlar ancaq əmək adamını, əmək həyatını, sosialist quruculuğunu təbliğ etməli idilər.

Ədəbiyyatda iki istiqamətdə cığır formalaşırdı. Bu cığırlardan birini sosializmin dəyərlərini hərtərəfli şəkildə təbliğ edən “mühafizəkarlar”, digəri isə yeniliyi təbliğ edən “islahatçılar” idi. Bu iki nəsil arasında mübarizə yaranmışdı. Bu mübarizə həm də, kommunist dəyərlərlə yenilikçi nəsil arasında olan üstüörtülü mübarizə idi. Lakin partiya ideoloqları bu mübarizənin üzə çıxmasını istəmirdilər. Çünki bunun nəticələri onları qorxudurdu. Buna baxmayaraq, istər aşkar şəkildə,

istərsə də pərdə arxası bu mübarizə ədəbi prosesin əsasını təşkil edirdi. Bu proses sovet dövrü ədəbiyyatının yenilənməsinin, müasirləşməsinin təməlini qoydu.

1960-cı illər nəsrinin əsas janrı kiçik povest idi. Bu janr 60-70-ci illər ədəbiyyatında xüsusi janr hesab olunurdu. Adının qarşısında kiçik sözünün olması da təsadüfi deyildi. Bu dövrdə povest və kiçik povest kimi, jurnallarda çap olunan əsərlərin çoxu böyük nəsr klassiklərinin əsərləri ilə müqayisədə sadəcə iri həcmli hekayələr idilər. Hekayə janrı 60-cı illər ədəbiyyatında nisbətən zəif janr idi. Başqa sözlə desək, nəsrin yeniliyini əks etdirə bilən, dövr üçün aparıcı olan bir janr deyildi. Hələ müasir nəsrin formalaşdığı illərdə belə, hekayə janrı pyes və romanlardan geri qalırdı. Bunun bir sıra səbəbləri var idi və ədəbi tənqidimiz bu səbəbləri birbaşa olaraq sovet ideologiyasının yazıçılar qarşısında qoyduğu vəzifələrlə əlaqələndirirdi.

Ədəbi prosesə qoşulmuş gənc yazıçılar öz sənətkarlıqlarını, bədii ustalılıqlarını göstərmək üçün hekayə və povest janrlarından istifadə edirdilər. Çünki belə əsərləri, xüsusilə kiçik povestləri tez bir zamanda yazıb bitirmək, üzərində diqqətlə işləmək, təkmilləşdirmək olurdu. Kiçik povest janrının başqa bir üstünlüyü də onda idi ki, yazıçı balaca həcmli əsərlərdə öz həyat təcrübəsinin, biliyinin, əlində olan materialın sərhədindən çıxmır, süni uydurmalarından, yalançı təhkiyədən uzaqlaşa bilirdi.

1960-70-ci illər ədəbiyyatında povest janrı geniş yayılmışdır. İsi Məlikzadə, Mövlud Süleymanlı bu janrın gözəl nümunələrini yaratmışdılar. Povest sözünün hərfi mənası danışq, təhkiyə deməkdir. Epik növün ən geniş yayılmış janrlarından biri olan povest, hadisələrin təsviri baxımından hekayə ilə oxşardır. Buna görə də, ədəbiyyatşünaslıqda bəzən povestə böyük hekayə də deyirlər. Lakin onlar arasında çoxlu fərqlər vardır. Povest sözü rus dilindən olan "povestvovanie" sözündən götürülmüşdür və mənası yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, danışq, təhkiyə deməkdir. Hekayədən fərqli olaraq, povestdə bir yox, bir-biri ilə əlaqəli bir neçə əhvalatdan bəhs olunur. Hadisələr daha geniş planda təsvir edilir. Təbiət təsvirlərinə, obrazların təsvirinə daha çox yer verilir. Povestdə surətlərin sayı da hekayədən daha çox olur. Azərbaycan ədəbiyyatında povest janrının ilk nümunəsi M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" əsəri hesab olunur. 1960-cılar nəsrinin nümayəndələri arasında İsi Məlikzadənin, Fərman Kərimzadənin, Sabir Əhmədovun povestləri daha məşhurdur.

Biz bu sahədə, heç şübhəsiz, Fərman Kərimzadənin də adını çəkməliyik. Ədəbiyyatımızda daha çox tarixi roman müəllifi kimi tanınan yazıçı bir-birindən maraqlı povestlər qələmə almışdır. 60-cı illərdə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycan ədəbiyyatı onun yaradıcılığı ilə həm mövzu və ideya, həm də məzmun və forma baxımından zənginləşmişdir. Fərman Kərimzadə güclü xarakter yaratmağı, obrazları bir-biri ilə əlaqələndirməyi, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etməyi yaxşı bacarırdı. Gənc nəslin tarix və vətən qarşısındakı mənəvi borcu onun povestlərində düzgün şəkildə təhlil edilirdi. Hadisə və əhvalatları inandırıcı şəkildə qələmə almaq Fərman Kərimzadə yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən idi. Böyük yazıçı əsərlərində dərin ictimai – psixoloji təhlil vermək qabiliyyəti ilə oxucunu özünə cəlb edirdi. Bu əsərlərin içərisində "Toy dəvətnaməsi" və "Xallı maral" povestləri mövzu və ideya baxımından seçilən nümunələrdir.

Adı çəkilən nümunələrin hər biri tədris prosesində maraqla qarşılanır. İstər orta məktəb şagirdləri, istərsə də ali məktəb tələbələri tərəfindən sevilə - sevilə oxunur. Fərman Kərimzadə yaradıcılığı onların dünyagörüşlərində, bədii - estetik tərbiyələrində, ədəbiyyata olan maraqlarının artmasında dərin izlər buraxmışdır. Onun əsərləri daha çox ali məktəb proqramlarında yer almışdır. 60-cı illər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi yazıçının povest və romanları tələbələrə tədris olunur. Bu əsərlərdən biri də "Xallı maral" povestidir. Povestin tədrisi barədə danışmadan əvvəl onun süjeti, mövzu və ideyası barədə bir qədər məlumat verək.

"Xallı maral" povesti 1969-cu ildə qələmə alınmışdır. Mövzusu sovet dövrü kənd həyatından bəhs edir. Povestin əsas obrazı Zəkəriyyədir. O, dövlət tərəfindən mühafizə olunan maral qoruğunu idarə edir. Burada saxlanılan maralların hər biri onun üçün doğmadır. Onun həyat yoldaşı Zinyət də hər sahədə ona dəstək olur. Lakin yuxarı orqanlarda çalışan Bilal, Səfərəli kimi insanlar bütün qayda – qanunları heçə sayaraq xarici qonaqlar üçün bu marallardan ovlamaq fikrinə düşürlər. Bu barədə əsərdə Səfərəli və Zəkəriyyə arasında dioloqlar diqqətdən yayınmır. Zəkəriyyə bu

haqsızlıqları qəbul edə bilmir. Xallı maralın ürkək, qayğısız baxışları onu çox düşündürür, sonda Səfərəliyə və dövlət məmurlarına qarşı etiraz edərək maralların hamısını sərbəst buraxır.

Povestdə təbiətə, onun gözəlliklərinə dərin məhəbbət ifadə olunmuşdur. Zəkəriyyənin simasında düzlüyün, mənəvi saflığın qələbəsi ideyası öz əksini tapmışdır. “Təbiətin vurğunu olan Fərman Kərimzadənin mahir qələmi bu povestdə təbiətin gözəlliklərini, peyzaj təsvirini yüksək sənətkarlıqla göstərir, bədii ümumiləşdirmələrlə mənalandırır və oxucusuna estetik zövq aşılayır” [2, 45].

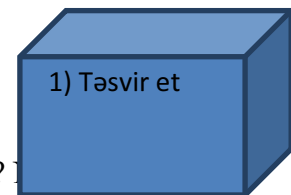
Tədris zamanı müəllim povestin həcmi nəzərə alaraq bir neçə mövzu əvvəl onu oxumağı tapşırı bilər. Dərs zamanı məzmun üzərində müxtəlif iş üsulları tətbiq edərək povestin ideya-mövzu xüsusiyyətlərini, obrazların təhlilini, müxtəlif xarakterləri, müəllif qayəsini aydınlaşdırmaq olar.

Bildiyimiz kimi, ədəbi əsərlərin tədrisi planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilir. “Hər bir ədəbi əsərin öyrədilməsində iki mühüm mərhələ vardır. Buraya əsərin oxusu, məzmunu üzərində iş və əsərin təhlili mərhələləri daxildir” [5, 218]. İrihəcmli əsərlərin tədrisi zamanı əsərin oxu mərhələsi sinif şəraitində deyil, dərstdən kənar həyata keçirilir. Buna görə də, “Xallı maral” povestinin tədrisi zamanı məzmun üzərində iş və əsərin təhlili mərhələləri olmalıdır.

Povestin məzmunu üzərində iş zamanı müəllim müstəqil şəkildə ən əlverişli olan metodları seçib tətbiq edə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir-birindən maraqlı olan iş üsullarından tədris zamanı istifadə etmək həm dərslərin daha maraqlı keçirilməsinə, həm də qarşıya qoyulan məqsədə daha rahat çatmağa kömək edir.

İrihəcmli əsərlərin tədrisi zamanı istifadə edilən əlverişli üsullardan biri **kublaşdırma** adlanır. “Bu metod müəllim mövzunu, situasiyanı və s. tədqiq etmək istədikdə istifadə olunur” [4, 111]. Bu üsulun məzmununa nəzər salsaq, onun qoyulan problemin hərtərəfli araşdırılmasına imkan verdiyini görə bilərik. Burada altı sual olur və hər biri kubun bir üzünə qeyd olunur. Həmin kub qrupa təqdim olunur və ardıcılıqla həmin suallara cavab tapılıb iş vərəqində qeyd olunması tapşırıqlıdır. Kubun üzərində uyğun olaraq aşağıdakı suallardan istifadə olunur:

- 1) Təsvir et - O necədir? Onun hansı xüsusiyyətləri var?
- 2) Müqayisə et - O nə ilə (və ya kim ilə) oxşar və fərqlidir?
- 3) Əlaqələndir - O sizə nəyi (və ya kimi) xatırladır?
- 4) Təhlil et - O nədən ibarətdir?
- 5) Tətbiq et - Ondan necə və harda istifadə edə bilərsiniz?
- 6) Lehinə və ya əleyhinə mühakimə yürüt - O yaxşıdır, yoxsa pis?

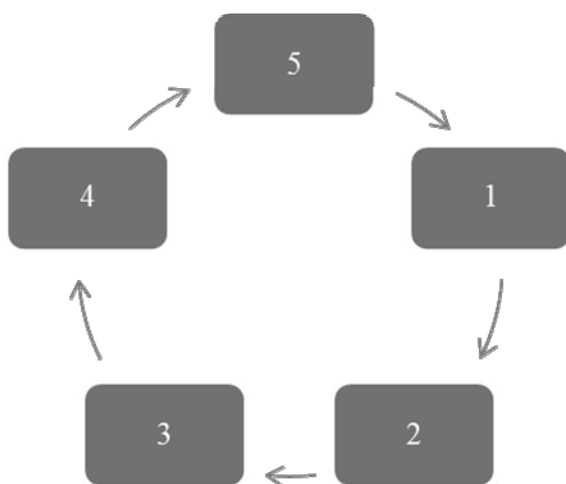
Ardıcılıq qorunsun deyə suallar kubun üzərində sıra ilə düzülə daha yaxşı olar. Kublaşdırma üsulunu “Xallı maral” povestinə tətbiq edərək Zəkəriyyə və ya Səfərəli obrazlarını təhlil etmək olar. Məsələn, sualları Səfərəli obrazına tətbiq etsək aşağıdakı mühakimələri almış olarıq. Səfərəli orta yaşlı bir insandır. O, dövlət tərəfindən mühafizə olunan qoruğun rəhbəridir. Bəzi xüsusiyyətlərinə görə İsi Məlikzadənin “Dədə palıd” əsərindəki Piti Namaz obrazını xatırladır. Hər iki obraz yalnız öz xeyrini düşünür, onlara əmanət olunan təbiətə zərər vuraraq öz məqsədləri üçün istifadə edirlər. Əsərdə Səfərəli rüşvətxor, vəzifəsindən sui-istifadə edən və bu kimi digər xüsusiyyətlərinə görə mənfi obraz kimi verilmişdir. Bu sualları Zəkəriyyə obrazına da tətbiq edərək onu xarakterizə etmək olar. Kublaşdırma üsulundan daha çox tədqiqatın aparılması mərhələsində istifadə edilir.

Sözü gedən povestin tədrisi zamanı **konseptual cədvəl** metodundan da istifadə etmək maraqlı olardı. Bu zaman xüsusi cədvəldən istifadə olunur. Onun vasitəsi ilə bir neçə obrazı eyni anda təhlil etmək mümkündür. Bunun üçün müqayisə olunacaq obrazlar müəyyən edilir. Cədvəlin uyğun sütununda qeyd olunur və onların xüsusiyyətləri yazılır. Xüsusiyyətlər yazıldıqdan sonra obrazların müqayisəsi aydınca görünür. Bu metoddan daha çox təhlil mərhələsində istifadə olunur:

Müqayisə olunacaq obrazlar		
Zəkəriyyə:	Bilal:	Səfərəli:
Maral qoruğunun nəzarətçisi, vicdanlı, öz	Raykom işçisi, Səfərəlinin köməkçisi, yaltaq,	Qoruğun mühafizəsinin böyüyü, raykom katibi, rüşvət

peşəsinə sadıq, qəlbi təmiz, səmimi, qorxmaz, öz sözünü deməyi bacaran, təbiəti sevən.	yalnız öz xeyrini düşünən, təbiətə ziyan vurmaqdan çəkinməyən, maralları qorumağa çalışmayan biri.	alan, hər işdə öz maraqlarını düşünən, təbiətə vurulan ziyanlara göz yuman, öz peşəsinə hörmət etməyən, işçilərə qul kimi münasibət göstərən biri.
--	--	--

İstifadə edilə biləcək digər üsullardan biri də **karusel** üsulu ola bilər. Bu üsulun məzmunu belədir ki, hər bir qrup öz iş vərəqlərində qeyd olunan bir və ya bir neçə suala cavab yazır və yazdıqlarını saat əqrəbi istiqamətində digər qruplara ötürürlər. Həmin qruplar da yazılan fikirlərə öz əlavələrini qeyd edir və sonda hər qrupun iş vərəqi özünə qayıdır. Bu zaman qrupların fərqli rəngli qələmlərdən istifadə etmələri daha məqsəduyğundur. Karusel üsulunu sözü gedən povestin məzmunu üzərində iş mərhələsində tətbiq edərək bu sualdan istifadə edə bilərik. “Təbiətin mühafizə olunmasının əhəmiyyəti nədir?”

Tədris zamanı “**iki hissəli gündəlik**” iş üsulu da uğurla həyata keçirilə bilər. Bu üsulun məzmunu cədvəl formasındadır. Cədvəl iki sütundan ibarətdir. Birinci sütunda məzmunu öyrənən tələbələr əsərdən istədikləri yeri seçib qeyd edir, ikinci sütunda isə bu seçimi niyə etdiklərini şərh edirlər. “Xallı maral” povestinin oxusu əvvəlcədən aparıldığına görə bu hissənin seçilməsi üçün şagirdlərə beş dəqiqə vaxt verilir. Bu üsul təfəkkürün inkişafına, motivasiyanın artmasına, yaradıcı tətbiqetməyə kömək edir.

sitat:	Üstündə tək-tük ağ xalları olan, cilalanmış marmərə bənzəyən dırnaqların, narıncıq daraqla sıgallanmış kimi görünən dərisinin parıltısı itmişdir.
şərh:	Burada maralın rəsmi sanki bir rəssam dəqiqliyi ilə təsvir edilmişdir. Oxucu bu cümləni oxuyan zaman özünü maralın yanında təsəvvür edir.

Məzmun üzərində iş mərhələsi bitdikdən sonra əsərin təhlili mərhələsi başlayır. Ədəbi əsərlərin tədris prosesində mənimsədilməsinin ən mühüm mərhələsi onun təhlil olunması hesab edilir. Ədəbiyyat dərslərinin qarşıya qoyduğu məqsədlər bu mərhələdə reallaşır. Hər bir ədəbi əsərin məzmununda olan mənəvi-əxlaqi dəyərlər, insani keyfiyyətlər, tənqidi münasibətlər təhlil mərhələsində öz əksini tapmış olur.

Əsərin təhlili mərhələsi müəllimdən öz peşəsinə uyğun olan zəngin nəzəri bilik və fəallıq tələb edir. Adını çəkdiyimiz povestin təhlili mərhələsində tələbələr artıq məzmunla kifayət qədər

tanış olmuş sayılırlar. Bundan sonra müəllimin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə birgə əsərin təhlili həyata keçirilir. Bu mərhələdə hər bir iştirakçı müstəqil fikir söyləyib, əsərin ideyasını müəyyən etmək imkanına malik olur. Obrazları səciyyələndirərək onları mənfi və müsbət qəhrəmanlara ayırırlar. Daha effektiv nəticə almaq üçün müəllim xüsusi təhlil sualları da hazırlaya bilər. Məsələn:

- Zəkəriyyə obrazında müsbət keyfiyyətlərin olmasını necə əsaslandırma bilərsiniz?
- Zinyət obrazında Azərbaycan xanımlarına xas olan hansı keyfiyyətlər var?
- Zəkəriyyə nə üçün təbiətə çox bağlı idi?
- Səfərəli obrazını necə səciyyələndirə bilərsiniz?
- Vərdənli dövlət məmuru, sizcə, necə olmalıdır?

Bu mərhələdə aparılan işlər əsərin dili üzərində olan təhlil ilə davam etdirilə bilər. Müəllim bilməlidir ki, əsərin yazıldığı dövrdən, mühitdən, yazıçı şəxsiyyətindən asılı olaraq hər bir əsərin dilində əhəmiyyətli parçalar, hissələr ola bilər. Bu hissələri tapıb təhlil etmək vacibdir. “Xallı maral” povestinin mövzusu kənd həyatından götürüldüyü üçün burada müasir ədəbi dilimizlə müqayisədə başa düşülməsi çətin olan söz və ifadələr vardır. Yaxşı olardı ki, əsərin oxusunu aparan zaman tələbələr belə sözləri ayrıca qeyd etsinlər. Təhlil zamanı povest dilində qarşımıza çıxan axur (tövlədə heyvanları yemləmək üçün olan yer), xaşa (kisə), imsiləmək (iyləmək), lığ (palçıq), tubluq (tufəng qabı) və s. kimi sözlər lüğətin və müəllimin köməyi ilə aydınlaşdırılmalıdır.

Sonda bədii əsərin tələbələrdə yaratdığı təəssürat dinlənilib, əsərin məzmun və ideyasının müasir dövrlə əlaqələndirilməsinin aparılması məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nəsr antologiyası. 5 cildə, V cild, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 352 s.
2. Babayeva G.M. Fərman Kərimzadənin yaradıcılıq yolu. Bakı, 2004, 144 s.
3. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, VII cild, Bakı: “Çinar-çap”, 2005, 570 s.
4. Veyisova Z.A. Fəal interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007, 171 s.
5. Yusifov F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: “Print-S”, 2015, 293 s.

N.Suleymanova

Teaching methods of narrative “Spotted deer” of Farman Karimzade

Summary

The narrative genre was widespread in 60th years. The subject of a “Spotted deer” narrative was taken from rural life. Here, the writer speaks of various problems. The main character of the work is Zakariya. The writer promotes accuracy, courage in this figure. Love and commitment to nature has shown in the work. Various interactive methods can be used to teach this narrative. Selection of the method during the lesson should be in line with the genre of the work.

During the teaching it is possible to use coarse, carousel, two-part diary methods appropriate to this narrative. During the analysis giving different questions are also apply to methods. Besides this, during teaching working with couples, working with groups, are used. The idea of a narrative is clearly defined. The impression made by students in the work should be listened. Coordination should be made with modern era. The main purpose of the article writing to give students the right directions in teaching.

Key words: literature, narrative, method, nature, teaching, stage

Методы обучения повествовательный «Пятнистый олень» в Фарман Каримзаде

Резюме

Повествовательный жанр был широко распространен в 60-е годы. Тема повести «Пятнистый олень» было взято из сельской жизни, где писатель говорит о различных проблемах. Основным образом повести является Зекери. Писатель обосновывает свою честность и мужество в его лице. Работа показала любовь и приверженность природе. Во время повествовательного обучения можно использовать разные интерактивные методы. Выбор методов во время урока должен соответствовать жанру работы.

Во время обучения может быть возможно использовать кубические, карусельные, двухэтапные ежедневные методы, которые подходят для этого повествования. Во время анализа Различные вопросы также включены в методы. Кроме того, Во время обучения используется пары работают, работают с группами.

Идея повествования четко определена. Впечатление, произведенное студентами в работе, необходимо выслушать. согласование сделано в современную эпоху. Основная цель статьи - дать студентам правильные направления в обучении.

Ключевые слова: литература, повесть, метод, природа, обучение, этап

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuridə Muxtarzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYTAJ ABDULLAYEV
Western Caspian University
31 Istiglaliyyat, Baku 1001
E-mail: aytajab1@gmail.com

DIVERSITY OF WOMEN WRITINGS IN AMERICAN LITERATURE OF 20TH CENTURY

(*Toni Morrison – Be loved*)

Summary

The 20th century is often considered as a period of conformity in American social convention and literature. After the destruction of the Great Depression and World War II, many Americans search to build a peaceful and thriving society.

Gender aspects in the 1950s were closely connected to the Cold War. The concept of the nuclear family come out to describe and stimulate the strength of the family as the fundamental building block of a strong and healthy society. In this view, a woman played an important role in sustaining the Cold War, by keeping the family strong and pristine. Women could do her best, by staying at home, to take care of her husband and children, along with refusing to go after for career ambitions. This fact was a forged component between long-established gender roles and national security.

A long-lasting national tradition of political attempts for the right of women has started in the decades before the Civil War. Feminist awareness demonstrates itself in different degrees among the various women writings and movements. In today's literature, although approaches nowadays generally become more fundamental and irreconcilable. The worldly concept of Edith Wharton and the radical utopianism of Gilman's assumptions are found within these approaches.

The ideas and standards of their time were inspiration of these female writers. In spite of the fact, some of the works were primitive. There is often invisible or indirect consciousness in their writings with the questionable circumstances of women in the world.

It is necessary to claim that the model of domesticity was principally proposed at middle-class white famines. African American women, together with women of lower socio-economic existing, were not portrayed in well-known civilization.

Key words: *patriarchal social order, racial discrimination, racist abuse, spiritual power of women, self-discovery.*

Civil War has changed many things in American history. Country had considerable changes from 1865 to 1912. In the twentieth century, this movement didn't start out of nowhere. As we know, slavery was an important problem that permeated all aspect of population. From economical point of view, enslavement of Africans was important procedure for the economical power of Southern States. Reliance from the slave labor was the basis for the friction between the northern and southern states. This period was time of the transformation, along with political, economical, social, and literary shifts. Economical condition of the country has changed from agricultural to industrial period. Scientific improvement, increment of education affected the population.

Educational changes, improvement of the society enlightened the people. Women already been aware about her identity, knowledge, and abilities. Feminist awareness changed all the limitations of the society. They struggled against the thought of submissive, pious, wife, mother who is relegated to the home which enforced by patriarchal community.

Abolitionists, whose were the individuals and groups worked against for slavery while many societies it. The abolitionist movement worked to protect slave's immunities and stimulate them secure their civil rights. Racial apartheid as well as discrimination were main points. Women's

struggles for political rights have been on the world's policy for two centuries. This movement, even in the countries where ended with victory failed to get its place. After Lucy Stone and her companions find out that gender and racial discriminations are the mutual topics, their actions changed their direction to not only gender but also racial descriptions as well.

Lucy Stone grew up in the male dominated family, in the central Massachusetts. She grew up in the New England, place of reform movements. Although lived in farm, her mindset and worldwide was far broader than normal famgirl. Frances Wright, radical orator was important figure for her that she learned principles of absolute racial and sexual equality.

Although Lucy had to face lots of challenges, she got her college degree from the University of Oberlin in Ohio. This college was only place that gave education to women and black raced people. When she graduated, she was one of the first American women who did it. Afterwards, Lucy became the speaker who achieved her career in lecturing especially on women's rights.

Women's Rights Movement had a huge effect on the thoughts of people. They declaimed their personality beyond the expectations, like strong, self-reliant, intelligent women. The feminist movement claimed a great victory with women's right to vote. Literature of the age provided numerous changes-3,000 new words included into American language with new slang and dialects reflected itself in realistic writing and paintings of America. In respect to these important changes, women's literature acquire extensive prominence by the end of the 19th century.

Although women's had challenges to live in patriarchal society, these hardships extend itself in literary life as well. Due to the conventional establishment, the dominance of male perspectives were much more ostensible. Themes of the women writings in previous decades were related primarily to children and poetry. These works were portrayed by sentimentality, morality, and depth of feeling that contemplated works of feminine genres. Victorian "True Women" was the opposition to the new woman image. "True women" was a combination of femininity as an indispensable. This timeless concept indicated domesticity and acquiescence. (1.151-174)

Radical feminism is in the United States as we know, long-established interstate tradition of political conflict for the right of women. From this point, the American feminist movement was part of the social renovation in which central cause was abolitionism. These actions didn't organize only for the sake of women rights, auxiliary movements also included, for instance, prison reform, a foundation of public schools, abstemiousness.

In the period of the nineteenth century, Susan B. Anthony and Elizabeth Cady Stanton became acclaimed American suffragettes.

Kate Chopin is one of the leading feminist writers of the 20th century. She is considered for the revolutionary beginner of the modern feminist literary tendency. Chopin had an ordinary domestic life, until an unfortunate catastrophe – the death of her husband. After that misfortune, she became a capable short story writer. Her inspiration was influential French novelist Guy de Maupassant.

The best-known novel of Chopin was *The Awakening*. The main clasp of the book is discovering herself as an individual. With the help of this book, she is discussing issues as being prisoner of marriage, society, social condescension and motherhood.

This narrative is her wandering to find who she is and who she wants to be. The journey of the woman gives its starting point with the realization of her personal strength and self-respect. Edna was considering that she is not only someone's mother, wife or friend but independent and capable person to live her own life. These thoughts grow her soul stronger. Her inner struggles and conditions all seemed to cause her final point of no return.

One more warrior of this movement was Charlotte Perkins Gilman. During her lifetime she has known mostly as a feminist, a socialist and a fiction, non-fiction writers whose works encourage women's rights in the United States. She grew up in poverty, her father rejected his family.

Charlotte had limited educational life, although the writer attended the Rhode Island School of Design for a while.

After her divorce, she moves to California and began creating poems and stories. "The Yellow Wall-Paper" is the noticeable work that she portrayed the mental breakdown of an emotionally starved young woman. This story was her personal struggle with depression. The writer of the story is confined herself in a room and become attached to ugly yellow wallpaper.

Herland is written in 1915. This is a fairly amusing description of three men landing in a county where there are only women-homeland of cooperation, peace, improvement, well-being, and achievement. Overall this narration explores the concept of feminism in a very timid yet complete way. This book shows us how women can be strong. Apparently, this is the very first feminist utopian novel that has ever been written, and Gilman spends a lot of time discussing women and additionally, ill treatments of women.

This book describes our society almost better than feminist books do a hundred years later. Virginity, submissiveness, rape, nonworking women are all things women in Herland have never experienced in their women powered society.

Charlotte Gilman considered that, women would not improve if the design of the family structure permanently requires to do solitary domestic work. She claimed that the change of the established environment is the most rational way to determine conflicts between the needs of the family and those paid work. By merit of its practical completion of the fields of domesticity and employment, recommendations of her the feminist architecture would allow women to support then rightfully place equal inhabitations and employees in society at large. (1.p.5)

The interchanges between the media, consumer culture, and politics that gave a chance to know new opportunities about femininity. These facts showed they were not limited to white Americans. Modern black femininity created their own version with combining the ideas of the "New Negro" movement by those of the "New Women". In the rebuilding of these new identities, black women took an active role. These people used the increasing insistence like their white counterparts for freedom and equality. (3. 6–9, 113.)

They had to accomplish a fine line between sexuality and respectability, using both as political means, because of the preponderance of racism. African American women's attitude and appearance, as many considered, were essential to racial improvement in the early 20th century. The politics of "reputability" was the sequences of morality, sexual purity, modesty, frugality, and hard work. (4–7, 18, 38).

One of the first African-American women, Mary Church Terrell was an activist, aristocrat, suffragist, and NCAAP co-founder. She was the daughter of former slaves and earned a college degree which was not possible for all the women to achieve during this period. Became an activist she led several important associations, as well as the National Associate of Colored Women.

Mary Church Terrell calming on her sisters determined the commitments of the New Negro Woman to elevate the race. "To do more than other women. We must go into our communities and improve them ..we must organize ourselves as Negro women and work together." (21–23, New York: W. W. Norton, 1999).

In her appearance, Terrell confirmed the message she was trying to deliver. She was that Modern Woman, in her pink evening dress and long white gloves and with her hair beautifully done. Fashion and appearance were the essence of politics for African American women. They didn't dressed just in sake of trivial concerns of elite women, but for equality and to gain respect for their entire race.

The important image of modern black femininity interrelated with the concept of the dancer, the burlesque actress, and especially the blues singer. These situations gave rise to a new vision of beauty that defied earlier notions of reputation. (p. 127–128.) The black female performer created a modernized image of femininity by wearing extraordinary dresses and glittering jewelry that pointed out glamour and sweetness instead of modesty and limitation. Spending money on one's self, and especially clothes and other luxury products, portrayed women sacrifice and self-

abnegation which offered a more individualistic, independent attempt to femininity that was not bound up with men for support.

In the meanwhile, refusing Victorian ideals of black respectability did not refuse femininity but created and celebrated a sexualized type of it. By offering an alternative and effective face for New Negro Woman, the blues singers and black female performers extended New Womanhood with the support of that challenged ineradicable gender norms within white and black communities.

References

1. Building Domestic Liberty: Charlotte Perkins Gilman's Architectural Feminism. (The University of Massachusetts Press, by Poly Wynn Allen, 1988) p.5.
2. Chapman, *Prove It on Me*, 80; and White, *Too Heavy a Load*, p.127–128.
3. Deborah Gray White, *Too Heavy a Load: Black Women in Defense of Themselves, 1894–1994* (New York: W. W. Norton, 1999), p.21–23.
4. Erin Chapman, *Prove It on Me: New Negroes, Sex and Popular Culture in the 1920s* (New York: Oxford University Press, 2012), p.6–9, 113
5. Evelyn Brooks Higginbotham, *Righteous Discontent: The Women's Movement in the Black Baptist Church, 1880–1920* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993), p.185–192; Victoria Wolcott, *Remaking Respectability: African American Women in Interwar Detroit* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000), p.4–7, 18, 38. Victoria Wolcott, *Remaking Respectability: African American Women in Interwar Detroit* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000), 4–7, 18, 38;
6. For further discussion on the "True Woman," see Barbara Welter, "The Cult of True Womanhood, 1820–1860," *American Quarterly* 18.2 (Summer 1966): p.151–174.

Aytaj Abdullayeva

Разнообразие женской литературной творчество в 20ом веке

Резюме

XX век считается периодом спокойствия американской социальной структуры и литературы. После разрушения Великой Депрессии и Второй Мировой Войны многие американцы стремились создать более миролюбивую и процветающее сообщество.

В 1950-х годах, гендерные вопросы были тесно связаны с холодной войной. Концепт ядерной семьи, которая появилась для описания и стимуляции семьи, считается прочной основой сильного и здорового общества. С этой точки зрения. Женщина играла важную роль в продолжении холодной войны, сохраняя свою семью сильной и безупречной. Наилучшее, что могла сделать женщина, было остаться дома и сделать все возможное чтобы заботиться о своих детях и супруге. Этот факт являлся выданным компонентом между общепринятым гендерной ролью и национальной безопасностью.

Долгосрочные национальная традиция политического выступления для защиты прав женщин начались в течение десятилетий, предшествовавших гражданской войне. Феминистическое проявляет себя в различных публикациях в разных уровнях осознания. В нынешней литературе подход в современной литературе порой являются более фундаментальными и несовместимыми. В этих подходах также находит себя светское понимание Эдит Уортон и радикальный утопизм в гипотезах Гилмана.

Вдохновлением писателей женского пола является идеи и стандарты той эпохи, однако некоторые статьи были примитивными. Несмотря на этот факт, эти работы были примитивными. Наряду с обстоятельством женщин в мире, в их работах были часто невидимые или косвенные понимания.

Следует отметить, что эта семейная система была создана в основном для женщин среднего возраста. Афроамериканские женщины, включая женщин с более низкими социально-экономическими ценностями не были включены в этот портрет..

Ключевые слова: патриархальный общественный строй, расовая дискриминация, расистское насилие, духовная сила женщин, самораскрытие.

A.bdullayeva

XX əsrdə qadın yaradıcılığının müxtəlifliyi

Xülasə

20-ci əsr Amerikan ədəbiyyatında və sosial quruluşunda əmin-amanlıq dövrü hesab edilir. Böyük depressiya və ikinci dünya müharibəsi dağıntılarından sonra bir çox amerikalı daha sülhməramlı və inkişaf edən ölkə qurmaq üçün axtarışa çıxdılar.

1950-ci illərdə, gender məsələləri Soyuq müharibə ilə yaxından əlaqədar idi. Nüvə ailə quruluşu, güclü və sağlam bir cəmiyyətin təməl quruluşu kimi üzə çıxırdı. Bu nöqtəyi nəzərdən, bir qadın soyuq müharibəni davam etdirmək üçün ailəni güclü və toxunulmaz saxlamalı idi. Qadın evdə oturub, uşaqlarının və həyat yoldaşının qayğısına qalaraq, elindən gələnin ən yaxşısını etməli olurdu. Bu fakt, uzun zaman əvvəl qurulmuş olan və milli təhlükəsizliyi qoruyan saxta bir element idi.

Qadınların hüquqları üçün uzun müddətdir davam edən milli-siyasi çıxışlar, vətəndaş müharibəsindən əvvəlki onilliklər ərzində başlamışdır. Feminist maarifləndirmə hərəkatı, müxtəlif qadın yazıları və nümayişləri vasitəsi ilə fərqli dərəcədə özünü göstərirdi.

Hal-hazırda ümumiyyətlə, bugünkü ədəbiyyatdakı yanaşmalar daha fundamental və uzlaşmaz hala gəlir. Bu yanaşmalar içində, özünü Edith Whartonun dünyəvi anlayışı və Gilmanın fərziyyələrindəki radikal ütopianizm də yerini tapır. Bu qadın yazıçıların ilham mənbələri, o dövrdəki idealar və standartların toplamı olmuşdur. Buna baxmayaraq, bəzi yazılar daha sadə idi. Onların yazılarında tez-tez görünməz və ya dolaylı yolla, dünyadakı qadınların sorğulanan situasiyaları var idi.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ailə quruluşu sistemi əsasən orta səviyyəli ağ qadınlar üçün yaradılmışdı. Məşhur sivilizasiyada, afrikan- amerikan qadınları, aşağı sosial-iqtisadi dəyərlərə sahib qadınlar da daxil olmaqla təsvir olunmadılar.

Açar sözlər: patriarxal sosial quruluş, irqi ayrı-seçkilik, irqi təcavüz, qadınların mənəvi gücü, özünü kəşf.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Maurus Roller tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ARZU ABDULLAYEVA
Western Caspian University
Istiglaliyyet 31, Baku, Azerbaijan, AZ1001
abdullayevarzu@yahoo.com

NOVEL AS A LITERARY GENRE

Summary

This article discusses novel as one of the genres of literature. The article encompasses the origins of the novel, its structure, and main elements used in the form. Some examples from the time when Egyptians produced similar instances and also works from Classical times are displayed. Moreover, the difference between romance and novel is given. The development of the novel from early times up to the twentieth century is showcased by various examples in literature.

Many outstanding writers, emerging as representatives of different countries of the world, produced prominent works which greatly contributed to the genre. They reflected on many issues concerning society of their time. The subject matter of these works is highly appealing. In addition, not only men but also women writers were prolific in producing masterpieces. The twentieth-century American women novelists reflected on many issues. American women's fiction of the twentieth century portrayed women of different cultures and ethnic groups within their position and role in society. The works depicting issues concerning the status, occupation, and identity of African American people, especially women, were one of the main focuses of the twentieth-century American fiction. Delineation of high society's forced standards upon individuals and social codes that were expected to be implemented are the main themes of works. Individuals' struggles to fulfill their inner desires are also relevant to the subject matter of written works. Moreover, the consequences of slavery and racism were precisely described in many works of women writers.

The main elements of the novel as plot and characterization are also discussed. The utilization of characters and their types is given in the article. The difference between a story and plot is presented as well.

Key words: novel, history, origin, plot, characters

Novel comes from Italian *novella* which means tale, story, and news [2, p.560]. Nowadays the term is applied to miscellaneous writings that are distinguished by being lengthy instances of prose fiction. The origins of the novel are unknown. However, some examples make it clear that Egyptians produced pieces similar to novel. For instance, *Sinube*, *The Predestined Prince*, and *The Princess of Backstaw*. Some works of fiction from Classical times contain basics of novels: notably, *Daphnis and Chloe* (2nd c. AD), a pastoral romance by Longus, *The Golden Ass* (2nd c. AD) by Apuleius and the *Satyricon* (1st c. AD) of Petronius Arbiter. Towards the end of the first millennium some examples of fiction analogous to the modern novels were produced in Japanese. They are romantic and military novels. The most notable of these works is the story of *Genji* (c. 1000). This prominent work depicts court life and gives examination of character and psychological study of love. The work was written by a woman under the pen name Murasaki Shikibu. In most languages the term for novel is the word *roman* which comes from *romance*. Medieval romances are considered the ancestors of the novels. For instance, Malory's *Morte D'Arthur* (1485). These romances were first written in verse and then in prose [2, pp.562-63]. Distinction between the romance and novel can be detected in the elements of their subject matter. Romance generally has elements of magic and witchcraft. Characters of the romances are mainly magicians, wizards, and mediums. Romances follow the events involving these constituents. Novel, on the contrary, is more realistic. It realistically depicts aspects of society as it is. The subject matter of the novels is usually taken from real life and mainly focuses on the instances such as marriage, wealth, and inheritance. [4, p.210]

In Europe, the early development of the genre was mainly dominated by Spain. The gem of all Spanish novels is considered *Don Quixote de la Mancha* (1605, 1615) by Miguel de Cervantes. French woman writer Mme de Lafayette's *La Princesse de Clèves*, written towards the end of the seventeenth century, is a turning point in the history of the genre. Nevertheless, the prose narrative and the novel form were in the stage of infancy in the years of the seventeenth century. In the eighteenth century some writers produced novels in the form of letters, which are grouped as epistolary novels. This technique gave some flavour to the genre. For instance, Richardson's *Pamela* (1740), *Clarissa* (1747, 1748), and Smollett's *Humphry Clinker* (1771) [2, pp.563-65]. In the nineteenth century the concept of the novel was expanded. Great novelists appeared and produced a number of novels which is regarded as classics. Early in the century notable authors and representative works include: Stendhal's *Le Rouge et le Noir* (1830), Pushkin's *Dubrovsky* (1832-33) and Lermontov's *A Hero of Our Times* (1840). The outstanding figure among the authors was Balzac with his *Les Chouans* (1829), *La Peau de chagrin* (1831) and many other works. Dumas père was also a successful novelist penning *The Three Musketeers* (1844) and *The Count of Monte-Cristo* (1844-45). Gogol, Dostoevsky and Turgenev were significant Russian authors of the mid-nineteenth century. The latter half of the century saw the publication of Tolstoy's *War and Peace* (1865-72) and *Anna Karenina* (1875-6), masterpieces of the Russian canon [2, p.568]. Moving on to the 20th c. the genre of the novel flourished. It encompassed almost the entire map of the world. Gifted writers from all over the world produced great works of fiction. The form attracted many writers from different backgrounds. They were, for instance, British, Japanese, Russian, French, Italian, American, Latin American, Spanish, East African, Czech, and Egyptian writers. The genre brought together both female and male authors who created new styles thus becoming innovators. Speaking of innovations, Dorothy Richardson emerged as the first English writer to make use of the stream of consciousness technique in her work in twelve volumes, *Pilgrimage*, published between 1915 and 1967 years. Around this time, the Irish author James Joyce came into prominence. He contributed greatly to the English novel with his works and also utilized the stream of consciousness. Moreover, his analysis of language in the works such as *Ulysses* (1922) and *Finnegans Wake* (1939) made him unsurpassed innovator who inspired wide array of writers. Another eminent woman author who wrote during the early periods of the twentieth century was Virginia Woolf. She is best known for her *Mrs Dalloway* (1925) and *To the Lighthouse* (1927). The novelists seemed to be interested in the trilogy, the tetralogy, and the chronicle novel in the twentieth century. In this sense, Samuel Beckett and William Golding's trilogies are of great value. Among the women novelists who appeared in the 1950s were Iris Murdoch and Muriel Spark. Americans also wrote fruitfully. Edith Wharton penned her famous *The Age of Innocence* (1920). Writers, namely Jack London, Ernest Hemingway and Scott Fitzgerald made a great influence with their works. William Faulkner became the foremost regional novelist who penned famous books as *The Sound and the Fury* (1929) and *As I Lay Dying* (1930). [2, pp.573-87]

The twentieth-century American women novelists reflected on many issues that were present in the American society of the twentieth century. Some of them even went back to the end of the nineteenth century with intention of portraying circumstances that may have triggered some consequences in the following century. Edith Wharton (1862-1937), Margaret Mitchell (1900-1949), Toni Morrison (1931-), Alice Walker (1944-), and Amy Tan (1952-) mapped out the main course of the century's fiction. Delineation of high society's forced standards upon individuals, social codes that were expected to be implemented, and also individuals' struggles to fulfill their inner desires are the main themes of works by Edith Wharton (1862-1937) and Margaret Mitchell (1900-1949). American women's fiction of the twentieth century portrayed women of different cultures and ethnic groups within their position and role in society. The works depicting issues concerning the status, occupation, and identity of African American people, especially women, were one of the main focuses of the twentieth-century American fiction. Moreover, the consequences of slavery and racism were precisely described in many works of women writers. Toni Morrison (1931-) and Alice Walker (1944-) delineated racial and gender inequalities, motherhood, as well as the standards of beauty within slavery and racism in their novels. Amy Tan

(1952-) showed different perspective with the depiction of relationship between two women as mothers and daughters within the exploration of different generations and cultures. Many notable works written by these women mirror many aspects of issues concerning American society of the twentieth century.

No other form of literature gravitated more authors as well as readers than art of novel. The genre survived through many periods of literary history and still enjoys tremendous popularity. Diverse range of subject matter and topics are present in the form. In order to mention some of the more significant types in its oeuvre some examples can be included: the historical novel, the novel of sentiment, the novel of education, the Gothic novel, the realist novel, sensational novel, and the naturalist novel. Mme de Lafayette's *La Princesse de Clèves* (1678) is the earliest novel in the historical style. Sentimental novel emerged in the latter half of the eighteenth century with more famous examples being Henry Mackenzie's *The Man of Feeling* (1771) and Lawrence Sterne's *A Sentimental Journey* (1768). Goethe's *Wilhelm Meister's Apprenticeship* (1795-96) is a perfect example of the novel of education. The Gothic novel was a dominant style in the second half of the eighteenth and the beginning of the nineteenth centuries. For instance, Horace Walpole's *The Castle of Otranto* (1764), Ann Radcliffe's *The Mysteries of Udolpho* (1794). Jane Austen's *Northanger Abbey* and *Sense and Sensibility* (1811) connect both the Gothic and sentimental styles. Realist novels were put out in the newspapers, leaving the readers with great interest of waiting the publication release. Dickens' novels are great examples of this style. Sensational novels can be seen in the oeuvre of Wilkie Collins. Dreiser and Zola produced the best examples of the naturalist novels which vividly depict the society from the cruel angle. [4, pp.211-12]

The novel describes human experiences through characters and a plot. In this sense, the characters and plot are the main elements of the novel. Other elements include setting, theme, and point of view. Character utilization is one of the essential parts of the fiction. Authors generally depict their characters in two ways: direct and indirect. When using the direct technique, the authors expose and analyse the characters directly by giving readers information on protagonists, or they leave this task to another character in the story. On the other hand, in the indirect technique, the authors present the characters in action and the readers figure out what they are like by characters' speech and action. The direct method is emotionally less influential than the indirect. The usage of indirect technique is the most beneficial for fiction writing. The readers are more interested in the story when they see the characters in action. In order to believe in the brutality of the character, the reader must see the character acting brutally. The characters also must be plausible and consistent in their behavior [1, pp.162-63]. The British novelist E. M. Forster coined terms that became standard regarding the types of characters; flat and round. As the word speaks for itself, flat ones are distinguished by one or two prevailing qualities. "In their purest form, they are constructed round a single idea or quality: when there is more than one factor in them, we get the beginning of the curve towards the round" [3, p.67]. This particular type does not need any additional representation and is easily memorized by the readers. When described, they can be depicted using only few words. "One great advantage of flat characters is that they are easily recognized whenever they come in-recognized by the reader's emotional eye, not by the visual eye, which merely notes the recurrence of a proper name" [3, p.68]. Round type, on the contrary, is complicated. They are the ones who face contradiction and undergo dramatic change. They mirror human nature as it is variable and ambiguous. Great novels mainly have more than two round protagonists. However, it should be noted that novel can have only flat figures and still be a piece of art. Many genius writers created flat figures in order to bring about some sort of stylistic effect. Dickens, for instance, used only flat figures in his masterpieces.

The sub-kind of the flat is the stock. For instance, the cruel stepmother, the crazy scientist, the eccentric detective. When the readers encounter these characters they recognize them quickly as they became stereotypes in fiction works. The static and developing figures are also regarded as the types of characters. The static type is the person who does not change throughout the story. The developing or dynamic type as opposed to the static goes through drastic change in terms of

appearance and personality. This usually happens after the character experiences an epiphany. However, this change is not always a positive one. [1, p.164]

Plot, another main element of the novel, is a crucial part of the fiction. It is a base for the author to construct the story which encompasses a series of events and incidents. Although, the story and plot may seem similar, they actually have features on their own that make a world of difference. E. M. Forster defines story as “a narrative of events arranged in their time-sequence” [3, p.86]. He goes further and gives the definition of the plot: “A plot is also a narrative of events, the emphasis falling on causality” [3, p.86]. He also noted that the plot requires memory and intelligence. As the plot is delivered through the narration in the time-sequence framework, when we forget some important parts that caused important consequences in the plot we may not understand the written work itself. Prominent writers also sprinkle some mystery to their plots. This makes the work even more attractive and involving for the readers. “The plot, then, is the novel in its logical intellectual aspect: it requires mystery, but the mysteries are solved later on: the reader may be moving about in words unrealized, but the novelist has no misgivings.” [3, p.96]

Ədəbiyyat:

1. Arp, Thomas R. and Greg Johnson. Perrine's Literature: Structure, Sound, and Sense. Fiction. Ninth edition. Boston: Thomson Wadsworth, 2006, p.164
2. Cuddon J. A., 4th ed., revised by C. E. Preston. The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. England: Penguin books, 1999, p.560
3. Forster E. M. Aspects of the Novel. San Diego: A Harvest book, 1985, p.86
4. Mikics, David. A New Handbook of Literary Terms. New Haven: Yale University Press, 2007, p.210

A. Abdullayeva

Roman ədəbi janrı kimi Xülasə

Bu məqalədə roman ayrıca bir ədəbiyyat janrı kimi tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə romanın mənşəyindən, onun quruluşundan və əsas elementlərindən də söz açılmışdır. Misirlilərin bu janra oxşar yaratdıqları nümunələr həmçinin Klassik dövrə məxsus əsərlər göstərilmişdir. Əlavə olaraq, romans və roman arasındakı fərq verilmişdir. Janrın qədim dövrlərdən başlayaraq 20-ci əsrə qədərki inkişafı ədəbiyyatdakı müxtəlif nümunələrlə özünü büruzə verir.

Dünyanın bir çox ölkəsinin tanınmış yazıçıları qələmə aldıkları romanlar ilə bu janra öz töhfələrini vermişdir. Onlar yaşadıkları cəmiyyətin bir çox problemlərini öz əsərlərində işıqlandırmışlar. Bu baxımdan həmin əsərlər öz mövzuları cəhətdən diqqətəlayiqdirlər. Görkəmli yazıçılar içərisində qadın roman yazıçıları bu janrda öz sözlərini demişlər. 20-ci əsrdə yazıb-yaratmış Amerika qadın yazıçıları bir çox mövzularda romanlar yazmışlar. Bu romanların böyük bir qismi qadınları müxtəlif mədəniyyətlərin və etnik qrupların nümayəndələri kimi təsvir etmişdir. Afro-amerikalıların, xüsusilə də qadınların statusu və şəxsiyyəti ilə bağlı məsələləri əks etdirən məqamlar 20-ci əsr Amerika romanlarının əsas mövzularıdır. Eyni zamanda cəmiyyətin qadınla bağlı gözləntiləri bu mövzulardandır. Bu əsərlərdə insanların cəmiyyət tərəfindən boğulmuş hissləri də öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, köləlik və irqçiliyin nəticələri qadın yazıçılarının bir çox romanlarında dəqiq təsvir edilmişdir.

Romanın məzmun və qəhrəmanlar kimi əsas elementlərindən də məqalədə bəhs olunmuşdur. Qəhrəmanların yaradılması və onların əsas tipləri verilmişdir. Həmçinin onların yaradılmasında istifadə olunan xüsusiyyətlər göstərilmişdir.

Açar sözlər: roman, tarix, mənşə, məzmun, qəhrəmanlar

**Роман как литературный жанр
Резюме**

В этой статье рассматривается роман как один из жанров литературы. Статья охватывает происхождение романа, его структуру и основные элементы, используемые в форме. Приведены некоторые примеры того времени, когда египтяне производили подобные экземпляры, а также произведения классических времен. Кроме того, разница между романсом и романом дается. Развитие романа с ранних времен до двадцатого века демонстрируется различными примерами в литературе.

Многие выдающиеся писатели, выступая в качестве представителей разных стран мира, создали выдающиеся произведения, которые внесли большой вклад в жанр. Они размышляли над многими проблемами, касающимися общества своего времени. Предмет этих работ очень привлекателен. Кроме того, не только мужчины, но и женщины-писатели плодотворно создавали шедевры. Американские писательницы двадцатого века размышляли над многими проблемами. Художественная литература американских женщин двадцатого века изображает женщин разных культур и этнических групп в рамках их положения и роли в обществе. Работы, отражающие вопросы, касающиеся статуса, рода занятий и самобытности афроамериканцев, особенно женщин, были одним из основных направлений американской художественной литературы двадцатого века. Определение принудительных стандартов высшего общества в отношении отдельных лиц и социальных кодексов, которые должны были быть реализованы, являются основными темами работ. Борьба людей за выполнение своих внутренних желаний также имеет отношение к предмету письменных работ.

Основные элементы романа, как сюжет и персонажи, также обсуждаются. Использование персонажей и их типов приведено в статье. Разница между рассказом и сюжетом представлена также.

Ключевые слова: роман, история, происхождения, сюжет, персонажи

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Maurus Roller tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NİCAR ƏSGƏROVA
Bakı Slavyan Universiteti
Suleyman Rüstəm33
nigar1988sport@gmail.com

V.İRVİNQ AMERİKA BƏDİİ ƏDƏBİYYATININ İLK KLASSİK YAZIÇISIDIR

Xülasə

Romantizm ədəbi cərəyan kimi birdən birə yaranmayıb və formalaşmayıb. Onun yaranması üçün konkret tarixi şərait tələb olunurdu və o tarixi missiyanı yerinə yetirmək üçün yaradılmışdır. Və tarixi yaddaşlarda qalmışdır.

Romantizm – aparıcı cərəyandır, bu insan istəyinin romantik şəkildə təzahürüdür. Romantizm ölkə tarixi var və davam edir. Ədəbiyyatda romantizmin rolu danılmazdır. Amerika ədəbiyyatında da həmçinin.

Məqalədə ədəbiyyatşünaslarının istifadə edə biləcəyi bütün məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmçinin burada romantizm dövrü başlanğıcından tutmuş müasir dövrə qədər öyrənilib. Bir çox xarici və yerli mənbələrə müraciət olunub. Daha çox amerikan mənbələrinə müraciət edilmişdir.

Tədqiqatçı material qismində bu məqalənin materialı ədəbiyyatşünaslara yararlı ola bilər.

Həmçinin, məqalədə amerikanın ilk klassik yazıçısı olan V.İrvinqin yaradıcılığı haqqında danışılır. Onun əsərlərindən nümunələr verilir. Müəllif romantizm cərəyanını dəqiqliklə onun əsərlərində nümayiş etdirir.

Açar sözlər: Amerika ədəbiyyatı, yaradıcılıq, V.İrvinq

ABŞ ədəbiyyatının ilk klassik yazıçısı olan Vaşinqton İrvinqin yaradıcılığı yeni yaranan Amerika mədəniyyətinin Avropada tanınmasına xidmət etmişdir. O, Conatan Oldsteyl, Didrix Nikerboker, Cefri Kreyon və Lancelot Lanqstaff təxəllüsləri ilə əvəzsiz sənət əsərləri yazıb yaratmışdır. Avropa İrvinqi daha yaxşı tanıyırdı və Avropanın bir çox yazıçı və şairləri, onun əsərlərini yüksək qiymətləndirmişdilər. Belə şair və yazıçılara nümunə olaraq Dikens, Bayron, Tekkerei, Qodvin, Şelli, Belinski və başqalarını göstərmək olar.

Vaşinqton İrvinq 1783-cü il, aprelin 3-ü Nyu-Yorkda varlı tacir ailəsində anadan olmuşdur. Onlar ailədə 11 uşaq olmuşdular. İrvinq ailənin ən kiçik övladı idi. Onun adı Corc Vaşinqtonun şərəfinə qoyulmuşdu. İrvinq uşaq yaşlarından ədəbiyyata böyük maraq göstərirdi. Hələ məktəbdə oxuyarkən o, Qoldsmitin poeziyasını, Sisseronun əsərlərini maraqla oxumuşdu. On yaşında o məzəli şeirlər, on üç yaşında isə esse və pyeslər müəllifi idi. Ancaq ailədə onun ədəbiyyata bu qədər marağı elə də rəğbətlə qarşılanmırdı. Atasını öz peşəsinin davamçısı kimi görmək istəyirdi. İrvinq isə bunun tam əksini düşünürdü.

Hər dəfə peşə seçimindən söhbət düşəndə o çıxış yolunu ailədən uzaqlaşmaqda, dağlara və meşələrə qaçmaqda, özünə qapılmaqda görürdü. Hətta belə bir vaxtda da o çox sevdiyi kitabları oxumaqdan geri qalmırdı, və bu kitabları oxuduqca onda yazıb-yaratmaq sevgisi daha da güclənirdi. Hələ kiçik yaşlarından İrvinq öz fikirlərini məktəb dostu olan Ceyms Poldinqlə bölüşürdü. Poldinq əslən Niderlandlı idi və tez-tez Niderland adət-ənənələri haqqında söhbət açırdı, bu tip söhbətləri dinləmək İrvinqə xüsusilə maraq verirdi. Beləliklə, zaman keçdikcə, İrvinq də böyüyürdü və gələcəyin yazıçısı yetişirdi. İrvinqi romantik hekayələr müəllifi, şair, bioqraf və səyahətçi kimi xarakterizə etmək olar. Bəli, İrvinq səyahət etməyi hələ uşaqlıqdan çox sevirdi və ömrünün digər çağlarında da öz səyahətindən geri qalmırdı. Artıq 1804-cü ildə o bir yazıçı kimi Avropanı səyahətə çıxmış, Avropanın bir sıra ölkələrində, Almaniyada, Hollandiyada, İsveçrədə, Fransada və İngiltərədə olmuşdu. Dahi bir yazıçı kimi, İrvinq yaşadığı mühitdə baş verən hadisələri, həyat gerçəkliklərini öz əsərlərində təsvir etməyə çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur. Yazıçının yaradıcılığını üç mərhələyə bölmək olar: Birinci mərhələ «erkən Amerika» dövrüdür. Bu dövr

1802-1819-cu illəri əhatə edir. Bu dövrdə İrvinq «Conatan Oldstaylın məktubları» (Letters of Jonathan Oldstyle, 1802), «Salmaqundi» (Salmagundh or the Whim-Whams and Opinions of Launcelot Landstaff, 1807), «Nyu-Yorkun tarixi» (A History of New York, 1809), «Eskizlər kitabı» (The Sketch Book, 1819) əsərlərini yazmışdır.

Yaradıcılığının ikinci dövrü «Avropa və romantik» dövr adlanır. Bu dövr 1819-1832-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə yazıçı «Breysbric Holl» (Bracebridge Hall, 1822), «Centlmen, Conatan Oldstaylın məktubları» (Letters of Jonathan Oldstyle, Gentleman, 1824), «Səyyahın hekayətləri» (Tales of a Traveller, 1824), «Xristofor Kolumbun həyatı və səyahətlərinin tarixi» (A History of the Life and voyages of Christopher Columbus, 1828), «Qranadanın fəthi» (The Conquest of Granada, 1829), «Əlhəmbra» (Alhambra, 1832). Yaradıcılığının üçüncü dövrü «Son Amerika dövrü» hesab olunur. Bu dövr 1832-1859-cu illəri əhatə edir. Bu dövrdə yazdığı əsərlər bunlardır: «Preriyaya səyahət» (A tour on the Prairies, 1835), «Kreyonun cızmaqarası» (The Crayon Miscellany, 1835), «Astoriya» (Astoria, 1836), «Esse və eskizlər» (Essays and Sketches, 1837), «Oliver Qoldsmitin həyatı» (The Life of Oliver Goldsmith, 1840), «Məhəmməd və ardıcılları» (Mahomet and his Successors, 1849), «Corc Vaşinqtonun həyatı» (The life of George Washington, 1855-59), «Volferin çubuğu» (Wolfert's roost, 1855).

Yazıçının ölümündən sonra isə daha 3 əsəri işıq üzü gördü ki, hansı ki, bunlar əvvəlcədən bizə məlum deyildi. Bunlar «İspan hekayələri və digər qeydlər» (Spanish papers and other Miscellanies, 1866), «Əbu Həsən» (Abu Hasan, 1924), «Vəhşi ovçu» (The Wild Yuntsman, 1924) əsərləridir.

1806-cı ildə İrvinq qardaşı Vilyam və dostu Ceyms Poldinqlə birlikdə «Salmaqundi» sərlövhəli almanaxın nəşrinə başlayır. «Salmaqundi» sözünün mənası «qarışıq salat», yəni «həftəbecər» deməkdir. Adından da göründüyü kimi, o satirik xarakter daşıyırdı. İki il ərzində «Salmaqundi»nin iyirmi buraxılışı işıq üzü görür. İrvinqin «Salmaqundi»si Monteskyenin «Fars məktubları» əsərini xatırladır. Əsərdə İrvinq ərəb Mustafanı Amerikaya səyahətə göndərir. Yazıçı Amerikada baş verən hadisələri, ölkədə hökm sürən hərc-mərcliyi, özbaşınalığı Mustafanın diliylə məharətlə təsvir etmişdir. İrvinq Amerikada baş verən hadisələrə yazıçı mövqeyindən yanaşır, və bu hadisələrə necə qiymət verməyi öz oxucularına saxlayırdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, 2 il ərzində «Salmaqundi»nin 20 buraxılışı çıxmışdı, tanınmış bir sənətkar kimi İrvinq çalışırdı ki, «Salmaqundi»nin hər buraxılışında ölkə əhalisini narahat edən problemləri müzakirə etsin. Məsələn, buraxılışların birində İrvinq Mustafanı seçkilər prosesini izləyərkən təsvir edir. Mustafa Amerikada keçirilən seçki prosesini «kukla teatrı»na bənzətməmişdi. Ölkədə hökm sürən özbaşınalığı yazıçı Mustafanın diliylə ifşa etmişdir. Hətta İrvinq buraxılışların birində prezident Ceffersonu da tənqid etmişdi və onu «demaqoq» adlandırmışdı. İrvinqin «Salmaqundi» əsərində toxunduğu problemlərə daha sonra Fenimor Kuperin, Edqar Allan Ponun, Mark Tvenin yaradıcılığında da rast gəlmək olar.

«Salmaqundi»də oxucuların diqqətini cəlb edən təkcə yazıçının toxunduğu problemlər deyil, həm də hər bir ailənin diqqətini cəlb edən kitabın içərisindəki yumoristik şəkillər idi.

Bu Amerika üçün yeni idi, ona görə ki, o dövrdə içərisində bu tip şəkilli kitablar çox nadir idi. Ancaq yazıçının bu kitabdan irəli gələn sevinci uzun çəkmədi və «Salmaqundi»nin son buraxılışından bir neçə ay sonra yazıçının nişanlısı Matilda Hoffman vəfat etdi. Bu hadisə yazıçıya çox pis təsir edir və 2 il yazıçının həyatında durğunluq dövrü hökm sürür və nişanlısının ölümündən sonra o bir daha evlənməmişdir. İki il yaradıcılığında hökm sürən durğunluq dövründən sonra yazıçı 1809-cu ildə «Nyu-Yorkun tarixi» əsərini yazır.

Bu əsəri ilə yazıçı çox məşhurlaşdı və demək olar ki, bu əsər yazıçının yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. «Nyu-Yorkun tarixi» əsəri satirik üslubda yazılmışdır. Əsərdə hollandların adət-ənənələrindən, yaşam tərzlərindən və holland tarixindən bəhs olunur. «Nyu-Yorkun tarixi» əsərində hollandların bu dərəcədə geniş təsvir olunmasına səbəb kimi isə, əsərin əsas qəhrəmanı hesab olunan Didrix Nikerbokerin hollandları Amerika xalqının ulu əcdadları hesab etməsidir. Didrix Nikerboker Amerikada yaşayan holland tarixçisi kimi təsvir olunur.

«Nyu-Yorkun tarixi» əsəri yazıçıya şöhrət gətirir və ictimaiyyətin böyük marağına səbəb olur, hər kəs yazıçının bu əsəri ilə əslində nə demək istədiyi haqqında fikirləşir və onları narahat edən suallara cavab axtarırdılar. «Nyu-Yorkun tarixi» əsəri ilə İrvinq təkcə Amerikada deyil, hətta

ölkədən kənarda da tanınmağa və sevilməyə başladı. Əsər elə ilk gündən sevildi və geniş oxucu kütləsi qazandı. 1815-1832-ci illərdə yazıçı ikinci dəfə olaraq Avropa ölkələrinə səyahət edir və özünün məşhur əsərlərini yazmağı davam etdirir. 1815-ci ildə yazıçı Liverpula səfər edir. Onun bu səfəri biznes xarakteri daşıyır. 1815-ci ildə yazıçının anası vəfat edir və atasının biznesi iflasa uğrayır. Yazıçıya bu hadisələr olduqca pis təsir göstərir. Liverpulda yazıçının yaratdığı biznes ona uğur gətirmədi və tezliklə iflasa uğradı. Bu səfəri zamanı yazıçı 3 il Avropa ölkələrində qaldı, buranın adət-ənənəsi, xalqının yaşam tərzilə yaxından tanış oldu və Avropada yaşayan məşhur yazıçılarla, şairlərlə, rəssamlarla yaxından tanış oldu.

İrvinq yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan hər bir oxucu onun əsərlərinin təkcə satirik tendensiyalardan ibarət olmadığını təsdiq edə bilər. Çünki yazıçı real həyat hadisələrinə də öz münasibətini bildirmiş, Nyu-Yorkun sakit və gizli guşələrini əsl ustalıqla təsvir etməyi bacarmışdır. Vaşinqton İrvinq 1819-cu ildə «Eskizlər kitabı»nı çap etdirir. Kiçik həcmli hekayələrdən ibarət olan «Eskizlər kitabı»nın nəşr olunmasında Valter Skotun rolu çox böyükdür. Bu kitaba daxil olan hekayələr arasında «Rip Van Vinkl» (Rip Van Winkle) və Mürgüləyən dərənin əfsanəsi» (The Legend of Sleepy Hollow) daha məşhurdur. İrvinq «Rip Van Vinkl» hekayəsi ilə Amerika ədəbiyyatına romantik əhval-ruhiyyə gətirir. Bəzi tənqidçilərin fikrinə görə hekayənin mövzusu alman ədəbiyyatından götürülmüşdür. Ancaq İrvinq almaq ədəbiyyatına müraciət etmiş olsa belə, hekayəni özünəməxsus tərzdə yazmışdı. Məhz bu hekayəsi ilə o Amerika ədəbiyyatında milli novellanın əsasını qoyur.

Hekayə Kaatskil dağlarında cərəyan edir. Yazıçı Kaatskil dağlarını çox ustalıqla təsvir etmişdir. Hekayənin baş qəhrəmanı Rip hesab olunur. Hekayənin baş qəhrəmanı olsa da, yazıçı Ripi mənfi keyfiyyətlərə malik bir insan kimi qeyd etmişdi. Onu ailəsi heç maraqlandırmırdı, çox tənbel, vaxtını mənasız keçirən Rip ancaq başqalarının işinə yarayırdı. Bu keyfiyyətlərinə görə ailəsi də onu sevmirdi. Onun tək bir dostu var idi, bu da onun iti Volk idi. Hekayədə hər şey yüksələn xətt üzrə inkişaf edir və yazıçı Ripi 20 illik yuxuya qərq edir. Bu 20 il ərzində yazıçı hər şeyin – insanların, zamanın dəyişdiyini təsvir edir.

Ancaq 20 ildən sonra da dəyişməyən tək Rip idi. O yenə də əvvəlki kimi tənbel və avara idi. Bununla İrvinq bəlkə də insan xarakterinin dəyişməyin çətin olduğunu, bəzən də mümkünsüz olduğuna işarə etmişdi. Hekayəni oxuduqca onun bir qədər satirik xarakter daşdığının da şahidi oluruq. İrvinq bəzən möcüzəli görünən əhvalatı elə ustalıqla təsvir edir ki, oxucu bu əhvalatlara real olaraq yanaşır, əhvalatları real olaraq qəbul edir. Bu da romantik yazıçılara xas olan xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir. «Eskizlər kitabı»na daxil olan digər hekayə «Mürgüləyən dərənin əfsanəsi» hekayəsidir. Hekayə Hudzan çayı ətrafındakı möcüzəli təbiətin təsviri ilə başlayır.

Yazıçı bu ərazinin sakinlərindən də danışır. Onları hər şeyə inanan sadə kəndlilər kimi təsvir etmişdi. Onlar hətta «başsız atlı» ruhunun olduğuna inanırdılar və bundan çox qorxurdular. Hekayənin baş qəhrəmanı İkabod Kreyndir. O sadə kənd müəllimidir. O, varlı fermer qızı olan Katrin Van Tasselə aşiq olur. Ancaq kənddə bu qızın aşıqları çox olur. Bu isə o deməkdir ki, İkabodun çoxlu rəqibləri var. Onun ən güclü rəqibi isə Brom Bonedir. Hekayənin sonlarında İkabod qəflətən yoxa çıxır. Bundan Brom Bone məharətlə istifadə edir və sadə kənd sakinlərini inandırmağa çalışır ki, guya «başsız atlı»nın ruhu İkabodu öldürüb və onun ruhu indi kənddə gəzir. Hər şeyə inanan sadə kənd sakinləri isə bu yalana da inanırlar. İrvinqin «Eskizlər kitabı»na daxil olan hekayələri oxucular tərəfindən sevildi və ona şöhrət gətirdi. Bu hekayələrində İrvinq yeni obrazlar yaradır və yeni mövzulara toxunurdu.

«Eskizlər kitabı»nın gətirdiyi uğurdan ruhlanan yazıçı 1822-ci ildə digər hekayələr toplusu olan «Breyslərik Holl» kitabını nəşr etdirir. Kitab 50-yə yaxın kiçik hekayədən ibarətdir.

Kitaba daxil olan hekayələr arasında «Dolf Xeyliger» (Dolph Heyliger), «Şişman Centlmen» (The Stout Gentleman), «Annet Delaber» (Annet Delarbre) Amerika xalqı tərəfindən daha çox sevilmişdi. «Şişman Centlmen» hekayəsi Şekspirin məşhur faciəsi «Hamlet»dən bir sətirle başlayır. Təhkiyəçinin qaldığı oteldə hər kəsin marağına səbəb olan şişman centlmenin görünüşü maraqlandırır. O, şişman centlemenin görmək üçün dəfələrlə cəhd edir, ancaq hər dəfə də onun cəhdləri boşa çıxır. Bir dəfə o eşidir ki, şişman centlmen oteli tərk edib, təhkiyəçi bundan çox üzülür və onun arzusu ürəyində qalır. «Dolf Xeyliger» hekayəsində İrvinq onu göstərməyə cəhd

etmişdir ki, həyatda hər şey mümkündür, həyat sürprizlərlə doludur. Hekayə Dolf Xeyligerin həyatından bəhs edir. Hekayənin əvvəlində avara obrazı yaradan Dolf, tədricən dəyişir və ailə-uşaq, var-dövlət sahibinə çevrilir. «Annet Delaber» isə romantik əhval-ruhiyyəli hekayədir. Hekayə sevgi münasibətlərindən bəhs edir. Hekayənin baş qəhrəmanı Annet Delaberdir. Yazıçı onu sevgi dolu bir qız kimi təsvir etmişdir. Annet Delaber eyni zamanda zəngin bir ailənin qızıdır. O, əvvəlcə sevgilisini lazımınca dəyərləndirə bilmir. O, sevgilisinin qədrini onu itirdikdən sonra başa düşür. Ancaq hekayə iki sevgilinin qovuşması ilə başa çatır. İrvinqin bu hekayələri bir neçə dillərə tərcümə olunmuş və digər ölkə xalqlarının da sevgisinə səbəb olmuşdur.

İrvinq təkcə böyük yazıçı deyil, həm də dahi filosof idi. Onun yaradıcılığını dərinlən öyrənmiş hər kəs, İrvinq yaradıcılığında Aristotel, Herodot, Epikür kimi filosofların təsirini aydın görə bilər. 1823-cü ildə İrvinq yeni mövzu axtarmaq məqsədilə yenidən dünya ölkələrinə səyahət edir. O, London, Paris, Almaniya kimi Avropa ölkələrinə səyahət edir və bir müddət bu ölkələrdə yaşayır. Paris yazığının həyatında xüsusi iz buraxır. Parisin mədəniyyət və incəsənətindən zövq alan yazıçı Motsartın və Baxın əsərlərini oxumaqdan geri qalmırdı. Parisdə olarkən yazıçı ispan dilini də öyrənir, bu dili öyrənmək yazığının sonrakı həyatında da mühüm rol oynadı. Parisdə yaşayarkən yazıçı bir çox tanınmış yazıçıların yaradıcılıqları ilə tanış oldu. Bunlara misal olaraq Rableni, Servantesi, Svifti göstərmək olar. 1824-cü ildə yazıçı «Səyyahın hekayətləri» kitabını nəşr etdirir. Kitab 4 hissədən ibarətdir.

Kitab Amerikanın bəzi yazıçıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilsə də, onu «primitiv» hesab edən tənqidçilər də var idi. Onlar kitabın içərisindəki hekayələri uşaq nağılları hesab edirdilər. Ancaq bu münasibət yazıçını ruhdan salmadı, əksinə o, bu kitabı yaradıcılığının zirvəsi hesab etdi. Kitaba daxil olan hekayələr çox maraqlıdır. Ancaq bunlardan ən çox diqqət cəlb edən romantizm mövzusunda yazılmış «İblis və Tom Volker» (The devil and Tom Walker) hekayəsidir. Hekayədə qeyri-real, fantastik epizodlar üstünlük təşkil edir. Adından da göründüyü kimi, hekayənin baş qəhrəmanı Tom Falkerdin. Var-dövlət sahibi olmaq istəyən Valker öz ruhunu şeytana satır, əvəzində xəzinə alır. Sonda iblis Tomu özü ilə bərabər cəhənnəmə aparır. Bununla yazıçı zənginliyin sonrakı aqibətini göstərməyə çalışır.

İrvinq həm də bioqrafik yazıçı idi. O, bir çox tanınmış şəxsiyyətlərin həyatından bəhs edən əsərlər yazmışdır. Bunlardan biri də yazıçıya böyük uğur gətirən 1828-ci ildə yazılmış «Xristofor Kolumbun həyatı və səyahətləri» əsəridir. Əsər 3 cildə ibarətdir. Əsərin I cildində yazıçı Kolumbu və onun evini təsvir edir. II cildə yazıçı Kolumbu daim yeniliklər axtaran insan kimi təsvir edir. Kolumb çoxlu səyahətlər edir, yazıçı Kolumbun İspaniyaya, Portuqaliyaya etdiyi səfərlərdən söhbət açır. Əsərin III cildində isə Kolumbun xəstəliyi və ölümü təsvir olunur. B kitab həm tarixi, həm də bioqrafik səciyyə daşıyır. Ümumiyyətlə, Amerika romantizmində hindu həyatı mövzusu daha çox reallıq idi və bu reallıq romantik ədəbiyyatın nəzəri prinsiplərinə daha çox cavab verirdi. İrvinq romantizm üçün xarakterik olan bədiiyyəti zənginləşdirməklə, təsir dairəsini genişləndirirdi. Xüsusilə, onun ilk mühacirlər arasında olması və qalan hindu mifləri və folkloruna müraciəti daha səmərəli idi. Avropa romantik ənənələri və milli məcaziliyin məhdud birləşməsi onun yaradıcılığının estetik xüsusiyyətlərindən asılı idi.

Bu birləşmə Amerikanın «bədi cəhətdən açılışı» kimi meydana çıxmışdı. İrvinqin esse və səyahət kitablarında gözəl elementlər vardır. O, öz esselərində bütövlükdə yetkin Amerika romantizminin fəlsəfi əsaslarını yaratdı.

Ədəbiyyat

1. Mirəhmədov Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, 86 s.
2. Nuriyeva N. Vaşinqton İrvinq və Şərq. Mütərcim jurnalı, №1, 2010, s.131-138.
3. Yelizarova M.Y., Qijden S.P. və b. XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı, 1964, 650 s.
4. Andrew B. Myer. A Century of Commentary on the works of W.Irving. №9, 1976.
5. Abeltina R.. English and American Literature. Riga, 1976, p.220.
6. Cunliffe M. The Literature of the United States. 1955, p.49-51.
7. George Perkins, Barbara Perkins. American Tradition in Literature. p.268-306.

8. Halleck R. The Romance of American Literature, №9, 1934, p.70.
9. Haskell Springer. W.Irving. A Reference Guide, №9, 1976.
10. James D. Hart. American Literature. (Fifth edition), p.367-369.

Аскерова Нигяр

**В.Ирвинг первый классический писатель
американской художественной литературы**

Резюме

Романтизм как литературное течение был создан и сформирован не сразу. Для его создания требовалось конкретное историческое условие, оно было создано для выполнения исторической миссии и после выполнения этой миссии остаётся в истории навсегда. Романтизм - это ведущее течение, это романтический пафос, это выражение человеческого желания романтически. Романтизм всегда существовал и продолжает свое существование в истории страны. Роль романтизма как литературное течение безвозмездна и вечна в Американской литературе.

В статье отражается все требование, все сведения, которые могут быть использованы многими литературоведами. В статье также рассмотрены стадии романтизма начиная с древних времен до настоящего времени.

Использовано очень большое количество материалов из местных и зарубежных источников. Больше всего использованы материалы из американских источников. Статья, как исследовательский материал, может быть пригодным для использования литературоведам как источник информационного исследования.

В статье также подробно говорится о творчестве первого классического писателя В.Ирвинга. Приводятся реальные примеры из его произведений. Автор четко показывает романтизм в произведениях автора.

Ключевые слова: американская литература, творчество, W.Irving

N.Askerova

**Virtual america literature
first classic writer**

Summary

Romantism hasn't developed suddenly into a literary trend. There must be concrete historical conditions for its creation. Romantism appears with the demand of life. But most times an issue stays out of sight that Romantism has been a leading trend in the certain period of history. Romantism will always exist as a romantic enthusiasm, and an expression of human dreams with literary methods. Romantism plays an irreplaceable role in the formation of American Literature.

In the article, the creation of Romantism has been explored in details. The article reflects interesting information for literary critics. In the article the creation of Romantism has been investigated with its stages.

A few local and foreign sources of information have been used in the article. But the main attention is referred to American literature. The article can be used as a research material for literary critics.

The article also describes in detail the work of the first classical writer V.Irving. Real examples from his works are given. The author clearly shows romanticism in the works of the author.

Key words:American Literature, creative work,W.Irving

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firuzə Kərimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYNUR ƏZİZOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Ünvan: Akademik Zahid Xəlilov küçəsi – 23

aynur-aziz.14@mail.ru

OĞUZ ATAYA QƏDƏRKİ TÜRKiYƏ ƏDƏBİYYATI VƏ OĞUZ ATAY YARADICILIĞI

Xülasə

Türkiyə ədəbiyyatında roman “Tənzimat” fərmanından sonra Osmanlı imperiyasında başlayan islahatlardan təsirlənərək meydana çıxmışdır. İlk türk romanları daha çox avropasayağı yaşayış tərzini təmsil edən obrazlarla zəngin idi. Türk romanı son 150 ilə yaxındır ki avropalaşma meylini ədəbi nümunələrində yaşatmaqdadır. Mövzunun bu qədər aktual olma səbəbi Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qovşağında yerləşən Türkiyənin , bu iki mədəniyyət arasında sıxışmış qalmasıdır. Fərmandan sonra Türkiyənin siyasi və ya ictimai həyatında dəyişikliklər zamanın ədəbi mətnləri ilə izlənilə bilər.

Bu ədəbi mərhələlərdə romanın janrında dövrün ədəbi mühitini müxtəlif mövzularla əks etdirmək üstünlük təşkil etmişdir. 1960-cı illərdən başlayaraq, avant-garde, modernizm və postmodernizm türk ədəbiyyatında başlamışdır. 1960 və 1970-ci illərdə Türk ədəbiyyatı Oğuz Atayın imzası ilə daha yaddaqalan idi.

Türk ədəbiyyatını ilk dəfə modernist və postmodernist roman yazıçısı olan Türk ədəbiyyatına çevrilmişdir. Təəssüf ki, heç kim ömrü boyu heç bir fikir vermədi və ölümündən sonra həyat və yazı ilə yüzlərlə elmi əsərin mərkəzi şəxsiyyətinə çevrildi.

Yusuf Atılgan, Oğuz Atay, Bilge Karasu, Tezer Özlü, Türk romanının inkişafına əməyi olan yazıçıları, Türk ədəbiyyatında avanqard, müasir, postmodern üsulu ilə əsərləri yazırlar.

Açar sözlər: Türkiyə, ədəbiyyat, roman, Oğuz Atay

Tənzimat fərmanı türk ədəbiyyatına roman, dram, teatr kimi yeniliklər gətirdi. Tənzimata qədərki türk ədəbiyyatı daha çox klassik ənənəyə əsaslanaraq didaktik xüsusiyyətlər daşıyan, divan ədəbiyyatının tələblərinə uyğun nümunələrlə zəngin idi. Avropa qarşısında üzərinə müxtəlif öhdəliklər götürmüş olan Türkiyə həm siyasi ,həm də ictimai sahələrdə bir çox islahatlar həyata keçirməyə başlayır. Bu islahatlar ədəbiyyat sahəsindən də yan keçmir.

Avropa ədəbiyyatından tərcümə və təqlid yolu ilə bir çox ədəbi nümunələr yazılmağa başlayır. Bu tərcümələrin əksəriyyəti korkoranə edilmiş tərcümələrdən ibarət idi.

Daha çox dil öyrənməyə kömək edən mətnlərin tərcümə edilməsi ciddi ədəbi nümunələri kölgədə qoymuşdur. Bu xüsusa deyindən Əhməd Həmdü Tanpınar deyirdi: “Tənzimat dövründə avropa ədəbiyyatının dahiləri sayılan Servantes, Balzac, Stendal, Dikens kimi yazıçılar tərcümə ədəbiyyatından kənarda qalmış, bunların yerinə sadə mətnlər tərcümə edilmişdir” (3.səh 287).

Tanpınar bu dövrdə tərcümə edilən bu təsadüfi mətnlərin ciddi ədəbi nümunələrin yaranmasına da təsir göstərdiyini vurğulayaraq, dövrün ədəbi yükünün də bu təsadüflükdən təsirləndiyini qeyd etmişdir. Şəmsəddin Sami, Əhməd Mithat Əfəndinin, Namiq Kamalın qələmə aldıkları əsərlərin başlıca çatışmayan cəhəti nümunə götürə biləcəkləri ədəbi mətnlərin yoxluğu və yazılan nümunələrin toplum tərəfindən necə qarşılanması narahatlığı idi.

Tanpınar dövrün yazıçılarını “roman və hekayə yazmağa həvəsli insanlar” (3.səh 288) adlandırırdı.

Tənzimat dönməndə yazılan əsərlərin əsas mövzuları gənc qızların təsadüfi evlilikləri, müasirləşməyi yanlış anlayan türk gəncliyi və Şərq-Qərb mədəniyyətlərinin çarpışması idi.

Türkiyə ədəbiyyatının “Sərvəti-fünun” cular adlanan mərhələsini təmsil edən ədiblər daha çox XIX əsrin ikinci yarısında formalaşan fransız ədəbiyyatını və fransız realistlərini özlərinə örnək götürməklə, Şərq ədəbiyyatından daha çox Qərb ədəbiyyatını tanıyır, onu önə çəkməyə çalışmaqla

yeni bir axının təməlini-Batılılaşma mərhələsini başlatmışlar. Samipaşazadə Sezai, Recaizadə Mahmud Əkrəm, Nəbizadə Nazim və b. yazıçılar avropasayağı əsərlər yazmışdır. Bu dövrün ən uğurlu ədəbi əsərlərini Halit Ziya Uşşaklıgilin imzası ilə tanıyırdıq. İkinci Əbdülməmidin taxtdan salınmasından sonra Fecr-i-Aticilər, Milli ədəbiyyatçılar və bu iki qrupdan kənarda qalan yazıçılar müxtəlif janrlarda əsərlər yazmağa başlayırlar. Halidə Edip Adıvar, Yakup Kadri, Halid Karay bu dövrün önə çıxan təmsilçiləridir. Cümhuriyyətin elanından sonra Türkiyə ədəbiyyatında yazı dilinin təkmilləşməsi baxımından ədəbi mühitin təmsilçiləri müxtəlif fikir ayrılıqları yaşayırlar. Belə ki, bu dövrün bir qrup yazıçıları daha çox osmanlı dilini qoruyub saxlamağın tərəfdarı kimi çıxış edirlər. Bu dövrün yazıçılarından Rəşad Nuri Güntəkin, Peyami Safa, Yakup Kadri əsərlərində anadolu bölgəsini, osmanlı əleyhidarlığını, Şərq-Qərb mədəniyyətlərinin qarşılaşdırılmasını, sevgi və tarixi süjetlərin üstünlük təşkil etdiyi mövzuları qələmə almışlar.

1938-1946-cı illərdə yazılan əsərlərin əksəriyyəti mövzu baxımından bir-birini izləyirdi. Yaşar Kamal, Orxan Kamal, Kamal Tahir kimi yazıçıların qələmə aldıkları romanların başlıca mövzusu kənd həyatı, kənddən şəhərə axın, bu kənd və qəsəbələri təmsil edən insan fiqurları, yoxsul insanların ailə dramları, gənc qızların başlarına gələn hadisələr idi. Türk ədəbiyyatının 50-ci illərdən sonrakı mərhələsi türk romanının inkişafında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Daha çox kənd həyatını, Anadolunun ucqar vilayətlərində yaşayan insanların həyat mücadiləsini mövzu edən romanlar türk romanını özünəməxsus məcrada inkişafına yol açmışdır.

Türkiyə ədəbiyyatında, başlıca olaraq roman janrında əsaslı dəyişikliklər 1960-cı illərdən başlamışdır. Semiha Ayverdi, Əhməd Həmdü Tanpınar kimi yazıçılar əsərlərində daha çox fərdin iç dünyası ilə hesablaşmalarını mövzu etmişlər.

Tanpınarın Huzur romanı türk ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin başladığının ilk müjdəçisi kimi diqqəti çəkir. 60-cı illər Türkiyə tarixində çevrilişlər, hökumətdə baş verən dəyişikliklərlə yadda qalmışdır. Ölkədə siyasi vəziyyətin tez-tez dəyişməsi, idarəçilik sisteminin bir partiyadan digərinə keçməsi, siyasi idealogiyanın tərəfdarları ilə bərabər həyatın müxtəlif sahələrindən də təsirsiz ötürüşdür. Artıq yazıçılar romanlarında on illik fasilələrlə baş vermiş bu çevrilişlərin insan psixologiyasında açdığı dərin izləri mövzu kimi seçir, bir obrazın timsalında dövrün problemlərini qeydə alırdılar. Bu tərz romanların meydana gəlməsi kənd mövzusunda yazılan romanları sıxışdırmağa başlamış” romanlar anadolunun əziyyət gören, haqqı tapdanan, istismara məruz qalan kəndlilərlə, inqilabçı gənclərin ixtiyarına verilmişdi”. (1.səh 11) “TənziMAT” dönəminin roman yazıçıları əslində üzərlərinə çox ağır bir missiyanı da götürmüşdülər. Onlar dönəmin aktual problemlərini qələmə almaqla romançı tənəyyülündən uzaq düşsələr də cəmiyyətin düşər olduğu cəhaləti yetərinə vurğulamışlar. Düzdü, obrazların daxili aləmini təhlil etmə bacarıqları olmasa da, bu ilk türk roman ustalarının türk ədəbiyyatının daha sonrakı inkişafındakı rolunu kiçiltməmiş, əksinə onların buraxdığı səhvlər gələcək romançılara və tənqidçilərə yön göstərmişdir.

Yüzlər boyunca islam idealogiyasının hegemon olduğu ölkədə bu idealogiyadan uzaqlaşmaq, xalqın yaşayış tərzini halına gəlmiş islami dəyərlərdən qopub avropanın əldə etdiyi mədəni, ticari, elmi yenilikləri qəbul etmək Türk toplumu üçün heç də asan olmamışdır. Avropaya bənzəmək istəyini əsas məsələ kimi qarşıya qoyan ilk türk romanları daha çox avropanın zahiri bənzərliyini öz roman qəhrəmanları vasitəsilə türk cəmiyyətinə təqdim etməyə başlayırlar. İlk yaranan romanlar müəlliflərinin siyasi baxışlarını da özündə əks etdirmiş və bununla da ədəbiyyatdan siyasi düşüncələrinin təqdimatı kimi istifadə etmişlər. Bu isə ədəbiyyatı daha çox şəxsi maraqların daşıyıcısına çevirmişdir. Türk romanının meydana çıxdığı ilk vaxtlardan avropalaşma daim ədəbi mövzular içərisində öz aktuallığı ilə seçilmişdir. Bu mövzunu bu qədər aktual edən başlıca səbəb türk toplumunun Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasında sıxışb qalmasıdır.

Yusuf Atılgan, Oğuz Atay, Bilgə Karasu, Tezer Özlü türk ədəbiyyatında avanqard, modernist, postmodernist əsərləri ilə türk romanını mövzu, yazı texnikası ilə yeni istiqamətdə inkişaf etməsinə töhfələrini vermiş yazıçılardır.

1960-70-ci illərdə türk ədəbiyyatı Oğuz Atay imzası ilə daha çox yadda qalır. Sağlığında istədiyi diqqəti görə bilməyən Atay türk ədəbiyyatında “ilkərin” yazıçısı kimi də tarixdə öz yerini almışdır. Oğuz Atay zəngin mütaliyəyə sahib, aydın fikirli bir ziyalı idi. Qısa ömrü ərzində ölümündən sonra da olsa adından yetərinə söz etdirən bir ədəbiyyatçı idi. İstanbul Texniki

Universitetinin İnşaat fakültəsini bitirməsinə baxmayaraq, dövrünün bir çox ədəbiyyatçılarından daha çox ədəbiyyat maraqlısı idi. O türk romanını hesablanmış çərçivədən çıxarmağı bacarmış, türkiyə ədəbiyyatında ilk modernist və postmodernist roman müəllifi kimi tarixə keçmişdir. Atayın ənənəvi düşüncə məhsullarına qarşı gəlməsi, heç kimin cəsarət edib cavablandırma bilmədiyi suala barmaq qaldırdığı gündən başlamış, çoxluğa tabe olmamağın təcrid olunmuşluğun təmsilçisinə çevrilməsinə kimi davam etmişdir.

1938-1946-cı illərdə yazılan əsərlərin əksəriyyəti mövzu baxımından bir-birini izləyirdi. Yaşar Kamal, Orxan Kamal, Kamal Tahir kimi yazıçıların qələmə aldıkları romanların başlıca mövzusu kənd həyatı, kənddən şəhərə axın, bu kənd və qəsəbələri təmsil edən insan fiqurları, yoxsul insanların ailə dramları, gənc qızların başlarına gələn hadisələr idi. Türk ədəbiyyatının 50-ci illərdən sonrakı mərhələsi türk romanının inkişafında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Daha çox kənd həyatını, Anadolunun ucqar vilayətlərində yaşayan insanların həyat mücadiləsini mövzu edən romanlar türk romanını özünəməxsus məcrada inkişafına yol açmışdır.

1950-ci və 1960-cı illərdə cəmiyyətin problemlərini əks etdirən əsərlərin yerini 1970-ci illərdə şəxsiyyəti təsvir edən romanlar tutur.

Qərbi yazıçıların yüz il ərzində əldə etdikləri yeniliklərlə təzəcə tanış olan türk romançısı yeni bir yarışın içində tapır özünü. Bu artıq qərbə bənzəmək, avropalılışmaq hərəkəti deyildi. Bu türk romanının dünya arenasına gəlişi və özünü təsdiqi idi. XXI əsrin astanasında türk romançısı artıq Avropaya bənzəmirdi, əksinə “avropaya roman yazmağı” öyrədirdi

İlk romanı “Tutunamayanlar” 1970-ci ildə TRT roman yarışmasında mükafata layiq görülsədə, Atay ədəbi çevrələr tərəfindən susqunluqla qarşılanmışdır. Nəşriyyatların əksəriyyəti romanı çox uzun və anlaşılmaz hesab edib geri qaytarırdı. Onun ənənəyə qarşı gələn dünyasını anlayan da susurdu anlamayan da. Romanı imzalayaraq Yusuf Atılgana göndərən Atay, dəyər verdiyi yazıçının romanına göstərdiyi biganəliyi təəssüf hissi ilə qarşılamışdır.

Ölümündən sonra Atayın bu təəssüfü haqqında xəbər tutan Yusuf Atılgan “romanı oxudum və çox bəyəndim. Amma bu fikrimi Oğuz Ataya bildirmə gərəyi duymadım, düşündüm ki, bu cür gözəl bir roman yazmış adam haqqında çoxlu yazılar yazılacaq”. Təəssüf ki Yusuf Atılgan yanılmışdı. Roman təkcə adı ilə də böyük müzakirələrə səbəb olan əsərdir. Yıldız Ecevit romanı” 20-ci yüzilliyin ilk yarısında Qərb ədəbiyyatında gerçəkləşdirilmiş olan və daha sonra modernizm adını alan böyük estetik dönüşümə açılan yolun qapısı”(2.səh 232) kimi dəyərləndirmişdi.

Oğuz Atayın ikinci romanı “Təhlükəli oyunlar” 1973-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Gerçəkliklə xəyal dünyasının bir-birinə qarışdığı bu roman yazıldığı dönmənin xüsusiyyətlərini özündə daşımaqla bərabər, oyun içində oyunu, fərdin gerçək həyat və xəyal dünyasındakı oyunlarını, fərqli mədəniyyətlər arasında sıxışmış qalan türk aydınının iç dünyasındakı problemləri, mədəniyyətlərin qarşılaşması fonunda fərdin cəmiyyətdən təcridini özündə əks etdirən, türk ədəbiyyatında ilk postmodernist roman kimi dəyərləndirilən əsərdir. 1975-ci ildə universitetdə müəllimi olmuş Mustafa İnanın həyatından bəhs edən “Bir bilim adamının romanı” əsəri nəşr olunur. Roman Atayın müəllimi haqqındakı düşüncələri ilə bərabər Mustafa İnan haqqında başqalarından dinlədiyi gerçək həyat hekayəsi və çalışqan nümunə ola biləcək bir insanın bioqrafiyasıdır.

Yazdığı hekayələri “Qorxunu gözləyərkən” adlı bir kitabda toplayıb nəşr etdirən müəllif, qələmə aldığı bu səkkiz hekayədə cəmiyyətlə uyuşmayan, dəlilik sərhəddində yaşayan, dərin psixoloji sarsıntılar içərisində yaşamağa çalışan insanların cəmiyyət içərisində yadlaşmasını, yalnızlığını, anlaşılmama duyğusunu, təcrid olunma hissini fərqli yazı texnikası ilə oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır. Atayın yazmış olduğu “Oyunlarla yaşayan” pyesində yazıçı, qəhrəmanı Coşkunun simasında türk ziyalısının düşündüyü depressiv hissləri qələmə almış və bu hisslərin içərisində həyatını davam etdirməyə çalışan fərdin davranışlarını ironik bir dillə anlatmışdır.

Oğuz Atayın amansız xəstəliyə tutulduğu illərdə qeydə aldığı yazıları ölümündən sonra “Günlük” adı altında nəşr edilmişdir. Onun yarımçıq qalmış “Eyləmbilim” romanı və özünün də adlandırdığı kimi böyük projesi olacaq “Türkiyənin ruhu” adlı romanı üçün etdiyi qeydlər ölümündən sonra işıq üzü görmüşdür. Türkiyə ədəbiyyatının 70-ci illərinə öz imzası ilə damğa vurmuş bu yazıçı haqqında təəssüf ki yaşadığı müddətdə heç kim fikir bildirməmiş, ölümündən sonra isə həyatı və yazdıqları ilə yüzlələrlə elmi işin mərkəzi fiquruna çevrilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Berna Moran: Türk romanına eleştirel bir bakış, III cild, İstanbul, 2016
2. Ecevit Yıldız: Ben buradayım, Oğuz Atayın biyoqrafik və kurmaca dünyası, İstanbul 2017
3. Tanpınar Əhməd Hamdi: XIX əsr türk edebiyatı tarihi, İstanbul 2001.

Азизова Айнур Гудрат

Турецкая литература перед творчеством Огуз Атая и Огуз Атай

Резюме

После указа изменения в политической или общественной жизни Турции можно постепенно проследить по литературным текстам того времени. На этих литературных этапах жанр романа доминировал с точки зрения отражения литературной среды периода с различными предметами. Начиная с 1960-х годов, в турецкой литературе стали появляться произведения авангарда, модернизма и постмодернизма.

В 1960-х и 1970-х годах турецкая литература была более запоминающейся с подписью Огуз Атая. Он смог извлечь турецкий роман из расчетных рамок, став первым модернистским и постмодернистским романистом в турецкой литературе.

Турецкая литература перед творчеством Огуз Атая и Огуз Атай

К сожалению, никто никогда не давал никаких идей при его жизни, и после его смерти он был превращен в центральную фигуру сотен научных работ со своей жизнью и писаниями. Юсуф Атылган, Огуз Атай, Билга Карасу, Тезер Озлу - писатели, которые внесли вклад в развитие турецкого романа с темой, техникой письма в турецкой литературе своими авангардными, модернистскими, постмодернистскими работами.

Ключевые слова: Турция, литература, роман, Огуз Атай

**Turkish Literature before Oguz
Ataya and Oguz Atay's creativity**

Summary

After the decree, changes in the political or public life of Turkey can be gradually traced through the literary texts of the time. At these literary stages, the genre of the novel dominated in terms of reflecting the literary environment of the period with various subjects.

Beginning in the 1960s, avant-garde, modernism, and postmodernism began to appear in Turkish literature. In the 1960s and 1970s, Turkish literature was more memorable with the signature of Oguz Atay.

He was able to extract the Turkish novel from the calculated framework, becoming the first modernist and postmodernist novelist in Turkish literature.

Turkish Literature before Oguz Ataya and Oguz Atay's creativity

Unfortunately, no one ever gave any ideas during his lifetime, and after his death he was turned into the central figure of hundreds of scientific works with his life and writings.

Yusuf Atılgan, Oguz Atay, Bilge Karasu, Tezer Özlü are writers who contributed to the development of the Turkish novel with a theme, writing technique in the Turkish literature with their avant-garde, modernist, postmodernist works.

Key words: Turkey, literature, novel, Oguz Atay

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Firuzə Ağayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ELNARƏ TAĞIYEVA

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti**

**Ünvan: Akademik Zahid Xəlilov küçəsi
e-mail: bduelanara@gmail.com**

NƏSİMİ YARADICILIĞI

Xülasə

Oxuculara təqdim olunan bu məqalədə göstərilir ki, Nəsimi yaradıcılığı yalnız Azərbaycanda deyil, bütün yaxın Şərqdə də sevilir və öyrənilir. Nəsimi sənəti bütövlükdə insan gözəlliyinə, insan qüdrətinə, insan sevgisinə həsr olunub. Nəsimi dilin zənginliklərindən, qəzəllərində özünəməxsus bir ustalıqla istifadə edir. Filosof-şairin poeziyası çox tez bir zamanda Orta Asiya, Türkiyə və İran xalqları arasında populyarlıq (şöhrət) qazanır. Nəsiminin şeirlərini xalq arasında avazla oxumaq və onun hürufi ideyalarını təbliğ etmək üstündə bir çoxları əzablara qatlaşır, hətta canlarından da keçirlər. Yaradıcılığının ilk dövrlərində Nəsimi də ustadı Nəimi kimi sufizim mövqeyində dayanır və şair öz əsərlərini “Hüseyni,” “Seyid Hüseyni”, “Seyid”, təxəllüsləri ilə yazır.

Zümrüd Quluzadə yazır: “Nəsimi yaradıcılığının mərkəzində lirik qəhrəmanın aşiq olduğu onu yüksəldən, kamilləşdirən və öz nuruna qərq edən gözəl Allah dayanır. İnsan üçün ən yüksək, ülvî duyğu həmin sevgilinin vüsəlinə yetişmək, ona qovuşmaq, onda əriyib yox olmaqdır. Şair yazır ki, eşqi günah sayanların sözlərinə baxmayaraq, o, bu yoldan çəkinməyəcək. Çünki yalnız bu yol insanı tanrıya, həqiqətə çatdıra bilər.

Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində ilk dəfə müstəzad, mürəbbi və tərcibəndlər yazmışdır. Onun rübailəri, tüyuqları bədii quruluş və məzmunca orijinal və qiymətli. O, həyat cəmiyyət haqqında açıq deyilməsi qorxulu olan tənqidi fikirlərini aşiqanə misralar və ya təbiət təsvirləri içərisində söyləmişdir.

Azərbaycanda isə görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz 1926-cı ildə Nəsimi divanını ərəb əlifbası ilə nəşr etmişdir. Bu nəşrlər Nəsimi irsinin geniş yayılmasında mühüm rol oynasalar da, böyük sənətkarın əsərlərini tamamilə əhatə etmişlər.

Açar sözlər: Nəsimi, hürufilik, Yaxın Şərq.

Nəsimi Azərbaycan dilində şerin ilk gözəl nümunələrini yaradan dahi bir sənətkardır. Onun ana dilindən başqa ərəb və fars dillərində də yaratmış olduğu divanlar şairin adının öz vətənindən çox-çox uzaqlarda, bütün Yaxın Şərqdə şöhrətlənməsinə səbəb olmuşdur. Yaxın Şərqdə yeni bir təriqət-şəhər sənətkarlarının görüşlərini ifadə edən hürufilik geniş yayılmağa başlamışdı. Nəsiminin anadan olması ilə təxminən eyni vaxtda – 1370-ci ildə Səmərqənddə hakimiyyəti ələ alan böyük türk hökmdarı Əmir Teymur dünya ağalığı fikri ilə qərbə doğru hərbi yürüşə çıxır və tezliklə Ankaraya qədər çox böyük torpaqları işğal edir. Tez-tez baş verən bu dağıdıcı müharibələr minlərlə insanın həyatına son qoyur, şəhər və kəndlərin dağılmasına səbəb olurdu. Bütün bunlar dövrün qabaqcıl şəxsiyyətlərində etiraz doğururdu. Ancaq bu etirazı açıq şəkildə bildirmək təhlükəli idi. Buna görə də humanizm və insan hüquqları uğrunda mübarizə aparan ağıllı adamlar bütün bunları xalqın başa düşə biləcəyi formaya salır, din və təriqət pərdəsinə bürüyürdülər. Banisi Fəzlullah Nəimi, ən böyük nümayəndəsi isə Nəsimi olan hürufilik təriqəti də elə bu cür meydana çıxmışdı. Bu təriqətin əsas prinsipini insanın Tanrı tərəfindən çox böyük potensial imkanlarla yaradıldığı və onun öz nəfsini kamilləşdirmək, heyvani instinktlərdən çəkinmək yolu ilə ilahi mərtəbəyə yüksəlməyə qadir olmaq imkanı təşkil edirdi.

Bu işdə ərəb əlifbasının işləndiyi ölkələrdə geniş yayılmış əbcəd hesabı köməyə gəlirdi. Hürufilər də elə bundan istifadə edərək, Qurandan aldıkları müxtəlif müqəddəs ayə və ifadələrin

rəqəm qarşılığı ilə insan üzündə xəyalən gördükləri hərf və sözləri riyazi baxımdan müqayisə edir, bunlar arasında bərabərlik tapır və bu vasitə ilə insanı ilahi mərtəbəyə layiq olduğu, zülm və zəlalət üçün yaradılmadığı fikrini əsaslandırırdılar. “Hürufi” sözünün özü də ərəb dilindən tərcümədə “hərflərə aid olan” anlamını verir.

Nəsimi Hələb şəhərinə gəldikdən sonra ətrafına tərəfdarları toplayıb hürufi ideyalarını yaymağa başlayır. Şairin həyatı üçün narahat olan qardaşı Şah Xəndan ona müraciət edərək ehtiyatlı olmağı tapşırır. Ancaq öz iradəsində dönməz olan şair:

Dəryayi - mühit cuşə gəldi,
Kövnülə məkan xüruşə gəldi
Sirri-əzəl oldu aşikara,
Arif necə eyləsin müdara?

misraları ilə cavab verərək mübarizəni dayandırmayacağını bildirir.

Xüsusən onun ana dilində yazdığı əsərlər bütün türkdilli xalqlar üçün nümunə ola biləcək yüksək poetik bir üslubda qələmə alınmışdır.

Bir çox başqa klassiklərimiz kimi Nəsimi yaradıcılığının, şairin bədii irsinin ölməzliyi- hər dövrdə kəsb etdiyi yeni ictimai- fəlsəfi məzmun və yüksək sənətkarlığı ilə bağlıdır.

Altı yüz əlli il öncə yaşayıb yaratmasına baxmayaraq, Nəsimi bizim indiki ədəbi dilimizdən cüzi fərqlənən bir dildə danışır, öz xələfləri ilə söhbət edir. Bu isə Qazi Bürhanəddin, Xətai, Fizuli, Vaqiflə birlikdə Nəsiminin çağdaş ədəbi dilimizin yaradıcılarından biri olduğu göstərilir. İndi elmi əsərlərdən anlayırıq ki, böyük şairimiz:

Dün gecə bir dilbər ilə eyşimiz məmur idi,
Lakin ol xunxarə gözlər uyxudan məmur idi,
Həmnəşin idi Nəsimi dün gecə bir yar ilə,
Könlü şadü vaxtı xürrəm, məclisi pürnür idi.

deyərkən “dilbər” sözü altında öz müəllimi Fəzlullah Nəimini nəzərdə tutmuş. Əslində bu gün bu misralar oxucunun gözü qarşısında iki sevgilinin görüşüb danışdığı əsrarəngiz bir gecə canlanır.

Nəsimi sənəti bütövlükdə insan gözəlliyinə, insan qüdrətinə, insan sevgisinə həsr olunub. Nəsimi dilin zənginliklərindən, qəzəllərində özünəməxsus bir ustalıqla istifadə edir. Bəzən şair şeirlərini yalnız xitab və ifadəli təkrarlar üzərində qurur:

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam,
Cövhəri la məkan mənəm, kövnü məkana sığmazam.

Filosof- şairin poeziyası çox tez bir zamanda Orta Asiya, Türkiyə və İran xalqları arasında populyarlıq (şöhrət) qazanır. Nəsiminin şeirlərini xalq arasında avazla oxumaq və onun hürufi ideyalarını təbliğ etmək üstündə bir çoxları əzablara qatlaşır, hətta canlarından da keçirlər. Yaradıcılığının ilk dövrlərində Nəsimi də ustadı Nəimi kimi sufizim mövqeyində dayanır və şair öz əsərlərini “Hüseyni,” “Seyid Hüseyni”, “Seyid”, təxəllüsləri ilə yazır.

Zümrüd Quluzadə yazır: “Nəsimi yaradıcılığının mərkəzində lirik qəhrəmanın aşiq olduğu onu yüksəldən, kamilləşdirən və öz nuruna qərq edən gözəl Allah dayanır. İnsan üçün ən yüksək, ülvi duyğu həmin sevgilinin vüsalına yetişmək, ona qovuşmaq, onda əriyib yox olmaqdır. Şair yazır ki, eşqi günah sayanların sözlərinə baxmayaraq, o, bu yoldan çəkinməyəcək. Çünki yalnız bu yol insanı tanrıya, həqiqətə çatdıra bilər. (Nəsimi seçilmiş əsərləri, II cild Bakı 2004)

Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində ilk dəfə müstəzad, mürəbbi və tərcibəndlər yazmışdır. Onun rübailəri, tüyuqları bədii quruluş və məzmunca orijinal və qiymətlidir. Rübailərində hürufiliyin müddəaları, şairin fəlsəfi görüşləri, Həyat və Kainat haqqında düşüncələri yığcam və məntiqi bir dildə ifadə olunmuşdur. O, həyat cəmiyyət haqqında açıq deyilməsi qorxulu olan tənqidi fikirlərini aşiqanə misralar və ya təbiət təsvirləri içərisində söyləmişdir.

Nəsimi poeziyasında libas dəyişkənlik və ötərlik simvoludur, dünyəvi yalanın, bir-birini fasiləsiz əvəzləyən oyun və aldanışların təzahür elementidir. Həqiqətən Nəsimi bütün ömrü boyu özünü səhər nəsimi; səba yeli yaranmış mehi bilib: heçdən zühur edib, qəfil gəlib, qəfildən də heç olub gedib. Onun üçün merac bəyana gəlməyən şəffaf çılpalığa ürcah formasız və çəkisiz ruhun meracıdır. Əcəba, Nəsiminin kəpənəkliyi də bu səbəb üzünə yozulmazmı? Təsədüfən İmaməddin

Nəsiminin “kəpənək” və “tapdım rədifli” iki şeirini oxudum və məlumum oldu ki, söhbət burada da geyimdən gedir. Sən demə, kəpənək fars dilində “yapıncı” kimi mənalandırılır. Nəsimi şeirlərinin kontekstində də “kəpənək” sözü məhz “yapıncı” anlamında işlədilir.

Kəpənək geymişəm, əndişədən azad olubam,

Üşümək müşkülünü eylədi asan kəpənək.

Şübhəsiz ki, kəpənək burada çoban həyatının, dağlı güzəranının rəmz simvoludur. Nəsiminin belə qiyafəyə düşməsinin səbəbi ustadı Fəzlullah Nəiminin müridlərinə, yəni xələflərinə başqa sözlə desəm şagirdlərinə göndərdiyi vəsiyyətnamə əsərindən bəlli olan bir xəbərdarlıq idi. Öz geyiminizi xarici görünüşünüzü dəyişin, şirvanlı və dağlı camaatının şəklinə salın. “Vəsiyyətnamənin” yazılma tarixi 1934- cü ilə təsadüf edilir, həmin ili də Nəsimi Bakıdan Gürcüstana ucqar bir kəndə köçür və uzun müddət orada yaşayır. Nəsiminin ucqarlara çəkinməsinə pis baxıblar, yapıncı geyinib dağlarda qaçağa dönməsini qorxaqlıq, xəyanət əlaməti kimi qiymətləndiriblər. Kəpənək təkcə üşümək müşkülünü aradan götürən geyim yox, həm də, Nəsimi poeziyasının çoxsaylı eyhamlarından biridir. Təəccüblüdür, necə olur ki, məkana və bəyana sığmayan şair bütün istəklərini Kəpənək içində tapdığını söyləyir? Bunlar nə deməkdir, yahu? Bir çoban yapıncısı bir dünyadan artıq olarmı heç? Mənşəycə “kəpənək” sözü xalis türk sözüdür, həm pərvanəni bildirir, həm də yapıncını. Farslar bu sözü türk dilindən götürüblər və bu sözü yalnız çoban geyimi, çoban kürkü mənasında işlədirlər, onlar bu kürkün niyə kəpənək olduğunu bilməzlər. Nəsimi üçün kəpənək onun fəlsəfi ideyaları müstəvisində cızılan dünya konsepsiyasının obyektiv vizual görkəmidir. (Nəsimi seçilmiş əsərləri, I cild Bakı 2004) Odur ki, Nəsiminin fəlsəfi paradigmasına düzülmiş biliklər kəpənək geyinən, yəni ikilik pərdəsindən keçib birlik bacasından boylanan şəxsi tanrı saymağa Allah kimi qəbul etməyə rüsxət verir, bu mənada “kəpənəkpuş” Nəsimi ifadəsilə hürufi şairi özünü Allaha döndüyünü, Allah olduğunu, Allah kimi zühur etdiyini bildirir.

“ Kəpənəkpuş Nəsimini edib Fəzlillah,

Onda həm cənnəti, həm huriyi qılman tapdım”

Beləliklə Nəsimi fikirlərini bir yerə toplayıb da bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, hürufilərin simvolik bildirmələr sistemi içində kəpənək müqəddəs geyim kimi qavranılır.

Nəsiminin qəzəllərini mövzusuna görə əsasən iki yerə bölmək olar. Bunların bir qisminə şairin gerçək həyatda görüb müşahidə etdiyi gözəllərin təsvir və tərənnümü verilir. Bu cür qəzəllərdə Nəsimi insan gözəlliyi qarşısında öz heyrətini bildirir, səmimi məhəbbət duyğularını ifadə edir. İkinci qisim qəzəllərdə isə Nəsimi insanı kamil olmağa , özünü tanımağa, heyvani ehtiraslardan uzaq olmağa səsləyir.

Yanıram qəzəli– şairin məhəbbət duyğularını tərənnümünə həsr edilmiş qəzəllərdən biri:

Səndən iraq, ey sənəm, şamü səhər yanaram,

Vəslini arzularam, daxi betər yanaram,

beyti ilə başlayır.

Qəzəldə gözələ müraciət edən aşiq, ondan uzaqda olduğu üçün gecə-gündüz yandığını, qovuşmağı arzu edərkən bu yanğını daha da şiddətləndiyini təsvir edir. “ Səndən iraq” dedikdə aşiq həm sevgilisindən uzaqda, ayrılıqda olmasını, həm də yanmağı sevgilisinə arzu etmədiyini bildirir. Şair burada “iraq olsun” kimi xalq deyim tərzindən uğurla bəhrələnmişdir.

Şairin “ Mən mülki cahan “ qəzəli mənəvi-əxlaqi məzmun daşıyan, yəni insani kamilliyə səsləyən pisliklərdən çəkindirən qəzəlləri arasında mənəvi ustadı Mənsur Həllacın “əhəlhəq” məzmunu ifadə edən əsərləri mühüm yer tutur. Şairin bu cür qəzəlləri kiçik qəsidə təsiri bağışlayır və güman ki, dərvişlərin oxuması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

“ Mən mülki- cahan, cahan mənəm mən

Mən haqqa məkan, məkan mənəm mən”

Şair dolayısı yolla göstərmək istəyir ki, lirik “mən” yəni insan olmasa, yer üzünün, dünyanın heç bir mənası olmaz.

Mən ərşilə fərşü kafü nunam,

Mən şərhü bəyan, bəyan mənəm mən

İkinci beytdə də fikrini davam etdirən lirik qəhrəman insanın nəinki yer üzünü, həm də bütün kainatı bəzədiyi müddəasını irəli sürür.

Nəsimiyə görə, bütün kainatda Tanrının nişanı da, məhz insanlardan və buna görə də məntiqi olaraq, aşağıdakı beytin mənası gəlir:

Mən sürəti -mənidə həqəm, həq,

Mən həqqi-əyan, əyan mənəm, mən

Ömrünün bir hissəsi XV əsrə təsadüf edən Nəsimi Füzuliyə qədər ki, istər ana dili, istərsə də farsdilli şeirin bənzərsiz ifadəçisidir. Həllac Mənsur, Fəzlullah Nəimi və sonda Nəsimiyə qədər gəlib çatan sufi ideyalarının nişanı, əsasən dövrün zülmkar hökmdarlarına, padşahlara yönəlmişdi. Bu yolla onlar, insanın zülmkar bir varlıq olmadığını irəli sürür, belə bir varlığın hətta Tanrı qatına belə qalxmağa layiq bilirdi. Hürufilik tərəfdarları təqiblərə məruz qalmışdılar. Nəsimiyə işgəncə verib onu atların arasında saxlamaqla bədəni parça- parça edilmişdi. Nəsimini isə Misir sultanının əmri ilə diri-diri dərisi soyulmuşdu. Şairin zindan günlərində həbsdə yazdığı cəsarətli şeirləri mühakimə zamanı mərdanə davranışı məntiqi cavabları, mətin iradəsi uzun müddət xalq arasında danışılmış, əfsanə kimi dillərdə, ağızlarda söylənmişdir. Xüsusən şairin ölümü haqqında bir-birindən fərqli rəvayətlər mövcuddur. Bunların birində Nəsiminin edamı belə təsvir edilir.

“Bir gün Hələb şəhərində gənc bir hürufi Nəsiminin bir şerini uca səslə oxuyurmuş. Bu zaman gənci həbsə alırlar: O, şeiri özünün yazdığını söyləyir. Ruhanilərin fitvası ilə onu dar ağacından asılmağa məhkum edirlər. Hadisədən xəbər tutan Nəsimi özünü cəza meydanına yetirib, şeirin müəllifi olduğunu bildirir. Ruhanilər onun hürufi mürşidi olduğunu öyrənib, diri-diri soyulmasına əmr verirlər. Dərisi soyularkən qan itirən şairin saraldığını görən ruhanilər istehza ilə soruşurlar: (Nəsimi seçilmiş əsərləri, I cild Bakı 2004)

- Sən ki, haqsan, bəs niyə rəngin sarıdır?

- Nəsimi:

- Mən əbədiyyət üfiqlərində doğan eşq günəşiyəm. Günəş batanda saralar,- deyə cavab verir.

Bu rəvayətdə belə bir qeyd də var ki, guya şairin ölümünə fitva verən ruhani demişdir:

-Bu o qədər məlumdur ki, onun qanından hara düşsə kəsib atmaq lazımdır.

Təsadüfən şairin qanından bir damcı həmin ruhaninin barmağına sıçrayır. Camaat ondan barmağının kəsilməsinin tələb edir. O isə -mən sözgəlişi demişəm,-cavabını verir. Bu zaman al qan içində olan şair:

Zahidin bir barmağın kəssən dönüb həqdən qaçar,

Gər bu gerçək aşiqi sərpa soyarlar ağrımaz- deyərək ölür.

Nəsimi özündən sonra zəngin bir irs qoyub getmişdir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin Yaxın Şərq ədəbiyyatına gətirdiyi humanist ideyaları davam və inkişaf etdirən böyük sənətkar insana, insan ləyaqətinə, onun qüdrətinə olan yüksək inamını tərənnüm edərək şeirlərində insanı həyatın yaradıcısı, həyatı gözəlliklərin əsil mənbəyi kimi vəsf etmişdir.

Məhz buna görə də Nəsimi dini ifadələrindən geniş istifadə yolu ilə fikirlərini yaymağa çalışırdı. O öz şeirlərində birinci növbədə cahil insanları tənqid edir, həyat gözəlliklərindən ilham almağa çağırırdı.

Nəsimi əsərləri Yaxın Şərqdə geniş yayılmasına baxmayaraq bu vaxta qədər bütövlükdə toplanıb mükəmməl şəkildə nəşr edilməmişdir. Doğrudur, onun əsərləri ilk dəfə 1844-cü, sonra isə 1871 və 1880 –ci illərdə İstanbulda çap edilmişdir. Bu nəşrlərin əvvəlində şairin fars dilində şeirlərindən də nümunələr vardır.

Azərbaycanda isə görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz 1926-cı ildə Nəsimi divanını ərəb əlifbası ilə nəşr etmişdir. Bu nəşrlər Nəsimi irsinin geniş yayılmasında mühüm rol oynasalar da, böyük sənətkarın əsərlərini tamamilə əhatə etmişlər.

Şairin ana dilində divanının elmi-tənqidi mətnini ilk dəfə Azərbaycan alimlərindən C.Qəhrəmanov nəşrə hazırlamışdır. O Bakı, Leningrad və İrəvan əlyazmaları fondlarında saxlanılan beş nüsxəni İstanbul və Bakı nəşrləri ilə tutuşduraraq şairin ana dilində əsərlərinin ilk elmi- tənqidi mətnini ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. Hüseyn əyan da Nəsimi divanını çapa hazırlamışdır. Nəsimi irsi son dərəcə təhriflərə uğramışdır. Hər şeydən əvvəl, böyük şairin

davamçıları hürufiliyin ciddi təqib olunduğu illərdə Nəsimi divanının üzünü köçürərkən onları müəyyən dərəcədə dəyişdirmək məcburiyyətində qalmışlar. Nəsiminin müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif zamanlarda yazdığı şeirlərinin hamısı divanına düşə bilməmişdir.

Əgər Nəsimi sənətindəki dərin humanizim qlobal-bəşəri mahiyyət daşıyarsa, onun yüksək poetik sənətkarlığı, dilinin şirinliyi və axıcılığı, heyratımız poetik ritmikası öz doğma xalqına xidmət edir, onun estetik zövqünün kamilləşməsində başqa klassiklərimizlə çiyin-çiyinə gedir. Xüsusən xalq dilinin üslubi- qrammatik imkanlarından yaradıcı şəkildə bəhrələnməkdə Nəsimi şəri misilsiz, taysız, bərabərsizdir.

Rəqib məndən sorur: nəndir sənin yar?

Rəfiqimdir, həbibimdir-nəm olsun!

Rəqibin istehzal, kinayəli, tikanlı sualına bu cür sərras, səlist və şirin cavabı ancaq Nəsiminin lirik qəhrəmanı verə bilərdi.

Nəsimi əbədi irsinin bu gün belə aktual olmasının səbəbi də məhz insanı kamilliyə, vəhşi instinktlərdən əl çəkməyə, şəxsi əməllərə səsləyən “nəfisi-əmmarədən” uzaqlaşmağa səslənməsidir. Bu gün də insanlar öz nəfislərinin ucbatından öz qardaşlarına zülm edir, onların bədbəxtliyinə laqeyd qalırlarsa, hətta bəzən bu bədbəxtlikdən patoloji ləzzət alırlarsa, deməli, Nəsimi sənəti yaşayır və humanist ideyaların təntənəsi uğrunda mübarizədə tərəqqi-pərvər bəşəriyyətin havadarı, silahdaşı kimi çıxış edir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Nəsimi . Seçilmiş əsərləri., I cild Bakı “Lider nəşriyyat” 2004
2. Nəsimi . Seçilmiş əsərləri., II cild Bakı “Lider nəşriyyat” 2004

Э.Тагиева

Творчество Насими Резюме

Читателям творчество Насими статье указывается, что творчество Насими любят и изучают не только в Азербайджане но и на Ближнем Востоке.

Творчество Насими посвящено в целом человеческой красоте, человеческой силе, человеческой любви.

В своих газелях Насими мастерски использует языковое богатство. Поэзия философа-поэта очень быстро завоевывает популярность среди народов Центральной Азии, Турции и Ирана. Многие из них подверглись мучениям и даже пожертвовали жизнью из-за того, что читали его стихи в голос и пропагандировали его хуруфийские идеи. В первые поры своей творческой деятельности Насими, как и свой учитель Наими, стоял на стороне суфизма, и писал свои произведения под псевдонимами «Хусейни», «Сейид Хусейни» и «Сейид».

Зумруд Гулузаде пишет: «В центре творчества Насими стоит всевышний Господь, который возвышает, совершенствует и окружает влюбленного лирического героя собственным светом». Поэт пишет, что, несмотря на слова тех, кто считает любовь грехом, он не отступится от этого пути. Потому что только этот путь может привести человека к Богу, к истине.

Насими был первым в азербайджанской литературе, кто писал мустазад, мурабби и тарджибанд на родном языке. Его рубайи, туюги являются оригинальными и ценными с точки зрения художественной структуры и содержания. Он высказывал опасную для открытого озвучивания критику в отношении жизни и общества в форме романтических полустий или описания природы. А в Азербайджане видный литературовед Салман Мумтаз в 1926-ом году опубликовал диван Насими, используя арабский алфавит. Наследие Насими было существенно искажено. В первую очередь, последователи великого поэта в годы жестокого преследования хуруфизма были вынуждены в определенной мере изменить их при

переписывании дивана Насими. Не все стихи, написанные Насими в различных странах в разное время, смогли попасть в диван.

Ключевые слова: Насими, Хурифизм, Ближний Восток.

E.Tagieva

The creative activity of Nasimi Summary

This article presented to readers shows that Nasimi's creativity is loved and studied not only in Azerbaijan but also in the Near East. Creative work of Nasimi is wholly dedicated to human beauty, human power, and human love.

In his ghazals, Nasimi masterfully uses linguistic wealth. The poetry of the philosopher-poet had very quickly gained popularity among the peoples of Central Asia, Turkey and Iran. Many of them were tortured and even sacrificed their lives because they loudly read his poems and promoted his ideas of Hurufism. In his early creative activity, Nasimi, like his teacher Naimi, supported Sufism, and wrote his works under the pen-names "Huseyni", "Seyid Huseyni" and "Seyid".

Zumrud Guluzadeh writes: "In the center of Nasimi's creativity stays the Supreme Creator, who spiritualizes, rationalizes and surrounds the lyric hero in love with own light." The poet writes that, despite the words of those considering love a sin, he will not give up of this path. Because only this path can lead a person to God, to truth.

Nasimi was the first poet in Azerbaijani literature, who created mustazad, murabbi and tarjiband in his native language. His rubai, tuyug are original and valuable in terms of literary structure and content. He expressed criticism about life and society, being dangerous to be voiced openly, in the form of romantic hemistiches or a description of nature. And in 1926 in Azerbaijan, a prominent literary scholar Salman Mumtaz published the diwan of Nasimi using the Arabic alphabet. Nasimi's heritage was distorted significantly. First of all, the great poet's followers during the years of brutal persecution of hurufism were forced to change them to some extent when copying Nasimi's diwan. Not all the poems written by Nasimi in different countries at various times have been included into the diwan.

Key words: Nasimi, pantheism, Near East

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Abbas Abbassov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NİGAR İSMAYILOVA
Üzeyir Hacıbəyli küç 68
ADPU
nigumismayilova95@gmail.com

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İŞ FORMALARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Ədəbiyyat dərslərində tətbiq olunan iş formaları bütünlükdə məqsəd və məramı etibarilə şagirdlərin şəxsiyyətyönlümlülük, təfəkküryönlümlülük kimi dəyərlərinin inkişaf etdirilməsinə hesablanmışdır. Müasir təhsil strategiyası bir istiqamətdə ənənəviliyi işarələdiyi halda, digər baxımdan dünya mədəni sistemində baş verənlərin mənimsənilməsinə əsas götürür. Fərdi iş, cütlərlə iş, kiçik qruplarla iş, kollektiv iş forması artıq təhsildə, ümumiyyətlə şagirdlərin bacarığının ortaya çıxarılmasında öz bəhrəsini verməkdədir.

Məktəb təcrübəsi, elmi ədəbiyyatların apardığı təhlillər, ayrı-ayrı siniflərdə görülən işlərin sınaq nəticələri bunu ayrılıqda göstərir. Müasir mərhələdə tədrisin dinamik mənzərəsi dünya məktəb təcrübəsində olan yeniləşmələr, yeni texnologiyaların mühitə gətirilməsi ən mühüm məsələlərdəndir. Artıq onun məktəbə gətirilməsi ciddi uğurları və nəticələri özünü göstərməkdədir. Milli təhsil konsepsiyası son dövrlərdə yaradıcı təfəkkürün hərəkətililiyini əsas götürməklə böyük işlərin aparılmasına rəvac vermişdir.

Ümumi orta təhsil səviyyəsində V-VIII siniflərin Ədəbiyyat fənni üzrə apardığımız müşahidələr fəal təlimdə iş formalarının məzmunu haqqında müsbət təsəvvür formalaşdırır.

Açar sözlər: Fəal təlim, interaktiv təlim, kurikulum, fəal təlimdə istifadə olunan iş formaları, V-VIII siniflər, Ədəbiyyat fənni və s.

Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra ictimai, siyasi, mədəni mühitdə baş verən yeniləşmələr bütün kontekstlərdə etnomədəni sistemin dünya düzənində gedən proseslərlə uzlaşmasını, bağlantıların güclənən istiqamətdə hərəkətililiyini zəruri edir. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, dövlətin həyata keçirdiyi təhsil islahatları, Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (kurikulum), Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası, Ümumi təhsilin dövlət standartı və proqramları və s. sənədlər mahiyyətində gələcəyə yönəlikli möhtəşəm prosesin başlamasından xəbər verir. Müstəqillikdən sonrakı zaman kəsiyində baş verən yeniləşmə artıq təhsilə öz töhfələrini vermiş və bu sahədə mükəmməl bir elmi baza formalaşdırmışdır. Bunun mühüm, həm də maraqlı tərəfi ayrı-ayrı fənlər üzrə tətbiq olunan iş formaları, eləcə də onun mahiyyətində ifadəsini tapan təfəkküryönlümlülük, nəticəyönlümlülük baxımından nizamlanmasıdır.

Fənnin məzmunu (ümumi təlim nəticələri, məzmun xətləri, məzmun standartları), təlim strategiyası (fənn üzrə təlimin təşkilinə verilən tələblər, forma və üsulların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr, müəllimin təlim fəaliyyətinin planlaşdırılmasına dair nümunələr), şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi müstəvisində nizamlanan fənn kurikulumu ədəbiyyat dərslərində prosesin gedişi üçün geniş imkanlar yaradır. Bunlar iş üsullarından tutmuş şagirdyönlümlüyə, təfəkküryönlümlüyə qədər mükəmməl bir faktura ilə müəyyənləşir. Məlum olduğu kimi, “ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat təliminin məqsədi bədii ədəbiyyat nümunələrini, tarixi-ədəbi prosesi öyrənmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmaqla şagirdlərin dünyagörüşünü zənginləşdirmək, bədii-estetik inkişafını təmin etmək, nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrinə nail olmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi təmin edilir.

Təlimin formalarından danışarkən əvvəlki dövrlərdə də bu və ya digər dərəcədə fərdi və kollektiv iş üsullarından istifadə olunmuşdur. Burada məqsəd və məram, mahiyyət anlamında kifayət qədər ciddi fərqliliklər olsa da, sinfin ümumi yanaşmasında iş forması olaraq xarakterikliyi ilə səciyyələnir. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatının orta məktəblərdə tədrisi probleminin ümumi məsələləri ilə əlaqədar geniş və həm də fundamental işlərə imza atan Əlyar Qarabağlı bədii oxu müstəvisində bunlara diqqət yetirərək yazır: “Yuxarıda deyildiyi kimi, bədii oxu işində bütün il boyu həm dil, həm də ədəbiyyat dərslərində ciddi fikir verilməlidir.

V-VII siniflərdə hər rübdə bir neçə dəfə olmaq şərti ilə əvvəlcədən seçilmiş müvafiq əsərlər üzərində xüsusi ifadəli oxu dərsləri aparılır. Bu dərslər V-VI siniflərdə əsərin təhlilindən sonra aparılmalıdır; çünki şagirdlər məzmun və mənasını bilmədikləri əsəri ifadəli surətdə oxuya bilməzlər. İlin ikinci yarısından isə onlarda müəyyən bədii oxu vərdişi yarandığından, bu işi təhlildən qabaq da aparmaq olar.

İfadəli oxunun formaca üç növü vardır: 1) fərdi oxu, 2) rollar üzrə oxu, 3) kollektiv oxu –xor” **(6, 76 səh.)**. Məlum olduğu kimi, təhsil sahəsində bütün zamanlarda islahatlar olmuş və tədrisi xarakteri ilə həmişə yeniləşməni bir zərurət olaraq ortaya çıxarmışdır. Kurikulum da dünya təhsil sistemində oturuşmuş model olaraq genişlənmələrlə, yeni-yeni nailiyyətlərin əlavələri ilə maraq doğurur. Ədəbi-nəzəri fikirdə bu termin yol, istiqamət, kurs, elm və s. kimi anamlılarla səciyyələnməkdədir. Azərbaycanda bunun ilk elementlərinin görünüşü görkəmli dilçi alim B.Çobanzadənin mühazirə mətnlərində özünü göstərir. Avropada, dünyada geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlayan bu sistemin Azərbaycana gəlişi müstəqilliyin əldə olunmasından sonraya bağlanır. Təhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün problemləri özündə əks etdirən konseptual sənəd olan kurikulum artıq ciddi elmi baza ilə müəyyənləşir. Burada təhsilin son məqsədi, bu məqsədə çatmağın üsul və yolları, təhsil prosesinin bütün komponentləri əhatə olunur.

V-VIII siniflərdə ədəbiyyat dərslərində iş formaları özlüyündə iki istiqaməti, şəxsiyyətyönümlülüyü və fənyönümlülüyü ehtiva edir. Əlbəttə bunların biri-digəri ilə daban-dabana ziddiyyət təşkil etmir, əksinə möhkəm bağlantılarla səciyyələnir. Şəxsiyyətyönümlülük insanın gələcək həyat fəaliyyətində özünü göstərəcək praktik bacarıq və vərdislər üstünlük təşkil edir. Ona görə də görülməli işlər, ədəbiyyatın mənimsədilməsində müəyyən olmuş prinsiplər bütün iş növləri və üsulları ilə daxili potensiyanın ortaya çıxmasına və şəxsiyyətin imkanlılıq konseptinin təlqinlə hesablanır. Fəaliyyətyönümlülük məlumatlılıq, elmi potensialın artırılması üstünlük təşkil edir və məqsəd buna xidmət edir.

Təlimin müəyyən olmuş formaları öz məzmunu, spesifikasi ilə fəaliyyətyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük, təfəkküryönümlülük meyarları ilə ciddi mənərə yaradır. Əlbəttə bunlar, məsələn, fərdi iş forması timsalında gərəklilik bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

a) şagirdlərdə özünə inam baxımından müəyyən təəvvür formalaşdırır. Bu isə bütün fəaliyyət mexanizmlərində mühüm amil olub onların düşünmə, sərbəst mühakimə yürütmək, qənaətlərini ortaya qoymaq imkanları ilə şərtlənir.

b) zəif tərəflərin ortaya çıxmasını müəyyənləşdirməyə əsas olur. Çünki fərdi iş şagirdin fərdi qabiliyyət və bacarığının imkanları üzərində təzahür edir. Hər hansı bir problem əsasında fərdi işin aparılması bütün parametrləri ilə potensiyanın aydınlaşmasını, nəticənin müəyyənləşməsinə faktlaşdırır.

c) fərdi iş formasının tətbiqi eyni zamanda təlimdə dinamikanı, şagirdin inkişaf və mənimsəmə imkanlarını aydınlaşdırmaq üçün funksional səciyyə daşıyır. Müxtəlif problem mövzular üzrə fərdi iş formasının tətbiqi fərdlər üzrə uğurluluğa hesablanır.

ç) sərbəst düşünmə bilmək bacarığının aşılması məktəb təcrübəsində diqqət yetirilməli önəmli məsələlərdəndir. Şəxsiyyətyönümlülük, təfəkküryönümlülük, fəaliyyətyönümlülük baxımından bunların yeni fərdi işdə nəzərdə tutulan meyarların mühüm çəkisi vardır. Onu da deyək ki, düşünmə bilmək bacarığı bir dəyər kimi ümumtəhsil sisteminin bütün mərhələlərində özünə yer alır.

d) burada bir tərəf kimi qiymətləndirmə aparılmasının da xüsusi rolu vardır. Çünki görülməli işlər istənilən şagird üçün nəticələrin aydınlığına, qənaətin müəyyənliyinə əsas olur.

Cütlərlə iş, eləcə də kiçik qruplarla iş və yaxud da kollektiv iş və s. bütün parametrləri ilə şagirdyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük, tələbyönümlülük kriteriyalarına bağlanır. Kiçik qruplarla

işdən danışan metodist alim F. Yusifov yazır: “Kiçik qruplarla iş 5-6 nəfərin iştirakı ilə görülən birgə işdir. Tapşırıq qrup halında birgə nəzərdən keçirilir, müzakirə olunur və yekun qənaətlər ümumi razılıq əsasında iş vərəqlərində qeyd edilir. Əgər keçirilən dərs problemin bu formada araşdırılmasına imkan verirsə, onda müəllim kiçik qruplarda iş formasına üstünlük verir. Qeyd edək ki, kiçik qruplarla iş fəal (interaktiv) dərslərin sıx müraciət etdiyi iş formasıdır” (9, 161 səh.). Fəal (interaktiv) təlimdə istifadə edilən iş formaları göründüyü kimi, problemin məzmunu və mahiyyətindən asılı olaraq mükəmməl mənzərə ilə şərtlənir. Müasir dünyanın zərurət kimi qarşıya qoyduğu tələblər müstəvisində şəxsiyyətin formalaşmasına, təfəkkür yönümlülük, tələbyönümlülük əsasında işlərin qurulmasını gərəkli edir. Bütünlükdə mövcud iş formaları məzmunu, mahiyyəti ilə müasir təhsil proqramının (kurikulum) strateji hədəflərini reallaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Aranlı M., Yusifova C. Kurikulum. Bakı, 2018, 398 s.
2. Əhmədov C. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, 455 s.
3. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat – 7 (dərslik). Bakı, “Bakı” nəşriyyatı, 2018, 208 s.
4. Hacıyev A. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, Təhsil, 2003, 320 s.
5. Hüseynova G. Kurikulum. Pedagogika. Bakı, Hədəf, 2018, 250 s.
6. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1968, 324 s.
7. Süleymanova A., Bağirova T., Muradova İ. Ədəbiyyat – 5. Bakı, Təhsil, 2016, 208 s.
8. Süleymanova A. Bağıriva T. Ədəbiyyat – 6. Bakı: Təhsil, 2017, 240 s.
9. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, SkyE, 2017, 304 s.

N.İsmayilova

The Importance of Using Business Forms in Literature Lessons Summary

The forms of work applied in literary classes have been calculated for the purpose of explicitly targeting students, values, such as personality-mindedness and self-interest. While modern education strategies tend to be traditionally one-sided, it is based on the adoption of what is happening in the world's cultural system. Individual work, work with couples, work with small groups, collective forms of business already in education, and in general, give the impression of students, ability. School practice, scientific literature analysis, and experimental results from different classes show this separately.

The dynamic view of modern-day teaching is a major challenge in the world of school practice and the introduction of new technologies into the environment. Its bringing it to school is a major achievement and results.

The concept of national education has recently led to a great deal of work being based on the motive of creative thinking. The observations on the Literature subject of V-VIII classes at the general secondary education level form a positive idea of the content of the work forms in the active training.

Key words: Active learning, interactive learning, curriculum, working forms used in active learning, V-VIII classes, Literature subject, etc.

**Важность использования бизнес
форм на уроках литературы**

Резюме

Формы работы, применяемые в литературных классах, были рассчитаны с целью явного нацеливания на ценности учащихся, такие как индивидуальность и личный интерес. Хотя современные образовательные стратегии обычно бывают односторонними, они основаны на принятии того, что происходит в мировой культурной системе. Индивидуальная работа, работа с парами, работа с небольшими группами, коллективные формы бизнеса уже в образовании и в целом производят впечатление способностей учащихся. Школьная практика, анализ научной литературы и экспериментальные результаты из разных классов показывают это по отдельности.

Динамичный взгляд на современное преподавание является серьезной проблемой в мире школьной практики, а внедрение новых технологий в окружающую среду. Его привнесение в школу является крупным достижением и результатами. Концепция национального образования в последнее время привела к большой работе, основанной на мотивах творческого мышления.

Наблюдения по предмету «Литература» V-VIII классов на уровне общего среднего образования формируют положительное представление о содержании форм работы в активном обучении.

Ключевые слова: активное обучение, интерактивное обучение, куррикулум, рабочие формы, используемые в активном обучении, V-VIII классы, литературный предмет и т. д.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fəxrəddin Yusifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYGÜN ZƏKİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
Akademik Zahid Xəlilov küçəsi - 23
moon_sun 89@mail.ru

**FEODAL-PATRIARXAL MÜHİT VƏ ZİYALİ MÖVQEYİ
(Ə.HAQVERDİYEVİN “DAĞILAN TİFAQ” ƏSƏRİ ƏSASINDA)**

Xülasə

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) əsərlərinin mövzu-problematikası bütün dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında aktuallığı ilə seçilmişdir. Onun ədəbi irsi istər Sovet dövrü, istərsə də müstəqillik illərində çoxsaylı tədqiqatların obyektinə olmuşdur. Lakin zamanın tələbi bu əsərlərin təkrar tədqiqatına cəlb olunması zərurətini doğurur. Bu nöqteyi-nəzərdən məqalədə görkəmli Azərbaycan yazıçısı, dramaturqu, maarifçisi Ə.Haqverdiyevin Azərbaycan ədəbiyyatının mükəmməl faciə nümunələrindən biri olan “Dağılan tifaq” əsəri yeni aspektdə təhlil olunur; feodal-patriarxal mühitin, köhnəliyin tənqidi ön plana çəkilir. Yazıçı bir mülkədar ailəsinin təmsilində feodal-mülkədar quruluşunun faciəsini real boyalarla əks etdirir. Məqalə müəllifi bu faciəni doğuran şəxsi və ictimai amillərə ədibin ziyalı mövqeyini “atalar” və “oğullar” problemi kontekstində təhlil edir. Həmçinin faciənin müxtəlif nəsiləri təmsil edən obrazlarının xarakterik xüsusiyyətləri, ata-oğul münasibətlərinin səciyyəsi açıqlanır. Maarifçilikdə təlim, təhsillə bərabər, tərbiyənin də əhəmiyyətli rolu əsərdən gətirilən nümunələrlə əsaslandırılır. Tədqiqatçıların araşdırılan problemlə bağlı fikir və mülahizələrinə nəzər salınır.

Açar sözlər: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, dramaturgiya, faciə, mühit, ziyalı, mövqe, ata, oğul, cəmiyyət, maarifçi, tərbiyə

Azərbaycan ədəbiyyatının dramaturgiya qolu digər sahələrə nisbətən cavan olsa da, bu istiqamətdə də yetəri qədər sanballı əsərlərimiz yaranmışdır. Cəmi 160 illik bir tarixi olan dramaturgiyamızın ilk nümunəsi olan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”dən bu günə qədər yazılmış pyeslərin əksəriyyətində isə əsas problem, müəllifin ortaya qoyduğu ideya bir olmuşdur – maarif və maarifçilik. Mirzə Fətəli Axundzadə və onun yolunu şərəflə davam etdirən Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi ziyalılarımızın yaradıcılığını bu ideyadan kənarda düşünmək mümkün deyil. Qeyd etdiyimiz kimi, maarifçi dramaturgiyanın XX əsrdə ən görkəmli nümayəndələrindən biri Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. Haqverdiyevin patriarxal mühitə, cəmiyyətin eyiblərinə, köhnəliyə qarşı sərt bir mövqe tutduğunu və bu mövqenin də maarifçiliklə yoxrulmuş ziyalı mövqeyi olduğunu görürük.

Tədqiqatçı Kamran Məmmədov onun yaradıcılığını üç dövrə bölmür: birinci dövr – 1892-1905; ikinci dövr – 1905-1920; üçüncü dövr – 1920-1933 (2, səh. 7-21). Ə.Haqverdiyev yaradıcılığının birinci dövründə üç dram əsəri yazıb: “Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini” (1892), “Dağılan tifaq” (1896) və “Bəxtsiz cavan” (1900). XIX əsrin sonlarında – ədibin gənc yaşlarında yazılmış bu əsərlər o dövr ədəbiyyatımız, xüsusən intensiv inkişaf keçirən dramaturgiyamız üçün səciyyəvi olan maarifçilik konsepsiyası ilə, feodal-patriarxal mühitin tənqidi istiqamətində yazılmışdır. “Dağılan tifaq” və “Bəxtsiz cavan” faciələri “atalar və oğullar” problemi müstəvisində feodal mülkədar tifaqlarının, böyük xanımanlarının dağılması, maarifçi-demokratik ideyaların təşəkkülünə əks etdirən əsərlərdir. Bütövlükdə Ə.Haqverdiyev yaradıcılığının birinci dövründə “dağılan və doğulan epoxanın” ağır problemlərini, sosial-ictimai ifliclərini əks etdirmişdir.

“Tifaqların, ocaqların dağılması, ictimai-əxlaqi tənəzzülə, böhrana məruz qalmış mülkədarlığın öz təbiətindən doğurdu... “Dünya beş gündür, beşi də qara!” fəlsəfəsi ilə ömür sürən Nəcəf bəyin tərcümeyi-halı Azərbaycan mülkədarlığının keçdiyi yola uyğundur. Varlı mülkədar olan o, burnundan uzağı görmədiyi üçündür ki, “varlığa nə darlıq” deyər israfçılığa başlayır və bunu

özü üçün şan-şöhrət bilir... Onun ailəyə, qadına, oğluna münasibəti dözülməzdir. Oğlu Süleymanın tərbiyəsiz böyüməsi, atasının yolu ilə getməsi onun məhvinə səbəb olur” (2, səh. 8). Kamran Məmmədovun Ə.Haqverdiyevin ikicildlik “Seçilmiş əsərləri”nin birinci cildinə “Ön söz”ündə nəzərə çatdırdığı bu mülahizələr əsərin ideya istiqamətini, tifaqın dağılma səbəblərini düzgün əks etdirir. Burada bir neçə qeyd əlavə etmək olar; Müəllif tifaqların dağılmasını ictimai hadisə kimi qələmə verir. Əsərdə Məşədi Cəfər və Nəcəf bəyin nökrəri Cavad ayıq düşünən, nəcəfbəylərin həyat tərzilə barışmayan yüni dövrün adamları, XIX əsrin 30-40-cı illərindən etibarən meydana gələn ticarət burjuaziyasının nümayəndələridir. Bu məqamda dahi Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” əsərinin məşhur qəhrəmanı Məşədi İbadın sözləri yada düşür: “Mən bir tacirəm ki, baxmaram bəyə”.

“Dağılan tifaq” əsər adı kimi yaxşı düşünüldü, o özlüyündə dövrün xarakterini, ictimai durumunu dolğun əks etdirir. Əsərdə “atalar və oğullar” problemi tamamilə qlobal şəkildə, feodalizm və kapitalizm kontekstində öz ifadəsini tapır. Yazıçı bir mülkədar ailəsinin təmsilində feodal-mülkədar quruluşunun faciəsini realitəsinə əks etdirir. Əslində, Nəcəf bəy və oğlu Süleyman köhnəlik və yenilik qütblərində dayanmır, Səlim bəyin sözləri ilə ifadə etsək, burada “ot kökü üstə bitər” kəlamı özünü doğruldur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu dövrün dramaturqları məqam düşdükcə, el deyimlərindən, atalar sözlərindən də geniş istifadə edirlər.

Əsərdə Süleyman bəy obrazı yeni nəslə təmsil edə bilmir, öz tərbiyəsiz xarakteri ilə elə Nəcəf bəyin, onun qumarbaz dostları Səlim bəy, Aslan bəy, Həmzə bəyin cəbhəsində dayanır. Yazıçı bunun da səbəbini maarifsizlikdə, bundan dolayı tərbiyədə görür. Nəcəf bəy öz şan-şöhrəti üçün ona mədhiyyə yazmış yaltaq şair Mirzə Bayrama bir kisə buğda, bir kisə düyü, hələ üstəlik bir at da bağışlayanda Süleyman bəy atasına etiraz edir: “Niyə ağa? Buğda, düyü bəs deyilmi? Daha yabı niyə verirsən?” (1, səh. 53). Nəcəf bəy oğluna “axmaq-axmaq danışma, nə deyirəm ona qulaq as” deyərək sözünə məhəl qoymur.

Əsərdə ata-oğul münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirilir: “Aslan bəy. Nəcəf, axır sən bu oğlundan heç mənim gözümlə su içmir. Çox pis dolanır, pis adamlarla gəzir.

Nəcəf bəy. Allah oğul sarıdan məni bədbəxt edibdir... Əlacım ona qalıbdır ki, həmişəlik göndərim kəndə...” (1, səh. 53).

Nəcəf oğlunun pis yola düşməsinin səbəbini onun oxumamasında görür. Aslan bəy bununla razılaşmır: “Xeyr, Nəcəf, taqsır sən özündədir. Uşağa öz vaxtında təlim verməyib, xarab eləyibsen... Uşaq vaxtında fağırı haq yerə, nahaq yerə o qədər döydün ki, axırda sırtıldı... Məgər döyməklə uşaq adam olar? ...Sən uşaq ilə elə bir rəftar elə ki, onun məhəbbəti günbəgün sənə artsın...

Səlim bəy. Bir ata ki, bəkar vaxtında oğlu ilə bir yerdə qumar oynaya, onun oğlu qumarbaz olmayıb, müctəhid ki olmayacaq” (1, səh. 53-54).

Ə.Haqverdiyev burada tərbiyə məsələsini ön plana çəkir, eynilə XVIII əsr fransız maarifçiliyinin ənənələrini davam etdirir. Mahiyyət etibarilə tamaşaçıya demək istəyir ki, mülkədar tifaqları təkcə ictimai-tarixi şəraitdə dağılmır, həm də bu zümrənin mənafeyyatında dağılıb tar-mar olur. Nəticədə, tərbiyəsizlik, atanın başının qumara, eys-işrətə qarışmasından dolayı laqeydlilik oğlu Süleyman bəyin ölümünə, Nəcəf bəyin faciəsinə səbəb olur. Süleyman bəy zorla dəlil İmamverdinin qızını oğurlayıb dağa aparır və orada gizlədir, namusunu alçaldır, təhqir edir. Nə qızın atası, nə də qardaşı Kərim buna dözmür. Dramaturq sübut edir ki, kasıbın da qeyrəti var. Mərd və qeyrətli Kərim Süleyman bəyi qətlə yetirir. Pis tərbiyənin, xalqa yuxarıdan, təhqiramiz baxmağın acı nəticəsi budur. Bu faciənin əsası o zaman qoyulur ki, adət-ənənəsinə, mentalitetinə zidd olaraq oğul atanın üzünə ağ olur. Süleymanın törətdiyi əməli eşidəndə Nəcəf bəy ona deyir: “Axırı bu iş qalmışdı ki, mənim başıma gətirdin? İt-qurd gəlib mənim qapımda hürür. Məgər mən dəlil-məllək tayıyam? A bihəyə, heç utanmırsan?

... And olsun Allaha vuraram təpən iki para olar (*Oğluna bir sillə vurur*).

Süleyman bəy. Atasın, bu dəfə dinmədim, təvəqqe eləyirəm bir də mənə yaxın gəlməyəsən. Yoxsa bir də vursan əvəzində cavab eləyəm” (1, səh. 64). Bu sözlər ata Nəcəfə də, oğul Süleymanın da xarakterini səciyyələndirir. Ata verdiyi “tərbiyə”nin nəticəsini görür. Lakin Süleyman çox gec – ölüm ayağında ayılır, peşman olur: “...Kül mənim başıma, niyə mən böyük sözünə baxmadım, tay-tuşumu tanımadım, öz evimi yıxdım...” (1, səh. 66).

Fəqət el məsəlidir: “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”.

Maarifçilikdə təlim, təhsillə bərabər, tərbiyə də önəmli yer tutur. Təlimsizlik, tərbiyəsizlik təkcə cəmiyyəti yox, həm də mənəviyyatı dağıdır. Qumar oynamaq da tərbiyəsizliyin bir təzahürü, Nəcəf bəyin tifaqının dağılmasının bir səbəbidir. Nəcəf bəyin qumar dostları – Səlim bəy, Aslan bəy, Həməzə bəy müflisləşmiş Nəcəfi heç adam yerinə qoymurlar. Onlar “Bağda ərik var idi, salam-əleyk var idi” prinsipi ilə rəftar edirlər. Pul, qumar onların əxlaqi naqisliyini üzə çıxarır, onlar nəinki başqalarına, hətta bir-birilərinə də hörmət etmir, mərhəmət göstərmir. Aslan bəy Həməzə bəyin pulunu udur, özünə də ağıl verir: “Mal yeməyənin malını yeyərlər” – deyir. “...qocalıb ölürsən, bu gün, sabah, Allah qoysa, kəlləni ağardacaqsan, gəlib halvanı yeyəcəyik. Ayağının biri bu dünyada, biri qəbirdədir. Get namaz qıl, ibadət elə, oruc tut, pulun çoxdur, Məkkəyə get” (1, səh. 50). Amma Həməzəyə dediyinə Aslan bəy özü də əməl etmir. Nəcəf bəyin bütün pullarını udub, onu vadar edir ki, arvadının sonuncu qızıklarını Məşədi Cavada satıb qumara uduzsun. Qumar şeytan əməlidir, qumarda güzəşt yoxdur. Qudurğan qonşusu Qəhrəman bəyin bütün var-yoxunu qumarda udur, balalarını ac-yalavac qoyur. Qəhrəman bəyin arvadı nazlı Nəcəf bəyin xanımı Sonanın yanına gəlir, əhvalatı danışır, yalvarır. Ona heç bir kömək edə bilmədiyini görən Sona xanım buyurur ki, sözlərini Nəcəf bəyin özünə desin. Nazlı Nəcəf bəyin ayaqlarına düşüb yalvarır ki, ərindən udduğu pulları qaytarsın. Lakin əzəzil, qəddar, mənəviyyatını qumar yox etmiş, mərhəmət hissindən uzaq Nəcəf onu rədd edir: “...İstər sən uşaqlarının gözlərindən yaş tökülməyə, qan tökülə, yenə məndən sənə pul verdi yoxdur...”

Nazlı xanım: Allah səni evsiz-əşiksiz qoysun... Allah! Mənim balalarım düzdə qoyanın balalarını düzdə qoy!...” (1, səh. 62)

Nəcəf bəy nökrə Cavadı çağırır deyir: “Çıx o bayquşu sal eşiyə, baş-beynimizi aparmasın” (1, səh. 61).

Beləliklə, Nəcəf bəy mərhəmət hissini, insanlığını, elə buna görə də ictimai dayaqlarını itirir, Nazlının qarğıışı haqq dərğahına çatır, Nəcəf bəyin oğlu qətlə yetirilir, arvadı Sona buna dözmür, topdağıtmaz evi – xanımını dağılır.

Əsərdə qadın surətləri nəsilər arasında barışdırıcı mövqe tutur, bədbəxt taleləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu mənada, Nəcəf bəyin arvadı Sona xanım xüsusilə maraq doğurur. Sona dörd məclisdən ibarət faciəyə ikinci məclisdə öz monoloqu ilə daxil olur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, müasirləri N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə kimi Ə.Haqverdiyev də tipin mənəvi aləmi, dünyagörüşü, xarakterini açmaq üçün özünü təqdim forması olan monoloqlardan istifadə edir. Bu, dramaturgiyada məqbul sayılan, özünü doğruldan üsuldur. Fəqət etiraf edək ki, “Dağılan tifaq” faciəsində monoloqlar çox uzundur. Sona xanım namaz üstündə əllərini yuxarı qaldırır Allaha dua edir: “Əziz Allah, dərğahına qalxızmışam əllərimi. Sənə dua eləyirəm. Səndən kömək istəyirəm... Pərvədigara, məgər sən övrət tayfasını yaradanda heyvan yaradıbsan, insan yaratmayıbsan? Məgər övrət tayfasını dərd, qəm çəkməyə yaradıbsan? Xudaya, nə vaxtadək bizim dilimiz bağlı olacaq?... Kişi qurşanıb qumara, kəndlər bir-bir əldən gedir. Danışmaq istəyirsən, deyir ki, kəs səsin. Mən də salıram ürəyimə, indi budur bu quru nəfəsim qalır, bir az keçməz gedər, qayıtmaz” (1, səh. 58).

İxtisarla, mahiyyətini verdiyimiz bu monoloq 25 sətir, təxminən bir səhifədir. Sona xanımın bacılığı Pəri xanıma danışdığı yuxu da təxminən bu həcmdədir. Sona xanımın monoloqu onun özünün fanatizmini, ifrat bir mömin bəndə olduğunu, çıxış yolunu Allaha yalvarmaqda gördüyünü əks etdirir. Burada yazıçı hadisələri qabaqlayaraq Sonanın taleyinə işarə vurur. Yuxu epizodunda isə bu mülkədar ailəsinin taleyinə – sona, nəticəyə işarə edilir: “Gördüm, bizim həyətdə bir çox böyük və gözəl ağac bitib. Ağacın dörd ətrafı gözəl çəmənlikdir... guya bizim həyat behişt olub... Bir də gördüm hava tutuldu, bir bərk külək başladı... bir güclü dolu başladı yağmağa... O saat ağacın cəmi qol-qanadları qırıldılar, töküldülər yerə. Qaldı ağacın quru kötüyü...” (1, səh. 59). Bu epizod Nəcəf bəyin ailəsinin taleyini simvolizə edir. Sonanın ürəyinə qara-qura fikirlər gəlir və bu fikirlər onu rahat buraxmır. Sona yeni nəslin nümayəndəsi deyil, o, düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolunu ibadətdə görsə də, doğru, sağlam fikirli, fəqət öz silkinin təəssübünü çəkən qadındır. Sonanın səbir kasası daşır, çəkdiyi əzab və dərd onu partladır: “...Mən çox kırıbmışəm. Amma daha səbr kasam dolub-daşır... Allah divanının qarşısında titrəyə-titrəyə hesab verəcəksən. O vədə səndən iki şikayətçi olacaq...”

Sona xanım. (*iki balaca uşağın qolundan tutmuş daxil olur*). Bax, bunları səndən şikayətçi. Sən bunların olub-qalanını güdazə veribsen...

Mən bu gün-sabah öləcəyəm, amma mənim ruhum, – sən bir qiyamətli, yağışlı, tufanlı gündə Allahın öz oduna yanınca, – sən dalınca gəzəcək” (1, səh. 71). Sona əslində faciənin finalını, mülkədar Nəcəf bəy xanımalarının, Nəcəfli taleyin sonunu görür.

Ə.Haqqverdiyev irsinin görkəmli tədqiqatçısı Kamran Məmmədov Sona obrazına belə qiymət verir: “Dağılan tifaq” faciəsinin əsas surətlərindən olan Sona xanımın simasında müəllif, təkcə bəy arvadlarının deyil, feodal-patriarxal cəmiyyətdə yaşayan hüquqsuz qadınların ümumiləşmiş surətini yaratmışdır. Sona xanım “Dağılan tifaq” pyesinin ən yetkin müsbət surətidir. Ədib onun dili ilə ən humanist arzularını, qüvvətli insanpərvər meyillərini ifadə etmişdir. Sona xanım elə günləri arzu edir ki, ona cəmiyyətdə öz haqqını müdafiə üçün hüquq verilsin. Sona xanım öz düşüncə və arzuları ilə Nəcəf bəylərdən çox üstündür” (2, səh. 9). Qadına belə münasibət artıq maarifçiliyin çərçivələrinə sığmayan realist-demokratik dünyagörüşünün ifadəsi, XIX əsrin sonlarından – 80-90-cı illərindən sonra ictimai mühitdə emantipasiya prosesinin, qadın azadlığı idealının gerçəkləşmə əlamətidir. Bu həm də realist dramaturgiyada realizmin yeni tipdə bərqərar olmasını əks etdirir. Artıq qadınlar öz hüquqları ilə barışa bilmir, həyatda da, ədəbiyyatda da fəal bir mövqeyə keçirlər.

Əsərin sonunda Sona xanım öz ölümü ilə Nəcəf bəyə qalib gəlir, onun yatmış vicdanını və şüurunu oyadır: “Allah, bu nə iş idi, mən düşdüm?! Pərvərdigara, indi mən nə çarə qılım, başıma nə daş salım?! ...Cavad, başına dönüm, bir arabadan-zaddan tut, get o binəvanın (*yəni qətlə yetirilmiş oğlu Süleymanın – A.Z.*) meyitini götür gəl (*Sona xanımın meyitini görüb*). Bu nədir... Sona!.. Qurbanın olum, gözlərini aç... Sona, balalarına yazığın gəlsin...” (1, səh. 72).

Artıq gecdir, atalar demişkən, sonrakı peşmançılıq fayda verməz.

Əsərdəki digər qadınlar Sona xanımın bacıları, Pərvanə, qonşusu Nazlı da öz ağır talelərini əzabla yaşayan qadınların tipik nüsxələridir.

Dramaturq əsərdə peşman olmuş Nəcəf bəyin diqqətini Sonanın uşaqlarına, bununla da gələcəyə yönəltməyə çalışır. Ə.Haqqverdiyev Nəcəf bəyin faciəsinə məhz bu aspektdən yanaşır. Nəcəf bəyin son özünümüdafiəsi Allaha, İslama sığınmağıdır: “Tamaşa elə, dünya, gülün mənə, camaat, görün nə gündə sizin aranızda Nəcəf gəzir. Mənim axırım gərək belə olaydı. Pərvərdigara, məsləhət sənindir. Evlər yıxmışam, yetim uşaqların gözlərinin yaşlarını tökdürmüşəm... Bizim hamımız beləyik. Cəmi insan tayfası belədir. İstərik həmişə öz qardaşımızdan uca olaq. Ondan ötrü öz qardaşımızın ayağının üstünə çıxıb, başından basırıq. Amma demirik ki, qardaş başından basanın Allah da başından basar. Allahın divanını yada salmırıq, qiyaməti yada salmırıq...” (1, səh. 75). M.F.Axundzadənin dinə qarşı yönələn fikirləri N.Vəzirov və Ə.Haqqverdiyevdə formasını dəyişir. Onların qəhrəmanları son anda islama, Allaha sığınirlar: “Xudaya... Dərgahında günahdan savayı bir iş tutmamışam, amma indi sidqlə əl götürmüşəm dərgahına, ümid əlimi nəümid qaytarma. Xudaya! Bilirəm, o dünyada mənim yerim cəhənnəmdir. Amma ikinci cəhənnəmi bu dünyada mənə çəkdirmə... Pərvərdigara, ucuz ölümünü məndən əsirgəmə... mənə insan yanında üzüqara etmə. Qiyamətdə hər nə tənbəh etsən, hamısına layiqəm...” (1, səh. 76).

Nəcəf bəyin son monoloqu da xeyli uzun, publisistik trafaret səciyyəlidir.

Sona xanımın təyfi onu rahat buraxmır, dəli olmaq dərəcəsinə gətirir, son anda yağışlı gündə onu ildırım vurub öldürür. Bizcə, belə sonluq faciənin zəif cəhətidir. Nəcəf bəyi cəmiyyət yox, təbiət öldürür, o, təbii qəzavü-qədər qurbanı olur. O, tənhəlik içində, ac və sərgərdan həyatın qurbanı olur. Son anda Sonanın ruhu ona “Ver mənim imarətimi!” – deyər müraciət edir. Bu, əslində ictimai bir ittihamdır. Ə.Haqqverdiyev sübut etmək istəyir ki, faciə ictimai mühitin insan təbiətində təzahür formasıdır. Nəcəf bəyin faciəsi müxtəlif amillərlə tədricən hazırlanır: qumar oyunu, Nazlının ah-naləsi, Sona xanımın daxili qəzəbi, oğlu Süleymanın qətlə və arvadı sona xanımın buna dözməyib ölməsi, müflis olub küçələrə düşməsi, evinin uçulub xaraba qalması və s. Nəzəriyyəçi alim N.Şəmsizadə yazır: “Əgər faciə əsərinin qəhrəmanı hətta qəhrəmanlıq edərək, müharibədə ölürsə, bu ölüm faciə sayıla bilməz. Ölümün faciəli olması üçün mühit lazımdır. Əsər əslində barışmaz konflikt bu mühitin məhsulu kimi təcəssüm etdirir... Bu faciə qəhrəmanının günahı deyil. Günah cəmiyyətin, mühitin özündədir. Üsyan azadlığın təzahürüdür. Elə isə azadlıq təşnəsi

günahdırmı?! Yox, bu, şəxsiyyətin ləyaqətinin tarixi təsdiqidir. Əslində faciədə dramatik vəziyyət insanı seçimlə üz-üzə gətirir. Seçim adətən əmələ, qəhrəmanlığa sövq edir və bu mübarizədə qəhrəmanın ölümü hamıya xidmətdən doğulduğu üçün fəci təsir bağışlayır...” (5, səh. 261-262).

Nəcəf bəyin faciəsi cəmiyyətdə həll olunub, təbiətdə tamamlanır. Bu faciə həm Nəcəf bəyin şəxsiyyətində, onun daxili ziddiyyətlərində, həm də mənsub olduğu sinfin tarixi səlahiyyətlərinin başa çatmasında, tamamlanmasındadır. Faciə qəhrəmanı kimi Sona xanım daha qüvvətlidir. O, həm əri Nəcəfin, həm oğlu Süleymanın, həm də Nazlı kimi əri qumarda udub, sonra arvadı qapılara salanların faciəsini yaşayır. Əgər “atalar və oğullar” problemi kontekstində nəzər salsaq, Sona həm də gələcək nəsillərin faciəsini, onların taleyi üçün ağır cavabdehliyin psixoloji gərginliyini yaşayır.

Əsərin bədii-fəlsəfi konsepsiyası belə bir ümid doğuran qənaətlə yekunlaşır ki, mülkədar tifaqlarının dağılması ilə onun törətdiyi zülm və rəzalətlərə də son qoyulacaq, Sonanın və Nazlının uşaqları nökr Cavadların hakimə çevrildiyi yeni burjua cəmiyyətində öz qabiliyyətlərinə uyğun yaşayacaqlar..

Ədəbiyyat

1. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı, Lider nəşriyyat, 2005, 504 s.
2. Məmmədov K. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1955, 195 s.
3. Məmmədov M. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı. Bakı, Nurlan, 2008, 184 s.
4. Mir Cəlal, Fəridun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 560 s.
5. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: (Dərslik). Bakı, Proqres nəşriyyatı, 2012, 434 s.

А. Закиева

Феодално-патриархальная среда и позиция интеллигента (на основе произведения А.Ахвердова «Разоренное гнездо»)

Резюме

Тематика и проблематика произведений Абдуррагим бека Ахвердова (1870-1933) в азербайджанской литературе отличалась актуальностью во все времена. Его литературное наследие было объектом многочисленных исследований, как в Советский период, так и в годы независимости. Однако необходимость повторного исследования произведений А.Ахвердова обусловлено веянием меняющегося времени. С этой точки зрения, в настоящей статье в новом аспекте анализируется трагедия выдающегося азербайджанского писателя, драматурга, просветителя А.Ахвердова – «Разоренное гнездо», один из совершенных образцов трагедии Азербайджанской литературы; на передний план выдвигается критика феодално-патриархальной среды, отсталости и невежества. А.Ахвердов на примере семьи одного помещика реалистично изображает трагедию феодално-помещичьего строя. В статье личные и социальные факторы, обусловившие эту трагедию, анализируются в контексте проблемы «отцов» и «детей» с точки зрения позиции интеллигента; выявляются характерные особенности образов, представляющих различные поколения, раскрывается характер отношений отцов и детей. На основе конкретных примеров из анализируемого произведения обосновывается значительная роль воспитания в просвещении наряду с учебой, образованием. Так же дается научные концепции и взгляды исследователей на рассматриваемую проблему.

Ключевые слова: Абдуррагим бек Ахвердов, драматургия, трагедия, среда, интеллигент, позиция, отец, сын, общество, просветитель, воспитание

A.Zakiyeva

The feudal-patriarchal environment and intellectual's position (on the basis of a.hagverdiyev's work "the destroyed union")

SUMMARY

The subjects and problems of Abdurrahim bey Hagverdiyev's (1870-1933) works was at all times very urgent in Azerbaijani literature. His literary legacy was always an object of the numerous researches during both the Soviet period and period of independence. However necessity of the repeat study of A.Hagverdiyev's works is caused by trends of the changing time. From this standpoint the article deals with the analysis of the outstanding Azerbaijani writer, playwright, enlightener A.Hagverdiyev's tragedy – "The destroyed union" in a new aspect, one of perfect samples of the tragedy of the Azerbaijani literature; the criticism of the feudal-patriarchal environment, backwardness and ignorance are highlighted. The writer realistically portrays the tragedy of the feudal-landowner system using the example of a certain landowner's family. The personal and social factors caused this tragedy are analyzed in the context of the problem "fathers" and "sons" from the standpoint of the intellectual's position, the peculiarities of the characters that represent the different generations are revealed, the nature of relations between fathers and sons is disclosed. The significant role of upbringing in enlightenment together with study, education is substantiated on the basis of the concrete examples from the analyzed play. Also it is given scientific conceptions and views of researchers about the considered problem.

Keywords: Abdurrahim bey Hagverdiyev, dramaturgy, tragedy, environment, intellectual, position, father, son, society, enlightener, education

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ZÖHRƏ FƏRƏCOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunu
AZ1073, Bakı ş., Hüseyn Cavid prospekti, 115
E-mail: ferecovazohre@rambler.ru

“İRŞAD” QƏZETİNDƏ ANA DİLİ VƏ BƏDİİ ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində ana dili məsələsi mətbuatda olduğu qədər ədəbiyyatda da ən çox müraciət edilən mövzulardan biri idi. Həmin qarışıq zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında da ziddiyyətli mərhələ olmuşdur. Dövrün ziyalılarının ana dili və ədəbi dil probleminə yanaşmalarında uyğunluqlar olduğu qədər fərqliliklər vardı. İrşadçılar bu məsələyə böyük həssaslıqla yanaşırdılar.

Ədəbi dil və üslub məsələlərində “İrşad”ın öz mövqeyi olmuşdur. Bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, ədəbi üslubu, ana dilinə münasibət və digər çox mühüm məsələlər barədə bu qəzetdən zəngin məlumat almaq mümkündür. Qəzetdə bəzən kiçik həcmli yazılarda, xəbərlərdə də ana dili və bədii üslubla bağlı çox mühüm məsələlərə toxunulurdu. Hər bir xalqın dil mədəniyyəti, ədəbi dil xüsusiyyətləri onun mənəvi aləmini təcəssüm etdirir. İrşadçılar bunun üçün ən doğru yolu müəyyənləşdirmişdilər. Bu, xalqla onun öz doğma dilində, öz üslubunda danışmaq idi. Qəzetdə dərc olunan ədəbi-bədii nümunələrdə ana dilinə xor baxanlar tənqid olunurdu.

Ana dili, ədəbi dil, ədəbi üslubla yanaşı, ortaq dil məsələsi XX əsrin ilk onilliyində bir qədər də aktuallaşmışdı. “İrşad” ortaq türk dili ilə bağlı müzakirələrin tam mərkəzində olan mətbuat orqanlarından idi. İrşadçılar bütün dünya türklərinin həlli yollarını aradığı problemlərin əsas səbəbini və qurtuluş yolunu birliyə nail olmaqda görürdülər. Bu böyük məqsəd nəminə atılmalı ən əhəmiyyətli addımlardan birinin isə vahid dil yaratmaq olması fikri “İrşad”da alqışlanırdı.

Açar sözlər: bədii üslub, poeziya, nəsr əsərləri, ədəbiyyat, ortaq türk dili,

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dil problemi ictimai, siyasi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb edirdi. Məsələ o qədər aktual idi ki, K.Talıbzadənin yazdığı kimi, əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dil məsələsi Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyatın çox müxtəlif sahələrini özündə cəmləşdirən bir amilə çevrilmişdi: “Siyasətdən danışanlar da, iqtisadiyyatdan bəhs edənlər də, mədəniyyətdən yazanlar da bu məsələyə toxunmadan keçinə bilmirdilər” (Talıbzadə Kamal. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər). Bakı: Azərb. SSR EA, 1966, 540 s (22, 300).

Məlumdur ki, dil problemi Azərbaycanda uzun zamandan bəri mövcud olmuş, daha dəqiq desək, keşməkeşli tariximizin müxtəlif dövrlərində yaranmış, müəyyən səbəblərdən getdikcə böyümüş, XX əsrin ilk onilliyində ən çox müzakirələrə və mübahisələrə səbəb olan mövzularından birinə çevrilmişdi. Ziyalılarımızın əksəriyyətinin ana dilinin taleyinə laqeyd qalmadığı vaxtlarda Ü.Hacıbəyli, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov və digər görkəmli qələm sahibləri Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparırdılar. Onlara mətbuat orqanları bu məqamda da fikirlərini bəyan etmək üçün geniş meydan verirdi. Bu sırada da o dövr Azərbaycanının nüfuzlu qəzetlərindən biri kimi “İrşad”ın müstəsna yeri və xidmətlərini qeyd etməliyik. Qəzetin bu sahədə fəaliyyətini yalnız nəşr olunduğu zamanın tələblərinə uyğunlaşması kimi dəyərləndirməyi düzgün hesab etmirik. Çünki söhbət türk millətinin yolunda işıq olmaq üçün meydana çıxmış mötəbər bir qəzetdən gedir. Bu mənada, “İrşad”ın dil məsələlərinə - ana dili, ədəbi dil, ortaq türk dilinin, yəni ümumtürk dilinin yaradılması və digər vacib məsələlərə böyük diqqət yetirməsi daha dərin

mətləblərdən xəbər verir. Milli kimliyin qorunmasına, uca tutulmasına rəvac verən hər bir məsələ bu qəzet üçün əhəmiyyətli idi. Buna görə dil problemlərini, milli dil xüsusiyyətlərini “İrşad” daim ən vacib mövzuları sırasında saxlayırdı.

Şübhəsiz ki, bir millətin varlığının ən mühüm təzahürü, ilk növbədə, onun dilidir. Ona görə irşadçılar bu məsələyə böyük həssaslıqla yanaşırdılar, ana dilinin saflığının qorunması, inkişafı uğrunda mübarizə onların fəaliyyətində xüsusi yer tuturdu. “İrşad”ın yazarları bu vacib məqamı heç vaxt unutmurdular: əsrlər boyu müstəmləkəçilərin hücumları nəticəsində, demək olar ki, Azərbaycan türkcəsi də yad dillərin təsirinə məruz qalmışdı. Bununla yanaşı, ədəbi dilimizin keçib gəldiyi tarixi yol da hamar olmamışdı. Uzun illər ədəbi nümunələrimiz ərəb, fars dillərinin, son əsrlərdə isə rus dilinin təsiri altında yaradılmışdı. Həmçinin elm inkişaf etdikcə, ixtira və kəşflər artdıqca yeni adların yaranması zərurəti meydana çıxmışdı ki, bu da, əsasən, Avropa dilləri üçün latın və yunan dillərindən sözlər almağa səbəb olmuş, həmin sözlər də Azərbaycan dili lüğətinə daxil edilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində ana dili məsələsi mətbuatda olduğu qədər ədəbiyyatda da ən çox müraciət edilən, yazıçıları, şairləri, ədəbiyyatşünasları düşündürən mövzulardan biri idi. Həmin qarışıq zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında da ziddiyyətli mərhələ olmuşdur. Xüsusilə XX yüzilliyin ilk on illində Azərbaycanda çox vacib məsələlərdən biri millətin varlığının, milli kimliyinin göstəricilərindən olan ümumi ədəbi dil problemi idi. Mürəkkəb konstruksiyalar, tərkiblər bu dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərinin bəhrəsi hesab edilir.

Lakin dövrün əksər ziyalılarının ana dili və ədəbi dil probleminə yanaşmalarında uyğunluqlar olduğu qədər fərqliliklər vardı. Onların geniş müzakirələri, mübahisələri qəzet və jurnalların səhifələrində davam etdirilirdi.

Hər bir xalqın dil mədəniyyəti, ədəbi dil xüsusiyyətləri onun mənəvi aləmini təcəssüm etdirir. Ən ali məqsədləri millətin bütövlüyünü qorumaq, milli şüurunu oyatmaq, milli düşüncələrini ona yenidən xatırlatmaq olan irşadçılar bunun üçün ən doğru yolu müəyyənləşdirmişdilər: Bu, xalqla onun öz doğma dilində, öz üslubunda danışmaq idi. Doğrudur, burada istisnalar da var. Yəni “İrşad”ın yazarlarının, yaxud bu qəzetdə çıxış edənlərin hər birinin yazı dili və üslubu haqqında eyni sözləri söyləmək mümkün deyil. Bu məsələyə bir azdan qayıdacağıq. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, ədəbi dilimizin formalaşma və inkişaf dövründə - XX əsrin ilk onilliyində dil, üslub, ifadə tərzində cəhətdən fərqlənən yazarların əsərlərinə “İrşad” öz səhifələrində geniş yer verirdi. Bu da həmin qəzetin bədii irsinin zəngin olduğu qədər də çoxcəhətli olması ilə nəticələnmişdi. Belə ki, “İrşad”ın ədəbi-bədii nümunələri yalnız məzmun deyil, dil, ifadə, üslub rəngarəngliyi ilə də oxunaqlı və yaddaqalandır.

Qəzetdə dərc olunan əsərləri təhlil edərkən əksər müəlliflərin ədəbi dilimizi xalq dili leksikası və ictimai-siyasi terminlərlə zənginləşdirdiklərini görürük. Ümumiyyətlə, XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ədəbi dilində diqqətə çatdırdığımız faktlarla yanaşı, xalq danışığı dili üslubunu müşahidə edirik. Bütün bunlar söyləməyə əsas verir ki, bir dili nə qədər təzyiqə məruz qoysalar da da, ona yad ünsürlər daxil etməyə çalışsalar da, öz kökündən tamamilə ayırmağa nail ola bilməzlər. Dilçi alim Ağamusa Axundovun qeyd etdiyi kimi, bu dövrdə Azərbaycan dili böyük inkişaf mərhələsinə - milli ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı mərhələsinə çatmışdı. Bu dildə qələmə alınmış nəzm əsərləri ilə yanaşı, nəsr və dram əsərləri də qəzet və jurnallarda mütəmadi dərc olunmağa başlamış, bəzi rəsmi sənədlər tərtib edilmiş, elmi araşdırmalar aparılmışdı. Lakin ədəbi dilimiz yenə yalnız bir istiqamətdə inkişaf yolu tutmamışdı: “XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında üç əsas meyl özünü göstərir: 1) Ədəbi dili xalq dili ilə eyniləşdirmək meyli. Bu, özünün bariz şəklini “Molla Nəsrəddin” jurnalının yazılarında, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev kimi yazıçıların əsərlərində tapmışdır; 2) Daha çox Osmanlı (türk) və əski Azərbaycan dilinin ənənəsinə söykənən ədəbi dil yaratmaq meyli. Bu, “Həyat” və “Füyuzat” kimi bir çox jurnal və qəzetlərin, Ə.Hüseynzadə kimi maarifpərvər yazıçıların dilində özünü göstərir. Bu dil o vaxtkı türk ədəbi dilindən, demək olar ki, seçilmirdi; 3) Hamı tərəfindən anlaşılan, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq meyli. Heç bir dialekt təsirini qəbul etməyən bu dili A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, A.Səhhət kimi şair və yazıçılar yaradırdılar” (Axundov Ağamusa. “Azərbaycan dili”. “Ədalət” qəzeti, - 2010.- 1 iyun, S.5 (1, 5). Fikrimizcə, ədəbi dildə olan bu üç meylin hər birini

“İrşad” qəzetində görmək mümkündür. Bunun səbəblərini, ilk növbədə, irşadçıların şəxsiyyətində, təhsilində və düşüncə tərzlərində axtarmaq lazımdır.

XIX əsrin sonları, XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycan cəmiyyətində hələ də daha çox mollaxanalar ilk təhsil mərkəzləri sayılırdı. Nəticədə, ərəbcə və farsca yazıb-oxumağı bilənlərin sayı artırdı. Onların bir qismi dini savad almaq üçün ərəb ölkələrinə üz tuturdular. Lakin XIX əsrdən artıq Azərbaycandan təhsilini davam etdirmək üçün yalnız Şərq ölkələrinə deyil, həm də Qərb ölkələrinə, xüsusilə Rusiyanın şəhərlərinə getməyə başlamışdılar. Eyni zamanda, həmin əsrin sonlarından etibarən çar Rusiyasının müstəmləkəsi altındakı əksər yerlər kimi, ölkəmizdə də sayca çox olmasa belə, yeni üsulda məktəblər açılırdı. Rus-tatar, Azərbaycan-rus, üsuli-cədid, yaxud realnı gimnaziya adları ilə tanınan yeni tipli məktəblərdə oxuyanlara rus dili öyrədilirdi. Onların bəziləri sonradan Rusiyanın şəhərlərində, əsasən, Moskva və ya Sankt-Peterburqda, yaxud Zaqafqaziyanın mərkəz şəhəri sayılan Tiflisdə fəaliyyət göstərən Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsillərini davam etdirirdilər. İstər Şərq, istərsə də Qərb ölkələrində oxuyub geri dönənlər həmin ölkələrin təsirini yalnız aldıkları elmi biliklərdə deyil, həm də dünyagörüşdə, geyimdə, danışqda və yazı üslubunda gətirirdilər: “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi mühitində Azərbaycan ümumxalq və ya ədəbi dili ilə əks qütbə dayanan yeni-yeni “kadrlar”ın meydana gəlməsi Azərbaycan xalqının bütöv dil mənzərisinə təsirsiz ötürmüşdü. Əsas məsələ onda idi ki, bu dövrdə kadrların əksəriyyəti Rusiyada təhsil alırdı və Azərbaycan rus imperiyasından ibarət inzibati əraziyə daxil idi. Sağlam düşüncəli milli kadrların ciddi-cəhdi ilə milli dirçəlişin ilk əlamətləri meydana çıxmaqla milli özünəqayıdış, Ana dilinə düzgün münasibət, onu dirçəltmək uğrunda mübarizə yeni mərhələyə daxil olurdu. Bu yolda təkcə siyasətçilər deyil, həm də ədiblərimiz böyük işlər görmüşlər. XX əsrin əvvəllərində bir çox publisistlərimizin ümumi yaradıcılığında Ana dili məsələsi əsas xətt kimi keçir (Hacıyeva N.H. Bakı Universitetinin Xəbərləri №2. Humanitar elmlər seriyası, 2011 (8, 17).

XX əsrin ilk illərində Azərbaycanın ictimai həyatında özünüdərk prosesi ədəbi dilə güclü təsir göstərirdi. Bununla yanaşı, çarizm mənafeyi naminə həyata keçirdiyi dil siyasətinə uyğun, milli dillərə təzyiq edirdi. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları isə bunun qarşısını almağa çalışırdılar. Kənarda təhsil alan, elm, savad öyrənənlərimizin çoxu böyük dəyər verdikləri ana dilini qorumağa çalışırdılar. Təbii ki, bütün bunları xarici ölkələrdə oxuyub qayıtmış əksər ziyalılara aid etmək doğru olmazdı. Bəzisi özünü xalqdan ayırır, ona yuxarıdan baxır, bəzisi isə ifrata varır, danışanda və ya yazanda əcnəbi sözlərdən yerli-yersiz istifadə edirdi. Bu da Azərbaycanın ümumilikdə dil mənzərəsində qarışıqlıq yaradırdı. XX əsrin ilk onilliyində ana dili məsələsinin aktual olmasının əsas səbəblərindən biri də məhz əsrin əvvəllərində başqa ölkələrdə oxuyub gələn ziyalılarımızın bəzisinin düşüncəsində, əsərlərində yad mədəniyyətin, yad dillərin təsirinin güclü olması idi. Dilçi alim T.Hacıyev də XX əsrin əvvəllərində ədəbi dildə üç meylin olmasının zərərərini açıqlayırdı: “Ədəbi dilin saflığını korlayanlar vahid mənbə üzərində dayanmır, üç ada ayrılırlar, bir qrup ərəb-fars mənbəyinə, ikinci qrup-türk osmanlı, üçüncü qrup isə rus-Avropa dillərinə meyl edirdilər” (Hacıyev Tofiq. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1977, s-188 (7, 85).

Gəldiyimiz qənaətə görə, XX əsrin əvvəllərində “İrşad”ın dili qədər dil mənzərəsi mürəkkəb ikinci mətbuat orqanı olmamışdır. Çünki qeyd etdiyimiz problemləri yaradan səbəblərin hər birini, eyni zamanda, ana dilinə qarşı təəssübkeşlik, onu qorumaq cəhdlərini bu qəzetə şamil etmək mümkündür.

Aydındır ki, millətə, vətənə münasibətdə düşüncələrinin oxşarlığı, əqidə, məslək yoldaşlığı bu istedadlı qələm adamlarının eyni mövqedən çıxış etməsi ilə nəticələnmişdi. Həmçinin təhsilin, formalaşma mühitinin təsiri yazı üslubunda, ədəbi, bədii, pubisistik dildə istər-istəməz özünü göstərirdi. Məsələn, “İrşad”da Ü.Hacıbəyli, N.Nərimanov və başqalarının əsərlərində ərəb, fars sözlərindən daha az istifadə olunmuşdu. Bununla belə, demək olmaz ki, ana dilinin müqəddəratı haqqında onlar digərindən daha çox düşünmüş, yaxud mübarizə aparmışdı. İrşadçıların hər biri ana dilini sevir, dünyagörüşləri, bilik və bacarıqları daxilində bu hisslərini ifadə edirdilər.

Qəzetin dilinə təsir edən məsələlərdən biri də “Füyuzat” jurnalı bağlandıqdan sonra füyuzatçıların əksəriyyətinin ideyaca daha yaxın olduqları jurnalistlərin toplaşdıqları “İrşad”a üz tutması idi. O zaman artıq həm ictimai, mədəni həyatda, həm də jurnalistikada kifayət qədər

tanınmış Ə.Hüseynzadə, Ə.Kamal və digərləri bu mətbuat orqanına öz dəst-xəttləri, yazı tərzləri, dil və ifadə üslubları ilə gəlmişdilər. Həmin müəlliflərin əsərlərinin dilində ərəb, fars sözlərindən, eləcə də osmanlıcadan gen-bol istifadə etdiklərini diqqətdə saxlayaraq, deyə bilərik ki, bundan sonra “İrşad”ın ümumi dil mənzərəsi bir az da mürəkkəbləşdi. Lakin “İrşad” bütün məsələlərdə, eləcə də dil siyasətində öz yolunu ilk sayından bəyan etmişdi. Ə.Ağaoğlunun “İrşad”ı əvvəldən axıradək özü üçün aydınlaşdırdığı bir yolla irəliləmişdi.

Bu qəzetdə vaxtaşırı ana dilinin problemlərinə həsr edilmiş yazılar dərc olunmuş, yaxud ayrı-ayrı məqalələrdə, ədəbi-bədii nümunələrdə bu barədə söz açılmışdı. Həmin müəlliflərin sırasında həm bu qəzetin daimi və fəal yazarlarının, həm də ona kənardan yazı göndərənlərin imzalarını görürük. Bu da “İrşad”ın mövqeyindən irəli gəlirdi. İrşadçılar haqlı olaraq belə hesab edirdilər ki, xalqın müqəddəratında başlıca yer tutan ana dilinin qorunması, yaşadılması kimi vacib məsələlərə xalqını, vətəninə düşünən hər kəs həssaslıqla yanaşmalı, öz münasibətini bildirməlidir.

İrşadçıların əksəriyyəti bu qəzetdə həm ana dili ilə bağlı müzakirələrdə fəal iştirak edir, həm də ayrı-ayrı yazılarında bu aktual məsələyə toxunur, problemlərin həlli yollarını axtarırdılar. Onlar “İrşad”a qədər də, bu qəzetdən sonra da, yeri gəldikcə, dil məsələsində öz mövqelərini ifadə edən əsərlər yazdılar. Məsələn, Ü.Hacıbəyli hələ 1905-ci ildə “Həyat”da “Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsni-təvəccöhi” başlıqlı məqaləsində “Peterburqskiye vedomosti” qəzetində Maqda Neymanın dilimizin saflığı əleyhinə yazdığı böhtana nifrətini bildirmişdi (Üzeyir. “Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsni-təvəccöhi”. “Həyat” qəzeti, 10 sentyabr 1905, № 62 (23, 3). “İrşad”da isə publisist bu mövzuda daha kəskin yazılarla çıxış edirdi. O, əcnəbi sözlərdən dilimizdə kor-koranə istifadə olunmasının, Azərbaycan türkcəsinin korlanmasının qarşısının alınmasının vacibliyini diqqətə çatdırırdı. Ümumiyyətlə, Ü.Hacıbəyli yaradıcılığında ana dili məsələsinə xüsusi yer vermiş, bu mövzuda silsilə məqalələr yazmışdı. 1906-cı ildə “İrşad”ın üç sayında - 15, 16 və 20 fevral tarixli saylarında “Üzeyir bəy Hacıbəyov” imzası ilə dərc edilmiş “Hansı vasitələrlə dilimizi öyrənib kəsbi maarif etməliyiz” başlıqlı silsilə məqaləsində o, millətin var olması üçün ana dilinin yaşadılmasını əsas amil hesab edirdi. İrşadçıların əksəriyyəti kimi, Ü.Hacıbəyli də düşünürdü ki, ana dilinin qorunması uğrunda hər kəs, xüsusilə də ziyalılar mübarizə aparmalıdırlar. O, yazırdı: “Ana dilimizə əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, bir gün dilimiz itər-batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, o millət özü də batar, çünki bir millətin varlığına, yaşamasına isbat vücud onun dilidir” (Üzeyir bəy Hacıbəyov. “Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyiz”. “İrşad” qəzeti, 15 fevral 1906, №47 (24, 1).

O illərdə bəzi oxumuşlarımızın ümumxalq yolunda çalışmaması, bəzisinin isə dil biliklərini nümayiş etdirmək cəhdlərinin həddini keçməsi, ana dilini gözdən salması “İrşad”da tənqid olunurdu. Bu problemlərin yaranmasında mühüm səbəblərdən biri irşadçıların qənaətinə, məktəblərdə tədrisin düzgün təşkil olunmaması idi. Millət övladları ya köhnə üsullu məktəblərdə ərəb və fars dillərində, ya da yeni üsullu məktəblərdə rus dilində oxuyurdular. Bu da qeyd etdiyimiz problemlərin meydana çıxmasına şərait yaradırdı. “Mühüm suallar, vəhim cavablar” başlıqlı felyetonunda Ü.Hacıbəyli milləti üçün vacib olan, inkişafı yolunda əngələ çevrilən problemlərin sırasında bu məsələni də qeyd edirdi: “Sual: erməni-müsəlman məsələsi nə vəqt qurtaracaqdır?

Cavab: ermənilərin əqli başlarına gəlib, ürəkləri təmizləndikdən sonra. Bunun da nə vəqt olacağını mən bilmioram, “daşnaksüyun” fırqəsindən xəbər al desin.

Sual: Biz nə üçün geridə qalmışıq?

Cavab: Çünki bizi irəli aparanlar cibləri ağırlıq etdiyinə görə yorulub yolda qalıbdırlar. Ciblərinin də nə səbəbə ağır olduğunu mən bilmioram. “Vıssı kurs” qurtarmışlarımızdan xəbər al desin.

Sual: İdareyi-ruhaniyyələrimiz nə vəqt düzələcəkdirlər?

Cavab: İdareyi-ruhaniyyələrimizin düzəlməsi “Stanislav” və “Anna” nişanlarının çoxalmasına bağlıdır. Düşümüz nişanlar ilə təzyin edildikcə idareyi-ruhaniyyələrimiz də müzəyyən olub düzələcəkdir. Nişan almağın da yolunu mən bilmioram, “Molla Nəsrəddin”in əvvəlinci səhifəsilə bərabər “Tərcüman”ın 36-cı nömrəsindən xəbər al desin.

Sual: Məktəblərimiz nə vəqt islah olunacaqdır?

Cavab: Ana dilimizi bilmərrə unudandan sonra. Ana dilini unutmaq yolunu da mən bilmioram. Zaqafqaz seminariyası müəllimlərindən xəbər al desin” (Filankəs. “Mühüm suallar, vəhim cavablar”. “İrşad” qəzeti, 17 aprel 1906, № 91 (6, 3).

Ana dilinin tədrisinə nail olmaqla iş bitmirdi. Bu vəzifəni yerinə yetirən müəllimlər öz işlərinə vicdanla, məsuliyyətlə yanaşmadıqda meydana çıxan vəziyyəti Ü.Hacıbəyli belə təsvir edirdi: “Məktəblərimizdə ümumi tədrisəni ana dilində icra etmək üçün bizə müsaidə verildi. Lakin, hal-hazırda mövcud olan məktəblərimizin, yaxud şkolalarımızın nəqunə əsaslara məbni təsis edildiyini təhqiq və tədqiq etsək, bizə verilən müsaidənin öz ana dilimizi layiqincə öyrənmək üçün ən cüzi bir vasitə olduğunu müşahidə edə bilərik. Ana dilimizdən ibarət olan türk lisaninə mükəmməl surətdə vəqif olan zəvat biz Rusiya müsəlmanlarının ana dili sarıdan mən hələ “obed” eləməmişdim, “vizitni kartoçka” gəldi ki, madam Papkova səni “veçer”ə “priqlasit” eləyir. Gəlməsən “abijatsa” olar kimi belə bir əsəfli halımızı görsə, bizə verilən müsaidənin “dilimizi yuyub” təmizləməkdən ötrü bir damcı su mənziləsində olduğunu iqrar edib, buna çaylar, sellər lazımdır deyər. Həqiqətdə də belədir: biz, ibtidaiyyə məktəblərinin birinci şöbəsində öz ana dillərinə bilmərrə dara olmayan müəllimlərdən bir il zərfində dərs almaqla ana dilimizi öyrənib, istemalinə müqtədir olmaırıq. Halbuki bizim türk insanımız Avropa üləma və filosoflarının rəyinə nəzərən ən vəsi və kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və ən dəqiq hisslərini bəyanə qadirdir. Belə bir zəngin lisanın sahibi olub da onunla istifadə etməməyin özü böyük bir bədbəxtlikdir (Üzeyir bəy Hacıbəyov. “Hansı vasitələr ilə dilimizi ögrənib kəsbi-maarif etməliyiz”. “İrşad” qəzeti, 16 fevral 1906, №48 (25, 2).

Ana dilinə xor baxan, soykökündən uzaq düşən cavanlar, şübhəsiz ki, millətin qayğılarına da laqeyd yanaşacaqlar: “...niyə müəllimlər kəndlərdə otura bilmiorlar, bəli! Seminariyalarda əkilən ağacların “nubarları” yavaş-yavaş yetişməkdədir: bəzi müəllimlər fəmilialarının axırında bulunan “lu” ləfzini nəgüvə və nəlayiq ədd edib “ski” ləfzinə mübəddəl ediblər. Məsələ: Şıxlı-Şıxlinski, Şaxtaxtılı-Şaxtaxtinski. ...Hərgah böylə zahirpərəstligə biz bir mənə vermiyuruqsa da, amma (çə fayda!) işlərimizi batinən həm fəna görürüz. Uzaq getmək lazım degil... Böylə qövlini felə mütabiq etməyən bir müəllim cəmaət nəzərində sadıq əlqövl ədd olunub etibar kəsib etməgə qadir olarmı? Və etibardan düşmüş müəllim gərəkdir cəmaətdən fərar etsin...” (Üzeyir bəy Hacıbəyov. “Hansı vasitələr ilə dilimizi ögrənib kəsbi-maarif etməliyiz”, “İrşad” qəzeti, 20 fevral 1906, №51 (26, 2).

Ü.Hacıbəylinin fikrincə, dilimizi öyrənməkdə bizə yardım edəcək neçə-neçə vasitələr mövcuddur. Onlardan biri öz dilimizdə çıxan qəzetlərdir. İkincisi, danışmaq və aramızda mübadilə edilən hər bir məktubu türk dilimizdə yazmaqdır. Ü.Hacıbəyli diqqətə çatdırırdı ki, danışiq əsnasında fikrimizin öz sözlərimizlə təmiz ifadəsinə səy göstərməliyik və qəzetlər sayəsində öyrəndiyimiz yeni təbirat və islahatı lazımi yerlərdə işlətməliyik: “Məsələn: “zabastovka” yerinə “tətil”, “pajar” əvəzinə “yanğın”, “sosialist, revolyusioner”, “demokrat” və sairələrini deməyib, “ictimaiyyun, inqilabiyyun, amiyyun” və sairələrini istemal etməliyik.

Burada onu əxtar etməlidir ki, biz nədənsə təzə libasda bazara çıxmaqdan utanan cavanlar kimi - bu yeni öyrəndiyimiz öz sözlərimizin danışiq əsnasında istemalından utanırıq və utandığımızdan da bildiyimiz yeni sözlərimizi bərqəsd işlətməyib, qarnımızda saxlayırıq. Qarnımız dəxi bir guşeyinisyan olduğundan zavallı sözlər orada itir, batır və bilaxərə unudulur... Və habelə alim və ədiblərimiz zəhmət çəkib, diriltdikləri və icad etdikləri təbirat bizim utancaqlarımız ucundan nisyan sandığına atılıb qalır. Bizim hər işimiz tərsdir: utanmamaq lazım gələn yerdə utanırıq, utanmaq lazım olanda utanmırıq və hətta bunu da özümüzə bir fəxr hesab edirik. Xülasə, biz utanmamağa qeyrət edib, dirildilmiş və yaradılmış təbirlərimizi lazımi yerlərdə işlətsək kəsretilisternal sayəsində utancaqlıq hissimizi bu yerdə itirib bu “mərzədən” xilas olmaqla bərabər lisanımızı da genişləndirərik. Dilimizi öyrənmək üçün təklif etdiyim bu iki vasitəni uşaqlarımız deyil, böyüklərimiz - yəni məktəb sinniləri ötmüş adamlarımız, ittixaz etməlidirlər” (Üzeyir bəy Hacıbəyov. “Hansı vasitələr ilə dilimizi ögrənib kəsbi-maarif etməliyiz”. “İrşad” qəzeti, 16 fevral 1906, №48 (25, 2).

Müəllif bir mühüm məqamı diqqətdən qaçırmırdı: elə bir dil yoxdur ki, onun lüğətində əcnəbi sözlər olmasın: “Binaənəleyh, uləma və üdəba tayfası bir əcnəbi sözünü öz lisanına idxal etməyə məcbur olduqda, məzkur sözü qəbul edər və yaxud onu üçüncü bir dil təbirləri vasitəsilə ifadə edib,

hər bir halda öz dilinə əcnəbi kəlməsi xal edir. İndi biz də istəsək ki “samovar” təbiri rusca deməyib, öz dilimiz vasitəsilə ifadə edək, lazım gəlir ki, bu sözü ya fars və ya ərəb və ya sair dil köməyiylə təsmiyə edək. Məsələn: “hudpəs”, “xudçuş” və sair və illə “özüqaynayan” desək əvamımız anlamaz. Çünki “özü” və “qaynayan” təbirləri əvama məlum olduğundan onun zəhnində dürlü-dürlü şeylər zair edib “samovar” ifadə edilmir. Əvamdən sorsan ki, “uzaqyazan” nədir. Heç vaxt deməz ki, “teleqraf”dır. O səbəbdəndir belə sözlər çamaat arasında qəbulə keçib, əcnəbi sözü öz-özlüyündə qalır. Ruslardan dəxi bir çox şəxslər “qaloş” əvəzində “mokrostup”, “zont” əvəzində “dojdoxranilişşe” təbirləri istemal etmək istədilər. Lakin cəmaət tərəfindən qəbula keçmədi.

Bəs bizim Avropa dillərindən bir təbiri öz dilimizə idxal etmək istədikdə və o təbiri öz-özlüyündə qəbul, yaxud ərəb və fars kəlmələriylə ifadə etməyimiz təbiidir. Lakin öz sözümlə ifadəsi imkan daxilində olan təbiri ərəb və ya fars kəlamati vasitəsilə istemal etməyimizin heç bir mənası olmasın gərək” (Üzeyir bəy Hacıbəyov. “Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyiz”, “İrşad” qəzeti, 20 fevral 1906, №51 (26, 2).

XX əsrin əvvəllərində dilimizin saflığının qorunması poeziyada da diqqət mərkəzində idi. “İrşad”da dərc edilən bir sıra şeirdə ana dilinə xor baxan, əcnəbi dillərdə danışmağa üstünlük verən, bunu özləri üçün şan-şöhrət hesab edən ziyalılar tənqid olunurdu. Şair İ.T.Musayev belələrinə etirazını “Molla Nəsrəddinə” şeirində belə ifadə edirdi:

“Tax qurşağına, ay kişi, bir tazə qələmdən,
Çayxanələrə gir, çıx, eylə küçədə cövlan.
Yaz namə, verum, qasid ayaqüstədi əlan,
Çoxdandı vətəndə dolanur ailə giryən,
Bilməm mən biçərə müsəlmancə, a Molla,

Ancaq yazaram mən yazı almancə, a Molla” (Şuşi İbrahim Tahir Musayev. “Molla Nəsrəddinə”. (“İrşad” qəzeti, 24 oktyabr 1906, №250 (21, 3).

Qeyd etdiyimiz kimi, irşadçılar dilə əcnəbi sözlərin daxil olmasına qarşı çıxmır, alınma sözlərin müəyyən tarixi, siyasi, iqtisadi, mədəni hadisələr nəticəsində müxtəlif dillərə keçməsinin qaçılmaz olduğunu danmırdılar. Unutmurdular ki, əsrlər ötdükcə dilin lüğət tərkibində öz yerini möhkəmlətməmiş sözlərdən imtina etmək çətin, bəlkə də mümkünsüzdür. Bunun üçün “İrşad”da yeni yaranan terminlərə münasibət ədəbi dil mövqeyinə uyğun idi: “Dilə alınmaların keçməsi müxtəlif səbəblərlə (məcburiyyət, başqa xalqlarla çeşidli (elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi) əlaqələr, obyektiv dil hadisələri, coğrafi şərait və s. bağlıdır və həmin səbəblərin hamısı dilimizdəki alınmaların varlığını şərtləndirir. ...XX yüzilin əvvəlində alınmalara münasibətdə ilk obyektiv mövqedə duranlardan biri Ə.Hüseynzadədir. Ondan sonra bu məsələyə S.M.Qənizadə, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov və başqaları eyni mövqedən münasibət göstərmişlər” (Hüseynova Sədaqət. “Füyuzat” jurnalı və dil problemləri. Elmi redaktor: Y.M.Seyidov. Rəyçilər: V.H.Aliyev, S.İ.Vəliyev. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2006, 298 s. (10, 51-52).

“İrşad” qəzetində alınma sözlərin dilimizə keçməsindən deyil, onlardan ehtiyac olmadığı halda istifadədən narazılıq edilir, ana dilinə laqeyd yanaşan, yad və gərəksiz sözlərlə onu yükləyən yazıçı, şair və publisistlər, eləcə də onların iştirak etdikləri mətbuat orqanlarının fəaliyyəti təhlil və tənqid olunurdu. Ö.F.Nemanzadə irsinin araşdırıcısı Şamil Qurbanovun onun haqqında qeyd etdiyi bu fikirləri irşadçıların əksəriyyətinə aid etmək mümkündür: “Ömər Faiq millətini sevməyin birinci əlamətini onun dilini sevməkdə görürdü. Buna görə də milli dil problemi onun yaradıcılığında başlıca yer tuturdu. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki XX əsrin Azərbaycan ziyalılarından əsas mübarizə hədəflərindən biri də milli dilə xor baxan, ona biganə olanlar idi” (Nemanzadə Ömər Faiq. Əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1983, 150 s. (18, 15). Ş.Qurbanovun da qeyd etdiyi kimi, dil məsələsi Ömər Faiqdə ötəri, keçici xarakter daşımır, o, uzun müddət Şəki, Şamaxı, Gəncə, Bakı, Tiflis kimi yerlərdə müəllimlik və jurnalistlik etmiş, xalqın dilinə, mədəniyyətinə, psixologiyasına yaxından bələd olmuşdu.

Ana dilinin qorunmasına böyük məsuliyyətlə yanaşan qələm sahiblərindən biri də N.Nərimanov idi. “Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda daima mübarizə aparan ədib həmin ciddi məsələni də xalqın azadlığı məsələsi ilə bağlayırdı” (Məmmədov Kamran. “N.Nərimanov publisistikasında gülüşün mövqeyi”. “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri”, ikinci kitab

Redaktoru: Kamran Məmmədov, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1985, 204 s. (14, 42). N.Nərimanov 1906-cı ildə haqlı olaraq yazırdı: "...millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dava etmək çətindir" (Nər. "Cümə söhbəti". "İrşad" qəzeti, 7 aprel 1906, №84 (19, 2-3). O, "Cümə söhbəti"ndə bu mühüm mətləblərə toxunurdu: "...adınızı ədib qoyubsunuz: əlinizə qələm götürməmişdən müqəddəm qarelərinizi nəzərə gətiriniz, görünüz oxuyanınız kim olacaqdır? Məlumatlı, mədəniyyətli şəxslərdir, yəni "Molla Nəsrəddinin müridləri"; hər halda sözlərinizi, fikirlərinizi "uydurunuz"; Molla Nəsrəddin müridləri üçün sadə, mədəniyyətli üçün fəsih lisanı yazınız. Açıq söyləmək: millət elmdə tərəqqi tapıbsa, fəsaht bəlağətlə yazınız, tərəqqi etməyibse ha, böylə boş şeylərdən, "zinətdən" söyləyiniz..." (Nər. "Cümə söhbəti". "İrşad" qəzeti, 7 aprel 1906, №84 (19, 2-3). N.Nərimanovun istehza ilə ifadə etdiyi bu fikirlərdə o dövrün mənzərəsi var. Biz bu mənzərədə özlərini "abrazovanni" göstərməyə çalışan oxumuşların qəliz danışmağı mərifət hesab etdiklərini, bununla, necə deyirlər, ana dilinin evini yıxdıqlarını görürük: "Ədəbiyyat dilimiz türk, ərəb və fars dillərinin mürəkkəb bir lisanıdır. Heç çarəmiz yoxdur, dilimiz "loru"dur, kasıbdır. Yamaq lazımdır, "zinət" gərəkir, deyirlər. Sözüümüz yoxdur, əfəndim! Razılıq verib dilimizin qüsurlarını "dəftərin bir kənarına yazarız. Lakin "Qospodin predseatelin mneniyası komissiya naznaçit etməkdir". Biz isbalşim udovolstviyom, soqlasiya zayavit ediyoruz" kibi ləhcələri hankı dəftərin kənarına yazmaq mümkündür? İndi bu yerdəmi türk dilini unudubsunuz? Ya ruscamı elminiz artıq düşübdür? Ya rusca bilməyinizi göstərmək istəyirsiniz? Yəni türk dilinə "zinət"mi verirsiniz? Anlamayırıq və anlama da bilməyirik! Ərəb-fars sözlərini işlətməyə hər cəhətdən ixtiyarımız var, fəqət bu tövr rus sözlərini işlətməyə heç cəhətdən ixtiyarımız yoxdur. Ondən savayı rus özü razı olmaz ki, onun sözlərini qolsuz, qıcsız qoyub "şaltay-paltay" söyləyəsiz. Böyləmi? Böylə isə, türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin.

Xəyanət? Bəli, xəyanət Bir dəfə yox, yüz dəfə yox, min dəfə!" (Nər. "Cümə söhbəti". "İrşad" qəzeti, 7 aprel 1906, №84 (19, 2-3). N.Nərimanov bildirirdi ki, məsələ hansısa dildə danışmaqda deyil, mətləbinizi təmiz ana dilində söyləyə bilmirsinizsə, söhbət etdiyiniz adam rusca anlayırsa, təmiz rusca söyləyin. Nəinki "şaltay-paltay" edib asan türk kəlmələrinin yerində rus sözlərini işlədəsiniz. O, özü kimi millət təssübkeşlərinin adından dilimizi korlayanlara deyirdi ki, "şaltay-paltay" söyləməyinizi yazacağıq, bağıracağıq, müsəlman balalarına xəyanət etməyinizə razı olmayacağıq, onları da özünüzə oxşatmaq istəyirsinizsə, sizə mane olacağıq, yoxsa millətə xəyanət etmiş oluruq: "Yox, əfəndim! Məclislərdə döşünüzə vurub "Poalyustə" demək ilə milləti qabağa aparmayacaqsınız: millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dava etmək çətindir. Lakin biz deməyirik, əfəndilər, tərcümə edən kimi "samovara" özündən qaynadan adı qoyasınız. İndi anladınız nə söyləmək istəyirik?

Bəli, əfəndim! Hamı sözü tərcümə etmək mümkün deyil. Bəlkə tərcümə etsəniz mənası dəyişilər. Ona görə də tərcümə məsələsində böyük ehtiyat lazımdır. Məsələn: "Hürriyyət" bəxşiş edən sözlərə diqqət edib hamısını tərcümə etməmək. "Sosial-demokrat-ictimaiyyun amiiyyun!", "Sosial-revolusioner-ictimaiyyun inqilabiyyun". Pəh! Pəh! Nə gözəl tərcümə ediblər. Böylə tərcümələrə sözüümüz yoxdur: "İctimaiyyun" sozu "sosial" sözünü dürüst andırmasa da, bizim böylə tərcüməyə sözüümüz yoxdur. Lakin "provakator", "xuliqan" sözlərini tərcümə etməkdənsə etməmək məsləhətdir" (Nər. "Cümə söhbəti". "İrşad" qəzeti, 7 aprel 1906, №84 (19, 2-3).

İrşadçılar türkdilli qəzetlərin sayının çoxalmasına sevinərkən, təqdir edərkən də həmin mətbuat orqanlarının məsləki, məramı ilə yanaşı, dilinə və üslubuna böyük əhəmiyyət verirdilər. Məsələn, "Tan yulduzu" (Dan ulduzu) adlı mətbuat orqanı haqqında M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Qəzetənin şiveyi-təhririyyəsi qafqaziyahılar anlayacaq bir dildə deyilsə də, mündəricatı o qədər maraqlı, məsləki o qədər müstəqimdir ki, hər bir sahibi-zövq hıqqana-hıqqana da olsa onu oxuyub məzmunundan xəbərdar olacaqdır. Arzu edilirdi ki, ədəbiyyatımızın üfükündə bu tövr yulduzlar çoxlaşıb "Tan yulduzu"nin məsləki aramızda bərqərar olaydı" (M.Ə.R.-zadə. "Tan yulduzu" (Dan ulduzu). "İrşad" qəzeti, 1 iyun 1906, №128 (15, 3).

Başqa bir qəzetin - "Vətən xadimi"nin əvvəlinci sayının gəlməsi sevincini isə M.Ə.Rəsulzadə belə ifadə edirdi: "Qəzetə Kırmda "cismi var, ismi yox" "Quvasu" qəsəbəsində nəşr olunur. ...Qəzetədə oxucularımıza asari-qələmiyyəsilə tanış olan ədibi-şəhir Həsən Səbri cənabları da iştirak ediyorlar" (M.Ə.R.-zadə. "Yeni qəzetə". "İrşad" qəzeti, 9 may 1906, №108 3-4 (16, 3). Yeni

qəzetin məsləkcə “İrşad”a yaxın olması M.Ə.Rəsulzadəni sevindirirdi: “Qəzetənin məsləki hürryyətpərvərlikdir. ...Qəzetənin dilinə gəldikdə Rusiyada sakin türk əqvamının çox hissəsi qanacaq bir ləhcə ilə yazılmışdır. Şiyyəvi-təhririyyəsi “İrşad” və “Həyat”ın şiyyələrinə qərirdir” (M.Ə.R.-zadə. “Yeni qəzetə”. “İrşad” qəzeti, 9 may 1906, №108 (16, 3-4).

“İrşad”ın nəşrində iştirak edən S.M.Qənizadə əsərlərinin dili məsələsinə toxunan F.Köçərli onun barəsində belə yazırdı: “Soltan Məcid Qənizadənin əsərlərinin cümləsi ədəbi dil ilə yazılmışdır, dili pür-ibarə isə də, ibarələri qəliz və dolaşiq deyildir. Bunları hər kəs oxursa asan olaraq anlar. Təzə yazıçılarımız kimi osmanlı ədiblərinə təqlid etməyib. Azərbaycan türklərinin dilinə məxsus olan şivədə yazmaqdadır” (Köçərli Firudin. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Azər.SSR EA nəşr-tı. 1963, 341s. (13, 25). Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ən çox müzakirə və mübahisələrin mövzusunə çevrilən məsələlərdən biri də dilimizi sürətlə İstanbul türkcəsinə yaxınlaşdırmaq meylı idi. Belələrinin ön sırasında Ə.Hüseynzadə və onun redaktoru olduğu “Həyat” qəzeti, daha sonra “Füyuzat” jurnalı, Türkiyədən Bakıya gəlmiş Ə.Kamal, A.Cövdət və başqaları vardı.

Sovet hakimiyyəti illərində XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatının ədəbi dilindən, üslubundan danışılanda da, həmin dövrün nüfuzlu, məktəb yaratmağı bacaran iki mətbuat orqanının - “Molla Nəsrəddin” ilə “Füyuzat” arasında mövcud olmuş ziddiyyətlər bilərəkdən önə çəkilmiş, məsələ qəsdən şişirdilmiş, xeyli dərəcədə mübaligələrə yol verilmişdi. Əslində, sovet tədqiqatçılarına məlum idi ki, Ə.Hüseynzadə və C.Məmmədquluzadə başda olmaqla “Füyuzat”ın və “Molla Nəsrəddin”in yazarları bir məqsədə xidmət etmişdilər. Sadəcə, bununla fikirləri hədəfdən yayındırmaq, onların eyni məslək yolçuları olduqlarını unutturmaq istəyirdilər. Doğrudur, “Molla Nəsrəddin” də “Füyuzat” da özünə məqbul saydığı yolla gedirdi, lakin son nəticədə ikisi də bir millətə xidmət edir, onun gələcəyi naminə çalışırdılar. Arada əsas ziddiyyət ana dilinə münasibətdə idi. “Füyuzat”ın dilinin tədqiqi sahəsində araşdırıcı Sədaqət Hüseynova yazır: “Fəaliyyət dövrü ilə əlaqəli olaraq “Füyuzat” jurnalının dili çağdaş dövrümüzə və XX yüzilin əvvəlində xalq danışığı dilinin ən mükəmməl örnəyi olan “Molla Nəsrəddin” jurnalının dilinə görə mürəkkəbdir. Ona görə də zaman-zaman davam edən tənqidlərdə onun dilinin çətinliyi vurğulanmış, mükəmməlliyi isə başa düşülməmiş və ya başa düşərəkədən qiymətləndirilməmişdir” (Hüseynova Sədaqət. “Füyuzat” jurnalı və dil problemləri. Elmi redaktor: Y.M.Seyidov. Rəyçilər: V.H.Aliyev, S.İ.Vəliyev. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2006, 298 s. (10, 96).

Ədəbiyyatşünas alim A.Bayramoğlunun diqqətə çatdırdığı maraqlı məqamlardan biri də “...bəzi hallarda molla-nəsrəddinçi və füyuzatçı müəlliflərin eyni mətbu orqanı səhifəsində çıxış etmələridir. Bəzi molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılıqlarında romantik, füyuzatçıların yaradıcılığında isə realist notların olması və s. hallar onların eyni sosial-tarixi, ideya-əxlaqi, milli-mədəni hadisə və prosesin qoşa qanadı kimi qovuşuq olmasından, birinin digərini tamamlamasından irəli gəlirdi. C.Məmmədquluzadə ilə Ə.Hüseynzadə, “Molla Nəsrəddin”lə “Həyat”, “İrşad” və “Füyuzat”, M.Ə.Sabirlə M.Hadi və A.Səhhət və başqaları arasındakı çoxsaylı və çoxçalarlı ideya-bədii və şəxsi yaradıcılıq faktları da fikrimizi təsdiq edir” (Bayramoğlu Alxan. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerki (Qədim dövrlərdən 1930-cu illərədək). Elmi redaktor: Teymur Kərimli. Rəyçilər: Xəlil Yusifli, Təyyar Salamoğlu, Yaqub Balayev, Məti Osmanoglu. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2013, s 200 (2, 150). XX əsr Azərbaycan ədəbi hərəkatının bu iki və qoşa qanadı arasındakı ideya-mövqe, ədəbi-estetik, ictimai hadisələrə baxış fərq və uyğunluğu arasında geniş təhlil və paralellər aparmış akademik İsa Həbibbəyli Mirzə Cəlili “vahid və müstəqil Azərbaycanın məcnunu”, Əlibəyi “türançılığın ideoloqu” (Həbibbəyli İsa. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2007 (9, 189) kimi xarakterizə etmiş, “Molla Nəsrəddin”i milli realist ədəbiyyatın, “Füyuzat”ı isə çağdaş romantik bədii fikrin “ana qucağı” adlandırmışdır: “Mirzə Cəlillə Əli bəy Hüseynzadənin, “Molla Nəsrəddin”lə “Füyuzatın dərdi və məramı yaxın və doğma, hətta bir çox məsələlərdə tamamilə eyni, yolları, üsul və vasitələri, yazı tərzləri müxtəlif idi. Bütün bunlara görə Cəlil Məmmədquluzadə və Əlibəy Hüseynzadə XX əsrin müəyyən fərqli baxışlara malik olan, əksər məsələlərdə ortaq, vahid məcrada qovuşan, birləşən iki fikir nəhəngi, yanaşı qoşa zirvələridir” (Həbibbəyli İsa. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2007 (9, 192).

Qeyd edək ki, sovet hakimiyyəti illərində bu iki mətbuat orqanının - “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat”ın dili barədə çox danışılmış və tədqiqata cəlb olunmuşdur. Halbuki bu jurnallardan daha əvvəl mətbuat meydanına çıxmış və populyarlığın zirvəsinə çatmış “İrşad” var. Bu qəzetin heç bir mətbu orqanla müqayisəyəgəlməz şöhrətini, mətbuat tariximizdə müstəsna xidmətlərini danmaq ədalətsizlikdi. Dil və üslub məsələlərində də “İrşad”ın öz yeri var. Bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, ədəbi üslubu, ana dilinə münasibət və digər çox mühüm məsələlər barədə bu qəzetdən zəngin məlumat almaq mümkündür. Qəzetdə bəzən kiçik həcmli yazılarda, xəbərlərdə də ana dili və bədii üslubla bağlı çox mühüm məsələlərə toxunulurdu. Məsələn, “İrşad”ın poçta qutusu” daimi rubrikalarından biri Naxçıvanda yaşayan Rəsizadəyə ünvanlanmışdı. Onun dilinin qəlizliyi, müasirlikdən uzaq yazması belə tənqid edilmişdir: “Naxçıvanda Rəsizadə cənablarına:

Əfəndim, qələminiz çox gendirsə də, nəzəriniz qayət dardır; qələminiz ilə nəzəriniz arasında böylə bir fərq olması həman məqalənizdə zikir etdiyiniz (əlxattül-müstəqim yadumu bilmüstəqim valnamucu lə yəstəqim bil müstəqim) (düzlük düzlüyə bərabər deyil) mənasındadırlar. Əfəndim! Böylə ərəbcə qulaqları taqqıldadan sözləri yazıb da iki məsələdən qafilsiniz: əvvəla bu qunə əsrari-qələmiyyədən hesab etdiyiniz məlumatı mübtədi uşaqlar böylə bilirlər. Tənha biz müsəlmanları bu günlərə salan işlə bu qunə qulaq taqqıldadan fırlıdıqlardır! Əfəndim, bu fırlıdıqlar barəsində yazılarda qəzəb etməyiniz. Müsəlmanlar daha ayılıb müstəqim lə yəstəqim bil müstəqim (tərcüməsi: düzlük düzlüyə bərabər deyil - Z.F.) fırlıdıqlara allanmıyorlar!” (“İrşad” qəzeti “İrşad”ın poçta qutusu”. 1906, 1 may, №102 (11, 4).

Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin ilk onilliyində ədəbi dil və ədəbi üslub çox qarışıq idi. “Satirik üslubun nümayəndələri ədəbi-bədii dili xəqiləşdirmək üçün onu ifrat dərəcədə lorulaşdırır, romantiklər isə ortaq ədəbi dil yaratmaq üçün yad dillərin materiallarına öz əsərlərində geniş yer verirdilər. Satiriklərdə ərəb, fars, türk sözləri çox vaxt kinayə, satira materialıdırsa, romantiklərdə belə sözlər “ali üslub” naminə bədii dilə daxil edilmişdi. H.Vəzirov, A.Səhhət, S.S.Axundov, Y.V.Çəmənzəminli, A.Şaiq və başqaları isə belə bir dövrdə orta mövqə tuturlar” (Hacıyev Tofiq. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1977, s-188 (7, 85). Araşdırıcı T.Hacıyev bunları “realist-romantik” və ya “lirik-realist” yazıçılar adlandırır.

Bu illərdə mətbuatın dilinin formalaşmasında folklor üslubunun da rolu vardı. Həmin dövrdə F.Köçərli və digərləri folklor nümunələrini yazıya köçürməyə başlamışdılar. “İrşad” qəzetində dərc olunan müxtəlif yazılarda da folklor nümunələrindən geniş istifadə olunurdu. Bəzən hətta məqalələrin başlıqları da atalar sözləri ilə verilir. Məsələn: “Ağacı qurd içindən yeyər”, “El üçün ağlayan gözsüz qalar” və s. Belə başlıqlar oxucuda yazını oxumağa maraq oyadır, düşündürürdü.

Məlumdur ki, xalqın varlığı, millətin milliliyinin ilkin şərtləri hesab olunan dil işlənmə yerinə, tərzinə görə müəyyən xüsusiyyətlər tələb edir. Tofiq Hacıyev “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili” əsərində (Hacıyev Tofiq. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1977, s-188 (7, 85) keçən əsrin əvvəlinin sənət dilini, bədii üslubu satirik dil, romantik dil, realist-romantik dil, uşaq ədəbiyyatı dili, folklor dili kimi mikrosistemlərə ayırmışdı. Dil materialına münasibətdə müəyyənləşdirilmiş belə bölgü o dövrün sənət adamlarının ideya-siyasi səciyyəsinə obyektiv müdaxilə imkanı da yaratmışdı. “XX əsrin əvvəllərində də ədəbi dilin mühüm bir qolu - bədii üslub əsas və aparıcı mövqeyə malik olmuşdu. Realist nəsr dili bu dövrdə təkmilləşir, genişlənir və o dərəcəyə çatır ki, “poeziyanı bədii fikrin ifadə formasındakı hegemonluqdan çıxarır” (Kazimov Qəzənfər. “Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2009, 528 s (12, 17).

“İrşad”ın dili üçün bütönlüklə ictimai-siyasi üslubu xarakterik üslub hesab edə bilmərik. Qəzetin dilində siyasi publisistika mühüm yer tutur, dövlət, millət, siyasət, hüquq və başqa məsələlər, əsasən, ictimai-siyasi üslubda təqdim olunur, həmçinin elmi üslub elementləri əksini tapırdı. Bütün bunlarla yanaşı, “İrşad”da mütəmadi ədəbi-bədii nümunələr verilir. Həmçinin bir sıra siyasi mövzular bədii üslub səviyyəsində təqdim olunurdu. Siyasətin bədiiliklə təqdim olunması “İrşad”ın bir çox yazılarının dili üçün xarakterikdi.

Qəzetdə çağdaş hadisələr çox vaxt tarixi hadisələr zəminində verilir. Əvvəllər irəli sürülən və XX əsrin əvvəllərində bir qədər də aktuallaşan, qızgın müzakirə mövzusunə çevrilən, böyük mübahisələr doğuran ana dili, ədəbi dil, ədəbi üslubla yanaşı, ortaq dil məsələsi də vardı.

İrşadçılar dövrün əksər millətsevər ziyalıları kimi bütün dünya türklərinin qarşılaşdığı, həlli yollarını aradığı problemlərin əsas səbəbini və onlardan qurtuluşu birliyə nail olmaqda görürdülər. Bu böyük məqsəd naminə atılmalı ən əhəmiyyətli addımlardan birinin isə vahid dil yaratmaq olması fikri “İrşad”da alqışlanırdı. Çünki bu vasitə ilə nəhəng ağaca bənzəyən qədim türksoylu xalqların danışqda və yazıda zamanla yaranmış bəzi problemlərini tamamilə aradan qaldırmaq mümkündür. Qeyd edək ki, XX əsrin ilk onilliyində geniş müzakirələrə səbəb olmuş ortaq türk dilinin yaradılması fikrini hələ XIX əsrin 80-ci illərində böyük türkçü, 1883-cü ildən 1918-ci ilədək Krımda işıq üzü görün, əsl adı “Tərcüman-əhvali-zaman” olan və “Tərcüman” adı ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində geniş yayılmış, XX əsrin əvvəlinə qədər Rusiyada yaşayan türksoylu xalqların təkməat orqanının qurucusu və baş redaktoru İsmayıl bəy Qaspiralı irəli sürmüşdü. Həmin qəzet vasitəsilə İ.Qaspiralı özü bu məsələdə nümunə göstərirdi. Ə.Ağaoğlu “Tərcüman”ın dilini belə dəyərləndirirdi: “Tərcüman”ın lisanı Kazandan Kafkaziyyə, Krımdan Türküstanə qədər anlaşıldı. Bu əzim bir məharətdi. Bununla mərhum düsturunun birinci şıkkını icra etmiş bulunurdu. Türklər hər yerdə onu anlamaya başlamışlardı” (Yaqublu Nəsiman: “M.Ə.Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətinin xronologiyası” <https://ebooks.azlibnet.az/book/E7w1WmbK.pdf> (27).

“İrşad” ortaq türk dili ilə bağlı müzakirələrin tam mərkəzində olan mətbuat orqanlarından idi. Qəzetin səhifələrində yer verilmiş “Ana dili barəsində” adlı məqaləsində S.M.Əfəndizadə yazırdı ki, hər millətin, hər qövmin özünəməxsus ana dili var, o dildə ata-babaları və özləri danışır, hər kəsə öz ana dili xoş görünür. Müəllifin fikrincə, ana dilini bilməyib, ya da bilib xarici dildə danışmağa üstünlük verən şəxs eyibli iş tutub öz milləti barəsində günah edir: “Əgər Varşav şəhərində bir polağ polağın dükanına girib xarici dildə şey tələb eləsə, dükançı polağ təəssübkeşlikdən özünə beş-on manat zərər verib müştərisinə şey satmaz.

Lakin iki türk oğlu türk öz aralarında qeyr dildə söhbət ediyorlar. Bundan əlavə, əsla rusca bilməyən və savadı olmayan müsəlmanlar bir neçə rus sözünü düz deyə bilməyib, sözlərin qolunu, qıçını sındıraraq, qələt, müsəlman məclislərində danışmaq özləri üçün iftixar bilirlər. Bəzi vaxtı rusu bilən müsəlmanə türk dilində sual edəndə rusca cavab veriyor, yenə döndərib rusca soruşanda başlayıb rusca diyor” (Sultan Məcid Əfəndizadə. “Ana dili barəsində”. “İrşad” qəzeti, 12 yanvar 1906, №21 (20, 2).

Əcnəbi dildə danışmağa bu qədər meyl göstərilməsinin, ana dilinə laqeyd yanaşılmasının səbəbi nədir? 1906-cı ildə S.M.Əfəndizadə çarizmin dil siyasəti səbəbindən belə vəziyyət yarandığını düşünürdü: “Öz ana dilini həqirənə sanmaları bu şəxslərin təqsiri olmuyor, bəlkə bizləri küçüklükdən öz ana dilimizə nifrət nəzərilə bağmağa məcbur edənlərin təqsirləridir.

Böylə tərbiyə almış adam böyüklükdə bir divanxanədə məmur olanda, yanına bir əvam müsəlman gəlib bir sözü iki kərə soruşanda, məmur “Ay kişi, genə müsəlmanlıqına saldı!... Raz mən sənə abyosnit eylədim (bir dəfə mən səni qandırdım) gərək vtaroı razda obyasnıı edim (gərək ikinci dəfə də anladam)...” (Sultan Məcid Əfəndizadə. “Ana dili barəsində”. “İrşad” qəzeti, 12 yanvar 1906, №21 (20, 2).

Müzakirəyə qoşulmuş Əbuturab Axundoğlu S.M.Əfəndizadəyə bu gözəl nəsihətlərinə görə yüzlərcə təşəkkür etdikdən sonra yazırdı ki, çifayda bunları görən göz, eşidən qulaq, təsir edən ürək insan övladlarının arasında az tapılır. O, məsələyə münasibətini kəskin şəkildə bildirir, bəlkə heyvanların da zərərdən qaçdığı halda çox insanın mənfəətini dərk etməyib təhsilə səy göstərmədiyini, müsəlman qardaşlarının nəsihətlər dinləmədiklərini, gecə-gündüz pul, yemək və içmək fikrində olub ömrü fənaya verdiklərini yazır və qüdrətli Azərbaycan şairindən bu nümunəni gətirirdi: “Füzuli Bağdadi rəhmətullah təali buyurubdur:

“Necə bir nəfs təmənnası ilə,
Yeməki-ıçmək ola dilxahın.
Eyləyib zöhdü vərədən nifrət,
Taəti-həqdən ola ikrahın.
...Bunun üçünmi olubsan məxluq?

Bumudur əmri sənə Allahın?” (Əbuturab Axundoğlu. “Ana dili”. “İrşad” qəzeti, 18 yanvar 1906, №25 (4, 3).

Ə. Axundovlu məqalədə millətpərvər, vətənpərvər kimi çıxış etmişdi. Maraqlıdır ki, müəllif o vaxt da, sonralar da işlədilən ana dili ifadəsinin yerində “ata və ana dili” deyər yazırdı. Başqa bir məqaləsində o, bildirirdi: “Müəllimlər göz və qulaq ağırları olan haldə yaxşı görməz və eşitməz və ürək azarlı olan zəmanda yaxşı təsvir edə bilməz. Əlbəttə, mərzəi nəfanəyə mübtəla olan uşaqlar yüz yaşasa da o rüsux edib müzəmmən olan azar zayıf olmayacaqdır. Əgər o uşaqlar öz atalarının din və məzhəbində oxuyub kamil olmuş olsalar, hər anlı müəllimlərinin nəfani azarlarını öz nəflərindən rəf etməyə qadir olurlar bəlkə dəxi nəfanəyə mübtəla olan şəxsləri müalicə edirlər” (Əbuturab Axundovlu. “Ana dili”. “İrşad” qəzeti, 25 yanvar 1906, №30 (5, 1).

Vahid türk dili ideyasını alqışlayanların, dəstəkləyənlərin də ortaqlıq fikrə gələ bilmədiklərini “Dil məsələsi” adlı məqaləsində Mirzə Abdullah belə təsvir etmişdi: “Bu məsələ ortaya düşəli xeyli vaxt oldu. “Türk” qövminin dili olan “türkcənin” müxtəlif şivələrdən azad edilməsi düşünüldü. Bu barədə çox da yazıldı. “Nur”da, “Həyat”da, “Tərcüman”da, “Azad”da, “İrşad”da lisan məsələsinə dair bir çox məqalələr yazıldı. Mühərrirlərimiz də canü-dildən yazdılar. Nəticə böylə çıxdı: mütləq tövhidi-lisan etməli, ümumtürk qövmi arasında da ədəbi dil təlim olunmalıdır. Cümlə mühərrirlərimiz bu barədə fikirlə iştirak etdilər. Həmrəy oldular. Söz vahid qiyasi əxzi məsələsinə gələndə araya ixtilaf düşdü. Məqsudi əfəndi öz məqsədini irəli sürərək “qazax” şivəsini təklif etdi. Qasprinski İsmayıl bəy həzrətləri də “Qırım” şivəsini və yaxud “Tərcüman” dilini təklif etdi. İshaqi, Əsədullah axundlar da, tatarlar da “əvam” şivəsi tərəfdarı oldular. Kəngərli həzrətləri də bir başqa üsul ortaya çıxardı. Hüseynzadə Əli bəy əfəndi də “osmanlı”, daha doğrusu, “İstanbul” şivəsi tərəfdarı kibi göründü. İxtilaf böyüdü. Dərd anlaşıldı. Tövhid lisanə lüzum göründü... Əlac, həm də məqbul bir əlac ortaya çıxarılmadı. Hər kəs yenə başını aşağı salaraq, öz əfkarını, öz tərqiətini irəli aparmağa, öz bəğəndiyi şivəni təmmim və nəşr etməyə çalışmaqdadır. Bundan isə bir fayda çıxmaz. Çıxsada bir çox münaqişələrdən, ixtilaflardan sonra çıxar. Bu da uzun müddətə möhtacdır. Vaxt isə dayanmayaraq keçməkdədir” (Mirzə Abdullah. “Dil məsələsi”. “İrşad” qəzeti, 13 mart 1906, №66 (17, 3).

Bu vacib mövzuya həsr etdiyi “Dil məsələsinə dair” başlıqlı məqaləsində Cəmaləddin Əldəğistani də vaxtı fəvq etməyərək ittihad və maarif naminə çalışmanın vacibliyini önə çəkirdi (Cəmaləddin Əldəğistani. “Dil məsələsinə dair”. “İrşad” qəzeti, 26 mart 1906, №77 (3, 3).

Bütün məqamları nəzərə alaraq, deyər bilərik ki, XX əsrin ilk illərində təkcə Azərbaycan ədəbi dilinin vəziyyətini araşdıranlar üçün deyil, eyni zamanda, dil tariximizin həmin dövrlərinin tədqiqatçıları üçün “İrşad” olduqca maraqlı mənbədir. Həmin illərin Azərbaycanının dil fonu, üslub rəngarəngliyi barədə qəzetin səhifələrində qalan yazılar əhatəli təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Axundov Ağamusa. “Azərbaycan dili”. “Ədalət” qəzeti, - 2010.- 1 iyun, S.56, 5
2. Bayramovlu Alxan. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerki (Qədim dövrlərdən 1930-cu illərədək). Elmi redaktor: Teymur Kərimli. Rəyçilər: Xəlil Yusifli, Təyyar Salamovlu, Yaqub Balayev, Məti Osmanovlu. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2013, s 200, səh 150
3. Cəmaləddin Əldəğistani. “Dil məsələsinə dair”. “İrşad” qəzeti, 26 mart 1906, №77
4. Əbuturab Axundovlu. “Ana dili”. “İrşad” qəzeti, 18 yanvar 1906, №25
5. Əbuturab Axundovlu. “Ana dili”. “İrşad” qəzeti, 25 yanvar 1906, №30
6. Filankəs. “Mühüm suallar, vəhim cavablar”. “İrşad” qəzeti, 17 aprel 1906, № 91
7. Hacıyev Tofiq. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1977, s-188
8. Hacıyeva N.H. Bakı Universitetinin Xəbərləri №2. Humanitar elmlər seriyası, 2011
9. Həbibbəyli İsa. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2007
10. Hüseynova Sədaqət. “Füyuzat” jurnalı və dil problemləri. Elmi redaktor: Y.M.Seyidov. Rəyçilər: V.H.Aliyev, S.İ.Vəliyev. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2006, 298 s.
11. “İrşad” qəzeti. “İrşad”ın poçtə qutusu”. 1906, 1 may, №102
12. Kazımov Qəzənfər. “Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2009, 528 s
13. Köçərli Firudin. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Azər.SSR EA nəşr-tı. 1963, 341 s.

14. Məmmədov Kamran. "N.Nərimanov publisistikasında gülüşün mövqeyi". "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri", ikinci kitab Redaktoru: Kamran Məmmədov, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1985, 204 s.
15. M.Ə.R-zadə. "Tan yulduzi" (Dan ulduzu). "İrşad" qəzeti, 1 iyun 1906, №128
16. M.Ə.R-zadə. "Yeni qəzetə". "İrşad" qəzeti, 9 may 1906, №108
17. Mirzə Abdullah. "Dil məsələsi". "İrşad" qəzeti, 13 mart 1906, №66
18. Nəmanzadə Ömər Faiq. Əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1983, 150 s.
19. Nər. "Cümə söhbəti". "İrşad" qəzeti, 7 aprel 1906, №84
20. Sultan Məcid Əfəndizadə. "Ana dili barəsində". "İrşad" qəzeti, 12 yanvar 1906, №21
21. Şuşa İbrahim Tahir Musayev. "Molla Nəsrəddin". "İrşad" qəzeti, 24 oktyabr 1906, №250
22. Talıbzadə Kamal. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər). Bakı: Azərb. SSR EA, 1966, 540 s
23. Üzeyir. "Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsn-i-təvəccöhi". "Həyat" qəzeti, 10 sentyabr 1905, № 62
24. Üzeyir bəy Hacıbəyov. "Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyiz". "İrşad" qəzeti, 15 fevral 1906, №47
25. Üzeyir bəy Hacıbəyov. "Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyiz". "İrşad" qəzeti, 16 fevral 1906, №48
26. Üzeyir bəy Hacıbəyov. "Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyiz", "İrşad" qəzeti, 20 fevral 1906, №51
27. Yaqublu Nəsiman: "M.Ə.Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətinin xronologiyası" <https://ebooks.azlibnet.az/book/E7w1WmbK.pdf>

Z.Farajova

Problems of mother tongue and literary style in newspaper "İrshad" **Summary**

At the beginning of XX century, the problem of the mother tongue was one of the topics addressed in both the press and literature. At this difficult time there was also a controversial stage in the development of the Azerbaijani literary language. There were both differences and similarities in the approaches of the intellectuals of that period to the problem of the mother tongue and literary language. Supporters of "İrshad" approached to these problems with great sensitivity.

"İrshad" had its position in problems of literary language and style. Sometimes very important issues related to the native language and artistic style were raised in the newspaper in small posts and news. Linguistic culture and features of the literary language of each nation reflect its spiritual world. Supporters of "İrshad" for this determined the most correct way. It was – to speak with the people in their native language and style. Those who neglected their native language were criticized in literary and artistic examples published in the newspaper.

Along with the mother tongue, literary language, literary style, the question of a common language became actual in the first decade of XX century. "İrshad" was one of the print media in the center of discussions about the common Turkic language. Supporters of "İrshad" saw the main cause of the problems which the Turks of the whole world were looking for and saw the way to salvation in achieving unity. The idea of creating a single language, which was one of the steps taken in the name of this great goal, was welcomed in "İrshad". In general, it is possible to get abundant information from this newspaper about the problems of the Azerbaijani literary language, literary style, attitude to the mother tongue, the common Turkic language at the beginning of XX century.

Key words: figurative style, poetry, prose works, literature, common Turkic language

Проблемы родного языка и литературного стиля в газете «Иршад»

Резюме

В начале XX века проблема родного языка была одной из тем, к которой обращались как в прессе, так и в литературе. В это сложное время был так же противоречивый этап в развитии азербайджанского литературного языка. Существовали как различия, так и сходства в подходах интеллигенции того периода к проблеме родного и литературного языка. Иршадцы подходили к этим проблемам с большой чувствительностью.

«Иршад» имела свою позицию в вопросах литературного языка и стиля. В газете в небольших записях и новостях иногда затрагивались очень важные вопросы, связанные с родным языком и художественным стилем. Языковая культура и особенности литературного языка каждого народа отражают его духовный мир. Иршадцы для этого определили самый правильный путь. Это было – говорить с народом на его родном языке и своим стилем. В литературно-художественных примерах, опубликованных в газете, подвергались критике те, которые пренебрегали родным языком.

Наряду с родным языком, литературным языком, литературным стилем вопрос общего языка был актуальным в первом десятилетии XX века. «Иршад» была одной из печатных органов в центре дискуссий об общем тюркском языке. Иршадцы видели главную причину проблем, решение которых искали тюрки всего мира и способ спасения видели в достижении единства. Идея образования единого языка, которая была одним из шагов, предпринятых во имя этой великой цели, приветствовалась в «Иршаде». В целом из этой газеты возможно получить обильную информацию о проблемах азербайджанского литературного языка, литературного стиля, отношения к родному языку, общего тюркского языка в начале XX века.

Ключевые слова: художественный стиль, поэзия, прозаические произведения, литература, общий тюркский язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MƏTANƏT XANPAŞAYEVA
Odlar Yurdu Universiteti
Nərimanov rayonu, Koroğlu Rəhimov 13.
ms.xanpasayeva@mail.ru

MƏDƏNİ VƏRDİŞLƏR TƏRBİYƏSİNİN ƏXLAQ TƏRBİYƏSİNDƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə müxtəlif ictimai iqtisadi formasiyalarda tərbiyənin məqsədinə müxtəlif şəkildə yanaşmışlar. Hər bir dövrdə cəmiyyət üzvlərinin şəxsiyyətinə müəyyən tələblər verilmişdir. İbtidai icma və sosializm cəmiyyətləri istisna edilərsə digər dövlət quruluşlarında tərbiyə sinfi xarakter daşımış, hakim sinfin mənafeyinə xidmət göstərmişdir. Belə ki, tərbiyənin məqsədi həmişə bu və ya digər cəmiyyətin tələblərini obyektiv şəkildə özündə ehtiva edir. Nəzakətlilik-mədəni adamın xüsusiyyətlərindən biridir. Nəzakətlilik-səliqlilik, şifahi və yazılı nitq mədəniyyəti, cəmiyyətdə özünü düzgün idarə etməyi bacarmaq kimi vərdişlərin aşılmasını tələb edir. Yalnız tərbiyə nəticəsində yaşlıların fikrinə zidd gedən uşağın ictimai rəyi mühüm rol oynamağa başlayır. Odur ki, əgər bu rəy nəzakətliliyi, mülayimliyi, dəqiqliyi pisləyirsə, yeniyetmələrin əksəriyyəti yaranmış rəyə uyğun surətdə hərəkət etməyə çalışır. Bu onu göstərir ki, məktəblilərdə mədəni davranışın sabit vərdiş və adətləri hələ formalaşmamışdır. Yeniyetmələrdə aparılan işə alışdırmadan və izah etmədən o zaman istifadə olunur ki, onların yaş xüsusiyyətlərini və tərbiyəliliyinin əldə edilmiş səviyyəsi nəzərə alınır. Cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi mədəniyyəti məzmun baxımından təsbit olunmuş mənəvi sərvətlər və oriyentasiyalar sistemini şəxsiyyətin mənəvi mədəniyyətinə nisbətən daha dolğun və geniş əhatə edir. Şəxsiyyətin mənəvi mədəniyyətində bu sistemin komponentləri özünü təkrar olunmaz fərdi spesifikasiya ilə göstərir. Şəxsiyyət cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin nailiyyətlərini öz şüurunda və davranışında bu və ya digər dərəcədə və fərdi yeniliklərlə cəmləyir. Bu isə ona tez-tez təkrarlanan hallarda mənəvi cəhətdən düzgün hərəkət etmək imkanı yaradır, onun mənəvi şüurunun yaradıcı elementlərini fəallaşdırır, qeyri-standart vəziyyətlərdə düzgün mənəvi qərar verməsinə imkan yaradır. Əxlaqi-mənəvi mədəniyyətin bu iki səviyyəsi qarşılıqlı şəkildə əlaqədardır. Cəmiyyətin mənəvi inkişaf səviyyəsi bir çox hallarda şəxsiyyətin mənəvi mədəniyyətinin kamilliyi ilə müəyyən edilir. Digər tərəfdən vətəndaş cəmiyyətinin mənəvi mədəniyyət nə qədər zəngin olsa, fərdin mənəvi mədəniyyətinin kamilləşməsi üçün bir qədər çox imkan yaranır.

Açar sözlər: özünütərbiyə, mədəni vərdiş, əməksevərlik

Şəxsiyyətin təşəkkül tapıb formalaşmasında digər amillərlə yanaşı tərbiyə prosesinin müstəsna dərəcədə böyük rolu var. Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s.) buyururdu ki, "tərbiyə valideyinin öz övladına verdiyi ən böyük hədiyyədir". (1.səh 40).

Müxtəlif ictimai iqtisadi formasiyalarda tərbiyənin məqsədinə müxtəlif şəkildə yanaşmışlar. Hər bir dövrdə cəmiyyət üzvlərinin şəxsiyyətinə müəyyən tələblər verilmişdir. İbtidai icma və sosializm cəmiyyətləri istisna edilərsə digər dövlət quruluşlarında tərbiyə sinfi xarakter daşımış, hakim sinfin mənafeyinə xidmət göstərmişdir. Belə ki, tərbiyənin məqsədi həmişə bu və ya digər cəmiyyətin tələblərini obyektiv şəkildə özündə ehtiva edir.

Lakin müasir dövrdə tərbiyənin məqsədini belə müəyyənləşdirmək mümkündür: öz soykökünə bağlı cəmiyyətə yararlı, vətəni sevən, onun taleyi üçün narahat olan, müdafiəsinə duran, ölkəmizi dünyanın ən inkişaf etmiş və sivil səviyyəsinə çatdırmaqda marağı olan və bu yolda mübarizə aparan nümunəvi davranışlı, demokratik dünyagörüşlü, humanist, elmi biliklərə yiyələnmiş gənc nəsli yetişdirmək. Tərbiyənin məqsədinin yerinə yetirilməsi zamanı əqli, mənəvi, estetik, hüquqi, ekoloji, iqtisadi və s. tərbiyəni həyata keçirməklə əlaqədar olan daha xüsusi

vəzifələr irəli sürülür. Tərbiyəyə müxtəlif təriflər verirlər. Bunlar icərisində daha dəqiqi belə ifadə olunur .Bu və ya digər keyfiyyəti inkişaf etdirmək, davranış təcrübəsini formalaşdırmaq üçün tərbiyəçinin (valideyinin, müəllimin) tərbiyə olunana mütəşəkkil, məqsədyönlü, planlı, sistemli və fasiləsiz təsir göstərməsi prosesi tərbiyə kimi başa düşülür. İnsanın mənşəyilə bağlı konsepsiya düzgün müəyyənləşdirilmədiyindən tərbiyənin yaranması haqqında bir neçə müddəa mövcuddur.

Ənənəvi müddəalar arasında Ş.Leturno, J.Simpson, A.Espinas və başqalarının təmsil etdikləri təkamül bioloji və P.Monronun əsasını qoyduğu psixoloji nəzəriyyələr mühüm yer tutur. Təkamül – bioloji nəzəriyyənin müəlliflərinin fikrinə görə ibtidai insanların tərbiyəvi fəaliyyətləri adi heyvanların öz balalarına göstərdikləri instinklə əsaslanan qayğıya bənzəyir. Onlar heyvanlar aləmində də tərbiyənin mövcud olduğunu söyləyirlər. Bu alimlər tərbiyənin şüurlu səciyyəsinə inkar etməklə onu qeyri-mütəşəkkil, kortəbii bir hadisə hesab edirlər. P.Monro tərbiyənin yaranmasını yalnız uşaqların böyükləri şüursuz surətdə təqlidində görürdü. İnsanın mənşəyi və tərbiyənin yaranması ilə bağlı dini təlimlərdə dəyərli fikirlər vardır. Bu gün insanın meymundan əmələ gəlməsini əsas götürən təkamül nəzəriyyəsi qətiyyətlə rədd edilir. Bu, genetik cəhətdən də təsdiq olunur. Tədqiqatçı alimlərin fikrincə, insan elə insan olaraq yaranmış, öz qabiliyyət və keyfiyyət imkanları hesabına inkişaf edib, təkmilləşmişdir. İnsanın tərbiyə fəaliyyəti onun əmək fəaliyyətinin zəruri bir hissəsi olmaqla insanın öz nəslini davam etdirməsinə xidmət edir. Bu, əməyin nəticəsi olan yaxşı təhsil və tərbiyə almış insandır. Tərbiyə mənəvi istehsal sahəsinə aid olan məfhumdur. Tərbiyənin xüsusi fəaliyyət növü kimi meydana gəlməsi 35-40 min il əvvələ təsadüf edir. Tərbiyənin tamamilə bəsit xarakter daşdığı ibtidai icma dövründə uşağın tərbiyəsi, onun bəslənməsi və böyüdülməsində yaşlı nəslin qazandığı təcrübənin böyüyən nəslə verilməsindən ibarət idi. Tərbiyənin ən bəsit və sadə məqsədi ən sadə şəkildə yaşamağa və dünyanı dərk etməyə hazırlıqdan ibarət idi. İbtidai insanların tərbiyəsi kortəbii və systemsiz idi. Bu dövrdə tərbiyənin inkişafına təsir göstərən amillərdən əsas insanlar arasında maddi əlaqələrin genişlənməsi idi. Bu yolla əmək təcrübəsi bir adamdan başqasına, nəsildən-nəsilə ötürülürdü. Bu dövrdə uşaqların tərbiyəsi ümumi xarakter daşıyırdı, bütün uşaqlar kollektiv şəkildə tərbiyə olunurdular. Bu tərbiyə onları icmanın ümumi əmək həyatında müstəqil iştirak etməyə hazırlayırdı. Tərbiyədə fərq cinslərarası fərqlə əsaslanırdı. Oğlanlar kişilərlə birlikdə ov etmək, balıq tutmaq və silah düzəltməkdə iştirak edir, qızlar isə qadınların rəhbərliyi altında paltar hazırlayırdılar. Əmlak bərabərsizliyinin gətdikcə güclənməsi, xüsusi mülkiyyətin yaranması, ibtidai icma quruluşunun dağılmasını sürətləndirdi. Bu zaman ailə cəmiyyətin iqtisadi və sosial özəyinə çevrildi. Qəbilədən fərqli olaraq uşaqların tərbiyə edilməsi vəzifəsi ailə üzvlərinin (ata və ana) üzərinə düşürdü. Ailə tərbiyə işi kütləvi şəkildə alırdı. Ailədə uşaqlar valideynlərin nümunəsində tərbiyə olunurdular. Ümumi, bərabər, nəzarəti olmayan icma tərbiyəsi ailə tərbiyəsinə çevrildi. Ailələr arasındakı təbəqələşmə orada böyüyən uşaqların tərbiyəsində özünü biruzə verirdi. Müxtəlif təbəqənin nümayəndələrinin – başçıların, şahinlərin, döyüşçülərin, icmanın digər üzvlərinin tərbiyəsində nəzərə çarpan fərqlər yarandı. Yüksək təbəqəyə məxsus ailələrdə uşaqlara tərbiyə məqsədyönlü və sistemli şəkildə verilirdi. İbtidai icma dövrünün insanları təcrübənin ötürülməsi zamanı müəyyən didaktik üsullardan istifadə edirdilər. Tərbiyənin ilkin formaları bəsit və kortəbii xarakter daşıyırdı. Uşaqların əsas işi böyüklərin fəaliyyətini mexaniki surətdə təkrarlamaqdan ibarət idi. Tərbiyənin mütəşəkkil formalarının rüşeymləri meydana gəldi. Tədrisən tərbiyə işi xüsusi şəxslərin əlində cəmləşməyə başladı. Tərbiyənin müddəti qısa idi, 9 yaşıdan başlayır, 11 yaşadək davam edirdi. Kiçikyaşlı uşaqlar qadınların nəzarəti altında əmək vərdislərinə yiyələnirdilər. Erkən ibtidai icma dövründə tərbiyənin təsiri aşağı səviyyədə idi. İcmanın kiçik yaşlı üzvlərinə nəzərə çarpacaq dərəcədə davranış sərbəstliyi verilir, sərt cəzalar tətbiq olunmurdu. Ən pis halda fiziki cəza veriləcəyilə qorxudulurdu

Ailədə valideynlər məktəbdə pedaqoji kollektivin üzvləri şagirdlərin tərbiyəsi qayğısına qalırlar. Başqaları tərəfindən aparılan tərbiyə ilə yanaşı, hər bir kəs o cümlədən şagirdlər özləri də öz tərbiyələri ilə məşğul olmalıdırlar. Bu özünütərbiyədir. Yaxşı görünmək, başqalarının rəğbətini qazanmaq, insanlara və cəmiyyətə faydalı olmaq arzusu insani özünütərbiyəsi qayğısına qalmağa sövq edir. Özünütərbiyə, düzgün aparılan tərbiyənin nəticəsində meydana gəlir. Deməli, özünütərbiyə tərbiyədən bilavasitə asılı olan pedaqoji prosesdir. Mənəvi tərbiyə tərbiyənin tərkib

hissələri arasında son dərəcə önəmli yer tutur. İnsanın aqlını, təfəkkürünü inkişaf etdirmək nə qədər vacibdirsə, şəxsiyyətin mənəvi aləminin, mənəviyyatının müsbət əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması bir o qədər mühüm və zəruridir. Qarşısında duran məqsədinə və yerinə yetirilməli olduğu vəzifələrinə görə tərbiyənin tərkib hissələri arasında mənəvi tərbiyə daha əhatəli, geniş və vacibdir. Yeni nəsli biliklər sistemi ilə silahlandırmaq, onda elmi dünyagörüş yaratmaq özlüyündə hələ azdır, mənəvi cəhətdən kamil əxlaqca saf vətəndaşlar tərbiyələndirmək cəmiyyətimizin özülünü, dayaqlarını möhkəmləndirmək deməkdir. İdeya əqidəliyi, vətənpərvər, mərd, mübariz olmaq, cəmiyyətin və insanların mənafeyi və xoşbəxtliyi naminə çalışmaq, mənəvi inkişafın yüksək səviyyəsinin çox mühüm göstəricilərindəndir. M.S. Makarenko bu məsələ ilə əlqədar yazırdı: “Ailə işlərini ictimai işlərdən ayırmaq olmaz” (4.səh 347)

Mənəvi tərbiyənin nəzəriyyə və təcrübəsinin əsasını əxlaq haqqında təlim təşkil edir. Əxlaq ictimai həyatın müxtəlif sahələrində insanın davranışını tənzim edir. Əxlaq etikanı öyrənmənin predmetini, ictimai şüurun xüsusi forması, ictimai münasibətlərin növü kimi nəzərdən keçirilir. Müasir dövrdə adamların şəxsiyyətinin formalaşmasında estetik tərbiyə və estetik mədəniyyətin rolu xeyli artır. Demokratiya və aşkarlıq şəraitində adamlarımızın əxlaqi cəhətdən yetişməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Gənc nəslin tərbiyəsi ilə məşğul olan hər kəs işini elə qurmalıdır ki, yetişən hər bir gənc nəcib insan əxlaqının bütün tələblərinə cavab verə bilsin. Müşahidələr göstərir ki, xüsusən ailə və məktəbdə aparılan tərbiyə işinin naqisliyi və buraxılan səhvlər nəticəsində hələ də yeniyetmə və gənclər arasında təhsil ocaqlarında, ictimai yerlərdə və ailə şəraitində özünü intizamsız aparanlara, davranış qaydalarını gözləməyən əməyin ağır bir yükü kimi baxan, çətinliklərdən qorxaraq özünə yüngül iş axtaranlara təsadüf edilir. Belələri uşaq və gənclər arasında nə qədər olsa da, bizi narahat etməyə bilməz. İnsan doğulanda nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu bilmir. Onun hansı varlığa mənsubluğunu ona verilən tərbiyədən asılıdır. Lakin doğumla ölüm arasındakı ömrü insan kimi yaşamaq, fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətin, xidmət etdiyi xalqın ləyaqətli vətəndaşı olmaq ondan asılıdır. Belə bir vətəndaş ilk növbədə təlim və tərbiyə prosesində formalaşır. Milli ləyaqət hər bir məktəblidən xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, vicdanlılıq tələb edir. Xeyirxahlıqla doğrulmuş milli ləyaqət ana vətəndə, ana torpaqla sıx bağlıdır. Milli ləyaqət torpağın qorunmasıdır. Vicdan milli ləyaqətin mühüm amilidir. Vicdan insanı öz üzərində yüksələn ülvyyətdir, öz-özünü mühakimə edən əxlaqi qabiliyyətdir. Ləyaqət hər bir insanın öz vətəndaşlıq borcunu, öz məninə dərk etməkdir. Doğma yurd, vətənə məhəbbət, ata və anaya məhəbbət, qayğıdan başlayır. Doğma evini, həyatını, məhləsini sevən şagirdin məhəbbəti tədricən böyüyüb torpağa, vətənə çevrilir.

Xalqımızın min illər boyu zamanın sınağından çıxardığı, yüksək qiymətləndirdiyi müqəddəs əxlaqi keyfiyyətlərdən biri dostluqdur. Həqiqi dostluq və yoldaşlıq, Dədə Qorqud dastanlarında, Nizaminin “Xəmsə”sində böyük tərənnüm edilmişdir. Dostluq və yoldaşlığı tərbiyə edilməsində müəyyən şərtlərin nəzərə alınması vacibdir. Əməksevərlik, əməyə, ictimai mülkiyyətə vicdanlı münasibət tərbiyəsi müasir mərhələdə daha vacibdir. Hələ də məktəblərdə insan əməyinin məhsulu olan ictimai mülkiyyətə qayğısız münasibət özünü göstərir. Bunun səbəbi insan əməyi sayəsində yaradılmış ictimai mülkiyyətə ailədə, məktəbdə əsl insani münasibətin tərbiyə edilməsidir. Məktəblilərin əməkdə iştirakı onların xarakterini və qabiliyyətlərini cılalayır, iradəsini möhkəmləndirir, yaradıcılıq qüvvələrini inkişaf etdirir. Müasir dövrün problemlərindən biri də valideynlərlə övladlar, başqa sözlə, keçmiş nəsillə yeni nəsil arasında mövcud olan mədəni fərqlər və bu fərqlərin ehtimal olunan mənfi nəticələridir ki, bunlar da təlim-tərbiyə prosesində aradan qaldırılmalıdır. Bu tədbirlərin əsl vaxtı da rüşd çağına qədərdir. Geçiksək, müyyəsər olmaya bilirik. Qurani-Kərim bir yerdə düz yoldan azdırılanlar, qayğıdan məhrum edildiklərinə görə başqalarını təqlid edir. Beləliklə, böyüklərin dini yaşayış gözəl nümunə olması və düzgün təlim-tərbiyə verməsi həm özlərinin, həm də övladlarının dünya və axirət səadətinə səbəb olur. Əksinə, vəzifələrini yerinə yetirməyənlərin yanlış davranışları təkcə özlərini deyil, eyni zamanda laqeyd yanaşdıqları insanları da dünya və axirətdə fəlakətə düşür edir.

Məktəb- təhsil və tərbiyə ocağıdır. Onun vəzifəsi öz yetişdirmələrinə zehni, ideya-əxlaqi, əmək, estetik və fiziki tərbiyə verməkdən, bütün şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Pedaqogika təsdiq edir ki, gənclər tərəfindən lap uşaqlıqdan mənimsənilən mədəni vərdiş

normaları və qaydaları cəmiyyət üçün və hər bir adam tərbiyəlilik adlanan çox qiymətli keyfiyyətə çevrilir. Məktəbin vəzifəsi-şagirdlərdə düzgün əxlaqın formalaşdırılması təlim tərbiyə işinin bütün sistemi ilə həll edilir. Bu sistemin mühüm bölmələrindən biri mədəni vərdişlərin tərbiyə edilməsidir. Mədəni vərdişlərin özü ilə əxlaqi keyfiyyətlərin –xeyirxahlığın, qayğıkeşliyin, həssaslığın, ədalətliyin, yoldaşlığın və kollektivçiliyin formalaşdırılmasından ibarətdir.(3.səh 127)

Cəmiyyətimizdə hər bir adamın öz mövqeyindən asılı olmayaraq mədəni vərdişlərin hamı üçün ümumi qaydalarına hər bir şəxs tərəfindən yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Mədəni vərdişlər və adətlərin tərbiyə edilməsi ailədə, körpələr evində, uşaq bağçasında körpəlikdən başlanır. Mədəni vərdiş tərbiyəsi pedaqoqlardan xüsusi vaxt və ciddi müntəzəm iş tələb edir. Uşaqların həyatının təşkili, müəllimin nümunəsi, konkret tərbiyə vəzifəsinin həlli ilə əlaqədar olaraq onun tələbləri və pedaqoji qiymət verməsi uşağa bütövlükdə, onun bütün daxili aləminə təsir göstərir. Daxili mədəniyyət- insan və dünyaya baxışı, onun əxlaqi əqidəsi və ümumi səviyyəsi, bilikləri, marağı tələbatlarıdır. İnsanın digər adamlara münasibətinin xarakteri daxili mədəniyyətdən asılıdır. Mədəni vərdiş mədəniyyətinin daxili və zahiri cəhətləri bir-biri ilə sıx əlaqədardır.. Hər zaman həm ailə, həm məktəb, həm də ictimaiyyət vətənimizdə yetişən övladlarının ilk növbədə gözəl əxlaqi-mədəni vərdişlərə sahib olan övladlar kimi olmalarını arzulamışlar və bunun üçün də əllərindən gələni əsirgəmirlər. Buna görə də uşaqlarda əxlaqi formalaşdırmaq üçün onlarda əxlaqi hisslərin tərbiyəsi ilə məşğul olmaq zəruridir. Əxlaqın təşəkkül etməsinə bu amilləri əsas tutaraq Mərdan Muradxanov uşaqların əxlaq tərbiyəsində dörd üsuldən geniş istifadə olununduğunu qeyd edib. (2. səh 125)

Alışdırma – vəzifəsi müsbət əxlaqi hərəkətləri uşağa dönə-dönə təkrar etməklə, bir tərəfdən onun iradəsini möhkəmləndirmək, digər tərəfdən onları adət şəkilinə salmaqdır. İdmana, kitaba, musiqiyə, ictimai faydalı əməyə, hörmətə, xeyirxahlığa, təmizliyə, saflıq kimi əxlaqi sifətlərin yaranması üçün əsas olmasıdır.

Rejim-uşaqlarda mədəni vərdişlər tərbiyəsinin formalaşmasında çox mühüm yer tutur. Rejimə yenidən alışmaq istəyən uşaqlar üçün bu çox çətin bir prosesdir. Rejimin uşaqların həyatında rolu heç də kiçik deyil. Bu vərdiş onların artıq yeniyetmə, hətta orta yaş hədlərində müşahidə olunacaq. Bu prosesdə uşağın iradəsi möhkəmlənir. O özünü idarə etməyə alışır.

Tərbiyəvi fəaliyyət- gedişində müəllim bir çox vasitələrdən faydalanır. Təlimin texniki vasitələrini işə salır, filmlərdən fraqmentlər, diapozitivləri, tədris filmlərini nümayiş etdirir. Şəkildən, sxemdən istifadə edərək, xəritəyə müraciət edərək əyaniliyi təmin edən vasitələrdən istifadə edir. Ümumiyyətlə tərbiyə işinin metodikasında istifadə olunan nə varsa, hamısı bu anlayışa daxildir.

Nəzakətlik-mədəni adamın xüsusiyyətlərindən biridir. Nəzakətlik-səliqəlik, şifahi və yazılı nitq mədəniyyəti, cəmiyyətdə özünü düzgün idarə etməyi bacarmaq kimi vərdişlərin aşılmasını tələb edir. Yalnız tərbiyə nəticəsində yaşlıların fikrinə zidd gedən uşağın ictimai rəyi mühüm rol oynamağa başlayır. Odur ki, əgər bu rəy nəzakətliyi, mülayimliyi, dəqiqliyi pisləyirsə, yeniyetmələrin əksəriyyəti yaranmış rəyə uyğun surətdə hərəkət etməyə çalışır. Bu onu göstərir ki, məktəblilərdə mədəni davranışın sabit vərdiş və adətləri hələ formalaşmamışdır. Yeniyetmələrdə aparılan işə alışdırmadan və izah etmədən o zaman istifadə olunur ki, onların yaş xüsusiyyətlərini və tərbiyəliliyinin əldə edilmiş səviyyəsi nəzərə alınsın.(2.səh 107)

Mədəni vərdişlər tərbiyəsində məktəb, ailə və cəmiyyətin rolu böyükdür. Tərbiyə-ictimai prosesdir. Uşaq təkcə məktəbin, müəllimin deyil, həmçinin valideynlərin, ictimaiyyətin təsiri ilə böyüyür və inkişaf edir. Yəni şagirdlərin ailədəki intizamı məktəbdəki həm əxlaqlarına, həm də dərslərinə olan intizamı ilə üst-üstə düşməlidir. Ola bilsin ki, uşaq məktəbdə özünün bəzi hərəkətlərini gizlədə bilsin. Müəllimin ailəyə və valideynlərin məktəbə müntəzəm gediş- gəlməsi uşaq tərbiyəsinin bəzi qaranlıq cəhətlərinin açılmasına çox kömək edir, uşağı hərtərəfli öyrənməyə imkan verir. Şagirdlərin ailə şəraitləri, yaşayış tərzləri müxtəlif olur. Müəllim isə o zaman valideynlərə yaxşı məsləhət verə bilər ki, o ailə tərbiyəsi üsulları ilə konkret tanışdır. Lakin müəllim ailə ilə, valideynlərin məktəb ilə əlaqəsini itirdikdə uşaq üzərində nəzakət zəifləyir, tərbiyə işinin müvəffəqiyyəti sarsılır. Belə ki, müəllimin ailələrə tez-tez getməsi və valideynlərin də məktəblə tez-tez əlaqə saxlaması şagirdlərin düzgün tərbiyə edilməsində məktəblə ailənin əlbir iş formasıdır. Ailənin möhkəmlənməsində, mənəviyyatın qorunması və saflaşmasında övladların

böyük rolu var. Övlada olan məhəbbət, onun bəslənib yetişməsi üçün birgə qayğı ata-ananı ayrılmaz tellərlə bir-birinə bağlayır, ailəni dağılmaqdan qoruyur, ailənin sevinc mənbəyinə çevrilərək, valideynin hər ikisini mənəvi cəhətdəndə saflaşdırır.

Hər bir valideyn övladının düzgün inkişaf etməsinə məsuliyyətlə yanaşmalı, cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirməyi mühüm vəzifə hesab etməlidirlər. Bəzi valideynlər tərbiyə haqqında düşünmək üçün özlərinə zəhmət vermək istəməyərək, uşaqları ancaq həddini bilməyən bir obyekt hesab edirlər, öz övladlarına bəslədikləri hədsiz sevgidən bir azca uşağı görmürlər. İlk baxışda bir çoxlarına uşaq tərbiyəsində qüsursuz görünən bu cür münasibət, bir qədər baxılsa zərərli haldır. Cəmiyyət üçün hər bir uşağın taleyi önəmlidir. Onun taleyinə biganəlik, öz valideynlik vəzifəsinə məsuliyyətsiz yanaşmaq halları ictimaiyyət tərəfindən kəskin tənqid olunur. Əxlaqi-mənəvi mədəniyyət praktik mənəviyyəti şərtləndirir. Əxlaqi-mənəvi mədəniyyətin bütöv bir sistem-kimi struktur elementləri bunlardır:

1. Etik təfəkkür mədəniyyəti (etik bilikdən istifadə etmək bu və ya digər həyat tərzi xüsusiyyətlərinə mənəvi normaları tətbiq etmək bacarığı və s.).
2. Hiss mədəniyyəti.
3. Davranış mədəniyyəti dərk edilmiş mənəviyyət prinsip və normalarına uyğun olaraq davranmaq, hərəkət etmək bacarığı.
4. Davranış formasını və manerasını rəqləməndirən etiket. Əxlaqi-mənəvi mədəniyyət subyekti, ictimai praktikanın (xalqın, sinfin, sosial qrupun, kollektivin, şəxsiyyətin) mənəvi sərvətlər sisteminin tarixi konkret fəaliyyətini əks etdirir.

Cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi mədəniyyəti məzmun baxımından təsbit olunmuş mənəvi sərvətlər və oriyentasiyalar sistemini şəxsiyyətin mənəvi mədəniyyətinə nisbətən dahadolğun və geniş əhatə edir. Şəxsiyyətin mənəvi mədəniyyətində bu sistemin komponentləri özünü təkrarolunmaz fərdi spesifikasiya ilə göstərir. Şəxsiyyət cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin nailiyyətlərini öz şüurunda və davranışında bu və ya digər dərəcədə və fərdi yeniliklərlə cəmləyir. Bu isə ona tez-tez təkrarlanan hallarda mənəvi cəhətdən düzgün hərəkət etmək imkanı yaradır, onun mənəvi şüurunun yaradıcı elementlərini fəallaşdırır, qeyri-standart vəziyyətlərdə düzgün mənəvi qərar verməsinə imkan yaradır. Əxlaqi-mənəvi mədəniyyətin bu iki səviyyəsi qarşılıqlı şəkildə əlaqədardır.

Cəmiyyətin mənəvi inkişaf səviyyəsi bir çox hallarda şəxsiyyətin mənəvi mədəniyyətinin kamilliyi ilə müəyyən edilir. Digər tərəfdən vətəndaş cəmiyyətinin mənəvi mədəniyyət nə qədər zəngin olsa, fərdin mənəvi mədəniyyətinin kamilləşməsi üçün bir qədər çox imkan yaranır. Qloballaşmanı mədəniyyət və əxlaq nöqtəyi-nəzərindən Qərbləşmə kimi qəbul edənlər də var.

Heydər Əliyev mənəvi tərbiyədə, yüksək mənəviyyət tərbiyəsində ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin mənimsənilməsinə birinci dərəcəli yer verirdi: "Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalı, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişimizi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir.

Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur. Vətənə sadıq olmaq, vətəni sevmək torpağa bağlı olmaq budur vətənpərvərlik" Ulu Öndər Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlər və vətənpərvərlik hissinin qarşılıqlı əlaqəsinə böyük əhəmiyyət verirdi.

Ədəbiyyat

- 1.F.Məmmədov. "Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya". Bakı -2016
- 2.A.Abbasov ."Milli əxlaq və ailə etikası." Bakı-2013
- 3.N.Abdullayev. "Nitq mədəniyyətinin əsasları". Bakı - 2013
- 4.F.Seyidov."Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair." Bakı-1997
- 5.A.Mehrabov,Ə.Abbasov, Z.Zeynalov."Pedaqoji texnologiyalar." Bakı-2006
- 6.A.Abbasov."Pedaqogika." Bakı-2010

M,Khanpashayeva

The role of cultural behavior in moral education

Summary

This article deals the most important role cultural and morale value in the form personality. The role brought up pupils, families and public opinion in modern period. The article had shown the role cultural behaviour, true form personality price. These two levels of moral and spiritual culture are interrelated. The role of school, family and society in the cultivation is great of cultural habits. Courtesy is one of the characteristics of a cultural person. Therefore, you have moral feelings to build morals in your children. It is necessary to engage in education. The essence of the theory and practice of moral education is ethical training. Emotional upbringing plays take an important role among the components of education .

The most important, it is to develop the mind and the thinking of the person. The formulation of personality is so important. It is necessary to arrange a new generation of knowledge systems and create a world outlook.

Anyone who is involved in the upbringing of the younger generation must do their job so that every grown young person can meet all the moral training of the noble man. Some parents consider their children to be uneducated, with no desire to work for them to think about the upbringing issue. Everyone should be patriotic. Personality underscores the achievement of the spiritual culture of society . There are also those who adopt qlobalization from the point of view of culture and morality. Educating is a very important factor for everyone.

Key words: self- discipline , cultural habit, diligence

M.Ханрашаева

Роль культурного поведения в нравственном воспитании

Резюме

В данной статье повествуется о важной роли культурных и моральных ценностей в формировании личности, роли воспитания для школы, семьи и общественности в современный период. Широко показаны правила культурного поведения, формы правильного использования моральных ценностей. Эти два уровня этической моральной культуры взаимосвязаны. Роль школы, семьи и общества в восритании культурных привычек велика. Обучение – это социальный процесс.

Честность является одной из характеристика культурнова человека. Поэтому, нужно воспитывать правственность у детей, они должны быть морально воспитаны.Эмоциональная воспитание играет важную роль среди компронентов образования. Чем важнее развитие ума

и мышления человека, тем важнее формирование личности. С новым поколением систем знаний создание научного мировоззрения широко распространено и важно.

Любой, кто занимается воспитанием молодого поколения, должен выполнять свою работу, чтобы молодой человек мог удовлетворить все потребности благородного человека. Каждый должен быть патриотичным. Личность является ключом к духовной культуре общества. Есть те, кто рассматривает глобализацию как вестернизацию с точки зрения культуры и морали. Образование является важным фактором для всех.

Ключевые слова: самовоспитание, культурная привычка, трудолюбие

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.03.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ülviyyə Nəsirova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SAMİRƏ SEYİDOVA
Western Caspian University
Yasamal district, Press Avenue 18/7
samka5000@mail.ru

W. SOMERSET MAUGHAM AND HIS TRAVEL WRITING

Summary

Maugham's doctrine of character and plot suggests that Maugham defended the individual at a time when (as a reaction to subjectivism) ontological criticism dominated in its most varied versions. And it is very useful in the era of the predominance of some ideas of one kind, to draw attention to others - those that have now moved to the periphery. And we will see that science (as well as art) is never unipolar.

In literary studies there are no impersonal theories. Therefore, we believe that it is much more promising to consider not any particular problem and its solution in the science of literature, but one's entire system. The same can be said about the aesthetics of Somerset Maugham, combining traditional and innovative and colored by personal perception of life, man and art.

Maugham did not write scientific treatises, preferring the essay genre, and this is not accidental. Living relationships were more important to him than analytic preparation. Personality is considered in its ontological essence, which is manifested only in existence. It was the existence of man, which Maugham perceived above all as the event that most interested Maugham, however, unlike the existentialists, who logized concreteness itself, Maugham never loses it. For him, man is not an object of philosophizing, but a living reality requiring a plastic image.

In this context, the concepts of Maugham are very important. They are the rationale for the very nature of the prose genre. The life story, the event, the man is the core, without which the novel cannot exist.

Keywords:: Travel writer, XX century, genre, plot line.

The problems of plot, character, typification, psychologism, and traditions of the genre of the novel have become topical issues of English literary criticism and criticism. All of them are in the center of attention of Maugham. Opinions were divided into two groups: the defenders of traditional forms of literature and his opponents. Maugham has his own independent position: upholding the need for plot and character, clarity of composition and purity of the genres of the novel and story, at the same time he tackles the relationship between the author and the hero in a new way, using sophisticated technique, refusing the omniscient author characteristic of literature XX-XIX centuries [1, 23].

The first half of the 20th century is considered to be the epoch of crisis — social, moral, spiritual. It really is. But it is precisely in times of crisis that humanity is especially acutely aware of its unhappiness, it begins to think about the meaning of life and intensively search for answers to serious questions of being. Therefore, it is no coincidence that the science of literature became relevant in the UK of this time, since it is fiction (as one of the branches of art) that deals with the whole person, not dividing, not dissecting it, not removing it from society. It is man as an object of image in literature that has become the most important and vital issue of Western European aesthetics [1, 36]

Therefore, the literary disputes of the first half of the XX century have a philosophical and ideological basis. The question of how to be a novel ultimately rests on the question of what is a person?

The materialistic and natural science concepts that dominate the second half of the 19th century are replaced by the irrationalistic schools of Freud, Nietzsche, Bergson. In this regard, the key issues in the theory of literature are the problems of character, plot, tradition, as well as the forms of expression of the author's position in the work. Disputes about the novel at the beginning of the 20th century are now perceived not only as a fact of literary history, but rather as a fact of the spiritual history of European society at the turn of the ages. There is a root pearl in the minds of people. Two opposing forces acted on European art and the formation of aesthetic theories: science, speed, and technical progress — on the one hand; and the return of archaic forms of thinking (in the form of interest in them) on the other. This was reflected in the theory of the novel. Formalist schools (neo-criticism, structuralism) dissect and isolate the text; neo-mythological systems in aesthetics suggest considering the work through the prism of the most ancient symbols and archetypes [2, 5]

Such a split occurs in the literature itself: the interest in the fact contributed to the synthesis of documentary and artistic forms of the image; but next to this, a trend of mythological and fantastic modeling of reality appears, however, using all the accumulated cultural experience (which again indicates that there can be no return to archaic thinking in its previous form).

In this context, the concepts of Maugham are very important. They are the rationale for the very nature of the prose genre. The life story, the event, the man is the core, without which the novel cannot exist [2, 14]

The plot in the XX century departs to the area of "mass culture" - in entertaining novels, detective stories, television series. Maugham foresees this situation (in his time, it was only planned, but not yet fully developed), perhaps that is why he is so wary of the tendency of the XIX century to print works in periodicals (magazines) with a continuation (this is why he explains the unjustified length of some novels dickens).

For Maugham, the plot is a way of thinking about human life in a fascinating form of the story. Maugham does not want to give the plot to mass fiction.

One of the most important problems of literary criticism after the Aristotelian epoch is the question of the attitude of the author to the work he created. The poetics of the Aristotle type were not interested in the author's personality: from the point of view of this poetics, the psychology of a creative person, his inner world is not important, only the measure of mastering this person's professional skills is important. Against this aspect were romantics. Actually, literary studies as a science begin only at the end of the 18th century, and the brothers A. and F. Schlegel, representatives of romanticism in philosophy and aesthetics, are considered to be its founders. The biographical method (Sainte-Beuve) and the cultural-historical school (I. Ten, F. Brunetier, and others) dealt with the relationship between the personality and its environment. The whole XIX century passed under the sign of the Person. First (in romanticism) of the Personality as an independent free organization of the highest type, then (in realism and the cultural-historical school) of an individual who interacts with the environment and history [3, 46]

But then, starting from the first decades of the 20th century, literary criticism again lost its identity. The emphasis is shifted towards objectivity (although, of course, differently than that of Aristotle or Boileau). Appear "new criticism", structuralism, ritual and mythological school. Ontological criticism transfers its attention from the sources of literature to the objective being of literature itself. Two fundamental ideas were put forward: the idea of an "organic form" and the idea of a "literary tradition."

The idea of the organic form of the work (put forward by the American neo-critic JK Ransom in the 40s) suggests its absolute internal integrity and structural interconnectedness of its elements, which is not a product of the creator's inspiration, but the result of the realization of the objective laws of art.

Introducing the term "tradition," writes V.K. Kosikov, Eliot, means this trans-individual and transhistorical character of some mechanisms and forms in art. Binding together both individual authors and entire historical epochs, ensuring the end-to-end unity of human culture, in spite of all the continuous changes to which its time is subjected "[3, 23]

The search for constant formations is also carried out in the analytical psychology of C. Jung, where he took the form of archetypes and the collective unconscious.

The pendulum swung to the other side, and the ontological approach also revealed its losses: downplaying the individual principle in art, reducing it to the general and recurring, forgetting the obvious fact that any super personal characters pass through a person, transhistorical archetypes always receive specific content in a literary work and that the impetus for its creation is not the desire of the timeless and unconscious forces to find a way out, but the conscious intention of the author to raise questions of modernity and to beat yourself

In this regard, the position of Maugham is perceived as a sign, for all its traditionalism and not drab. In fact (by his works), Maugham took an active part in the discussions of the first half of the 20th century. And his publications show that the classical approaches in literary criticism are not outdated. Maugham's concepts were not loud innovations, such as the "new criticism", Heidegger's existentialist tendency or Freud's psychoanalysis. However, the study of such, as it were imperceptible, aesthetics is very useful: we see the complexity and diversity of the science of literature, where there is a development, but nothing disappears completely - and along with the trendy structuralism continue to live (and successfully) the tradition of St. Beuva.

Maugham is in many ways close to the Saint Boyv School of Psychology. He shares his idea that the work is based on a specific personality, its psychology and biography (this was most clearly shown in the book "Ten novels and their creators" by Maugham). The doctrine of unchanging human nature was reinforced by the philosophy of positivism, which had a significant impact on Maugham.

At the same time, Maugham differs from the biographical school one important feature: attention to the laws of the construction of the work, literary technique. This, above all, was manifested in the recognition of the prospects for the literature of the "points of view" method, the study of the characteristics of the genre (novel and story). Maugham proceeds from the fact that there are objective principles and methods of creativity independent of personality and time. In this, Maugham is close to the newest schools leading from Flaubert and Henry James.

Thus, the aesthetics of Maugham helps to trace the fate of the psychological method in literature in the era of structuralism.

We see that in literary criticism, as in art, there are no absolutely correct or incorrect methods. Each of them contains some part of the truth, relevant in this period. Repressed by a new school, each direction is not completely crossed out, but interacts with other methods, influences them, enters them or is partially absorbed by them. Maugham's ideas about the importance of character and plot and their close interrelationship are relevant in the context of such trends in literature as the "new novel" and the "drama of the absurd". Destroying the plot and character of Rob-Grillet or Beckett looks no more than a witty experiment. The gloomy pessimism of these authors, their sinister humor is a statement of the spiritual death of a person. Maugham, with his works and literary-critical works, opposes the process of disintegration of the personality with at least one that never loses interest in it.

If in the Rob-Grillet novels, things and objects engulfed a person, mechanisms and robotic figures ousted life, then this never happens to Maugham. He was able even in the most fallen creations to see the image of the higher, the best.

His aesthetics are positive. She is life-affirming, and it is especially valuable that this happens with a full understanding of the imperfections and tragedies of life, without any illusions and rose-colored glasses. The agnosticism and skepticism of Maugham, formed under the influence of Hume and Spencer, are combined in him with the Renaissance spirit of love for freedom and the fullness of life in all its manifestations. The note of reconciliation and agreement in the presence of a high degree of exactingness towards oneself is heard both in aesthetics and in the prose of Maugham. Maugham offered his model of the novel, which he theoretically substantiated.

Such a novel is based on a bright, outstanding character, involved in conflict-ridden situations, full of various events. The love line, even if it takes the leading place in the plot, is not an end in itself; rather, it is one of the forms of manifestation of character, and not the main one. The main form is creativity. The writer puts in this character is deeply personal, intimate.

The work must be clearly constructed, the composition has an exposure, a plot, a climax and a denouement.

The omniscient author replaces a first-person narrative or a few narrators.

The finale is usually closed (in the sense of completeness) and belongs to the type of “happy ends”. But at the same time, a sad or elegiac intonation is hidden in the subtext, giving a philosophical character to the narration.

Any cognition involves the identification of specific, structural features of the knowable phenomenon. But this identification is simply impossible if the researcher is inside the object. Yu. Lotman notes that “the system described immanently cannot have specificity”. To understand it, it is necessary to go beyond the limits of the phenomenon and compare it with other systems. According to G.K. Kosikov: “Cognition is required for cognition, and the wider it is, the more coordinated and opposable we are able to include the works under study, the deeper we can cognize it. This means that any act of humanitarian cognition is essentially a dual act, suggesting, along with maximum perception of an object, the same maximum removal from it, value distancing” [3, 63]

Examining the theories of Maugham in the context of different approaches to the genre of the novel in the first half of the 20th century helps to see how new concepts were formed and what happened with traditional schools. We can trace exactly which theoretical problems of literary criticism became relevant and why.

In its aesthetics, Maugham continues the best traditions of the psychological school, enriching them with the latest teachings and attention to literary technique. There are the poetics of Aristotle and the poetics of Boileau, the theory of the romantic theory of F. Schlegel and the “epic theater” of Brecht, the concept of “imagination and imagination” by TS Coleridge and the theory of the detective genre of E. Poe, etc. In each of these artistic systems, we see not only the principles, but also the personality, the unique author's beginning [3, 58]

In the art of creativity, he develops the achievement of realism of the XVIII and XIX centuries, telling them a new unique sound. The protection of life in literature in the era of scientism is necessary and timely.

The debate about the forms of the novel at the beginning of the 20th century in Britain was by no means narrowly professional, it was a discussion of the future fate of European culture on the threshold of a new century. Maugham protected in her the best that could be destroyed, and that was worthy of protection. Comparing the concepts of Maugham with the theories of his contemporaries and compatriots - G. James, V. Wolf, J. Galsworthy, TS Eliot, we have the opportunity to trace how the science of literature is developing, how complex and diverse is the dialectic of the particular and the general, archaic and modern, philosophical and aesthetic.

References

1. W. Allen. "A critical survey of British and American fiction from the 1920s to 1964" Sequel to Walter Allen's *The English Novel*. 2001
2. *English Short Stories of the 20th Century*. //2005
3. Maugham W. Somerset. *The Moon and Sixpence*. Short Stories., 2012-№08/09
4. *Poetics of Aristotle*. 2006
5. Roland Barthes, "Introduction to the Structural Analysis of Narratives". 2015
6. Eric Rothstein, *Influence and Intertextuality in Literary History*, University of Wisconsin Press, 1991

С.Сеидова

У.сомерсет моем и его путевые очерки

Резюме

Учение Моэма о характере и сюжете говорит о том, что Моэм выступил в защиту личности в тот момент, когда (как реакция на субъективизм) стала господствовать онтологическая критика в ее самых различных вариантах. И очень важно в эпоху преобладания каких-нибудь одних идей, обратить внимание на другие на те, которые в данный момент отошли на периферию. И мы увидим, что наука (как и искусство) никогда не бывает однополярным.

В литературоведении не бывает безличных теорий. Поэтому мы считаем, что гораздо перспективнее рассматривать не какую-либо отдельную проблему и ее решение в науке о литературе, а чью-либо систему целиком. То же можно сказать и об эстетике Сомерсета Моэма, сочетающей традиционное и новаторское и окрашенной личным восприятием жизни, человека и искусства.

Моэм не писал научных трактатов, предпочитая жанр эссе, и это не случайно. Живые взаимосвязи были для него важнее аналитического препарирования. Личность рассматривается в ее онтологической сущности, которая проявляется лишь в существовании. Именно существование человека, которое Моэмом воспринималось прежде всего как событийность больше всего интересовала Моэма. Однако, в отличие от экзистенциалистов, которые логизировали саму конкретность, Моэм никогда ее не теряет.

Для него человек - не объект философствования, а живая реальность, требующая пластического изображения.

В этом контексте очень важны концепции Моэма. Они являются обоснованием самой природы жанра художественной прозы. История жизни, событие, человек - это то ядро, без которого не может существовать роман.

Ключевые слова: путешественник, XX век, жанр, сюжетная линия.

S.Seidova

V. somerset moen və onun səyahət yazıları

Xülasə

Məqalədə Somerset Moen və onun səyahət yazıçılarındakı xarakterlərin ümumi səciyyəsi təhlil olunur. Moen xarakteri və quruluşu doktrinası, eyni zamanda ən müxtəlif versiyalarında üstünlük təşkil edən tənqidlərin (subyektivizmə reaksiya kimi) bir zamanda fərdi müdafiə etdiyini göstərir. Və bir növ bəzi ideyalar dövründə başqalarına diqqət çəkmək üçün çox faydalıdır ki, zamanla öz rəngarəngliyini itirmir.

Ədəbi tədqiqatlarda şəxsiyyətsiz nəzəriyyələr yoxdur. Buna görə də inanırıq ki, hər hansı bir problem və onun ədəbiyyat elmində həllini deyil, bütün sistemini düşünmək daha perspektivlidir. Eyni şəkildə, Somerset Moen estetikasını, eyni zamanda ənənəvi və yenilikçi birləşməni, həyatın, insanın və sənətin fərdi hissləri ilə rəngləndiyini söyləyə bilərik.

Moem yazı janrını üstün tutan elmi əsərlər yazmadı və bu təsadüf deyil. Yaşayış münasibətləri analitik hazırlıqdan daha vacib idi. Şəxsiyyət ontoloji mahiyyətində nəzərə alınır, yalnız varlıqla ifadə olunur. Moem hər şeydən əvvəl maraqlanan Moemin baş verən hadisəsi kimi qəbul etdiyi insanın varlığı idi. Lakin, konkretliyə daxil olan varoluşçulardan fərqli olaraq, Moem onu heç vaxt itirmir. Onun üçün, insan fəlsəfə obyektı deyil, plastik görünüş tələb edən canlı bir həqiqətdir.

Bu baxımdan Moemin konsepsiyası çox vacibdir. Onlar nəsrin janrının təbiətinin əsaslandırılmasıdır. Həyatın tarixi, hadisə, insanın əsasıdır, roman olmadan mövcud ola bilməz.

Aşar sözlər: Səyahət yazıçılığı, XX əsr, janr, süjet xətti.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.03. 2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 04.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Şahin Xəlilli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NURANƏ MƏMMƏDOVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
Lənkəran Həzi Aslanov 50
sendi1302@gmail.com

M.P.VAQIFIN “HAYIF KI, YOXDUR” QOŞMASININ TAM ORTA MƏKTƏBDƏ TƏDRISI

Xülasə

Məqalənin tədqiqat obyekti M.P.Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur” qoşmasının tam orta məktəbdə tədrisidir. Məqalədə M.P.Vaqifin orta məktəblərdə tədris edilmə tarixindən də söz açılmışdır. Məqalədəki qoşmanın tədrisi kurikulum təhsil proqramına əsaslandırılmışdır. Orta məktəb dərslindən istifadə hazırkı təhsil prosesində qoşmanın necə tədris edildiyinə nəzər salmağa şərait yaradır. Motivasiya suallar vasitəsi ilə qurularaq, tədqiqat sualı tədqiqatı istiqamətləndiriləcək şəkildə hazırlanmışdır. Müəllimin bələdçi kimi iştirak etməsi, şagirdləri müstəqil tədqiqatçılara çevirmişdir. Qrupların nəticələrinin elan edilməsi, bütün şagirdlərin fikirlərinin dinlənməsi tədrisin bərabərhuquqlu təhsil prinsipinin gözlənilməsinə şərait yaratmışdır. Qoşmaya həsr edilən birinci dərstdə məzmunun mənimsədilməsinə, ikinci dərstdə isə “qoşma” nəzəri anlayışının aşılmasına nail olunmuşdur. Birinci dərslər müəllimin bələdçi, şagirdlərin tədqiqatçı kimi fəaliyyəti əsasında qurulmuşdur. İkinci dərslər isə müəllimin şərh metodundan istifadə edilərək, şagirdlərə qaranlıq qala biləcək məsələlər izah edilmişdir. Beləliklə, müəllim fəal dərslər tələblərinə əsasən mənimsəməni uğurla başa çatdırmışdır.

Açar sözlər: lirik növ, heca, qoşma, fəal təlim, məktəb, tədris.

Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı 1880-ci illərin sonu 1890-ci illərin əvvəllərindən orta məktəb dərslərində yer alır. Onun yaradıcılığı üzərində aparılan tədqiqat və araşdırmalar orta məktəb dərslərinə də öz təsirini göstərdi.

Hazırkı, kurikulum təhsil proqramına əsaslanan orta məktəb ədəbiyyat dərslərində Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığına aid nümunəyə VIII sinifdə yer verilmişdir. X sinifə qədər ədəbiyyat tədris materiallarında tərcümeyi-hal materiallarına yer verilmədiyindən dərslərdə ədibin həyatı haqqında məlumat yoxdur. Dərslərdə şairin yaradıcılığının tədrisinə Firudin bəy Köçərlinin M.P.Vaqif haqqında fikirləri ilə başlanılır. Bu fikirlər Firudin bəy Köçərlinin Qori müəllimlər seminariyasını bitirib, ilk müəllimliyə bağladığı illərdən etibarən 1920-ci ilə dək yazdığı və sağlığında nəşr etdirə bilmədiyi, ölmündən sonra şagirdləri tərəfindən çap etdirilən kitabda da öz əksini tapmışdır:

“Ana dilimizdə onun qədər sadə, aydın şeir yazan az olub. Müasirləri ona nəzərə yazmağa səy edəblərsə də, onun kimi gözəl, açıq kəlam söyləməkdə aciz qalıblar”. (2,231)

VIII sinif ədəbiyyat dərslərində M.P.Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur” qoşmasına II saat vaxt ayrılmışdır. Qoşma kurikulum təhsil sisteminə əsasən şagirdlərə bu cür mənimsədilir.

I dərslər

- Mövzu:** M.P.Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur” qoşmasının məzmunu üzərində iş.
Məqsəd: şeirin məzmununun öyrədilməsi, idea-bədii xüsusiyyətləri barədə ilkin təsəvvürün yaradılması;
Təbiətimiz haqqında biliklərin zənginləşdirilməsi
İş forması: cütlük şəkilində iş, kiçik qruplarla iş, bütöv siniflə birgə iş
Metod və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, beyin həmləsi, tədqiqat
Resuslar: Ədəbiyyat VIII sinif dərsləri (müəlliflər: S.Əliyev, B.Həsənov,

A.Mustafayeva, N.Verdiyeva, S.Məmmədova) B. 2018, səh.71-75 ;
iş vərəqləri;

lövhədə Kür qırağının rəsinin projektorla əksi

Motivasiya: Dərsin motivasiya mərhələsində müəllim sinifə suallar ünvanlayır:

Yada salın!

- Azərbaycan kəndinin keçmişini əks etdirən hansı əsərlərlə tanışsınız?

Şagirdlər bu günədək keçdikləri həmin mövzuların adlarını açıqlayırlar.

- Bu əsərlərdə diqqətinizi daha çox çəkən nə olub?

Təbiiyə həsr olunan əsərlərdə , şairlərimiz elə canlı mənzərələr yaradır ki, insan sanki əsəri oxuduğu müddətdə həmin əraziyə qiyabi səyahət edir.

Müəllimin qısa izahı : Uşaqlar, bugünkü dərslərdə Azərbaycanın gözəl təbiətinə həsr olunmuş həmin mövzulardandır-ilə motivasiya mərhələsi başa çatır.

Tədqiqat sualı

Tədqiqat sualı müəllim tərəfindən lövhədə qeyd edilir.

Şeir hansı janrda yazılıb? Oxuduğunuz digər şeirlərdən fərqli cəhətləri. Əvvəl öyrəndiyiniz şeirlərdən fərqli olaraq şeirin dili sizcə daha asan idi, yoxsa nisbətən çətin?

Tədqiqatın aparılması

Oxuda aydınlaşdırılmalı məsələlər

- Əsərdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin, sorğu kitablarının köməyi ilə aydınlaşdırın.

- Əsərdəki bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyən edin.

Şagirdlər əvvəlcədən adlandırılmış qruplara bölünür. Hər qrupa iş vərəqləri paylanılır. İş vərəqləri yeni dərslərdə nələri tədris etməli olduğunu əvvəlcədən bilən müəllim tərəfindən hazırlanır. İş vərəqləri bir növ açıq sual biletlərini xatırladır. Şagirdlərə iş vərəqləri üzərində heç bir qeyd etməməli olduqları və cavabları digər ağ vərəqlərə yazmaları tapşırılır. (1, 171 səh)

Ay qrupu

Bəndləri diqqətlə oxuyun.

Kür qırağının əcəb seyrangahı var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!
Ucu tər cığalı siyah tellərin
Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur!

Qış günü qışlağı qırqbasanın,
Gözüdür Aranın, cümlə-cahanın,
Belə gözəl yerin gözəl məkanın
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur!

Tapşırıq

- 1) İlk bənddəki epitetləri seçin.
- 2) İkinci bənddəki bədi ifadə vasitələrini təyin edin.
- 3) Bəndləri nəsr şəkilində danışın.

Yer qrupu

Bəndləri diqqətlə oxuyun

Elə gözəl var bunlar içində

Ələ keçməz hərgiz Çinü Maçında
Söyləgən, oyağan, dürüst biçimdə
Bəzəyi, libası, hayıf ki, yoxdur.

Ucu əşrəfil, bulut kimi saç,
Dal gərdəndə hər hörüyü bir qulac,
Kəlağayı əlvan, qəsabə qıyğac,
Altından cunası, hayıf ki, yoxdur!

Tapşırıq

- 1) Birinci bənddəki təsvir vasitələri hansılardır?
- 2) İkinci bənddəki aarxaizmlər hansılardır?
- 3) Bəndləri nəsr şəkilində danışın.

Günəş qrupu

Bəndləri diqqətlə oxuyun.

Zər haşiyə al nimtənə üstündə,
Xallar üz yanında, çənə üstündə,
Buxğın altında, sinə üstündə,
Zülfün burulması, hayıf ki, yoxdur!

Ayna tutub hərdən camal görməsi,
Zülfə zənaxdana sığal verməsi,
Səhər ala gözün siyah sürməsi,
Əlinin hənası, hayıf ki, yoxdur!

Tapşırıq

- 1) İkinci bənddəki təsvir vasitələri hansılardır?
- 2) Bəndlərdə mənasını bilmədiyiniz sözləri təyin edin.
- 3) Bəndləri nəsr şəkilində danışın.

Müəllim iş vərəqlərini payladıqdan sonra şagirdlər tədqiqata başlamazdan əvvəl “Ay” qrupundan başlayaraq hər qrupa qoşmanın ifadəli oxunmasını tapşırır. Hər qrupdan bir nəfər qalxaraq qoşmanı ifadəli şəkildə oxuyur. Beləliklə, müəllimin nəzarəti ilə şagirdlərin qoşma ilə ilk tanışlığı baş verir. Şagirdlər tədqiqatla məşğul olarkən müəllim qoşmanın son bəndini lövhədə yazır. (3,102)

Vaqif haqqdan dilər lütfü kərəmlər,
Belə yerdə qalan, vallah vərəmlər.
Yenə yada düşdü bizim sənəmlər,
Getməyin binası, hayıf ki, yoxdur!

İnformasiya mübadiləsi.

Qruplar cavab kağızlarını təhvil verirlər. Bütün qruplar bir-birinin işi barəsində təsəvvür qazanır.

İnformasiya müzakirəsi və formalaşdırılması

Qruplar öz cavablarını izah etməyə tələsir bu mərhələdə sinifdə sakitliyi şagirdlərin həyacanla izahı daha tez vermək üçün göstərdikləri cəhdlər pozur. Müəllim belə məqamlarda pedoqoji fəndləri ilə şagirdləri ələ almağı bacarmalı, bir-birini dinləməyə şərait yaratmalıdır. Bu mərhələdə eyni zamanda cavablarını informasiya mübadiləsində açıqlayan qruplar bir-birilərinin nəticələri ilə razılaşıb-razılaşmamaqları soruşulur. Beləliklə mənimsəmə hərənin öz tapşırığına görə yox, bütöv materialı əhatə edəcək şəkildə təşkil edilir.

Müəllim şagirdlərə bir neçə sual verir:

- Uşaqlar, sizcə “Hayıf ki, yoxdur...” qoşması hansı mövzuda yazılmışdır?
- Şair bu şeirdə nə demək istəmişdir?
- Şeirdə yeni nələr öyrəndiniz?

Bundan sonra müəllim lövhəyə yazdığı bəndi izah edir.

Uşaqlar sonuncu bəndə diqqət edək. Qoşmanın sonuncu bəndində müəllifin təxəllüsü yazılır. Buna möhür bənd deyilir. Bir növ şeirin kimə aidliyini də müəyyən etməyə kömək edən vasitədir.

Nəticənin çıxarılması və ümumiləşdirmənin aparılması

Bu mərhələdə müəllim informasiya müzakirəsi mərhələsində verdiyi suallara aldığı cavablarla yekunlaşdırır.

Şeir M.P.Vaqifin İbrahim xanla Kür qırağına səyahəti zamanı xanın gəlişindən narahat olan əhalinin xahişi ilə , xanın ordan tez getməsinə kömək etmək üçün yazılmış ictimai-siası mövzulu qoşmadır. Şair eyni zamanda eybləri, çatışmazlıqları göstərməyə çalışmışdır.

Qiymətləndirmə

Şagirdlərin tədqiqat boyu bir-birilərini dinləmək mədəniyyəti, suallara verilən düzgün cavablara, qrupun birgə fəaliyyətinə uyğun olaraq müəllim meyar cədvəlinə əsasən şagirdləri qiymətləndirir.

Yaradıcı tətbiqetmə

Şeirdə təsvir olunan məkanın təbiəti və məntəqələri “bu gün” mövzusu üzrə məlumat toplayıb təqdimata hazırlaşın.

II dərs

Mövzuya həsr edilən növbəti dərs müəllimin izahı ilə başlayır. Ötən dərsdə M.P.Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur” qoşması ilə tanış oldunuz bəs şeirin forma xüsusiyyətləri hansılardır?

O heca vəznində olub qoşma janrında yazılmışdır. Daha çox üç, beş, yeddi bənddən ibarət olan qoşmanın misraları on bir hecalıdır. Misranın daxili bölgüsü 6-5, yaxud 4-4-3 şəkilindədir. Birinci bəndin birinci-üçüncü misraları sərbəst, ikinci-dördüncü misraları həmqafiyə olur. qalan bəndlərin ilk üç misrası öz aralarında qafiyələnir, dördüncü misra isə birinci bəndin sonuncu misrası ilə qafiyələnir. Bütün bunlar əsərin ideya-məzmununu, forma xüsusiyyətlərini daha dərinədən başa düşməyimizə və ətraflı izah etməyimizə imkan yaradacaq. Birinci dərsə nisbətən ikinci dərs daha çox müəllimin şərhı və sual-cavablar şəkilində keçirilir. Bütün sinifin iştirakı ilə müəllim suallar verir:

1) Şeir yazıldığı dövr haqqında sizdə hansı təsəvvür yaratdı? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

2) Şair Azərbaycanın təbiətini- Kür qırağının gözəlliyini bu yerin məkanlarını təbii və inandırıcı əks etdirə bilmişdirmi?

- 3) “Şeirdə vətəni, xalqını dərin məhəbbətlə sevən həssas sənətkarın narahatlıq duyğularının səsidə eşidilir”- fikrini doğru saymaq olarmı? Nə üçün?
- 4) Şeirdəki başlıca fikir-idea sizcə, nədir?

Yaradıcı tətbiqetmə

Əsərin lirik növə olduğunu və qoşma janrında yazıldığını əsaslandırın.

Başına döndüyüm ay qəşəng Pəri,

Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni.

Ağ nazik əlinlə dər, dəstə bağla

Tər buxaq altından düz bənövşəni.

Nəticə etibarı ilə qoşmanın orta məktəblərdə tədrisi lirik növün digər janrlarına nisbətən daha asan mənimsənilir və tədrisində heç bir maneəyə rast gəlinmir.

Ədəbiyyat

- 1) A.Bəkirova, Ş.Mikayılov “Ümumitəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində ədəbiyyatın tədrisi metodikası” Bakı 2008
- 2) C.Əhmədov “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” Bakı 1991
- 3) Ə.Qarabağlı “Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası” Bakı 1986

N.Mamədova

“Hayif ki, yoxdur” by M.B. Vagif in secondary schools

Summary

The research object of the article is teaching the goshma “Hayif ki, yoxdur” by M.B. Vagif in secondary schools. In the article, the history of teaching M.P.Vagif is also mentioned. Teaching the goshma mentioned in the article, is based on curriculum. Usage of textbooks in secondary schools makes an opportunity look through how to teach the goshma in modern educational system. Making motivation by means of questions, it will be directed towards the research problem. Teacher’s participating as a guide makes students researchers.

To announce the results of groups, listening all students’ opinions make an opportunity to save the equitable education principle. The acquisition of the context dedicated to the goshma was achieved in the first lesson, assimilating of the theoretical notion “goshma” is in the second lesson. The first lesson is made on the teacher’s role as a guide, and the second is focused on the students’ activity as researchers. In the second lesson, using teacher’s interpretation method, the problems which is not obvious for students are explained.

Thus the teacher finished the acquisition luckily according to the demands of the active lesson.

Key words: lyrical, syllable, qoshma, active training, school, teaching.

Н.Мамадова

Объект исследования статьи преподавание гошмы «Хайыф ки , йохдур»

Резюме

М.П.Вагифа в средних общеобразовательных школах . Также в статье упоминается история преподавания М.П. Вагифа в средних школах . Преподавание гошмы о которой упоминается в статье основано на учебной программе «курикулум». Использование школьных учебников данной учебной программы дает возможность увидеть как преподается гошма в учебном процессе . Вопросы были придуманы и поставлены так чтобы направлять исследования и мотивировать к нему . Роль учителя как гида превратила учеников в независимых исследователей . Объявления результаты исследования групп , прислушиваясь к мнениям всех учеников способствует ожиданию принципа получения равного образования .

Первый урок посвящённый гошме проходит в общих чертах и выясняется содержимое , а на втором уроке уже проходит более подробное его освоение . Также на втором уроке учитель уже более подробнее объясняет тему и отвечает на вопросы которые могли возникнуть у учеников . Таким образом учитель успешно завершает урок в соответствии с требованиями активного урока .

Ключевые слова: лирическая форма, слоч, ода активное обучение, преподавание.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mirhüseyn Abbas tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SEVİNC MURADZADƏ

Lənkəran Dövlət Universiteti

Lənkəran Həzi Aslanov 50

Email ünvanı: sendi1302@gmail.com

“DƏBİSTAN”, “RƏHBƏR”, “MƏKTƏB” JURNALLARININ NƏSRİNDƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

“Dəbistan”, “Məktəb” və “Rəhbər” jurnalları XX əsrin əvvəllərində çap olunan ilk Azərbaycan uşaq mətbuat orqanları idi. Bu mətbuat orqanları gənc nəslin yetişməsində, tərbiyə olunmasında mühüm rol oynayırdılar. Jurnalların səhifələrində dərc olunan yazıların böyük əksəriyyəti təlim-tərbiyə məsələlərinə həsr olunurdu. Bu jurnalların əməkdaşlarının böyük əksəriyyəti dövrünün tanınmış yazıçı və müəllimləri idi. Təbii ki, onlar əsərlərində daha çox elm, məktəb və maarif məsələlərindən yazmağa üstünlük verirdilər. Bu cəhət həmin jurnallarda çap olunan poetik əsərlərdə olduğu kimi, nəsr nümunələrində də özünü göstərirdi. Bildiyimiz kimi uşaq ədəbiyyatı uşaqların yaş səviyyələrinə uyğun şəkildə yazılır. Uşaq mətbu orqanlarında dərc edilən ədəbi nümunələrdə də bu məsələyə diqqət olunmuşdur. “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” mətbu orqanlarının proqramında yer alan əxlaqi – didaktik hekayələr, dünya ədəbiyyatından tərcümələr, elmi-kütləvi məqalələr məktəblilərin hadisələrə yanaşma aspektini genişləndirmiş və onları düzgün dəyərləndirməyi tendensiya halına gətirmişdir. Göründüyü kimi, bunlar yetişməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik məsələlər idi.

Nəsr əsərlərində bir qayda olaraq tərbiyə və əxlaq məsələləri təbliğ olunurdu. Bir sıra tarixi hadisələrin məzmunun nəsr əsərləri vasitəsi ilə oxucuları çatdırılması onları tarixlə tanış etməklə yanaşı, tarixdən ibrət götürməyə də səsləyirdi. Dünya ədəbiyyatından olan nümunələrin tərcüməsi tərbiyəvi mövzuda olan məsələlərə daha geniş rəqəsdən yanaşmanı təmin edirdi. Nəsr əsərlərində təbliğ olunan məsələlərdən biri də milli kimlik və milli dil məsələsi idi ki, məqalədə bunlar geniş şəkildə əksini tapmışdır. Bu kimi mövzular istər uşaqlarımızın, istərsə də onların valideynlərinin tərbiyəsinin formalaşmasında mühüm yer tuturdu.

Açar sözlər: jurnallar, məktəb, nəsr əsərləri, tərbiyə məsələləri, mənəvi dəyərlər

Bəşər övladının özünü təkmilləşdirmək, inkişaf etdirmək və yeni sivilizasiyalar qurmaq uğrunda olan mədəni-mənəvi mübarizəsi bəşəri ideyalara hörmət, humanizm, vətənpərvərlik, dostluq və s. kimi mühüm mənəvi-estetik keyfiyyətləri əsas götürmüşdür.

Azərbaycan xalqının inkişafında da bu kimi dəyərlər daim ön planda olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində maarifpərvər ziyalıların təşəbbüsü ilə xalq kütləsinin maariflənməsi və gənc nəslin inkişafına görə açılmaqda olan məktəblər üçün dərc olunan dərs kitablarından, təhsil-tərbiyə məsələlərini ön planda tutan qəzet və jurnallardan istifadə edirdilər.

Bu dövrün qəzet və jurnallarının əsas qayəsi gəncliyin yeni dövrə uyğun tərbiyə olunması, xalqımızın maariflənməsi və dünya xalqlarından geri qalmaması idi.

XX əsrin əvvəllərində ilk uşaq mətbu-orqanı olan “Dəbistan” jurnalı 1906-cı ildə fəaliyyətə başladı. Bu jurnalın əsas ideyası Azərbaycanda ana dilində uşaqlara məxsus dövrü mətbuatın yaradılması idi.

“Dəbistan” jurnalının zəngin və rəngarəng proqramı var idi. Orada uşaqların və gənclərin əqli və mənəvi inkişafına kömək edən müxtəlif səciyyəli bədii və elmi əsərlərin nəşri nəzərdə tutulmuşdu ki, bunların arasında orijinal hekayə və şeirlər, tərcümələr, elmi kütləvi və əyləncəli materiallar da var idi.

Jurnalın 1906-cı ildə dərc olunmuş ilk sayında “Validəynə məxsus vərəqə” hissəsində jurnalın fəaliyyət proqramı elan elan olunmuş, bundan əlavə ata-analara uşaqların ev və məktəb tərbiyəsi, təlimi üçün görə biləcəkləri əhəmiyyətli məsələlər göstərilmişdir.

“Dəbistan” jurnalında fəaliyyət göstərən sənətkarlar poetik əsərləri ilə yanaşı, dərgidə nəsr əsərlərini də dərc etdirirdilər. “Dövlətmənd bir ovçu ilə bir çobançığın mülkəməsi”, “İlan”, “Hekayə”, “Fəhlə”, “Bir çiftünün sərgüzəşti, yaxud bir itin sədaqəti”, “Öksüz Güllü”, “Qüreyş tərələri” kimi tərcümə və hekayələr, “Tacmahal, yaxud Mümtaz Mahal”, “Saat”, “Əkbər Şah”, “Qitə”, “Dil millətin həyatına vəbasətdir” və s. kimi publisist və elmi-kütləvi materiallar bunlara misal ola bilər.

“Dəbistan”da işıq üzü görən hekayələrdə zəhmətkeşlərin haqqının tapdanması, insan övladının nankorluğu, xurafat və digər ictimai problemlə məsələlər pislənir, dostluq- yoldaşlıq, sədaqət, vətənpərvərlik və təhsil məsələləri qabardılaraq təriflənirdi. Göründüyü kimi, bunlar yetişməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik məsələlər idi.

Əliağa Həsənzadənin “Dəbistan”ın I və II sayında “Elmi-publisist materiallar” bölümündə “Əl-elmü fi-s-sıcarı kən-nəqşi fi-l-həcəri” ayəsinə verdiyi şərhə diqqət edək. Müəllif ayəni belə şərh edir: “Uşaqılıqda kəsb olunmuş elm daşa nəqş olunmuş kimidir”,- demişlər. Və həqiqətdə də böylədir. Hər kəs bu qədim hükəmanın dedikləri həqiqəti özündə və öz vücudunda təcrübə edə bilər.

Əlli və altmış yaşında kişinin beş-altı yaşında tıfl olan vaxtında ittifaq düşən vəqilər, əhvalatlar heç yadından çıxmaz.” (1.,s.43).

Göründüyü kimi, ayə və onun şərh uşaqların oxuma və öyrənmə istəyini artırmaq, onları elmə və biliyə həvəsləndirmək mahiyyəti daşıyır.

“Saat” adlı məlumat xarakterli materialda, “Tacmahal, yaxud Mümtaz Mahal”, “Əkbər Şah” yazılarında da uşaqların dünyagörüşünün genişlənməsi, onların yenilik axtarışında olan gənclər kimi tərbiyə edilməsi təbliğ olunur, tarixi faktların dili ilə əsaslandırılırdı.

“Dəbistan” jurnalının 1908-ci ildə çap olunmuş 9-cu sayında “Dil millətin həyatına vəbasətdir” adlı məqalədə ana dilinin xalqın həyatında olan danılmaz yeri, onun inkişafında olan əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Bu yazıda ərəb və fars mədəniyyətinin və dilinin ana dilimizə olan xarici təsirləri qeyd olunur və bunun davam etməməsi üçün çarə axtarılır:

“Dili islah və tövsi etmək üçün ən birinci vasitə mətbuat və ədəbiyyatdır. Bir tərəfdən ərəbi-qələm, digər tərəfdən mətbuat öz əfkar və əxbarını sadəcə bir dil ilə yazıb intişar etsələr, əlbəttə, bunları oxuyan, bunlar ilə tərbiyə tapan millət də sadə dil ilə danışar və oxuduğunu lazımınca fəhm və zəbt edir. Böylə dil vasitəsi ilə millətə hər günə elmi və fənni məlumat verib onları tərbiyə etmək və tərəqqi etdirmək olur. Millətin tərəqqisində böyük bir çərx işləmək üçün ədəbiyyat və mətbuat, milli dil birinci şərtidir.” (1.,s.51)

Burada qeyd olunanlardan belə qənaətə gələ bilərik ki, ana dilində səlis danışmaq, oxuduğunu düzgün qavramaq üçün dildən düzgün istifadə etməyi məsləhət və vacib bilirlər. Dilin

sadəliyi üçün ən birinci vasitə ədəbiyyatdır. Bu cür sadə dillə millətə elmi məlumatları və bilikləri ötürmək daha asan başa gələcək və daha tez bəhrəsini verəcək.

“Dəbistan” jurnalının nəşr olunduğu zamanlarda növbəti jurnal - “Rəhbər” jurnalı işıq üzü gördü. “Rəhbər” jurnalı 1906-cı ilin sentyabrında Bakı şəhərində görkəmli maarif xadimi və alim-metodist Mahmud bəy Mahmudbəyovun redaktorluğu və nəşirliyi ilə dərc olunmağa başladı.

“Rəhbər” özündən əvvəl çıxan “Dəbistan” və özündən sonra nəşr olunan “Məktəb”dən fərqli olaraq bütövlükdə uşaqlar üçün nəzərdə tutulmamışdı. Lakin onun məramnaməsində qeyd olunurdu ki, “məqsədimiz məktəblərimizin müntəzəmliyinə, millətimizin məişət meydanında, elm və mərifət yolunda irəli getməsinə, milli ədəbiyyatdan xəbərdar olmasına əlimizdən gələn qədər rəhbərlik etməkdir” (2.,s.91).

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, o əsasən pedaqoji təmayüllü olmuş, təlim-tərbiyə məsələlərinə rəhbərlik məqsədi daşımışdır.

“Rəhbər”in materiallarını Firudin bəy Köçərli, Sultan Məcid Qənizadə, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Süleyman bəy Əbdülrəhmanbəyov yazırdı.

“Rəhbər” mühüm ədəbi, elmi problemləri müzakirəyə çıxarır, orijinal bədii, publisist əsərlər və tərcümələr dərc edirdi. F.Köçərlinin “Ədəbiyyatımıza dair (“Seyid Əbülqasım Nəbati”, “Molla Vəli Vidadi”, “Molla Pənah Vaqifin və Qasım bəy Zakirin durnalara xitabən yazdıqları mürəbatı”)), S.M.Qənizadənin “Körpə uşaqlar tərbiyəsi”, M.Mahmudbəyovun “Məktəb işlərimiz”, “Bolqarıstan müəllimləri və məktəbləri”, S.K.-nin “Daşnaqsütün firqəsi”, Süleyman bəy Əbdülrəhmanbəyovun “Konstitusiyonalizm və ya məşrutəyi-naqisə, parlamentarizm” və s. elmi-kütləvi və publisist məqalələri, M.Mahmudbəyovun “Kərimabad şəhərinin rəisi”, C.Hacibəyovun “Nə üçün Kərim qaçaq oldu?” hekayələri, A.Səhhətin “Xəlifə və Qazi” tərcüməsi və s. mühüm tərbiyəvi və elmi məsələləri işıqlandırır.

“Kərimabad şəhərinin rəisi” hekayəsində qabardılan məsələ o dövrün cəmiyyətinin qadınlara olan yanaşmasını özündə əks etdirir. Məsumə qarının və on yeddi yaşlı qızının ianə almaq üçün şəhər rəisinin qapısında digər qadınlarla bir yerdə növbə gözləməsi, şəhər rəisi Murad ağanın Məsumə qarının qızına elçi düşməsi və yoxsulluq içində olan qadının qızını “satmağı” ilə var-dövlətə qovuşma xəyalı və el qınağı hekayənin əsas məzmununu təşkil edir. Hekayənin sonunda yazıçı oxucuya ümid yeri qoyur: “Sübh açıldı. Məsumə hələ də bir şey qət eləməmişdi. “Allah kərimdir”, - deyib, qızını götürüb gəldi rəisin qapısına. Hər halda fikrində tutmuşdu ki, qızından rızasız bir iş tutmasın.” (1.,s.67)

Bu kimi hekayələr istər uşaqlarımızın, istərsə də onların valideynlərinin tərbiyəsinin formalaşmasında mühüm yer tuturdu.

“Dəbistan” jurnalının bağlanmasıdan sonra üç il səkkiz ay ərzində Azərbaycanda ana dilində yalnız uşaqlara məxsus jurnal nəşr olunmadı. 1911-ci il noyabr ayının 29-da “Məktəb” jurnalının birinci nömrəsi nəşr edildi.

Birinci nömrəsində “İdarədən” başlığı altında verilən yazıda nəşir-redaktorlar məqsədlərindən və qarşılarında qoyduqları vəzifələr barədə yazırdılar:

“Bizim bu “Məktəb”i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir. “Məktəb”i oxuyacaq şagirdlərin biliyi geniş bir dairə alarsa, o vaxtda biz də məqsədimizə yetişmiş oluruq. Buna görə uşaqları məktəbə həvəsləndirdikləri kimi, “Məktəb”i oxumağa da həvəsləndirmək ata və müəllimlərin vəzifəsidir.

Uşaqların əxlaqına, biliyinə kömək edən, onların əhval və həyatından bəhs edən, irəliləmələrinə səbəb olan hər cür mənfəətli yazılara “Məktəb”in səhifələri açıqdır” (1.,s.73).

“Məktəb”in proqramı da digər jurnallar kimi geniş və rəngarəng idi. Orada uşaqların inkişafına, müxtəlif elm sahələrinə dair bilikləri mənimsəmələrinə kömək edən dolğun yazılar, zəngin məlumatlar verilirdi. Onun hər nömrəsində didaktik, satirik şeirlər, mövzusu müxtəlif həyat sahələrindən alınmış hekayələr, xarici dillərdən edilən tərcümələr yer alırdı.

“Məktəb” uşaqların milli ruhda, xalq psixologiyasında, el adət-ənənələrinə uyğun tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Jurnalda dərc olunmuş hekayə və elmi yazılarda uşaqların vətənpərvər ruhda tərbiyə olunmaları, elmə, təhsilə həvəsli böyümələri, ana dili və ədəbiyyatımıza hörmət etmələri əsas məqsəd idi.

“Sərsəm kişi, yaxud bir ovuc, yarım ovuc”, “Rzanın qutusu”, “Qorxaq göz böyük olar”, “Zülmün cəzası”, “Can verən şir”, “Hər kəs mərhəmətli olmalıdır”, “Rəhmədil İlyas”, “Vətən hamıya əzizdir.”, “Üç molla”, “Oduçu Səməd”, “Düşmən” kimi hekayələr məktəbliləri mərhəmətli, humanist, vətənpərvər, insanlığa məhəbbət aspektində tərbiyə edirdi.

“İbtidai və Rüşdiyyə məktəb dərslikləri”, “Məktəblərdə türk dili”, “Ədəbiyyatımız” başlıqlı yazılarda jurnal azərbaycanlıların təhsil tarixi, ədəbiyyatı və ana dili ilə bağlı məlumatlar verirdi.

“Məktəblərdə türk dili” məqaləsində yazılırdı: “Biz daim çalışmalıyıq ki, əfkari-ümumiyyə oyansın. Əhali, millət yeni və məqbul təriqlərdən, məsləklərdən qaçılmasınlar, çəkinməsinlər. Elm və maarifə doğru yerisinlər. Zaman və əsrə müvafiq hala girməyə təlaş etsinlər. Nifaq və təəssübü özlərinə yaxın qoymasınlar, rəva görməsinlər”.

Bu məqalədə qeyd olunmuş fikirlərdə belə qənaətə gəlmək olar ki, tədris proqramı bir dil üzrə aparılmadığından və fərqli məktəblərdə müxtəlif dərsliklərdən istifadə olunduğundan tədris prosesi dolaşmış hal almışdır. Buna görə də türk dilinin tədrisi məktəblərdə vacibdir.

“Məktəb” jurnalının “Ədəbiyyatımız” başlıqlı yazısında qeyd olunmuşdu ki, bütün xalqların öz ana dilində ədəbiyyatları mövcuddur. Hansı xalq elmdə və təhsildə üstündür, onların ədəbiyyatı da mükəmməldir. Yazıda bildirilir ki, özümüzün mükəmməl ədiblərimiz olduğu halda, biz İran həcvlərini şagirdlərə tədris edirik ki, bu da şagirdlərimizə xeyirdən çox ziyan gətirir. Sərt şəkildə bu hal tənqid olunur:

“Bizim əllərimizdə olan kitablar İranın həcviyyat və şagirdlərə əl verməyən kitablardır. Raci, “Fərhad-Şirin”, “Nuşafərin” və sairələri. Bu kitabların İslam balalarına zərərdən savay nəfləri yoxdur. Məgər biz Azərbaycan türklərinin heç bir milli şairlərimiz və nəşirlərimiz yoxdur ki, onlar təzə üsul ilə öz məcmuələrini İslam çocuqlarına töhfə göndərərlər? Və var, yox olan şairlərimizdən hətta Füzuli kimi ədib və ustad şairlərimizdən əsla xəbərimiz yoxdur. Və aya, bizim də qeyri-millətlərinki kimi ədib və mahir ustadlarımız vardır ya yox? Heç kəs bundan baxəbər deyildir. Biz yazıq millət balalarına lazımdır kitab! Təlim kitabları, nəinki həcviyyat! Ar olsun biz millətə ki, rus missionerləri bizdən ötrü kitablar cəm edirdilər. Çernyayevskilər və Smirnovlar! Ar olsun! (1.,s.122)

Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş xalq formalaşdırmaq üçün onun gələcəyi olan nəsli düzgün yetişdirmək vacibdir. Təmali düzgün qoyulmuş bir cəmiyyətin inkişafı danılmazdır. Bu mətbu orqanların da əsas məqsədi Azərbaycan xalqının digər elmdə və təhsildə üst pillələrdə olan xalqlardan geri qalmasını təbliğ etmək idi. Buna görə də müəllimlər və valideynlər əhəmiyyətli dərəcədə ciddi bir vəzifəni yerinə yetirməyə cəhd etməli idilər.

İrəvan seminariyasının ikinci sinif şagirdi Əkbər Əkbərov “İrşad” qəzetinin 1906, 14 avqust, 191-ci sayında “Müəllimlər ictimaiyyətinə dair” başlıqlı yazıda bu barədə geniş və izahlı məlumat verirdi:

“Bakıda 15 avqustda vəqə olan müəllimlər ictimainə dair hər kəsi öz fikir və təsəvvüratını izhar etməkdə hürr və azad bildiyimdən mən dəxi bu xüsusi sətirləri yazmağa cürət edirəm.

Talibi-gövhər olan qəvvas canından keçər,
Könlü lölə istəyən qəlbin edə dərya gərək.

Seyid Əzim Şirvani.

Tərbiyəyi-ətfalın nə dərəcədə olan əhəmiyyəti cümləyə günəş kimi məlum və aşikardır. Onun üçün millət balalarının tərbiyəyi-əfkar və təhzibi-əxlaq etmələri məqsədilə cümlə millətlərin ərbbə-həmiyyət və mərifət tərəfindən indiyə qədər neçə-neçə kitablar, ətfala dair jurnallar nəşr etməkdədirlər. Çünki avropalılar bunu yaxşı bilirlər ki, ətfalın hüsni-tərbiyələrinə xidmət edəcək risalələr nə qədər çox olsa, o qədər uşaqlar onlardan nəfərdar olurlar. Amma biz, Azərbaycan türklərində bu tövr yazılmış kütubi-əxlaqiyyə, fənniyə və həkmiyələrin bulunmaması bizləri qeyrilərdən nə qədər geridə qoyur. Cümləyə məlumdur, əcnəbilərin uşaqları boş vaxtlarını bu tövr kitabları oxumağa sərf edib, onlardan layiqincə nəfərdar olurlar. Bu kitablar əvvəlcə gülmalı və mahiranə düzülmüş nağıl və hekayələrdən olub, getdikcə ədəbi və fənni və qeyrilərinə çatırlar. Bunların (kitabların) müsəvvər olması uşaqları artıq dərəcədə kitaba mail edər. Və gah vaxt ilə həvəsə gətirər ki, uşaqların yemək, içmək, oynamaq yadlarından çıxır. Bizlərin uşaqları isə boş vaxtlarını heç bir nəfi olmayan işlərdə keçirirlər. Bizim millət qeydinə qalanlarımız həmiyyət və qeyrət edib, böylə kitablar meydana gətirsələr, ola bilər ki, bizlər də qeyrilər kimi vaxtımızı bu günə kitabların oxumasına sərf edək. Bu cür kitabların meydana gəlməsinə səbəb iki adam ola bilər. Əvvəlcə, sahibi-kamal və mərifətli mühərrirlərimiz, katiblərimiz, ikinci həmiyyətli dövlətlərimiz.”

XX əsrin Azərbaycan cəmiyyətində təhsil problemləri qabarıq şəkildə özünü biruzə edirdi. Biz bu nümunələri o vaxtın mətbu-orqanlarından görürük. Bu dövrdə azərbaycanlıların mütaliəsində olan ərəb-fars məktəb kitabları və uşaq ədəbiyyatı nümunələri həm cəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə istənilən səviyyədə deyildi. Onların məzmunu məktəblilərin anlaq səviyyəsinə uyğun deyildi. Məktəb və mədrəsələrdə “Quran”dan, Sədinin “Bustan” və “Gülüstan”ından, Hafizin “Divan”ından, “Qəhrəmanmə”, “Nanü-halva”, “Hüseyni-kürdi”, “Sərbaz”, “Duzdü qazi”, “Bəxtiarnamə”, “Camei-Abbas”, “Tarixi-Nadir”, “Tarixi-möcmə” və s. müxəlif tipli kitablardan tədrisə istifadə olunurdu.

Ərəblərin və farsların uşaqlara məxsus ədəbiyyatı çox kasad idi. Lakin buna baxmayaraq, hakim dövlətlər bunları ustalıqla azərbaycanlı uşaqların mənəvi həyatının müxtəlif sahələrinə şamil etmişdilər. Fars məktəb ədəbiyyatının ziyanı ancaq bununla məhdudlaşmırdı. Zaman dəyişilib inkişaf edirdi. Lakin xalqın mənəvi qida mənbələri tarixin müxtəlif mərhələlərində, müxtəlif ideoloji axınların təsiri altında yaradılan yarı dünyəvi, yarı dini, yarı mistik mündəricəli kitabların dairəsində məhdudlaşıb qalırdı. Onlar inkişaf edən dünyada cərəyan edən hadisələrə ərəb-fars müəlliflərin gözü ilə baxırdılar. Bu da öz növbəsində xalqın tərəqqisini ləngidir, kökündən qopub ayrı düşməsinə səbəb olurdu.

Bütün bunlar gənc nəslin təhsil alması və düzgün tərbiyə olunması üçün çalışan maarifçilərimizin önündə dayanan sədlər idi. O dövrün qəlibləmiş ictimai şüurunu yeniləmək o qədər də asan deyildi. Bu yolda mübarizə aparan mütəfəkkirlərimizin inadı və xalqın gələcəyinə olan ümidi intibahın təməllərini atmışdı. Yeni tipli məktəblərin açılması, vahid dil - ana dilinə olan yanaşmanın dəyişilməsi, dərslərin nəşr olunması, ana dilli mətbu orqanların yaradılması, uşaq ədəbiyyatının inkişafı cəmiyyətin işıqlı gələcəyini təşkil edəcək uşaqların, məktəblilərin təlim-

tərbiyəsinə güclü təsir etmiş, daim inkişafda olan dünya hadisələrindən xəbərdar olmalarına, yeni dünyaya inteqrasiya olunan cəmiyyət yaratmalarına vəsilə olmuşlardır.

Nəticə etibarlı ilə deyə bilərik ki, “Dəbistan”, “Məktəb” və “Rəhbər” jurnallarında nəşr olunan nəsr nümunələri uşaqların təlim-tərbiyəsinə öz bəhrəsini vermiş, onların əqli və mənəvi cəhətdən formalaşmasına müsbət təsirini göstərmişdir.

Ədəbiyyat :

1. “Azərbaycan Uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər)” II cild
Bakı-2002
2. Əjdər Ağayev “Pedaqoji fikrimiz, dünənimiz, bugünümüz” Bakı - 2000
3. Q.Namazov “Azərbaycan Uşaq ədəbiyyatı” Bakı-2007

S.Muradzadeh

The issues of upbringing in the publication of the magazines “Dabistan”, “Rahbar”, “Maktab”

Summary

The journals "Dabistan", "Rahbar", "Maktab" were the first Azerbaijani child press agencies published in the early 20th centuries. These press agencies were great importance in growing and educating of the young generation. The great majority of works printed on the pages of the journals were dedicated to instructive education issues. The great majority of those journal colleagues were famous writers and teachers of their time. Of course, they preferred more to write about science, school and education in their works. This feature reflected in prose patterns as well as in poetic works printed in those journals. As we know children's literature is written in accordance with the age of children. This issue was also emphasized in literary examples published in children's press agencies.

Moral and didactic stories, translations from world literature and scientific articles published in the program of “Dabistan”, “Rahbar” and “Maktab” press agencies have reinforced the aspect of school attendance and contributed to the correct assessment of them. As it turned out, they were important issues for the upbringing of the growing young generations. As a rule, upbringing and moral issues were disseminating in prose works. Presenting the contents of a series of historical events to readers through prose works familiarizes them with history and induces to take notes of it. Translation from examples of world literature provided a broader approach to education issues. One of the issues raised in prose works was the national identity and national language that was widely dealt with in the article. Such issues were important in forming the education of our children and their parents.

Key words: journals, school, prose works, upbringing issues, moral values

Вопросы воспитания в прозе журналов "Дабистан", "Рахбар", "Мактаб"

Резюме

Журналы “Дабистан” , “Мектеб” и “Рехбер” изданные в начале XX века были первой детской прессой Азербайджана. Эта пресса сыграла важную роль в воспитании подрастающего поколения. Большинство статей на страницах журнала были посвящены воспитанию и образованию. А так же большинство авторов этих статей были известные писатели и учителя того времени. Они в своих статьях предпочитали писать о проблемах науки , школ и образования. Этот аспект нашел отражение в прозаических высказываниях, а также в поэтических произведениях, опубликованных в этих журналах. Как нам известно, детская литература пишется по возрастной категории детей. Литературные примеры, опубликованные в агентствах детской прессы, также относятся к этим категориям. "Дабистан", "Рахбар" и "Мактаб" в программе этой прессы этические и дидактические рассказы, переводы из мировой литературы и научных статей расширили аспект подхода к событиям учеников и сделали их склонными к их правильной оценке. Как видите, это были важные вопросы для воспитания подрастающего поколения. В публикациях так же как правило рассказывалось о проблемах воспитания и нравственности .Публикация некоторых исторических событий не только давала людям возможность узнать больше о истории но и призывало брать с нее пример. Перевод с примеров мировой литературы обеспечил более широкий подход к вопросам образования. Еще один вопрос рассматриваемый в прозаических произведениях эта национальная идентичность и национальный язык что широко отражено в статье. Такие вопросы были важны в формировании воспитания детей и их родителей.

Ключевые слова: журналы, школа, прозаические произведения, проблемы воспитания, нравственные ценности

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor İslam Qəribli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

C.Q.BAYRONUN “ABIDOS GƏLİNİ” POEMASINDA ŞƏRQ KOLORITİNİN BƏDİİ ƏKSİ

Xülasə

Romantiklər daim ideal dünya axtarışında olmuşdular. Buna görə onlar digər ədəbiyyatlara üstünlük verirdilər. Qərb romantiklərini Şərq, Şərq romantiklərini Qərb daim özünə cəlb etmişdir.

İngilis romantizminin görkəmli nümayəndəsi Bayron öz ideal dünyasını Şərqdə tapmışdır. Onun Şərq dünyasına aid əsərləri “Şərq poemaları” adı altında toplanmışdır. Bayronun Şərq poemaları “Gavur”, “Abidos gəlini”, “Korsar”, “Lara” və “Korinfin mühasirəsi” kimi beş poemadan ibarətdir. Şair Şərq həyatına Qərbin nümayəndəsi kimi baxır. Şərq poemalarında ikinci yeri Abidos gəlini tutur. “Abidos gəlini” poemasında o Şərqin yaradıcı ədəbiyyatını və təbiətini göstərmişdir. Abidos gəlini qəhrəmanın və bütün digər xarakterlərin mənşəcə Türk olduğu yeganə poemadır. Bu hekayədə əsas xarakterlərin münaqişəsi rəhbərlik edir. O əsərin əsas qəhrəmanı Səlimlə öz prototipini yaratmışdır. Səlim kimi Bayronda bacısını dərin hisslərlə sevirdi. Abidos gəlini poemasında tək Səlimin nitqi üstünlük təşkil edir. Bayron bu əsərində türklərin döyüş sənətini, istifadə etdikləri alətləri və onların dini inanclarını göstərmişdir. O, həmçinin Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərini Şekspirin “Romeo və Cülyetta” əsəri ilə qarşılaşdırmışdır.

Açar sözlər: Şərq, Abidos gəlini, türk. ədəbiyyat. kolorit

Ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələr daim insanların həyatında silinməz izlər buraxır. Onlar bu dəyişikliyin nəticələrinin ya qurbanları, ya da qalibləri olurlar. XIX əsrdə İngiltərədə müxtəlif dəyişikliklər baş verdi. Avropanın digər ölkələrindən fərqli olaraq burada kapitalizm daha sürətli inkişaf edirdi. Sənaye sahələrinin inkişafı kasıb təbəqə üçün ümid yeri olmuşdur. Lakin onlar istədikləri nəticəni ala bilmədilər. Yeni iş yerlərinə bəslədikləri ümid puç olmağa başladı. Fabrik və zavodların inkişafı xırda istehsal sahiblərini də müflis edib, böyük istehsal sahiblərindən asılı hala salırdı. Bütün bu proses ölkə iqtisadiyyatının inkişafına nə qədər faydalı olsa da kasıb əhali üçün bir o qədər dəhşətli idi.

Ölkədə olan bütün bu dəyişikliklər təbii olaraq ədəbiyyata da təsirsiz ötüşmür. Xalqın bu vəziyyətini gören ziyallılar buna biganə yanaşa bilməzdi. Onlar həyatda tapa bilmədikləri ideal dünyalarını əsərlərində əks etdirməyə çalışdılar. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Avropaya neçə-neçə dahi sənətkarlar verəcək romantizm ədəbi cərəyanı yarandı. Öz arzu və istəklərinin real olmadığını gören sənətkarlar onları qələmləriylə yaratmağa çalışmış, həyatı olduğu kimi deyil görmək istədikləri şəkildə bədii əsərlərinə yansıtmışlar. Romantik əsərlər yazıcının xəyal dünyasının məhsulu olsalar da, realıqdan qidalanmışlar. Romantiklər daim dəyişmək istədikləri reallığı bəşəri nicat, intibah, təkamül ideyalarından qidalanaraq əsərlərində yaradır, öz xoşbəxtlər aləmini əsərlərində göstərirdilər. Lakin bu o demək deyildir ki, onlar daim xəyala əsaslanırlar. Onlar sadəcə reallığı olduğu kimi yox, arzuladıqları, görmək istədikləri kimi təsvir edirdilər. A.M.Qorkinin dediyi kimi “Böyük sənətkarlarda realizm və romantizm hər zaman birləşmiş olur”[3,383]

XIX əsrin əvvəllərində İngiltərədə məzmun və mahiyyətə üsyankar romantizm hakim idi. İngilis romantizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Corc Qordon Bayron daim öz üslubu ilə seçilən şairlərdən idi. Onun bu fərqliliyini Lermantov öz şeirlərindən birində belə ifadə etmişdir:

Mən Bayron deyiləm, özgə bir kəsəm,

Hələlik kül altda bəlirsiz közəm [4,4]

Bayronun Qərb ədəbi mühitində seçilməyinin əsas səbəblərindən birincisi onun Şərq ölkələrinin bir çoxuna səyahət edərək yazdığı poemalar olmuşdur. Sonralar bu əsərlərdən bəziləri “Şərq poemaları” adı altında toplanmışdır. Digər romantiklər kimi Bayron da ideal dünyasını Şərqdə tapmışdır. Öz ölkəsindəki haqsızlıqlara göz yuma bilməyən şair Hansona ünvanladığı məktublarından birində yazırdı: “Mənə lənətə gəlmiş bu ölkədən çıxıb getməyə icazə verin və mən sizə söz verirəm ki, müsəlmanlığı qəbul edir, lakin geri qayıtmaram”[1,47]. Şərq ölkələrinə səyahəti zamanı qədim yunan əfsanəsindən təsirlənən Bayron 1810-cu ildə Sestosdan Abidosə üzür, bundan da ilhamlanaraq o Şərq poemalarına daxil edilmiş, ikinci poeması “Abidos gəlini”ni 1813-cü ildə qələmə almışdır.

Abidos gəlini poemasının yazılmasının səbəblərini Bayronun dili ilə desək, o, dörd günə, reallıqdan qoparılarq. məşğuliyyət naminə yazılmış iş idi. (“in four nights...for the sake of employment, to wring my thoughts from reality, and take refuge in “imaginings,” however horrible”[10,197].

Corc Bayronun bu poemasında əsərin adından başlayaraq sonuna kimi Şərq koloriti bədii çalarlıqla əks etdirilmişdir. Yunan əfsanəsindən təsirlənərək adlandırılmış bu əsərdə də eynilə nakam sevgi ilə bitir.Şair elə buna görə də, taleləri oxşar olan bu qadınları eyni şəhərin sakini elan etmişdir. Abidos qədim Misirin əsas ticarət şəhərlərindən biri olmuşdur.

Abidos gəlini Bayronun bütün obrazlarının türk olduğu yeganə poemasıdır. Əsərdə əsas hadisələr obrazlar arasındakı konflikt nəticəsində meydana çıxır. Bu poemada Bayron Müsəlman adətləri fonunda əsl Şərq mühitini göstərmişdir. Şərqin qərblə tərəfindən təsviri poemada bəzən Şərq və Qərbi qarşı-qarşıya da qoymuşdur.

Bayronun Şərq tarixinə, ədəbiyyatına, təbiətinə duyduğu heyranlıq onun “Şərq poemaları”na daxil edilmiş əsərlərində ifadə edilmişdir. “Şərq poemaları”na daxil edilmiş Abidos gəlini poemasında Şərq təbiətinin tərənnümü ilə başlayır. “Gavur” və bir çox poemalarında olduğu kimi Abidos gəlinində də Bayron Şərq təbiətinin gözəlliklərini göstərməyə çalışmışdır. Bayron üzüm tənəklərinin, limon bağlarının, yerin, göyün, gecənin, gündüzün təsvirini verməklə oxucuya bunun hansı ölkə ola biləcəyi ilə bağlı bir sual ünvanlayır, daha sonra isə öz sualına bu torpaqları “Şərq ölkəsi, Günəş ölkəsi” adlandıraraq cavab verir.

Onların söz-söhbəti bülbüllərin səsidir,

Bura Günəş ölkəsi, bura Şərq ölkəsidir.[2,54]

Bu misralar ilk baxışda sadəcə bir torpağın təsvir edilməsi kimi görünəndə Bayron tək təbiətin gözəlliyini göstərməklə qalmamış, həmçinin əsərin sonu haqqında da oxucuya məlumat vermişdir.

Mərsin, sərv ağacları bütün cinayətlərin

Şahididir o yerdə...Öz hüsnü var hər yerin [2,53]

Bayron tək burada təbiəti göstərməyə çalışmışdırsa bəs nə üçün o sərv ağacını cinayət şahidi olaraq ifadə etmişdir. Ədəbiyyatda çox rast gəldiyimiz sərv ağacı aşiqin boyunu, bəzən də onun ürəyinə çəkilməmiş dağı ifadə edir[6,287-289]. Bayronda yəqin ki, buna görə əsərin əsas qadın qəhrəmanı Züleyxanın qəbri üzərində sərv ağacının bitdiyini bildirmişdir.

Qəbirlər arasında səslənib acı-acı,

Baş çəkibdir göylərə tənha bir sərv ağacı. [2,94]

Elə bu səbəbdəndir ki, sərv ağacı burda cinayət şahidi olaraq göstərilir. Bayron onu iki gəncin qətlinin şahidi kimi bizlərə təqdim edir.

Dərin olur bu yerdə sonsuz səmalar kimi

Göyərçinin sevgisi, çalağanın qəzəbi. [2,53]

Qeyd etdiyimiz bu misralarla şair təkcə quşları göstərməmişdir, şair bu quş adlarından simvol olaraq istifadə etmişdir. “Göyərçinin sevgisi” deyərək Bayron nakam qalmış Səlimin məhəbbətini, “Çalağanın qəzəbi” ifadəsi ilə isə əmisi Cəfərin zalımlığını təsvir etmişdir.

Bayronun həyatını araşdırdıqca onun hətta uşaqlıqdan türklərin tarixinə, ədəbiyyatına olan marağı ilə qarşılaşıırıq. Bayron bu haqda yazır: “ Mənə hələ uşaq ikən ləzzət verən ilk kitablardan biri “Türkiyə tarixi” kitabı olmuşdur. Əminəm ki, sonradan mənim Levonti səyahət etmək arzuma bu kitabın müəyyən təsiri olmuşdur. Ola bilsin ki, şeirlərimdə hiss olunan şərq ruhunun da səbəbi

budur”.[1,57]. Bütün bu deyilənlər əlbətdə ki, Bayronun yaradıcılığına da yansımışdır. Bayronun Şərq tarixinə olan marağının əksi digər poemalar kimi “Abidos gəlini” əsərində də vardır. O bir çox tarixi terminlərdən istifadə etmiş, elə bu terminləri türk dilində də bu poemaya daxil etmişdir. Bundan əlavə Bayron türk dilində işlətdiyi bir çox ifadələrin Qərb oxucusu üçün aydın olması üçün çıxarışda onun izahını vermişdir.

Bayron yaratdığı hökmdar obrazıyla, Cəfərin qızı Züleyxanı öz siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək üçün digər yaşlı bir hökmdarla evləndirməsini ifadə etməklə dövrü üçün aktual olan bu siyasətə qarşı mənfi münasibətini göz önünə gətirmişdir.

Qara Osman nəslə bu vaxta qədər

Dayanmış başında Teymurilərin. [2,60]

Bu misralarla şair Teymurilər dövlətinin tarixdə qoyduğu izlərdən söz açmışdır. O qədim Teymurilər dövlətini “Abidos gəlini” əsərinə daxil etməklə türklərin tarixinə ötürü də olsa nəzər yetirmişdir.

Bundan başqa Bayron “Abidos gəlini” poemasında bir çox tarixi silahların adını çəkmiş, türklərin istifadə etdiyi bu silahların adını çəkməklə onların döyüş səhnələrinin sanki portretini yaratmışdır. Əsərin sonunda Səlimin Şərq geyimindən qərbli obrazına keçməsi, onun piratlar kimi geyinib, qərblilərin silah sursatından yaraqlanması, Bayronun nə qədər türklərdən yazmağa çalışsada bir ingilis olduğunu unutmamasının bariz sübutu idi.

Lord Bayron yalnız türklərin tarixini deyil, həmçinin onların ədəbiyyatı ilə də dərinləndirən maraqlanmışdır. Əsərlərini diqqətlə təhlil etdikcə, Bayronun Şərq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini. xalq nağıllarını oxuyaraq ordan əldə etdiyi biliklərlə öz yaradıcılığını zənginləşdirdiyinin şahidi oluruq. Bayronun yaradıcılıq fəaliyyətindən danışarkən tədqiqatçılar bildirirdilər: “Bayron öz müasirlərini, tərəfdaşlarını xalq yaradıcılığından bəhrələnməyə, real həyatdan yazmağa və sadə adamların başa düşəcəyi bir dildə yazmağa çağırırdı”[1,50]. Abidos gəlini poemasının əvvəlində Bayron nağıllar haqqında yazırdı:

Arzuları, işləri ilahidir, uludur,

Onların nağılları xəyallarla doludur.

Corc Bayronun nağılların məzmununu “xəyallarla dolu” ifadə etməsi də aydın şəkildə göstərirdi ki, o bu nağılları özü oxumuşdur.

Bayron “Abidos gəlini” poemasından bir neçə ay əvvəl qələmə aldığı “Gavur” əsərində “Bülbülün gülü sevməsi” haqqında belə bir qeyd yazmışdı : “Bülbülün gülü sevməsi- məşhur fars təmsilidir. Əgər səhv etmərsən, “Min dastanlı bülbül”- bülbülün adlarından biridir”[2,12]. Bayron bu fars təmsili haqqında verdiyi nəzəri məlumatdan daha sonra eyni ildə qələmə aldığı “Abidos gəlini” poemasında bülbülün gülü sevməsindən daha geniş söhbət açmışdır. Züleyxa görüşləri zaman Səlimə gülün bülbüldən namə gətirdiyini söyləyir.

Ədəbiyyat nümunələrinin çoxunda bülbül sevgisi uğruna əzablara düşmüş, məşuquna qovuşa bilməyən aşiqi ifadə edirdi. Bülbülün gülü sevməsi, onların da sevgisinin xoşbəxt sonluqla bitməməsi bədii əsərlərin əksəriyyətində bu mövzuya toxunulmasına səbəb olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi Bayronda iki əsərində bundan bəhs etmişdir. “Abidos Gəlini” poemasının sonunda Züleyxanın qəbri üzərində bir gülün və hər gecə onun üzərində uçan bir quşun təsvir olunması Bayronun bu bədii nümunədən lazımınca istifadə etdiyini göstərirdi.

O açılır daima, həmişə qonçalanır,

Gecələr də başında onun bir quş dolanır.

O quş ötür, oxuyur, çox qəmlidir ah- zarı,

Hava kimi görünür heç kəsə qanadları.[2,94]

Bayronun Şərq ədəbiyyatına olan meyli təkcə nağıllar, təmsillərlə məhdudlaşmırdı. O bir çox dahi sənətkarların əsərləri ilə də tanış idi. “Abidos gəlini” poemasında da bunu dilə gətirən Lord Bayron yazırdı:

Bizim dilimizdə çiçəklər açdı

Məcnunun dastanı, Sədinin şəri,[2,56]

“Məcnunun dastanı” deyərkən Bayron dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” dastanını nəzərdə tuturdu. Bununla əlaqədar digər bir fikir irəli sürən Bayron həmin əsərin çıxarış

hissəsində yazırdı: “Leyli və Məcnun- Şərfin Romeo və Cülyettası”.[2,56]. Şair bununla sadəcə məhəbbətdən bəhs edən iki əsəri qarşılaşdırmırdı. Bayron bununla dahi Nizamini Şekspir ilə bərabər tuturdu. O həm Şərfin, həm də Qərbin görkəmli sənətkarını eyni qiymətləndirirdi.

Bayron Nizami Gəncəvidən fərqli olaraq Sədini heç kəslə müqayisə etmirdi. O Sədi haqqında

“Abidos gəlini” poemasında yazırdı : “Sədi- ölməz İran şairi”[2,56]. Şair Şekspir ilə Nizamini bərabərləşdirsə də İran şairi Sədi ilə müqayisə oluna biləcək bir sənətkar tapmamışdır. Bu Bayronun Sədiyə necə böyük dəyər verdiyinin göstəricisi idi. Qərbdə də, Şərqdə də yalnız bir Sədi vardır və o əvəzolunmazdır.

İngilis, bir xristian olmasına baxmayaraq Bayronun İslam dini haqqında geniş məlumatla malik olduğunu digər əsərləri kimi “Abidos gəlini” poemasında da görürük, Bayron bu əsərində bir çox İslam adətlərini vurğulamış, hətta bir müsəlman kimi necə davranmalı olduğunu, nəyə and içməli, necə geyinməli olduğunu təsvir etmişdir. Lord Bayron bunu sanki xristian olduğunu unudub bir müsəlman olmuşdur.

Bayron Səlimin timsalında ata qarşısında bir oğulun necə davranmalı olduğunu aydın şəkildə oğucuların diqqətinə çatdırırdı. “Abidos gəlini” poemasında Bayron yazırdı :

Paşanın önündə Səlim baş əydi,
İslam tayfasında qayda beləydi:
Müsəlmanlar üçün ata önündə
Əyləşmək, betərdir min pay ölümdən.[2,55]

Burada Bayron təkcə ata və oğlu deyil, hökmdar, ağsaqqal qarşısında bir gəncin hərəkətlərini təqdim etmişdir. Corc Bayron İslam dininə görə bir gəncin ağsaqqal qarşısında, oğulun ata önündə sual işarəsi kimi əyilməsini, lal kimi susmasını oxuculara göstərməyə çalışmışdır.

Bayron “Abidos gəlini” poemasının bir çox yerində müsəlmanlar necə and içdiyini təsvir etmişdir. Hətta Cəfər surətinin vasitəsilə türklərin Məkkə evinə nəzir verdiklərini göstərmişdir. Bayron bu əsərdə İslam dinində Əzrayılın ölüm mələyi adlandırıldığını da qeyd etmişdir.

Corc Bayron Züleyxa obrazını yalnız türk hökmdar qızı kimi təqdim etməmişdir. Onun timsalında İslam dinində bir xanımın mövqeyini, qadınlar üçün hansı qadağaların olduğunu da qeyd edirdi. Cəfər Haruna Züleyxanı gətirməyi əmr edərkən deyir:

Görməsin qızımı naməhrəm gözü.
Bu, nöqsan gətirər mənim şanıma.[2,54]

Əsərin bir çox yerində bu mövzuya nəzər toxunan Bayron müsəlman bir qadının naməhrəmə görünməsinin günah olduğunu dilə gətirirdi.

“Abidos gəlini” poemasında Bayron Züleyxanın otağının təsvir edərkən İslam dinin bir çox arqumentlərinə nəzər yetirmiş. bununla bir xristian oxucusunu İslam dini ilə daha dərinləndən tanış etmişdir. Bayron döşəmədə qədim iran xalçalarının sərildiyini, taxtın üzərində İslam dinin müqəddəs kitabı olan Quranın qoyulduğunu, yanında kəhrəbə ətirli təsbehin olduğunu qeyd etmişdir. Hətta bu otağın görünüşündən danışarkən o, Züleyxanın həzin-həzin Kürsü ayəsinə oxuduğunu dilə gətirirdi.

Bayron bu əsərində İslam dininə aid hər bir xırda detallı göstərməyə çalışmışdır. O türklərin silahlarına dualar yazdırdığını, dini ayələri əks etdirdiyini göstərirdi. “Abidos gəlini” poemasının çıxarış hissəsində Bayron bu haqda qeyd edirdi: “ Türk qılınclarının üzərində qızıl suyu ilə adətən bu silahın qayrıldığı yer və ustanın adı, çox zaman isə Qurandan bir ayə yazılır”[2,78]

Corc Qordon Bayronun “Abidos gəlini” poeması təsadüfi olaraq Şərq poeması adlanmamışdır. Bayron bu əsərində Türk dünyasına bir ingilis şairi kimi deyil, Şərq dünyasının Qərbli oğlu kimi yanaşmışdır. O türklərin tarixini, ədəbiyyatını, dinini, incəsənətini “Abidos gəlini” poemasında kifayət qədər əks etdirə bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağabəy.G. XIX əsr Dünya ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 272s
2. Corc Q. B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 223 s.
3. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi- nəzəri əsasları.Bakı: Nurlan, 2008, 432s

4. Lermantov M. Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Aspoliqraf, 2014, 272 s
5. Yelizarova. M.Y. XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1964, 655s
6. Kurnaz C. Hayali bey divanının tahlili. İstanbul: 1996
7. George B. The Bride of Abydos. London, 1813
8. George B. The Giaour: A fragment of A Turkish Tale. London, 1813
9. George.B. Selected Letters and Journals. Harvard University Press, 1982, 213p
10. Marchand L. Byron's poetry: A Critical Introduction. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1968, 255p
11. Thomas M. Life, Letters and Journals of Lord Byron. London: J&J Harper, 1830

Т. Аббаслы

Отражение Восточного калорита в поэме ДЖ.Г.Байрона «Абидосская невеста»

Резюме

Романтики были в вечном поиске идеального мира. Это является причиной того, что они предпочитают другие литературы. Всегда западных романтиков привлекает восток, а восточных романтиков запад.

Вдающийся представитель Английского романтизма Байрон нашёл свой идеальный мир на Востоке. Его произведения, принадлежит к Восточной миру, собраны под названием «Восточные поэмы». Восточные поэмы лорда Байрона состоят из пяти поэмы, таких как «Гяур», «Абидосская невеста», «Корсар», «Лара» и «Осада Коринфа». Поэт смотрит на Восточную жизнь, как представитель Запада. Второе место восточных стихов принадлежит Абидосская невеста. В поэме «Абидосская невеста» он отображает Восточные творчеством литературу, природу. Абидосская невеста - единственная история, в которой герой и все остальные персонажи имеют турецкое происхождение. Эта история приводит к катастрофе персонажей. Он создал свой прототип главным героем произведения Селимам. Как и Селим, Байрон тоже любил свою сестру глубокими чувствами. В Абидосская невеста доминирует одна речь Селима. Байрон показал боевые искусства Турции, их используемые инструменты и их религиозные убеждения. Он в тоже время сравнял произведением Низами «Лейли и Меджнун» с произведение Шекспира «Ромео и Джулетта».

Ключевые слова: Восток, Абидосская невеста, турк, литература, колорит

T.Abbasli

**An artistic reflection of oriental coloring in Byron's "Bride of Abydos" poem
Summary**

Romance was always search for the perfect world. This is the reason that they prefer other literatures. Always western romantics attracts the east, and eastern romantics west.

A prominent representative of English Romanticism, Byron found his ideal world in the East. His works, belonging to the Eastern world, are collected under the name "Eastern poems". Lord Byron's Eastern poems consists of five poems such as "The Giaour", "The bride of Abydos", "The corsair", "Lara" and "Siege of Corinth". A poet looks at Eastern life, as the representative of the West. The second place of Eastern poems belongs to Bride of Abydos. In the poem "Bride of Abydos" he displays Eastern creative literature and nature. The Bride of Abydos is the only tale in which the hero and all the other characters are Turkish in origin. This story leads to catastrophe of characters. He created his prototype of the main character works Selim. Like Selim, Byron also loved his sister with deep feelings. A single speech of Selim is dominated in Bride of Abydos. The Byron showed the Turkish martial art, their used instruments and their religious beliefs. He also equalized the work of Nizami "Leyli and Majnun" with Shakespeare's work "Romeo and Juliette".

Key words: East, The Bride of Abydos, Turk, literature, coloring

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Kamran Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ	
AZƏRBAYCAN, YOXSA TÜRK DİLİ.....	3
BAHAR CƏFƏROVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QEYRI-QƏTI	
GƏLƏCƏK ZAMANIN SEMANTİKASI	13
SVETLANA MƏMMƏDOVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI	
PROSESİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ	20
SEVİNC MƏMMƏDOVA	
MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN	
LEKSİK SİSTEMİNDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR	27
SOFİA MİZƏYEVA	
İNFORMATİKA ANLAYIŞLARININ TƏYİNİ VƏ DİLDƏ İFADƏSİ	33
AYTƏN HÜMBƏTOVA	
ÜSLUBİ LEKSİKA, DENOTATİV VƏ KONNOTATİV MƏNA,	
EMOSİONAL, EKSPRESSİV, QIYMƏTLƏNDİRİCİ	
MƏNA VƏ ÜSLUBİ ÇALAR	39
НАРГИЗ СЕИДОВА	
МОТИВЫ РЕЧЕВОГО АКТА БЛАГОПОЖЕЛАНИЙ ВО	
ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ	44
ARİFƏ YUSİFOVA	
İMADƏDDİN NƏSİMİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI	49
СЕВДА ИМАНОВА	
ЗАИМСТВОВАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	54
AYGÜN SALMANOVA	
DİPLOMATİK DİLİN İNKİŞAF TARİXİ	59
LEYLA MƏMMƏDOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSEMLƏRİN	
ANTONİMLİK MEYARLARI	65
АРЗУ ГУСЕЙНОВА	
ПОДЧИНТЕЛЬНЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ	
В СЛОВСОЧЕТАНИЯХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	70
ELNURƏ HÜSEYNOVA	
OĞUZ QURUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ RELYEF LEKSİKASININ	
DİALEKTOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI	76
LEYLA AHMADOVA	
GLOBALISATION AND ENGLISH	83
СЕВИНДЖ АБУШОВА	
ЯЗЫК И КУЛЬТУРА: СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ	
ТЕОРИИ ПЕРЕВОДА	88
PARVANA KARIMOVA	
BASIC ROLE OF TEACHERS' IN DEVELOPING	
INCLUSIVE EDUCATION	93
ZİBA BADALOVA	
THE IMPACT OF BORROWED WORDS ON THE ENGLISH LANGUAGE	
DURING RENAISSANCE	98

RAMİLƏ ORUCOVA	
FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ ƏDƏBİ DİLİN ŞİVƏ TRANSKRİPSİYASI (KÖMƏKÇİ NITQ HISSƏLƏRİ ÜZRƏ)	104
ZÜLFİYYƏ YUNİSOVA	
MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNKARLIQ KATEQORİYASININ TƏDQIQINƏ DAİR	110
İMANYAR QULİYEV	
“CODEX CUMANICUS”DA ZONIMLƏR	116
NAMİQ İSRAYILZADƏ	
ZAMAN FONLARI VƏ FORMALARI	121
ŞƏLALƏ AĞAZADƏ	
ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBIN AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ “ƏDƏBİYYAT” KİTABLARI ÜZRƏ BƏDİİ MATERIALLAR ƏSASINDA ANTONIMLƏRİN INTERAKTIV METODLA ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI	127
SEVİNC HÜSEYNOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ GEYİMLƏ BAĞLI OLAN İDİOMLAR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI	133
GÜLŞƏN ƏHMƏDZADƏ	
İ.ŞİXLİNİN “DƏLİ KÜR” ROMANINDA OMONİM, SINONİM VƏ ANTONIMLƏR	139
MƏLAHƏT MÜRSƏLOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏRİN FUNKSİYALARI	145
ÇINARƏ YOLÇUBƏYLİ	
AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOVUN YARADICILIĞINDA FONEMLƏR SİSTEMİNİN TƏDQIQI	150

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AFAQ YUSİFLİ	
ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN PUBLİSİTİKASINDA DRAMATURGIYA VƏ DRAMATURJİ TƏRCÜMƏ HAQQINDA	156
FİRUDİN RZAYEV	
AZƏRBAYCAN ŞAİRİ NƏSİMİ YARADICILIĞINDA DÖRDLÜK FƏLSƏFƏSİ	163
SEVİNC RƏSULOVA	
MAARİFÇİ-REALİST UŞAQ ƏDƏBİYYATIMIZDA FƏSİLLƏRLƏ BAĞLI PEYZAJ LİRİKASI	169
РАСИМА АСАДЗАДЕ	
ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГИИ В РОМАНАХ Г. ФЛОБЕРА «ГОСПОЖА БОВАРИ» И Л.Н.ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА»	175
ŞƏHLA ABDULLAYEVA	
ŞƏYYAD HƏMZƏNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” ƏSƏRİ	180
AYNURƏ PAŞAYEVA	
AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKiYƏ MƏTBUATININ ELMİ ARAŞDIRMALARINDA 1988-1994-CÜ İLLƏR ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMLAR: PROBLEMLƏR VƏ ANALİZLƏR (1988-2000)	188
QƏDİM QUBADOV	
NƏSİMİ YARADICILIĞINDA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBİ-MƏSƏLLƏR	193

AYSEL BAYRAMOVA	
BRITISH CHILDREN'S LITERATURE OF THE 20th CENTURY	199
NURLANƏ MƏMMƏDOVA	
AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA NOVATORLUQ AXTARIŞLARI (MƏSUD ƏLİOĞLU POEZİYA TƏNQİDÇİSİ KİMİ)	204
ULKER MURADOVA	
SHAKESPEARE'S POEM: VENUS AND ADONIS	210
SEVİNC ƏLİYEVƏ	
ОБРАЗ ЭРАСТА ФАНДОРИНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БОРИСА АКУНИНА	216
NƏRMİN SÜLEYMANOVA	
FƏRMAN KƏRİMƏDƏNİN "XALLI MARAL" POVESTİNİN İNTERAKTİV METODLARLA TƏDRİSİ ÜSULLARI.....	222
AYTAJ ABDULLAYEV	
DIVERSITY OF WOMEN WRITINGS IN AMERICAN LITERATURE OF 20 TH CENTURY (<i>Toni Morrison – Be loved</i>)	228
ARZU ABDULLAYEVA	
NOVEL AS A LITERARY GENRE	233
NİCAR ƏSGƏROVA	
V.İRVİNQ AMERİKA BƏDİİ ƏDƏBİYYATININ İLK KLASSİK YAZIÇISIDIR	238
AYNUR ƏZİZOVƏ	
OĞUZ ATAYA QƏDƏRKİ TÜRKiYƏ ƏDƏBİYYATI VƏ OĞUZ ATAY YARADICILIĞI	244
ELNARƏ TAĞİYEVA	
NƏSİMİ YARADICILIĞI	249
NİGAR İSMAYİLOVA	
ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İŞ FORMALARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ	255
AYGÜN ZƏKİYEVA	
FEODAL-PATRİARXAL MÜHİT VƏ ZİYALİ MÖVQEYİ (Ə.HAQVERDİYEVİN "DAĞILAN TİFAQ" ƏSƏRİ ƏSASINDA)	260
ZÖHRƏ FƏRƏCOVA	
"İRŞAD" QƏZETİNDƏ ANA DİLİ VƏ BƏDİİ ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİ	266
MƏTANƏT XANPAŞAYEVA	
MƏDƏNİ VƏRDİŞLƏR TƏRBİYƏSİNİN ƏXLAQ TƏRBİYƏSİNDƏ ROLU.....	279
SAMİRƏ SEYİDOVA	
W. SOMERSET MAUGHAM AND HIS TRAVEL WRITING	286
NURANƏ MƏMMƏDOVA	
M.P.VAQİFİN "HAYIF Kİ, YOXDUR" QOŞMASININ TAM ORTA MƏKTƏBDƏ TƏDRİSİ	292
SEVİNC MURADZADƏ	
"DƏBİSTAN", "RƏHBƏR", "MƏKTƏB" JURNALLARININ NƏSRİNDƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ	298
TÜRKAN ABBASLI	
C.Q.BAYRONUN "ABIDOS GƏLİNİ" POEMASINDA ŞƏRQ KOLORİTİNİN BƏDİİ ƏKSİ	305

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Kamran İbrahimov**
Texniki redaktor: **Yadigar Mirbagırzadə**

Çapa imzalanmış 05. 01. 2019.
Şerti çap vərəqi 48 Sifariş № 6
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal “Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya” müəssisəsində
elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.